

✓ 307.187

AGRÁRTÖRTÉNETI

53/54
2012/2013

SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

LIII–LIV. ÉVFOLYAM

2012–2013. 1–4. SZÁM

MTA KFB

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.

Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun (Románia),

Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,

Nigel Swain (Nagy-Britannia), Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter,

Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Szotyori-Nagy Ágnes

TARTALOM

TANULMÁNYOK

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: A közbiztonság hatása a Homokhátság mezővárosainak 1631–1703 közötti gazdasági és társadalmi életére („A török alatt boldog volt Kecskemét...”)	1
NOVÁK László Ferenc: Szőlészet és borászat, borforgalom Nagykőrösön a 17–18. században	41
HEGEDŰS István: Az Andrássy család monoki ágának birtokviszonyairól	81
TAGÁNYI Zoltán: Csajanov és a volt harmadik (fejlődő) világ mezőgazdasága. A családi gazdálkodás és az egyszerűbb szövetkezetek Csajanov elméletében, valamint az összehasonlító agrártörténeti kutatások	99
VARGA Zsuzsanna: Az agrárlobbi történetének első fejezete: hálózatépítés és programalkotás	121

KÖZLEMÉNYEK

TÓBER Márta: A Duna–Tisza közti Homokhátság késő középkori tájhasználat a szakirodalomban	147
KOVÁCS-VERES Tamás Gergely: Bolyok és Ózd községek 16. századi dézsmajegyzékei a korabeli források tükrében	163
CSOMA Zsigmond: Kultúrák kereszteződésében, kultúrák határán (Mikes Kelemen gazdaságtörténeti jelentősége)	199
HORVÁTH Gergely Krisztián: Agri-cultura. A magyarvári főhercegi uradalom piacorientált átalakítása az 1810–1820-as években	211
KERESKÉNYI Miklós: Wilim János néptanító méhésznaplójáról (1850–1871)	229
MUSKOVICS Andrea Anna: A szamócatermesztés története és jelentősége Pöcsmegyer gazdálkodásában	269

KRÓNIKA

BÁTI Anikó: A középkori magyar gazdaságtörténet kiemelkedő és mégis mellőzött kutatója. Emlékezés Belényesy Márta munkásságára	291
ZINNER Tibor: Barátként emlékezve Szakács Sándorra	295
ROMÁNY Pál: Gödöllő rektora volt... Emlékezés Cselőtei Lászlóra	299
KÁDÁR Imre: A növénytaplálással kapcsolatos szemléletek fejlődéséről	303

SZEMLE

KÖVÉR György: A tiszacsizlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek (Ism. OROSZ István)	307
Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok (Ism. SZENDREI Ákos)	311
Szűcs Sándor, a magyar agrárműlt kutatója (Ism. CSOMA Zsigmond)	320
Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében (Ism. KALÁSZ Péter)	322
Az útkeresés könyve. Gazdaszemmel. A hagyomány és ismeretátadás szerepe a vidéki társadalomban (Ism. PAPP István)	325
VARGA Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában (Ism. SCHLETT András)	328

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia

Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatásával készült

E-mail-cím: agrartortseml@mmgm.hu

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

A KÖZBIZTONSÁG HATÁSA A HOMOKHÁTSÁG MEZŐVÁROSAINAK 1631–1703 KÖZÖTTI GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLETÉRE

(„A török alatt boldog volt Kecskemét...”)

I. BEVEZETŐ

Történelmi tapasztalatunk, hogy a török támadások a magyar történelem alakulását évszázadokra meghatározták. Az oszmán hatalom megismétlődő katonai sikere, majd másfél évszázados jelenléte nemcsak az egységes magyar állam megszűnését eredményezte, hanem megzavarta, sőt erőteljesen hátráltatta az egységes nemzeti piac kialakulását, a magyar politikai, jogi, közigazgatási és társadalmi fejlődést egyaránt. Kora újkori történelmünk vizsgálata során ezért vált megkerülhetlenné ezen időszak minél alaposabb feltárása és tárgyilagos elemzése. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a hódoltsággal, a török hatalom jelenlétével kapcsolatosan nemcsak a kortársak formáltak eltérő véleményt, hanem még évszázadokkal később történészek is. A hódoltság alatti viszonyoknak az első kiemelkedő kutatója kétségtelenül Salamon Ferenc volt, aki a 19. század második felében elsőként tárta fel tudományos alaposággal e korszak több különleges vonását.¹ Eredményeit utódai évtizedeken át csak részlegesen kamatoztatták. A múlt század dereka táján Majlát Jolán fogalmazott meg a tudományos körökben elfogadottakhoz képest új elképzeléseket és megállapításokat. Erre azért kell utalnunk, mivel állításai viszonylag hosszú időn át – mindekenélőtt a tankönyvírókra – hatottak, és a determinált iskolai oktatás révén hosszú időre rögzültek a köztudatban.² Bár állításait és hipotéziseit Makkai László és Purjesz István több fontos területen meggyőzően cáfolták, érveiket csak viszonylag szűk körben méltányolták. Éppen ezért érthető, hogy e korszak újabb kiváló kutatója, Szakály Ferenc kénytelen volt monográfiáiban és feldolgozásaiban ismételtelen felhívni e jelenségre a figyelmet. Munkássága döntően hozzájárult e korszak szinte minden területének tárgyilagosabb ismeretéhez.³

Mindezek ellenére máig rejteget e korszak több feltárára váró területet és sajátosságot. Azzal ugyanis elmélyültebben kevesen foglalkoztak, miként élték meg a hódoltságbeli falvak, mezővárosok lakosai a török katonai-közigazgatási hatalom megingását a 17. században. Konkrétan: mivel jártak a végvári katonák és a kuruc

1 SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad.: Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

2 MAJLÁT Jolán: *Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdasága és társadalomtörténete a XVIII. század elejéig*. Budapest 1943.

3 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981. 10–19. és SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a hódoltságban*. Budapest 1997. 12–21.

csapatok alföldi portyái, hogyan érintették ezek a falvak és a mezővárosok lakosságát. A török kiűzésére irányuló másfél évtizedes háborúskodás során született közjogi, katonai intézkedéseket és eseményeket jól ismerjük. A háborúval együtt járó pusztításokat, a lakosságra háruló terheket nagyobbreszt már feltárták. De azt még nem vizsgálták mélyebben, hogyan hatott a török katonai hatalom eltávolítása, majd ezt követően a magyar központi hatalom és a nemesi vármegyék kiépülése az egyes tájegységeken belül. Keveset tudunk arról, érződött-e a hadszíntér távolodásával valamiféle pozitív változás az egykori hódoltság területén. Egyáltalán indult-e el valamilyen gazdasági és társadalmi élénkülés a Rákóczi-szabadságharc megindulásáig.

Közismert, hogy a történelem során a mindenkori államapparátus egyik legfontosabb feladata a közbiztonság megteremtése és megtartása volt. Ez a kötelezettség kiterjed a jogszolgáltatásra, a közigazgatásra, a rendészeti feladatokra, valamint a lét- és a vagyonbiztonságra egyaránt. A közbiztonság romlása vagy összeomlása minden korban súlyosan, illetve végletesen kihatott nemcsak a gazdaság és társadalom állapotára, hanem az állam működésére és hatalmának gyakorlására is. Ezeket a feladatokat a középkori rendi-feudális államok – a mai igényeket tekintve – még csak mérsekeltén és egészen eltérő módon tudták ellátni. Az újkor első századaiban Európa tőlünk nyugatabbra eső részén az erős központi hatalom kiépítése révén a törvényhozás, a jogszolgáltatás és a közigazgatás terén a tudományokon és a hatalmi eliteten belül igen komoly előrelépés történt. Mivel azonban Európa csaknem egész területén gyakorivá váltak a háborúk, így a joggyakorlás és a jogkövetés ott is sokszor csak részlegesen valósult meg. A magyar állam széthullása miatt az egyes területeken az államhatalom működése és a közbiztonság erősen eltérően alakult. Ráadásul a Kárpát-medence területén belül mindkét században – néhány békésebb évtizedtől eltekintve – polgárháborús és háborús állapotokról beszélhetünk.

Elsőként Salamon Ferenc mutatott rá, hogy a török uralom a Hódoltság területén belül kétségtelen katonai sikerei ellenére sem tudta kiépíteni maradéktalanul saját államapparátusát, és így hatalmának gyakorlása nálunk nem jelentett olyan gyökeres változást, mint akár a szomszédos Balkánon. Ennek a felemás állapotnak a létét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a török állam minden katonai fölénye és a török diplomácia minden tiltakozása ellenére kénytelen volt eltérni, hogy a neki hódolt területek lakossága legfőbb ellenfelének, a magyar királynak is adózzon. Tehetetlen volt azzal a gyakorlattal szemben is, hogy a magyar földesurak birtokaik feletti jogait mindvégig megtartották, és azokat egyre következetesebben kihasználták. A falvak és városok a középkorban kiharcolt autonómiájukat, közigazgatásukat sok esetben gyakorlatilag megőrizték, és választott tisztségviselőik a magyar törvények alapján bíraskodtak. A hódoltságban élők folyamatosan a magyar királyság pénzét használ-

4 Pest megye történetének vizsgálata során Szakály Ferenc adott egy áttekintést. Adatai jelzik, hogy az egyes kisebb tájegységeken belül további eredményes vizsgálatok végezhetők. SZAKÁLY Ferenc: A hódolt megye története. In *Pest megye monográfiája I/2*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Budapest 2001. 462–477. Ő mindenekelőtt az elszenvedett atrocitások féleségeit kívánta ismertetni, magának a folyamatnak, gazdasági és társadalmi hatásának a vizsgálatát, bemutatását nem lehetett feladata. A parasztvármegyék a kisebb rablócsapatok, tolvajok ellen szerveződtek, a velük kapcsolatos vizsgálódások, elemzések az érintett témával behatóan nem foglalkozhattak.

ták, sőt az esetek többségében maguk a hódítók magyar pénzben követelték a kivetett adók és szolgáltatások befizetését. Ily módon valójában a magyar hódoltság területén egyfajta világtörténeti kuriózum jött létre.⁵

Az ország három részre történő szakítása önmagában is rendkívül negatív módon hatott a magyar gazdasági és társadalmi fejlődésre, hisz felszámolta a korábban kialakult gazdasági és közigazgatási kapcsolatokat, így hosszú időre lehetetlenné tette az egységes nemzeti piac kialakulását. Az 1568 és 1591 közötti bő két évtized alatt a hódoltság területén is kiépült ugyan egyfajta közbiztonság, és ez elősegítette a korábbi polgárháborúk és háborúk során ejtett sebek egy részének gyógyulását. Még a hódoltságon belül is mind a termelésen, mind pedig a kereskedelmen belül számottevő bővülés vált érezhetővé. Tekintettel arra, hogy ezekben az évszázadokban az európai társadalmi és hatalmi viszonyokban gyökeres átalakulás indult el, kontinensünknek ezen a részén is csak nagyon rövid békés időszakok adódtak.⁶

A századforduló másfél évtizedét átfogó háború ismételten iszonyatos pusztítást eredményezett az ország szinte egészén. A közbiztonság minden területen csaknem teljesen felszámolódott, így a Homokhátság falvainak jelentős része elpusztult, lakosságának többsége elmenekült vagy életét veszítette. Még legnagyobb településének, Kecskemétnek a lakossága is földönfutóvá vált.⁷ Mivel a hosszú háború csak a zsitvatoroki, illetve a bécsi békével (1606) ért véget, egyfajta konszolidáció csak a következő évtizedekben tudott kibontakozódni. E békésebb évek és évtizedek kétségtelenül hozzájárultak a rendkívül súlyos veszteségek egy részének helyrehozásához, de ez a folyamat csak részleges lett, és időben hosszan elnyúlt. Ennek mértékét a következő összeállítás érzékelteti, amely jól mutatja, milyen nehezen és még az egymás melletti kisebb tájegységeken belül is mennyire eltérő ütemben települtek újjá az elpusztított falvak.

1. TÁBLÁZAT

A falvak újjátelepülése a bécsi béke után

Időkeret	Pest megye déli része	Solt megye	Összesen
1606–1613	3		3
1613–1626	12	20	32
1626–1639	10	1	11
1639–1647	2	1	3
1639–1647	4	1	5
1647–1663	3	26	29
Összesen	34	49	83

5 SZAKÁLY 2001. 329–346.

6 KÁLDY-NAGY Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest 1970; KÁLDY-NAGY Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest 1977; KÁLDY-NAGY Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírása*. Budapest 1985 (Pest megye múltjából); HEGYI Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Budapest 2001. 255–328.

7 HORNYIK János: *Kecskemét város története oklevéltárral II. Kecskemét 1861. 39–72.* (a teljes mű: HORNYIK János: *Kecskemét város története oklevéltárral I–IV. Kecskemét 1860–1866*); SZAKÁLY 1981 és SZAKÁLY 2001.

Hasonló visszafogottságot jelez a nagyobb mezővárosok népességének gyarapodása is. Nagykőrös portáinak száma 1626-ban 22 volt, és az átmeneti kisebb gyarapodás után a század derekára ismét erre a szintre esett vissza, és ekkora maradt 1668-ig. Kecskemét portáinak száma 1626-ban 18 volt, tíz évvel később 20-ra, majd 1647-re 40-re nőtt, de 1668-ra 25-re zsugorodott.⁸

Bár a békekötés során a felek abban egyeztek meg, hogy a török katonai egységek nem fogják a lakosságot zaklatni, a falvak és a mezővárosok maguk viszik adójukat és a kötelező ajándékokat a közigazgatási-katonai központokba, a különféle török csapatok később is évenként több alkalommal megjelentek a településeken, ahol szállításukról, ellátásukról és megajándékozásukról rendszeresen gondoskodni kellett.⁹ Valójában az történt, hogy a török állam még a háború előtti hatalmát sem tudta visszaállítani. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hódítók ettől kezdve nem érezhették magukat biztonságban, és még a hódoltság területén is kénytelenek voltak a várak és katonai erődítményeik védelmét folyamatosan igénybe venni. A kádik nemcsak Kecskemétre, de több más mezővárosba sem tértek vissza. A török hatalom meggyengülése, majd fokozatos válsága miatt a közbiztonság hiánya, sőt az anarchia mind több területen jelentkezett. A korábban kiépített török adóztatás és közigazgatás normáit, hivatalos kereteit már nemcsak az irreguláris kisebb csapatok sértették meg, hanem a hadsereg tisztjei és a közigazgatás középszintű irányítóinak sora is önkényesen, törvénytelen módon járt el, és ezzel növelték a korrupciót, gyengítették az államhatalmat, aláásták az amúgy is labilis közbiztonságot. „A vajdák egész sereggel jártak faluról falura, városról városra, keresték a büntetéseket, s ha nem voltak is ilyenek, találniok kellett, hogy valakibe, vagy a községbe köthessenek, és magukat jól megfizetessék...”¹⁰ Mivel a század első felében ezek csak ritkábban, eleinte csak kivételként fordultak elő, a változatlanul súlyos terhek, a török és a magyar katonák zaklatásai ellenére a Homokhátságon számottevő gazdasági gyarapodást éltek meg a falvak és a mezővárosok. Ez a folyamat azonban a század derekán megtorpant, és az 1663–1664 közötti török háború ezt a folyamatot nemcsak megzavarta, hanem a legtöbb tájegységen belül megszakította. Ez szükségszerűen és döntően kihatott az egész hódoltságon belül a gazdasági és a társadalmi állapotokra.

Ezeket a tényeket és az általános tendenciákat a korábbi évtizedek és a közelmúlt kutatásai alapján jól ismerjük. Teljesen indokolt viszont annak feltárása, hogy az egyes kisebb táj- és közigazgatási egységeken belül ezek a csapások milyen konkrét formában jelentkeztek, rövidebb és hosszabb távon milyen hatással voltak a településekre és a tájegység egészére. A körültekintőbb feltárást az is indokolja, hogy a jelzett időszakból a korábbiakhoz képest lényegesen szélesebb körű írott forrás áll rendelkezésünkre. Ezek birtokában nemcsak bővebb és megbízhatóbb ismeretekhez juthatunk, hanem egy politikai és katonai szempontból rendkívül mozgalmas időszakot, illetve az ezen belüli folyamatokat tudjuk pontosabban feleleveníteni. Külön ki kell emelni, hogy az 1683-at követő két évtizedből jószerivel csak a katonai esemé-

8 SZAKÁLY 2001. 433. és a 436. oldalon levő táblázat alapján.

9 SZAKÁLY 2001. 462–466. és 474–477.

10 HORNYIK 1861. II. 193.

nyekre, a nemesség közjogi törekvéseinek kudarcaira és a fontosabb társadalmi csoportokra kivetett terhekre – az elszenvedett károokra és a veszteségekre – összpontosult a kutatók figyelme. Az ország területén akadozó, majd fokozatosan kibontakozódó gazdasági és társadalmi folyamatok vizsgálata máig részleges és hézagos maradt. Ennek pótlása csak a falvak, a mezővárosok, a királyi városok és a kisebb tájegységek életének alaposabb feltárása után történhet meg.

II. A KÖZBIZTONSÁG ALAKULÁSA

A Homokhátságon belül a század utolsó hat-hét évtizedét a közbiztonság alakulása alapján három, egymástól jól elkülönülő szakaszra oszthatjuk.¹¹ Az első 1683-ig, a Bécs ellen irányuló nagy hadjáratig tartott. A második alig néhány évre terjedt ki, és – legalábbis a Homokhátságon – Buda bevételével (1686) ért véget. Az ezt követő közel két évtizedet a karlócai béke (1699), illetve a szabadságharc kibontakozódása zárta le.

Az első szakaszon belül lényegében ugyanazokról a bizonytalansági tényezőkről beszélhetünk, mint az előző évtizedekben, de a török hatalom korábbi meggyengülését valóságos hatalmi vákuum váltotta fel, a különféle atrocitások száma megnőtt, és kedvezőtlen hatásuk felerősödött. Ezekben az évtizedekben még nyilvánvalóbbá vált, hogy a török katonai irányítás és közigazgatás határfoka erősen csökkent, a török állam olykor legalapvetőbb feladatait is egyre nehezebben és egyre korlátozottabban tudta ellátni. A fokozatosan kialakuló, elmélyülő hatalmi vákuumot mind a magyar magánföldesurak, mind a nemesi vármegye, mind pedig a magyar végvári katonaság fokozott igyekezettel használta ki.¹²

Mivel a központi hatalom, a királyi udvar a vaskvár béke (1664) megkötése után nem volt hajlandó érdemben foglalkozni a végvári katonák sorsával, belőlük egy több ezres társadalmi réteg jött létre, amely a fizetések ismételt elmaradása miatt csaknem földönfutóvá vált, és éppoly élősködő tömeggé nőtt, mint a századfordulón a hajdúk. Ez a – jelentős fegyveres erőt képviselő – tömeg évtizedeken át gyakorlatilag a környező és az alföldi falvak, mezővárosok kirablásából, azok folyamatos zsarolásából tartotta fenn magát. Ezért ezekben a településekben a velük szemben érzett ellenszenv fokozatosan nőtt. Ezt legszemléletesebben az 1665 júliusában a főbírói számadásokba került feljegyzés érzékelteti: „Isment az Úristen ő Fölsége amaz ferelmes bűnben úszó [végvári] katonákat kevés török által mögveré Halashoz közel, ugyanazon esztendőben hatszáz katonákat másfél száz törökök által.”¹³ A rövid idé-

11 Bár kétségtelen, hogy a közbiztonság romlása során a különféle rablások száma erőteljesen nőtt, de ezekkel szemben részben a mezővárosok, részben a parasztvármegyék számottevő védelmet nyújtottak. E témát ugyancsak Szakály Ferenc dolgozta fel több munkájában. A szervezet Pest megyére vonatkozó összegzése: SZAKÁLY 2001. 474–477.

12 SZAKÁLY 1981. 242–329. és SZAKÁLY 2001. 455–480.

13 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) IV. Kecskemét város Levéltára (a továbbiakban: IV.) 1510. Kecskemét város számadási iratai (a továbbiakban: 1510) i/ Főbírói számadások (a továbbiakban: i/) 1640–1707. Töredékek, 61. A feljegyzés ugyanazon oldal felső részén található, amelyen egy 1665. július 20-án keltezett szakasz van.

zet egyértelműen utal egyrészt arra, hogy nem néhány főből álló kóbor szökevény jelent meg a térségben. Jelzi továbbá, hogy a szélnek eresztett végvári katonák még a Homokhátság déli részein is gyakran megjelentek, és igen komoly veszélyt jelentettek a török helyőrségek számára, de egyértelművé teszi azt is, miként tekintettek rájuk e vidék kiszolgáltatott településeinek lakói.

A közbiztonság erőteljes gyengülésének még feltűnőbb jele, hogy a török katonai vezetés is képtelen volt soraiban még a korábbi évtizedekben sem túl magas szintű fegyelmet fenntartani. A különféle fokozatú tisztek és csapatok a korábbinál is gyakrabban jelentek meg a hódoltsági falvakban és a mezővárosokban. Ilyen alkalmakkor a hivatalosan megállapított adókon, ajándékokon felül újabb és újabb követelésekkel álltak elő. A parancsnokokat kísérők száma gyakorta változott, de mindig számottevő volt. Annak érzékeltetése végett, hogy miként hatottak ezek még a legnagyobb mezőváros lakosságára is, célszerű egy-egy feljegyzésből idéznünk: 1658. január 24-én „Nazur bék Urunk eő Nagysága emberei, úgymint Vajda népe Városunkban lévén, adtunk ajándékot rendszerint [a szokásoknak megfelelően]: Az Nagyságos Nazur Béknek Tallér 100. Rókabőrt 12. Farkasbőrt 1. Gyöngyházas késeket 12 párt. Sajtót 12. Vajat 12 pintet. 4 szál daru tollat, egy téhely kö[önséges] kést. Az Úr fiának 10 tallért, egy rókabőrt, egy sajtót, egy pár kést. Az Úr inasainak Tallér 14, 3 rókabőrt, 6 sajtót, 6 pár kést. Tihájának Gzáfernek tallér 8, két pár kést, két sajtót, egy rókabőrt. Hasznadarjának tallér 10, egy pár kést, egy sajtót, egy rókabőrt. Tyatónak [török deák] tallér 12, két róka bőrt, egy pár kést, két sajtót. Két kávéfőző inasnak egy-egy tallért, egy-egy pár kést. Teke Tatárnak egy pár kést. Egri Huszeinnak egy pár kést. Memhet óda Bassának Murtezan öccsének öt pár kést, fél tallért. Három holnapi ajándékba az úrnak tallér 12. Subbasáknak tallér 10. Item subbasáknak magoknak tallér 48, rókabőrt 12, sajtót 12, vajat 12 pintet, 4 szál daru toll, 12 pár kést. A gyalog Agának 5 pár kést gyöngyházast, magánosan valót négyet, 4 szál daru toll, 4 sajtót. Ali Iszpahíának róka bőrt 1, egy pár kést, harmadfél pint vajat.”¹⁴ 1663-ban már úgy fogalmazott az adószedő, hogy „Az vajda népi reánk jöven, adtunk az narzur béknek az régi rossz szokás szerént” ajándékokat.¹⁵ Tehát a kisebb vagyonnal felérő ajándékok hosszú sorát nem a hivatalos, állami adószedő állapította meg, hanem a békeszerződés ellenére eltérő számban megjelenő katonák és a hozzájuk csapódó jelentős számú kísérő követelései váltak „rossz szokássá”, mellyel a mezőváros irányítói nem mertek szembeszegülni.

A negyedévenként megjelenő siserahad megajándékozása és napokon át történő ellátása bármely mezőváros számára rendkívül komoly megterhelés volt. Mindezek a kiadások azonban eltörpültek a háborús években rájuk szakadó terhekkel szemben. Ilyen alkalmakkor ugyanis ismét megjelentek a kíméletet nem ismerő tatár tisztek és csapataik. 1663: „Die 2. Novembris. Az tatár aga hozzánk jöven az vezér árpájáért, adtunk, neki tall. 4. Vitt el akkor 32 szekér árpát.” Gyakori megjelenésük miatt velük szemben a magisztrátus kénytelen volt török öröket felfogadni: „Ali iszpaia kijöven

¹⁴ HORNYIK 1861. II. 194–195.

¹⁵ BKMÖL IV. 1508. Kecskemét város Adópénztárának iratai (a továbbiakban: 1508) c/ Adólajstromok (a továbbiakban: c/) 1663. 121–163.

az városra örkönni, hogy az Kurta Bogdány reánk akart jönni, adtunk neki magának tall. 6... Ismét ajándék pénze is tall. 2. Ali iszpaia mellett lévő négy janicsárnak tall. 12..."¹⁶ Ezek az egy-egy alkalommal jelentkező látszólag kisebb kiadások évenként együttesen olyan hatalmas összeget tettek ki, hogy előteremtésük érdekében a magisztrátus kénytelen volt a lakosságra külön adót kivetni. 1663–1664-ben több esetben fellelhető hasonló témájú nyilvántartás: „Az mely pénzt az tizedeseken szőttünk volt az őrző jancsároknak...” Ezeket nem elővigyázatosságból, hanem a naponként jelentkező kényszer hatására préselte ki a magisztrátus a lakosságból. „Anno 1664. die 8. Januarii. Az városon sződött pénzből adott bíró uram az tatár cham deákjának tall. 10. Költségekre az csauzoknak ment el tall. 12. Az nazur béknek adtunk az szalonájáért tall. 100. Attunk reá 500 garast. Az szubasáknak tizenegy tallerra való garast ötével. Az nyári tatár őrzőknek az mely tall. 130 attunk volt az adópénzből, azt is felvöttük az sződött pénzből... Az tatár csauznak is attunk belőle tall. 40, az garast négyével számítván [egy magyar forintba]. Volt az garas pénz tall. 132 hatával, költ el benne tallér számra tall. 119...” Tekintettel arra, hogy a török katonai irányítás kénytelen volt bizonyos szinten védeni az adózóit, még a tatár tisztek is rákényszerültek arra, hogy saját katonáikkal szembeni óvintézkedéseket tegyenek, a falvak és mezővárosok védelmét engedélyezzék. Ezek a „védők” azonban az esetek többségében alig voltak különbek a rabló hordáknál. „Anno 1664. 8-bris 7. Az hatalmas Csillagos vezér és tatár ham [kán] megtérván Újvár alól táborával, küldött városunkba őrző tatárokat 104. Murzájok volt szerdidi Gazi Imrize, ígett borban [pálinka] telhetetlen. Ezeket tized számra kelletik tartanunk, mindenkinek egy-egy ételére egy-egy oka hús járván. Minden napra 35 fertály árpa. Városunkban volt 9 nap...”¹⁷

A háború lezárását követően néhány viszonylag nyugalmasabb esztendőt éltek meg a város lakói. Hogy ez mennyire viszonylagos volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Pest megye 1668-ban egy külön bizottságot volt kénytelen létrehozni, amelynek az lett a feladata, hogy kivizsgálja, a török hatóságok, tisztviselők és katonák milyen komolyabb visszaéléseket követtek el a háború lezárása után a megye falvaiban.¹⁸ A következő évtized viszont már olykor csaknem a háborús időszakot idézte. Hely hiányában csak évenként egy-egy eset alapján próbáljuk érzékeltetni a

16 BKMÖL IV. 1508. c/ 1663. 121–133.

17 IV. 1508. c/ 1663. 244–246. További költségek: „Az őrző Murzának fejünk s jószágunk mentségében adtunk készpínt nro. 530 forintot, id est ötszázharminc forintot... Az városon szedött pinz f. 330, id est háromszázharminc forint... Insuper Ködmén 5 kocsisainak, az útra 12 zsák árpát, egy dézsa vaját 25 pint, egy dézsa sajt szeletelt, karinjuvar (?) sajt 8, két sajtár túró, kenyér ezer, vágómarha 12, juhokat 20, kölső kását 6 zsákkal. Adtunk annak fölötté 6 kocsit, lovat 15 fékestül, hámostól... Tehe- nek rend szerint: Körös Ferenc 1, Racz János 2, István Kovács 1, Tegzős János 1, Aranyi András 1, Ban Gergely 1, Kovács István 1, Bártai Péter 1, Kemény András 1, Péter Kovács 1, Bab Mihály 1... Török őrzőinknek fizettünk f. 60 szedett pénzből. Sajtokat, késeket etc...” Az oka török súlyegység: 1,26 kg. A fertály a Homokhátságon a 17–18. században használt gabonamérték, körülbelül 180–200 liternek felelt meg. A 35 fertály 100–110 zsák árpának felelt meg.

18 PURJESZ István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). *Levéltári Közlemények* 1958. 173–200.; BÁNKÚTI Imre: *A Kiskunság a török hódoltság utolsó évtizedeiben (Dokumentumok 1667–1683)*. Szerk. TÓTH Ágnes. Kecskemét 2000. 153–155. (Bács-Kiskun megye múltjából 16. köt.).

falvakra és mezővárosokra zúduló terheket. Ezek azt bizonyítják, hogy a végvári katonák kéretlen látogatásai mellett az igen széles körből verbuválódó török portyázók aktivitása vált feltűnővé és mind súlyosabb teherre. 1672. május 17-én Fülöpszállás tanácsa írt panaszlevelet a Magyar Kamrának: „...a végváriak prédálásai miatt Kegyelmes urunk nemes telekjét pusztán kell hadnunk; mert csak az elmúlt esztendőben jószágunkban való praedálása többre ment 2 ezer forintnál...” A törökökkel szembeni panaszok közül az év végén Kecskeméten rögzített feljegyzést idézzük: „Annak megtudása, Sz. Katalin napkor mely várbeli török volt városunkban: Baja-i, Szabatka-i, Szeged-i, Janko-i [Jankovác, Jánoshalma], Pecsih [Pécs], Pargy (sic!), Tona-i [Tolna], Földvár-i, Fejérvár-i, Buda-i, Pest-i, Hatvan-i, Egri, Heves-i, Szolnok-i, Várad-i, Csongorád-i, Sárköz-i, Kalocsa-i, Adony-i, Ercs-i, Pentelye-i, Vacs-i, Szekszárd-i.”¹⁹ Nyilván nem ez volt a legelső év, amikor a hódoltság szinte valamennyi jelentősebb katonai objektumából ellátogattak a mezőváros legnépesebb „sokadalmára”. De nem csak a vásárok vonzották a helyőrségek katonáit. 1673: „Böjtelő havának 23-dik napján jöven városunkba budai, fejérvári, érdi, abonyi, pentelei, földvári, tolnai, mező, szegedi, hatvani, bajai törökök. Semmi bort nem adtunk, noha sok nyomorúságot szenvedtünk miattok. Szabadkaiaknak is szintén ugyanakkor semmit nem adtunk.”²⁰

1674: „Patai András uram főbíróságában Szent Katalin napi sokadalomhoz az nazur embere Memhet aga és Amhet basa szubasái nálunk lévén, tizenhárom napok alatt mennyi nyavalyában forgottunk az idő alatt, mennyit költöttünk reájok, vajjat, mézet, abrakot, húst, akárki megtekintheti, és mellette mennyi embereket búsított, kilenc [olvashatatlan szó] esküdt ellen, pénzt mennyit sződött, rabokat elvitt, Isten tudná megmondani. Az kit ezután Isten ezen házhoz parancsol, megtudhatja, miben legyen az város pásztorsága.”²¹

Ezek a zaklatások a várostól távolabbi pusztákon történő állattartást létében veszélyeztették. Hogy mindez a valóságban mit jelentett, egyetlen eset is érzékeltetni tudja. 1663-ban Deák Pálnak egy 119 lóból álló ménesét rabolták el Pusztaszerről.²² Érthetően a kisebb gazdák még kevésbé tudták védeni a „nyaralókon” őrzött állataikat. A vagyonbiztonság romlása természetesen nemcsak a tenyésztést veszélyeztette, hanem az árucserét is. A vásárookra vitt értékekből, a felhajtott jószágokból egyre több ment veszendőbe. Ezért 1676-ban a magisztrátus kénytelen volt mind a királyi udvartól, mind a Portától engedélyt kérni annak érdekében, hogy a három országos vásár megtartását ideiglenes felfüggeszthesse.²³ Hogy a magisztrátus részéről az

19 BÁNKÚTI 2000. 164–165. IV. 1504. Kecskemét város Tanácsának iratai (a továbbiakban: 1504) m/ Összeírások, Robotlajstrom (a továbbiakban: m) 1672/1673. 113. Az egyes csapatokon belüli katonák számára nincs utalás, de ha csak tucatnyian voltak is, néhány napon belüli megjelenésük érthetően komoly félelmet kelthetett.

20 BKMÖL IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1672–1673. 125. A zsaroló katonákkal szembehelyezkedni, követeléseiket megtagadni, minden esetben jelentős kockázattal járt.

21 IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1674. 213.

22 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. 1591–1711.* Kecskemét 1996. 96. Ebben a ménesben tartotta Péter János is 19 lovát. A két tulajdonos az elrabolt ménest hatalmas összegért tudta visszaváltani.

23 A vásártartás felfüggesztése hivatalosan két évtizedig tartott.

elővigyázatosság nem volt indokolatlan, azt a következő évek eseményei tették egyértelművé.

A vagyon- és létbiztonság romlása természetesen nemcsak a távolsági kereskedelemre hatott kedvezőtlenül. Ennek következtében csökkent az egész környéken az árucseré és a pénzforgalom, folyamatosan szűkült a fizetőképes kereslet a falvakban és a városokon belül. Ezúttal is elegendő csak egy, de igen fontos adatot, a városban tevékenykedő kufárok, kofák számának alakulását felidézni. A tőlük származó bevételek kimutatása az 1662 és 1680 közötti évekből található az adószedő lajstromaiban. Több esetben név szerint nem említik őket, hanem csak a beszedett adó összegét rögzítették. 1665-től 1671-ig azonban öt alkalommal feljegyezték nevüket. Számuk 15 és 17 között változott, de a következő években rohamosan csökkent. 1676-ban – miként erre utaltunk, itt ebben az évben szüntették meg az országos vásárok tartását – az adófizetés során már csak négy főt említenek.²⁴ Tehát számuk néhány év alatt a negyedére csökkent.

Kétségtelen, hogy a közbiztonság megroppanásának – a hódoltságban a török reguláris csapatok olykor rablóbandává züllése mellett – a másik fontos eleme a végvári katonák korábbinál is gyakoribb megjelenése volt. Nem lehet véletlen, hogy ez a szokás, ez a gyakorlat a korabeli népköltészet egyik visszatérő témája lett: „Gyerünk alá, jó katonák, / Az Alföldre, Kecskemétre, / Ott próbáljunk jó szerencsét...”²⁵

Az alföldi falvak és mezővárosok vesztére 1671 után a szélnek eresztett végvári katonaság egyre szervezettebben lépett fel, mivel a kibontakozódó kuruc mozgalom egyik fontos társadalmi és katonai bázisának tekintette. Bár Wesselényi Pál, a kuruc generális nem bizonyult igazán alkalmas vezérnek a kuruc katonaság megszervezésére, az Alföldön történő aktivizálódásukhoz, zsarolásaikhoz személyes példájával feltétlenül hozzájárult. Ezek a kuruc csapatok olykor nagyobb félelmet keltettek, mint a török martalócok. Kecskemét vesztére Wesselényi Pál bátyja, az ország nádora már az előző évtizedekben önkényesen csaknem kétszeresére emelte a számára esedékes summa-adót. Bár halála után végrendelkezése szerint özvegye örökölte ezt az összeget, ő nem ismerte el a törvényes örökös jogait, és ő tartott igényt az egész összegre. Mivel az uralkodó megtiltotta, hogy Kecskemét fizessen az Erdélybe menekült kuruc generálisnak, 1673-ban „Wesselényi Pál urunk önagysága városunkba érkezvén *hadaival*, [és mindaddig itt maradt, amíg a város nem fizetett] adtunk önagyságának az adónk miatt tall. 400, id est négyszáz tallért.”²⁶ Erőszakos fellépése kétségtelenül mintául szolgált a kuruc tisztek számára. 1676-ban „Die 24. 8-bris. Lakatos András crucz hadnagy itt lévén 240 magával, egy ezüst gombot csináltatván, adtunk reá tall. 3.”²⁷ Az ellátásukra fordított összeget nem részletezték.

A hetvenes évek vége felé újabb veszély kerekedett: ettől kezdve a rácok ismételt támadásával is kellett ebben a térségben számolni. 1677. augusztus első napjaiban „Az Ilia rác katona itt bent lévén századmagával, öszvelövődözött a pesti törökök-

24 BKMÖL IV. 1508. c/ 1677–1678. 290–291. BKMÖL IV. 1510. i/ 1684. 77–81.

25 *Oláh Gergő* című vers. In *Hét évszázad magyar versei I.* Budapest 1978. 471.

26 BKMÖL IV. 1508. c/ 1673. 198–199.

27 BKMÖL IV. 1510. i/ 1676. 87. A szokásos fogyasztásukról, követeléseikről nem maradt feljegyzés.

kel, Borbély Huszain és Murtoval. Budára vitte hírét Pataki Pál. Item másnap az Úr Réthen nyomatott árpát...”²⁸ A következő hónapokban több mint harminc újabb támadás érte a várost.

Az idézett feljegyzések adatainak sora kétségtelenné teszi, hogy a török haderő nemcsak a végvárak vonalában, hanem a hódoltság kellős közepén sem volt ura a helyzetnek. Egy fél év alatt csak a város szűkebb körzetében különféle parancsnokság alatt álló, ilyen nagy számú és ennyire jelentős katonai csoportok megjelenése a török hatalom meggyengülésének kézzelfogható bizonyítéka.

Bár kétségtelen, hogy a Duna–Tisza köze katonai-stratégiai szempontból ekkor sem volt igazán jelentős, gazdasági súlya miatt viszont mindegyik fél messzemenően számolt vele. Nem véletlen, hogy a megszerveződő kuruc mozgalom minden jelentősebb katonai vállalkozása idáig kihatott. Külpolitikai aktivizálódásuk eredményeként 1677 őszén Boham francia ezredes vezetése alatt kétezer főnyi lengyel–tátár–kozák zsoldos had lépte át a lengyel–magyar határt. Ezzel csaknem egyszerre Forval francia ezredes Erdélyben állított ki francia pénzen egy másik ugyancsak kétezer főnyi segélyhadat. Alig néhány hónappal később, már a következő év első napjaiban az egyik francia tiszt csapatával megérkezett a városba.

„1678. 2. Januarii. Az kurucok, franciák 1.180 voltanak Kecskeméten, sok embereket taglottanak, bort is sokat ittanak, sok károkat töttenek.”²⁹ A gondokkal, bajokkal kezdődött év még rosszabbul folytatódott, hisz már az első hónapjában további 27 súlyos csapás érte a lakosságot.³⁰

A város jegyzői és kisbírái hasonló feljegyzéseket érthetően csak akkor készítettek, amikor a kéretlen vendégek vagy nagyon gyakran jelentek meg, vagy pedig csak az átlagosnál nagyobb áldozatok árán tudták őket semlegesíteni. A magisztrátust ért jelentősebb veszteségeket az év végi elszámoltatás során dokumentálni kellett. Miként utaltunk már erre, a hatvanas évektől nemcsak a „gyömlí” és egyéb török alakulat jelent meg negyedévenként a városban, hanem a közelebbi és távolabbi török helyőrségek csapatai is gyakorta útba ejtették Kecskemétet. Az sem lehetetlen, hogy ezzel a magyar végvári katonák gyakori portyázását kívánták ellensúlyozni, vagy legalábbis ellenőrizni. Nem tudni, hogy a főbírók körültekintő eljárása, vagy a jegyzők szorgalma, intellektusa eredményezte-e, hogy a hetvenes évek második felében rendszerezettebbé, tudatosabbá vált a hivatlan vendégek megjelenésének rögzítése. Az viszont kétségtelen, hogy nemcsak a budai szandzsák irányítója, a pasa követelésének téve eleget jelentették gondosan az idegen és rendkívüli katonai mozgást, hanem a közmunkák részeként is rögzítették, kit és milyen okból küldtek postaként Pestre, Budára vagy éppen Szolnokra. A hetvenes évek végén olyan mennyiségben örökítették meg, kik és hányan zavarták meg a város és a magisztrátus életét, hogy a jobb áttekinthetőség érdekében indokolt a fontosabbak statisztikai megjelenítése.³¹

28 BKMÖL IV. 1508. c/ 1677–1678. 267–271., illetve 275. Az idézett anyag nem tartalmazza a várost ért inzultusok mindegyikét.

29 BKMÖL IV. 1508. c/ 1677–1678. 4.

30 BKMÖL IV. 1510. i/ 1669. 67–68. A központosítás csaknem teljes hiánya olykor értelemzavaró.

31 A táblázatok anyagául szolgáló források: HORNYIK 1861. II. 498–503. és IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból. I–II.* Kecskemét 2008. 485–576.

2. TÁBLÁZAT

*Különféle katonai egységek megjelenése Kecskeméten
1677–1679-ben*

Év és hónap		Török	Végvári	Kuruc	Labanc	Rác	Francia	Összesen
		katonák megjelenéseinek száma						
1677.	július	1	1					2
	augusztus	2	5			4		11
	szeptember		12			1		13
	október	2	17	1				20
	november		1					1
1678.	január	15		11			2	28
	február	4		1	8			13
	március		2	4				6
	május	6	3					9
	június	1	2					3
	július	6						6
	augusztus	4	1					5
	szeptember		4					4
	október	2						2
	november							
1679.	január	3		2				5
	február	8						8
	március	4	2					6
	április	1	2					3
	május		3					3
	június		9					9
	július		10					10
	augusztus		9					9
	szeptember		13			1		14
	október		7					7
	november		1					1
Összesen:		59	104	19	8	6	2	198

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy török katonák évtizedek óta egyenként vagy kisebb csoportokban rendkívül gyakran követeltek rövidebb vagy hosszabb fuvart, étkezést és egyéb szolgáltatást.³² Ha csak szokásos ellátást kértek a katonák, ezeket sorra teljesítették, remélve, hogy különösebb követeléseik nem lesznek, a lakosságot nem zaklatják. A nekik nyújtott szolgáltatásokat a városi konyha és a kocsmá végezte, és ezekről esetenként nem történt feljegyzés, hanem csak a csapárok összegezték a számukra kimért bort a „kár” rovatban. Bár az sem volt mellékes, hogy milyen

32 A ránk maradt robotlajstromokban és a főbírói nyilvántartásokban az erre vonatkozó adatok tömegével találkozunk. Egy példa: „1678. jan. 7. N. B. Az egri Batik Szuliman 2 tallért is húzott rajtunk. Item 1 pár kengyelvasat. Kéntelenségből az egyéb ajándékokat is kihuzta rajtunk, úgymint 7 pár kést és 3 szál darutollat, 2 sajt. Az ötvössel egy aranyas forgót kéntelen kellett csináltatnunk, melyre 1 tallérnyi ezüst és fél arany ment.

A szűcsök is két prémes kesztyűt csináltak neki tall. fél. Azon kívül ugyan az ő hadából való az forgóját forrasztatta. Item a lakatossal puská acélját csináltatta. Két hegedűse, volt egy cimbalmosa, estve, étszaka a táncot járatta. Sok égettbor kívánt.” BKMÖL IV. 1508. c/ 1677–1678. 266.

gyakorisággal jelentek meg különféle szándékkal a katonai csoportok, de legalább annyira fontos volt, milyen létszámú volt egy-egy alakulat. Néhány fős egységgel szemben a város „darabontjai” is meg tudták védeni a magisztrátus tagjait, de több tucatnyi harácsolót már nem tudtak semlegesíteni. Ilyenkor csak a szélesebb körű összefogás segített. „Pünkösöd másodnapján sok lévai és más végbeli katonák bejövén városunkba, Zavoti István, Fekete István, Horvát Géci etc. Sok csintalanságokat elkövettenek a városban, egy szegény legényt meg is vagdaltak, végre insurrectio lött, a városból kiűzték őket.”³³ Tudnunk kell, hogy a török katonák ellen fegyvert a lakosság nem foghatott. Ezt rendkívül súlyosan megtorolták volna.

A következő táblázat közzétételének az a célja, hogy valamelyest érzékeltesse, az esetek többségében valóban nem néhány erre tévedt elcsigázott katonáról volt szó, hanem igen sokszor olyan tömegekről, amelyek még egy jelentős mezőváros, sőt egy tájegység lakosságában is rendkívüli riadalmat keltettek.

3. TÁBLÁZAT

*Az 1677–1679-ben Kecskeméten megjelent katonák
szám szerinti megoszlása*

Számuk	Török	Végvári	Kuruc	Labanc	Rác	Francia	Összesen
1–10	1	15		2			18
11–20	3	22		2			27
21–50	16	19	3	1			39
51–100	7	5		2	1		15
101–200	3	2	2	1	2		10
201–500		3	1				4
501–1000	1		1			1	3
1001–1500						1	1
Bizonytalan	28	38	12		3		81
Összesen:	59	104	19	8	6	2	198

Mivel e táblázat összeállításának elsődleges célja nem az, hogy az egyes katonai egységek pontos számát jelenítse meg, hanem az, hogy azok nagyságrendjét érzékeltesse, ez esetben kevésbé zavaró, ha az eseményt lejegyző személy esetleg nem egészen pontosan mérte fel és rögzítette e csapatok létszámát. A statisztikai kimutatás tárgyilagosságát semmiben sem befolyásolja, ha 31 fő helyett esetleg 40-et rögzített, hisz mindenképpen ugyanabba a kategóriába került. A jobb áttekinthetőség érdekében a táblázatban „bizonytalan” címen rögzítettük azoknak az alakulatoknak a számát, amelyek nagyságáról nem szól egyértelműen a feljegyzés. Ugyanis többször előfordult, hogy ugyanaz a csapat néhány nappal később ismét visszatért, és ilyenkor csak az egység parancsnokának, vezetőjének a nevét rögzítették, de a velük megjelent katonák számára ismételtlen nem történt utalás.

33 BKMÖL IV. 1510. i/ 1677. 154. Külön feldolgozást igényelne annak bemutatása, hogyan szervezték meg a város védelmét ezekben az évszázadokban. Ennek kifejtése a feldolgozás kereteit szétfeszítené.

Bár kétségtelen, hogy egy 6–8 fős erőszakos csoport is súlyos kellemetlenségeket tudott okozni a bírának, de egy 20–30 fős alakulat már egy egész városrészben pánikot kelthetett. Egy 50 főnél nagyobb egység váratlan bevonulása és grasszálása pedig már nemcsak az egész városban okozott nagy riadalmat, hanem a személyekre és a vagyontárgyakra nézve egyaránt igen komoly veszélyforrássá vált. Saját biztonságuk érdekében ezek az egységek szervezeten és alakulat formájában igyekeztek a lakosság körében kellő hatást elérni. 1678 „10. 7-bris. Sz. Királyi Pál, Deák Pál uraimék uccájában Szell Nacsa Lukács 100 magával”³⁴ kelthetett a fegyvertelen nép között hatalmas riadalmat.

Aligha kell bizonygatni, hogy az olykor csaknem másnaponként megjelenő, nemritkán akár egy hétig vagy még tovább is itt élősködő, erőszakoskodó csoportok számottevően zavarták nemcsak a különféle gazdasági és társadalmi tevékenységet, hanem rombolták az egyébként is törékeny közbiztonságot. Márpedig a jelzett két és fél év alatt közel kétszáz esetben, és ezen belül több mint harmincszor igen nagy létszámú katonai egység megjelenését és vele járó következményeket kellett a lakosoknak elszenvednie.

Nem árt hangsúlyozni, hogy nemcsak a jelzett két esztendő tettek keservessé a hívatlan vendégek. 1679-ben az akkori jegyző egy elég kezdetleges versezetben örökítette meg olykor kissé ironikus formában az újabb váratlan támadások néhány jellegzetes epizódját. Január végétől május 5-ig 27 csapat érkezéséről és garázdálkodásáról tudósít. Tekintettel arra, hogy versekben örökítette meg az eseményeket, adatai nem olyan pontosak és teljesek, mint az előző években rögzített feljegyzések. Elsődleges célja ugyanis nem a vezetők nevének, a csapatok számának megörökítése volt. Előnye viszont az lett, hogy a csapatok megjelenésének hatását és következményeit – eléggé kezdetleges formában – érzékeltette, megörökítette. „...Ibrahim agával / Jönek a szu Basák... / Nyolcad nap itt lévén...” Néhány nappal később a csongrádi és a szarvasi törökök az adószedő bíróval, „Szöke Jánossal veszekedének...” „Ugyanazon napon Kuruczok jövének / Ők is szokás szerint nem is éhezének; / Azomban egymás közt itt öszve veszének...” Máskor is „Dobval és Zászlóval Kuruczok jövének, / Étellel abrakval megelégedének, / Az Bíróra borért sokat üvöltének...” A duhajkodás pedig nemritkán tettelegességbe torkollott. A pesti törökök „Az város disznáját konyhára metélik, / Az vásárbíró is talán annak vélik, / Jobb fülét elvágá...” ugyanis az egyik katona. Biztosan nem kizárólag Kakulya János kisbíró volt az, akinek „Egy darab som pálczát hátára tevének...” Éppen ezért nem lehetett véletlen, hogy hasonló egységek megjelenésekor „Az egész Bírának változik a színe / Hányván zöld karikát minden szeme fénye...” Az esetek többségében – a vendéglátás és az ajándékok hatására – súlyos személyi kárt nem tettek, hanem, miként a „Jankói és Paksi Pajazit Agával / Jönek nagy csoporttal három nagy zászlóval / Jól megrakodának zabbal és árpával...”³⁵ Azt viszont hivatalosnak mondható feljegyzések tanúsítják, hogy a katonák megjelenését nem lehetett megszokni, mivel nem csak a vá-

34 BKMÖL IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1678. 318.

35 HORNYIK 1861. II. 498–503.

rosházánál erőszakoskodtak. 1678-ban „Kalocsa János uram panaszkodott, hogy a katonák zsákkal viszik a szállásáról a búzáját. Hencsi István szintén.”³⁶

Utaltunk már arra, hogy a különféle alakulathoz tartozó török katonák megjelenése olyan gyakori volt, hogy a kisebb, esetleg békés csoportok érkezését csak a leg-ritkábban jegyezték fel. A robotlajstromokban hosszú oldalakon – többek között – valójában nem a török tisztek, katonák megjelenését, követelését rögzítették, hanem a követelésükre kiállított szekerek számát és gazdáiknak a nevét. Ezek a nyilvántartások elég pontosan igazolják, hogy évről évre miért és hányszor zaklatták a várost és annak lakóit.³⁷ Ezek a nyilvántartások feldolgozatlanul érhetően csak keveset tudnak elárulni annak a munkaszolgálatnak a mértékéről, változásairól, amely elsődlegesen nem a magisztrátust, hanem a lakosság különféle rétegeit sújtotta. Önmagában is nagyon sokatmondó lenne annak ismerete, hogy ezekben a „békés” években követelt ingyen munka és természetbeni szolgáltatások milyen arányban voltak a törökellenes háborúk során jelentkező kötelezettségekkel. Ha a városban megforduló katonák évenkénti számát nem tudjuk is megállapítani, de az általuk elfogyasztott bor mennyiségét viszonylag pontosan ismerjük. Egyfajta következtetést ennek alapján is elvégezhetünk. Bár a Korán tiltja a szeszes ital fogyasztását, a helyi feljegyzések tanúsága szerint a török katonák és segédcsapataik rendszeresen megszegték e tilalmat. Természetesen többen voltak olyanok is, akik betartották vallásuk előírásait, és nem fogyasztottak bort. Ők viszont annak árát akár többszörösen követelték meg.³⁸ A városi kocsmá nyilvántartásai alapján lehet érzékeltetni, hogy évenként ugyan változó, de mindig tetemes mennyiséget mértek ki ingyen számukra. Az itt közölt adatok egyben jelzik azt is, hogy a magyar végvári katonák és a kurucok milyen mennyiséggel növelték a magisztrátus kiadásait.³⁹

4. TÁBLÁZAT

A városi kocsmák ára 1662–1685 (Pintben meghatározva)

Év	Bírák	Utasok	Papok	Katonák Kurucok	Törökök	Egyéb	Összesen	
							Pint	Liter
1662	1100	434	52	1749	1124	162	4 621	7 763
1663	2315	1158	116	750	2226	470	7 035	11 819
1664	1681	1115	181	1401	2635	348	7 361	12 366
1665	1582	1173	18	701	2640	108	6 222	10 453
1666	510	432	70	358	2026	89	3 485	5 854
1670	1476	864	184	2808	3979	63	9 374	15 748
1671	1704	1312	250	2219	4109	147	9 741	16 365

36 BKMÖL IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1678. 317.

37 A város 17. századi robotlajstromaiból eddig csak egy, az 1664. évnék az adatainak a feldolgozása készült el. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi összeírások tükrében. In *Bács-Kiskun megye múltjából*. X. Kecskemét 1989. I. 1707. 133–182. II. 1757. 183–248. III. 1780. 249–324.

38 Egri Szinan basának attam bor nem italért tall. I. BKMÖL IV. 1510. i/ 1672. 18–33. Egy tallérért körülbelül 15–20 liter bort adtak a város kocsmájában.

39 A két táblázat az adószedő lajstromainak jelzett években készült feljegyzései alapján készült.

Év	Bírák	Utasok	Papok	Katonák Kurucok	Törökök	Egyéb	Összesen	
							Pint	Liter
1672	2448	1733	211	1943	3996	231	10 562	17 744
1673	2319	1017	105	4432	6732	190	14 795	24 856
1674	1826	930	144	3571	4158	173	10 802	18 147
1676	1411	1491	305	2146	1572	93	7 018	11 790
1677	1171	1335	284	2364	2538	122	7 814	13 128
1681	1879	951	314	1970	5451	137	10 702	17 979
1682	2951	1800	272	1744	2964	150	9 881	16 600
1683	3220	2410	187	5057	4618	164	15 656	26 302
1684	2389	3870	235	1563	2837	190	11 084	18 621
1685	2015	3963	216	3369	1625	113	11 301	18 986

A táblázatban a magyar végvári katonák és a kurucok fogyasztását nem lehetett elkülöníteni, mivel a korabeli feljegyzések e tekintetben nem eléggé következetesek. A csaplárok feljegyzései viszont nem hagynak kétséget afelől, hogy a még viszonylag békésnek mondható 1662. évi tetemes mennyiséghez (18 hektoliter) képest is a törökök számára ingyen kimért bor a következő évben megkétszereződött, 1673-ban pedig annak hatszorosára nőtt! Ebben az évben a város a magyar és a török katonák számára csaknem 180 hektoliter bort kellett hogy adjon minden ellenszolgáltatás nélkül! Aligha kétséges, hogy az ugyancsak ingyen elfogyasztott ételek és az elrabolt, illetve kikövetelt takarmány és a különféle tartós élelmiszer és a magukkal vitt készpénz értéke ennek a többszörösét tette ki. Sajnos – talán nem is véletlenül – éppen a legkritikusabb, a leginkább zaklatott, de még „békés” 1678–1680 közötti évekről nem áll rendelkezésünkre a korábbi évekhez hasonló teljes adatsor. Az előző „nyugodtnak” mondható esztendők „prédái” alapján azonban lehet rájuk következtetni. A korábbi táblázatok adatai alapján csak valószínűsíthetjük, hogy az átlag az 1681. évi fogyasztáshoz lehetett hasonló.

*

A Homokhátság és benne Kecskemét számára a hódoltság utolsó szakasza 1683-mal köszöntött be. Ez az időszak ugyan alig több mint három esztendőt fogott át, mégis célszerű önálló szakaszként kezelni. Ezt egyrészt az indokolja, hogy a korábbi háborús évekkel szemben ezekből az évekből bőséges adatok állnak rendelkezésünkre, így nemcsak illusztrálni tudjuk meggyőzően, hanem sokoldalúan dokumentálni is azt, mit jelentett valójában egy háború a hódoltságban élőknek. A másik ok talán még fontosabb. Az eddigi leírások, közlések és feldolgozások általában összemosták az 1683-ban kezdődött háborúk terheit, veszteségeit. Senki sem próbálta elfogadható pontossággal megvonni a mérleget – pedig a célok és főként az eredmények gyökeresen eltérőek – a Török Birodalom által kezdeményezett háború első három évének áldozatai, terhei és a Buda elfoglalását követő törökellenes háború éveinek veszteségei között.

Ezen esztendők részben országos és főként helyi eseményeit Hornyik János egy önálló kötetben tette közzé, így ezek részletes ismertetésétől itt eltekinthetünk.⁴⁰ Így csak azt kell egy-egy esettel, eseménnyel illusztrálnunk, hogy a hódoltság korába szinte szervesen idomuló háborús állapot milyen mértékben hatott a közbiztonságra, és ezen keresztül a lakosság vagyoni-társadalmi állapotára. Semmilyen formában sem kívánjuk devalválni, de még csak mérsékelni sem a török kiűzésével kapcsolatos következő csaknem másfél évtized áldozatainak a súlyát, mértékét. Az ekkor Kecskemétre kirótt és a lakosságtól beszedett adók, jogos és jogtalan követelések kivetésének és teljesítésének dokumentumai – Hornyik munkássága alapján – csaknem maradéktalanul rendelkezésünkre állnak. Ezek lesújtó adatai mellé azonban eddig senki nem tette hozzá e három-négy év közállapotainak végletes romlását, a tatár és török csapatok mérhetetlen pusztításait és a lakosság egészét ért egyéb szertelen veszteségeket. Nem rögzítették, mit eredményezett a háború első három éve, nem tisztázták, milyen anyagi és erkölcsi állapotok alakultak ki Buda visszafoglalásáig. Márpedig ezekért nemcsak elsődlegesen, hanem aránytalanul nagyobb részben a törökök és szövetséges csapataik tehetők felelőssé.

Természetesen 1684-től a térségben megjelentek a keresztény hadak, és ettől kezdve nemcsak a török és a tatár, hanem ezek ellátása és tisztjeik követeléseinek teljesítése is rendkívüli mértékben terhelte a környező falvakat és a szomszédos mezővárosokat. A kettő közé azonban távrolról sem szabad és lehet egyenlőségjelet tenni. Ezekről bőséges forrásanyag és számottevő forrásközlés nyújt meggyőző adatsorokat.⁴¹

Tekintettel arra, hogy itt nem az atrocitások feltárása és bemutatása a célunk, nem részletezzük a falvakra és a mezővárosokra zúduló terhek sorát. A következő fejezetben azonban igyekszünk érzékeltetni ezek következményeit.

*

Buda visszafoglalása után közvetlenül e tájegységen belül az lett a gyökeres változás, hogy megszűnt a török katonai egységek folyamatos jelenléte és a nekik nyújtott *rendszeres* pénzbeli és egyéb szolgáltatás. A háború azonban – eltérő intenzitással – még közel másfél évtizeden át tartott. Több fontos magyar vár továbbra is török kézen maradt. A török ellen a hadsereg felvonulása és utánpótlása jórészt ezen a területen keresztül történt, sőt élelmüket, takarmányukat is többször innen szerezték be. Ezért a Homokhátság falvainak és mezővárosainak pénz- és természetbeni terhei, valamint különféle munkaszolgáltatásai érdemben továbbra sem csökkentek, változatlanul rendkívül súlyosak maradtak.

A korabeli hadviselés más országokban is a borzalmak sorát idézte elő. Ekkor a különféle nációkból szerveződött zsoldosok és tisztek a háborút meggazdagodásuk forrásának tekintették. A központi hadvezetés minden törekvése ellenére a civil la-

40 HORNYIK 1862. III.

41 SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II.* Pest 1863; HORNYIK 1862. III.; IVÁNYOSI-SZABÓ 2008.

kosságra gátlás nélkül hárították a legkülönbébb terheket, mivel érdemi számonkérésről csak ritkán kellett tartaniuk.⁴² 1687 nyarán a bádeni herceg vonult át a Duna–Tisza közén hadával Szolnok felé. Sötér Ferenc szolgabíró éppúgy kötelességének érezte erről időben értesíteni a városokat, mintha egy tatár horda közeledett volna: „...azért Kegyelmetek az marhájokat vagy igen jól félre hajtsa Halas felé... mert bizony oda leszen. Sőt... semmi féltő portékáját házánál ne tartsa, hanem... horgya késedelem nélkül az templomokban, mert ez igen csintalan népség...”⁴³ Amíg Egert vissza nem foglalták, gyakran megjelentek ismételten a török és a tatár egységek. 1687-ben egy tatár csapat rablásait a magisztrátus 300 arany lefizetésével tudta elhárítani. 1688-ban a török hatalom oly módon hajtotta be az éves adóját, hogy egy körösi tiszviselőt és a kecskeméti főbíró testvérét fogta el és tartotta fogságban az összeg lefizetéséig. A Duna–Tisza közén Székesfehérvár és Várad visszafoglalásáig az állapotok érdemben alig változtak. Az elfogadható közbiztonságot pedig csak a karlócai béke (1699) megkötése hozta meg. Közismert, hogy mind a pénzbeli adózás, mind pedig a természetbeni szolgáltatások és a munkajáradék különféle formái talán még sosem látott mértékét volt kénytelen a hadszíntérhez közel lévő térség lakossága elviselni. Hornyik János monográfiájában részletesen bemutatta, számok, adatok sorával bizonyította, hogy a városra nehezedő különféle terhek ezekben az években érdemben nem csökkentek, hanem néhány évben még tovább nőttek. Nem véletlen, hogy a török elleni háborúk éveiben e tájegységen belül sorra pusztultak el azok a települések, amelyek a 17. század első felében újjátelepültek.⁴⁴ Valójában 1695-ig, a katonaelelmezési szabályzat kibocsátásáig szinte semmi sem korlátozta a hadvezérek és főtisztek önkényét. „Ez a város [Kecskemét], melynek minden [törvényesen kiszabott] adózása a török uralom végső éveiben 8-9 ezer forintba rúgott... 1687-ben saját földesurai s a megye részére fizetett adózáson és egyéb szolgáltatásokon kívül 36 499 forint adót fizetett; 1688-ban készpénzül 25 ezer forintot s azon kívül temérdek szolgálatot s hadélelmezést teljesített; 1689-ben a hadélelmezésen és szolgáltatásokon kívül adózása 24 850 forint volt. Csak ennek behajtása során kényszerült a magisztrátus a lakosság vagyonának 5-6%-át készpénzben kivonni. Ennek ellenére 1690-ik év elején újabb 8125 forint adó követeltetik a várostól...”⁴⁵ Ez az

42 HORNYIK 1862. III. 194–203.

43 HORNYIK 1862. III. 194. Rensingh, a budai kerület hadbiztosa 1687 nyarán a templomban elhelyezett ládákat feltörte, és 36 499 forintot rabolt el a város lakosaitól. Jellemző, hogy csak 31 000 forint átvételéről adott elismervényt. Uo. 195–197.

44 SZAKÁLY Ferenc: *Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei*. Budapest 1995.

45 Hornyik a hódoltság utolsó éveinek adóit nem egészen pontosan határozta meg. 1682-ben – a következő háborús években az adóterhek már átláthatatlanok – a város adói, pénzbeli szolgáltatásai 7844 tallért tettek ki. Ez pedig 18 825 forintnak felelt meg. IVÁNYOSI-SZABÓ 2008. II. 756–759., illetve BKMÖL IV. 1508. c/ Kisebb adók lajstroma. 2–265. A vadszámra a korábbi években szokásosnak a tízszerezést vetették ki. A szőlők és a szántók értékének 5,6%-át kellett ezen egyetlen alkalommal pénzben befizetni. Az adó rendkívüli mértékének érzékeltetése végett idézünk a lajstromból néhány adatot. A nemes Kamarás családra, amelynek vadszáma az előző néhány évben huszadára csökkent, összesen 342 forintot róttak ki. Az ugyancsak nemes Deák Pál, aki jószágainak valamivel nagyobb részét tudta megmenteni, ez alkalommal 410 forintot fizetett be. A 7. pont értelmében – a korábbi szokásoktól eltérően – még a cigányok házára is kivetették az adót.

ismételt rendkívül nagy pénzkivonás óriási hátrányt jelentett az országos átlagnál lényegesen fejlettebb pénzgazdálkodást elérő mezővárosban és annak szűkebb és tágabb vidékén, mivel normális árucseréről ezekben az években aligha beszélhetünk. A század végén készített egyik – teljesnek távolról sem mondható – városi kimutatás szerint terhei, természetbeni és munkaszolgáltatásai 1685. október 18-tól 1698-ig együttesen 207 196 forintra nőttek.⁴⁶

Ismételten ki kell emelnünk, hogy ezeket a terheket az tette igazán szertelenné, sokak számára elviselhetetlenné, hogy a lakosság korábban felhalmozott értékeinek aránytalanul nagy része már 1686-ra megsemmisült.

Fel kell azonban figyelni arra, hogy néhány körülmény, köztük a közbiztonság – főként a hadszíntér eltávolodásával – számottevően javult. Lassan rossz emlékké váltak a korábban rettegett tatár és a török csapatok rablásai, a felszabadító harcokhoz csatlakoztak az oly sok gondot okozó végvári és a kuruc katonák. 1695 után legalább valamelyest kiszámíthatóbbá vált a keresztény hadsereg követelése. Mindez azonnal jótékonyan hatott a termelés és az árucserre minden egyes ágazatára.

III. A KÖZBIZTONSÁG HATÁSA A GAZDASÁGRA ÉS A TÁRSADALOMRA

Tekintettel arra, hogy a szakirodalmon belül a 17. század utolsó hat-hét évtizedének közbiztonságáról és annak a lakosságra gyakorolt hatásáról sokkal inkább csak jelzőket, mintsem adatokat találunk, célszerű a három szakasz egészéről egy bővebb áttekintést készíteni, hogy ennek segítségével az egész időszakot folyamatként tudjuk érzékelni, és ezek segítségével az egyes szakaszokon belül az eltérő tendenciákat jobban tudjuk érzékeltetni.

Az egyének, a családok sorsát, személyes veszteségeiket a róluk készített nyilvántartásokból összeállított statisztikai adatok érhetően nem lesznek képesek érzékeltetni. Az anyagi állapotaikon belül történt jelentősebb változásokat azonban adóalapjaik bemutatásával elfogadható pontossággal lehet érzékeltetni. Tekintettel arra, hogy a lakosság az adózáshoz szükséges pénzt, valutát elsődlegesen a nagyállattartás és a juhászat révén tudta előteremteni, az állattállomány létszámának csökkenése – a megmaradt áru értékesítésének növekvő nehézségeivel együtt – érzékelteti fizetőképességének alakulását. A szükségszerűen viszonylag hézagos statisztikai adatok is meggyőzhetnek bennünket arról, miként alakult a Homokhátság két legnagyobb mezővárosának teherbíró képessége egy-egy évtizeden – olykor pedig akár egy-két éven – belül. Éppen mindezek ismeretében érdemes még a kisebb változásokra is felfigyelnünk. Mivel a gazdasági és a társadalmi tendenciákat csak viszonylag hosszabb időszakokon belül lehet tárgyilagosan szemléltetni, ezért is célszerű a hat-nyolc évtizedet átfogó három szakasz változásait együtt bemutatni, majd elemezni.⁴⁷

46 HORNYIK 1862. III. 182–203., illetve 480–483.

47 Az összeállításon belül a kecskeméti adatok a IV. 1508. c/ jelzett éveinek adóajztromai alapján készültek. A nagykőrösi adatok BUZA János: Török kori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. *Századok* 1984. 1. 3–63. 1. táblázat adatai alapján állt össze, kiegészítve Majlát Jolán adataival: MAJLÁT 1943. 93–93. Az egy vadszámmra kivetett adó összegét dénárban határozták meg.

Ennek elvégzése előtt azonban megkerülhetetlen egy makacsul visszatérő félreértés tisztázása. A távolabbi és a közelebbi múltban egyaránt fogalmaztak meg a hódoltság alatti gazdák, cívisek vagyonáról, jószágállományáról olyan állításokat, amelyeket később nagyon nehéz meggyőzően korrigálni, és még nehezebb a köztudatból kiiktatni. Hornyik János szerint a hódoltság idején „Nem volt ritka eset, hogy egyetlen kecskeméti gazdának egy- vagy kétezer darab szarvasmarhából álló gulyái, egy vagy több száz darab lóból álló ménese, azon kívül juh- és sertésállománya legyen...”⁴⁸ Majlát Jolán pedig, amikor összegezte az adózókra Kőrösön kivetett vadszámokat, más néven marhaszámokat, kötelezőnek tartotta megjegyezni: „E marhaszámba azonban minden valószínűség szerint nem számítják bele a külső pusztákon legelő nagyszámú marhaállományt.” Hipotézisét még a század végi keserves állapotokra is fenntartja. Az 1689-es összeírás elemzésekor pedig a korábbi feltételezése egyenesen állítássá változott: „Mindezek az összeírások természetesen csak a belső határra vonatkoznak. A külső határon, különösen a nagygazdáknak, s kisebb mértékben a kiskgazdáknak jelentős vagyont kitevő marhaállományuk volt.”⁴⁹ Mészáros László elemzése során tényként fogadta el Hornyik – és valószínűleg Majlát – állítását, és ebből azt a következtetést vonta le a 16. századi állapotokról, hogy „Több százas vagy ezres gulyákat és méneseket viszonylag kis tőkebefektetéssel fel lehetett hizlalni a bérelt pusztákon”.⁵⁰ Ezeknek az állításoknak megfogalmazására a szerzők

48 HORNYIK János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét 1927. 71. Bár Hornyik rendszeresen adatok sorával dokumentálja állításait, ez esetben nem tesz forrására semmiféle utalást. Éppen ezért ezzel az állításával szemben azt kell hangsúlyoznunk, hogy a dokumentálható esztendőknél egyetlen gazda vadszáma sem érte el, sőt meg sem közelítette az általa jelzett értékeket. Még a leggazdagabbak is csak ennek töredékével rendelkeztek. 1662-ben és 1675-ben is csak a néhány leggazdagabb cívis vadszáma ért el 759-et, 1682-ben pedig 800-at. Ebbe az adóalapba pedig nemcsak a különféle élő állatokat (szarvasmarha, ló, juh), hanem malmaikat és olykor számottevő készpénzvagyont is beleszámították. Tekintettel arra, hogy ezek a cívisek évről évre jelentős kölcsönöket nyújtottak a tanácsnak szorult helyzetében, készpénzüik összegének teljes letagadásra nem volt lehetőségük.

49 MAJLÁT 1943. 93–95. Hogy ezt mennyire komolyan gondolta, érzékelteti az a tény, hogy néhány sorral lejjebb megismétli: „E marhaszámba azonban hozzá kell számítani a külső pusztákon tartott állatokat, melyeket, mint már említettük, valószínűség szerint nem vettek az adózás kulcsául szolgáló marhaszám megállapításánál figyelembe.” Uo. Ezt az állítását BUZA János meggyőzően cáfolta: 1984.

50 MÉSZÁROS László: *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén*. In *Bács-Kiskun megye múltjából II.* 58–286. Kecskemét 1979. 91. A lábjegyzetben Balanyi Béla munkájára utalva azt rögzítette: „1666: 21.143 marha; 1682: 27.456 marha és ló; 1683: 30.135 marha.” Balanyi Béla viszont a jelzett helyen egyértelműen és helyesen marhaszámról, sőt „marha értékű vagyonról” szól, nem pedig ilyen számú élő állatról. Ráadásul ő valószínűleg nem fogadta el az adózók lajstroma végén található egykori összegezést, és nem azt idézte, hanem maga számolta össze a *felvetés* – nem pedig az adóztatott mennyiség – alapján a vadszámot, ugyanis a közölt adatok pontos helyét nem jelölte. Egyébként kétségtelen tény, hogy 1679-től évről évre csökkent a vadszám. 1682-ben már az általa közölttel szemben a *korabeli* összesítés szerint a vadszám csak 24 067,5 volt. Az 1683. évvel kapcsolatos közlése pedig egyenesen valószínűtlen. Egyébként sem valószínű, hogy ezekben a háborúkkal, kuruc és török követelésekkel, tatár csapatok rablásaival terhelt időszakban egyetlen évre ilyen váratlan fordulat – 11,4%-os növekedés! – állt volna be ezen a következetesen érvényesülő tendencián belül. (BALANYI Béla: *Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig*. In *Tanulmányok Kecskemét város múltjáról, jelenéről*. Szerk. HELTAI Nándor. Kecskemét 1968.)

egy-egy – minden bizonnyal félreértelmezett – adat ismeretében vállalkoztak. Állításait pedig sajnos nem dokumentálták! Ezen állítások nemcsak azért félrevezetőek, mivel minden alapot nélkülöznek, hanem azért is, mivel egyféle általánosítás olvasható ki belőlük. Állításaik még a hódoltsági legszerencsésebb néhány évtizedeiben sem helytállóak! Megfogalmazásaik pedig – mivel az általuk is ismertetett nehézségek ellenére nyílt állítólag a meggazdagodásra csaknem kirívó lehetőség – az egész időszakról a valóságosnál sokkal kedvezőbb képet vizionálnak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Kecskeméten semmiféle utalás nincs arra, hogy a – város határában vagy a gazdák által bérelt pusztákon tartott – jószágállomány megadóztatása során bármiféle megkülönböztetést tettek volna! A jómódú gazdák egymást is ellenőrizték adóalapjuk megállapítása során.⁵¹ Egyébként érdemes felfigyelni arra, hogy az egy vadszámba kivetett adó összege Kőrösön általában jóval nagyobb volt, mint itt Kecskeméten. Tehát aligha képzelhető el, hogy a korabeli, legtöbbször keserves viszonyok között eltűrték volna, hogy néhány vagy egy-két tucat igazán gazdag család kivonja magát a többséget sújtó rendkívül súlyos adózás alól. Azért célszerű tehát az itt következő, több évtizedet átfogó adatsorokat beiktatnunk, hogy ezek révén segítsük a hódoltsággal kapcsolatos hamis illúziókat felszámolni.

Aligha vonható kétségbe, hogy a hódoltság egész ideje alatt a térség mezővárosaiban és főleg Kecskeméten az állattartás meghatározó ágazat maradt, bár kétségtelen, hogy a 17. század során a többi foglalkozási ágon belül is igen figyelemreméltó változások mentek végbe. Éppen ezért az adóztatáson belül is az egyik fontos alap maradt, és nyilvántartásáról folyamatosan az adószedő gondoskodott. Ezek segítségével viszonylag pontosan lehet követni a „vadszám”, más néven „marhaszám” néven számba vett értékek alakulását. Az elnevezés mögött döntően, de nem kizárólagosan – hisz beletartozott a készpénz és a malmok értéke is – az élő állatokra kivethető adóalap rejlett.⁵² Az alföldi falvak és mezővárosok készpénzhez, valutához elsődlegesen élő állataik és állati termékeik külföldi értékesítése révén tudtak jutni. Ennek az adóalapnak a jelzett három szakaszon belüli változása tehát igen jól érzékelteti, miként változott mind a lakosság egészének, mind pedig az egyes vagyoni csoportoknak teherbíró és fizetőképessége. Forrásaink lehetővé teszik, hogy ezeket újabb adatsorokkal támasszuk alá. A báránytized alakulása pedig azt érzékelteti,

51 „Anno 1674. esztendőben Kamarás Ambrus uram főbíróságában ugyan itten az város asztalánál tött ilyen fogadást Kis Mihály öccse, Kis István. Patai András uram előtt és Kováts István uraimék előtt, hogy ha Kis István uramnak huszonöt borjas teheneken felyül ha csak egyel is több leszen, sőt valamennyi az huszonöt borjas teheneken felyül lesznek ez idén, mindegyik Patai uramé és Kováts Istváné leszen. Azonban penig, ha Kis István uramnak az huszonöt alól leszen, hogy huszonöt borjas tehenek nem leszen, Patai András uram tíz tallérig leszen Kis Istvánnak adós, az melyet egy pénzig meg is ad ökegyelme, az melyért nagyobb bizonyáságnak okáért adta kezét Kis István, Patai András, Könyves András, Vidács Mátyás uraiméknak, melyet maga kézírásával megerősített. L. s.” IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1672–1673. 173. Kamarás Ambrus 1674. április 24-ig volt hivatalban. A komoly vagyonnal rendelkező Kis István az előző évtizedekben nem volt választott tisztségviselő, és neve csak 1675-ben tűnt fel az esküdek névsorában.

52 A vadszám, illetve marhaszám sajátos adóalap volt. Egy tenyésztett marha, vagy ló, öt juh számított egy vadszámnak. Ugyancsak egy marhaszámot tett ki öt tallér. Egy malom tíz vadszámnak felelt meg. HORNYIK 1861. II. 187–191.

hogy egy meghatározott fontos ágazat, a juhászat mennyire érzékenyen reagált a közbiztonság alakulására. A gabona- és a bordézsma összegének változása egy egészen más területre, a növénytermesztésre gyakorolt hatását segíti érzékeltetni.

5. TÁBLÁZAT

*A vadszám és az egy vadszámra kivetett adó alakulása
Kecskeméten és Nagykőrösön*

Év	Kecskemét		Nagykőrös	
	Vadszám	Adó	Vadszám	Adó
1631			10 460	
1640	10 601,5	8	10 600	10
1642			9 472	15
1645			8 780	
1647	12 472,5	8	9 000	10
1649	12 204,5	8	8 000	11
1654	12 001	8	8 042,5	11
1660	17 708	8		
1661			5 249,5	12
1662	20 560,5	10		
1663	19 739,5	10	4 473	12
1668	10 665	15		
1671			5 002,5	15
1672	22 046,5			
1673	22 222	5		
1674	21 519	10		
1675	23 430			
1678	29 190	8		
1679			6 989,5	15
1681	27 691			
1682	24 067,5	10	6 163,5	15
1685	16 178			
1687		15	1 100	15
1689	8 124	100		
1695	9 211	30		
1696		30		
1703	11 916			
1707	4 478			
1711	2 512			

A szomszédos Nagykőrös hasonló adatait azért célszerű mellékelnünk, hogy ne érezhessük azt, Kecskemét sorsa egyedi és kivételes volt. Sajnos a Homokhátság többi települése – még Ceglédet is beleértve – nem rendelkezik olyan írott forrásokkal, amelyek lehetővé tennék hasonló adatsorok összeállítását. Bár ez a táblázat forrásaink jellege miatt kissé hézagos, segítségével még így is szinte egyedülálló képet kaphatunk e két jelentős mezőváros vadszámának hét-nyolc évtizedes formálódásáról. A nagykőrösi adatok a három szakaszon belül – kisebb-nagyobb eltérésekkel – hasonló tendenciákat érzékeltetnek, mint a kecskemétié. Láthatunk azonban figyelemre méltó eltéréseket is. Az egyik az, hogy a kisebb lélekszámú szomszédos vá-

rosban 1640-ben szinte pontosan akkora volt ez az adóalap, mint Kecskeméten. Úgy tűnik, hogy a változó viszonyokhoz, a békésebb évtizedekhez a kecskeméti civisek és tőzsérek jobban tudtak alkalmazkodni, mivel 1662-ig folyamatosan gyarapították állatállományukat, képesek voltak megkészserezni ezt az adóalapjukat. Ugyanakkor a kőrösieké e húsz év alatt (1661-ig) a korábbinak a felére csökkent! Az 1663–1664-ben dúló háború mindkét mezővárosban jelentősen apasztotta a vadszámot. (Célszerű itt felhívni a figyelmet arra, hogy még egy rövid háború is milyen katasztrófát jelentett a hódoltságban élőknek!) Az eltérés azonban jelentős. A szűkös adatok azt érzékeltetik, hogy Kőrösön nem volt olyan tragikus arányú a pusztulás, mint Kecskeméten, ahol az állomány még 1667-ben, illetve 1668-ban is a háború előttinek alig több, mint a fele volt. A következő évtized aztán mindkét helyen ismét kedvezett az állattartásnak, és a jószágállományuk újból számottevően gyarapodott. De amíg Kőrösön a mélyponthoz (1663-hoz) képest csak 56%-os növekedés észlelhető, emitt (1668-hoz képest) csaknem háromszor akkora adóalap után fizettek a gazdák. Úgy tűnik, hogy Kecskeméten 1678/1679-ben érte el a hódoltság alatt az állatállomány, a vadszám a maximumot.

Ennek a megállapításnak nem mond ellent az a tény, hogy a hetvenes évek derekától fokozatosan romló közbiztonság gyorsan erodálta a felhalmozott értékeket. Ezért nem hagyhatjuk említés nélkül az ezekben az években kialakuló egyik feltűnő jelenséget. Miként utaltunk rá, a hetvenes évek derekára már olyan mértékben romlott a közbiztonság, hogy 1676-ban a városi magisztrátus kénytelen volt az országos vásárok tartásáról lemondani. Mégis az adókönyvek adatai azt mutatják, hogy e bizonytalanság közepette a következő három-négy évben a jószágállomány számottevően nőtt. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás, mivel ez a sajátos állapot nem cáfolja, hanem éppen megerősíti a korábbi megállapításokat. Az állomány növekedése ugyanis nem egyfajta konjunktúrának a jele, hanem az árucserén belül jelentkező súlyos zavar létét mutatja. A jószágállomány számbeli növekedését, a jelentős gyarapodást jórészt az idézhette elő, hogy az évről évre jelentkező szaporulatot, felesleget, árukészletet a vásárok tartásának, tehát az árucserének hiányában nem tudták értékesíteni. Így a gazdák a közbiztonság romlása miatt jószágait nem tudták a szokott arányban az ország nyugati részére, piacaira juttatni.

Miként korábban láttuk, a hódoltság utolsó „békésebb” szakaszának a végén, a hetvenes évek derekától a közbiztonságot részben a török és a végvári katonaság, részben pedig a kuruc és a labanc csapatok garázdálkodása, élésködése ásta alá. Ezek következtében az adókönyvekben fellelhető vadszám már 1678 és 1682 közötti fél évtized alatt csaknem 18%-kal csökkent. Az igazán tragikus következményeket azonban a Bécs ellen indított hadjárat, és az ezt követő háború két-három éve eredményezte. Mindennél többet mond, hogy e rövid idő alatt a vadszám, jórészt az állatállomány 33%-kal apadt. Tehát a mezőváros lakossága alig több mint fél évtizedben (1678–1685), *már Buda bevétele előtt egy évvel az egykori értékeinek, tartálékainak csaknem felét (45%-át) elvesztette!* Ez azt jelentette, hogy valójában csak a törzsállomány maradt meg, és a későbbi évek veszteségei a reorganizáció lehetőségeit számolták fokozatosan fel.

Bár egyetlen adatsor is igen elgondolkodtató lehet, még meggyőzőbbé válik az, ha azt újabb adatsorok, további adatok megerősítik. Ennek érdekében célszerű beiktatnunk a báránydézsmá alakulását illusztráló kimutatást.

6. TÁBLÁZAT

*Báránydézsmára kötelezett gazdák megoszlása
a leadott bárányok száma alapján*

Száma	1662	1667	1669	1675	1678	1679	1685	1687	1693	1695	1698	1700
1	1	2	17	8	1	13	29	22	22	28	23	46
2–5	5	18	43	46	37	54	23	20	54	75	77	120
6–10	9	6	17	21	19	16	11	10	11	20	17	22
11–20	8	6	4	11	10	9	1	4	9	10	11	14
21–30	2		1	2	5	3			1			
31–40	2	3		2	2							
41–50	2	1	1	1								
51–60			2	1	1							
61–70			1									
71–80												
81–90				1								
Gazda	29	36	86	93	75	95	64	56	97	133	130	205
Bárány	429	303	610	774	825	487	193	212	433	551	703	788

A hódoltság alatti juhásatról a legjobb esetben is csak egy-egy esztendő adatai álltak rendelkezésünkre. A Homokhátságon belül sem sokkal jobb a helyzet. Írott forrásaink veszteségei ellenére Kecskeméten egy olyan adatsor összeállítására nyílt lehetőség, amely ezen ágazatnak, ha nem is az évenkénti változásait, de legalább sorsának főbb állomásait érzékelteti. Ez az összeállítás az itt fellelhető és teljesnek látszó dézsmajegyzékek alapján készült. Az egyes évek adatai lehet, hogy nem fedik teljes pontossággal az egykori állapotokat, de az egyes szakaszokon belüli tendenciákat feltétlenül érzékeltetik.⁵³ Itt nincs lehetőségünk arra, hogy átfogó elemzést véghezvigyünk, csak a vadszámmal való összehangra kívánjuk felhívni a figyelmet. Minden bizonnyal az 1663–1664. évi háborúk következtében csökkent az állomány olyan mértékben, hogy a dézsmá még 1667-ben is az 1662. évinek csak a 70,6%-át tette ki. Nem lehet véletlen, hogy a következő évtizedben csaknem pontosan olyan mérvű gyarapodás érződik e téren is, mint a vadszám egészében, és itt is 1678-ban jelentkezett egyfajta csúcs, de 1685-re a korábbiak 23,4%-ára zuhant a báránydézsmá aránya!

Kétségtelenül egyoldalú lenne, ha a város teherbíró képességének alakulását kizárólag az állattartás adatai alapján vizsgálnák és ítélnék meg. Tekintettel arra, hogy a gabona- és szőlőtermesztés után is szedett a város tizedet, ezekre a területekre nem terjedt ki az adóztatás. Így csak a szórványosan ránk maradt jegyzékek alapján készíthetünk lényegesen hézagosabb összeállításokat.⁵⁴

53 Kisebbségi eltéréseket az okozhat, hogy olykor egy-egy gazdától kért a tanács katonai csoportok „megvédése” során segítséget, amit később kötelezettségébe beszámítottak. Tekintettel arra, hogy a magisztrátus tartott önálló nyáját, mézárskéket, erre csak ritkán kerülhetett sor.

54 A táblázat a jelzett évek gabonadézsmá-lajstromai alapján készült.

7. TÁBLÁZAT

*A gabonatermelés összetétele a dézsmajegyzékek alapján
(búzából a termény huszadát, a többi gabonának a tizedét kellett
dezsmaként leadni)*

Egy gazdától beszedett termény félék	1672	1675	1689
1	66	59	75
2	222	154	132
3	65	110	88
4	1		20
Összesen:	354	323	315
A pusztákon termelők száma	48	95	
A gabonatermelők összesen	402	418	

Ezúttal nem a megtermett gabona mennyiségét, hanem a dézsmára kötelezettek számát célszerű figyelemmel kísérni. A termény mennyiségét az időjárás számottevően képes befolyásolni, de a dézsmára kötelezett gazdák számát kevésbé.

Az egyféle gabonát termelők többsége búzából, illetve kétszeresből adott tizedet. Akik kétfélét termeltek ugyancsak ezekből, árpából és ritkábban zabból szolgáltatnak a városnak. A negyedik féle termény köles vagy tönköly volt. Az adatok erőteljes hézagossága miatt ezen a területen nem lehet olyan egyértelmű következtetéseket levonni, mint az állattartásnál. Az viszont kétségtelennek látszik, hogy a növénytermesztésen belül kevésbé hektikus a változás. Kétségtelen, hogy a létfenntartáshoz a növénytermesztés nyújtott meghatározó segítséget. A három közül két összeírásban jelölték a pusztákon termelő gazdákat. Az 1689. évinél ez – aligha véletlenül – elmaradt. A hetvenes években számuk erőteljes növekedése feltétlenül figyelemre méltó. A város közvetlen határában termelő gazdák száma viszont folyamatos csökkenést jelez. Aligha kétséges, hogy ez a közbiztonság fokozatos romlásával állt összefüggésben.

Hasonlókat mondhatunk el a szőlőtermesztésről is, amelynek súlya, szerepe a város gazdálkodásában a háborús években ugyancsak felértékelődött.⁵⁵

8. TÁBLÁZAT

Adófizetők és szőlőtermesztők aránya Kecskeméten

Év	A	B	C	D	E	F	X	Összes
1662: adózók száma	20	24	287	209	176	63		779
1662–1667: bort eladók			35	40	41	26	32	174
1689: adózók száma		199	519	324	123	45		1210
1688–1689: bort eladók	10	9	97	51	18	7	12	204

55 BKMÖL IV. 1508. c/ 1662, 1664, 1666, 1667. A = rájuk vonatkozó érdemi adat nincs, B = vagyontalan, C = törpebirtokos, D = kisbirtokos, E = közepes vagyonú, F = gazdag, X = nevük az adólajstromban nem lelhető fel, de az előző, illetve a következő években adófizetők voltak.

A termelés volumenéből érthetően nemcsak a falvak és mezővárosok teherbíró képességeire, hanem a lakosság vagyoni rétegződésére is következtethetünk. A vadszám számszerű alakulása meggyőzően érzékelteti, hogy a közbiztonság romlása és főként annak teljes hiánya, a háború milyen veszélyeket, sőt tragédiákat rejtett az alföldi városok lakossága számára. Egy újabb adatsor pedig lehetővé teszi annak bemutatását, hogy ezek a változások miként formálták az egyes vagyoni-társadalmi csoportok számát, arányát.⁵⁶

9. TÁBLÁZAT

A „vadszám” adóalap alakulása Kecskeméten 1662–1703 között

	Adózók száma	Az adózók vadszám szerinti megoszlása						
		0	1–5	6–10	11–50	51–100	101–200	201–
1662	792	177	202	85	230	50	36	12
1667	815	234	256	89	190	25	17	4
1676	1133	163	434	128	322	38	30	18
1684	1219	338	379	147	271	62	12	10
1686	1108	423	470	103	94	11	4	3
1688	1085	342	405	151	167	13	6	1
1695	1113	552	284	115	133	17	10	2
1703	1263	551	371	145	156	21	16	3

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a vadszám a két-három legfontosabb adóalap közül csak az egyik, de talán a legfontosabb lehetett. A jószágállomány mellett azonban a „mezei kertek”, a szántóföldi növénytermesztés, rétgazdálkodás, szőlő- és gyümölcsstermesztés, különféle iparok üzése és a kereskedelem egyaránt szolgálta a lakosság megélhetését. Ezért a táblázatban feltüntetett egyes csoportok nem fedik pontosan a mezővároson belüli vagyoni-társadalmi megoszlást, de mivel a jószág-tartásban a társadalom csaknem valamennyi csoportja közvetlenül érintett volt, és a szántóföldi növénytermesztés elengedhetetlen feltétele volt az igásállat, a vadszámon belüli változások elég jól érzékeltetik a vagyoni rétegek számának módosulását.

A vadszámmal nem rendelkező adózók között több társadalmi csoport található. Többségüket a napszámosok és a zsellérek alkotják, de fellelhetők köztük kisebb szőlővel, kerttel rendelkező gazdák és ridegek is. Néhány esetben nyilvántartásba vették a családon belüli felnőtt férfiakat, akik önálló vagyonnal még nem rendelkeztek, de egy minimális adó fizetésére kötelezték őket. Ugyancsak közéjük tartoztak a szegényebb iparosok és kereskedők is. Aligha kétséges, hogy csekély kivétellel a legszegényebb családfők és személyek alkották ezt a csoportot. Éppen ezért a lakosságon belüli arányuk jól érzékelteti a mezővárosok gazdasági erősödését, illetve annak leromlását.

Akikre mindössze 1–5 vadszám után róttak ki adót, aránytalanul nagy részben a törpebirtokosok közé sorolhatók. Közülük csak kevés volt képes jelentősebb gabonatermelésre. Ide tartozott az iparosok számottevő része is. Azok, akik 6–10, illetve

⁵⁶ A táblázat a jelzett évek adólajstromai alapján készült. BKMÖL IV. 1508. c/.

11–50 vadszám után fizettek adót, azok nagyobbbrészt joggal a kisbirtokosok közé sorolhatók. Minden bizonnyal akadt köztük több olyan is, aki nemcsak töredék „mezei kert”, hanem teljeset birtokolt, és volt figyelemre méltó szőlője, néhányan pedig esetleg szárazmalmot vagy pálinkafőzőt is üzemeltettek. Közéjük tartozott az iparosok jelentős hányada. A soraikban lévők közül többen – akár 20–25%-uk – kétségtelenül már középbirtokosok lehettek. Az 51–100 vadszám után adózókat azonban már joggal minősíthetjük középbirtokosoknak, mivel szinte kivétel nélkül volt mezei kertjük és szőlőjük. Az viszont biztos, hogy a 100-nál több vadszám után adózók valamennyien gazdag cívisek voltak. Ezt a csoportot azért kellett ilyen formában megosztani, hogy a köztük lévő vagyoni különbségeket valamelyest jobban lehessen érzékelni. Soraikban akadt több gazda, aki 300–400 vadszám után adózott, és volt olyan esztendő, amikor a város négy cívise fizetett 800 vadszám után adót.⁵⁷

Az összeállítás is érzékelteti, hogy a század második felében a városban az adózók száma – nem rohamosan, de csaknem folyamatosan – növekedett.⁵⁸ Ezt két tényezővel magyarázhatjuk. Kisebb részben a háború miatt ide menekült családok gyarapították számukat, nagyobb részben pedig azok, akiket a magisztrátus a korábbi gyakorlattól eltérően kénytelen volt az adózók közé bevonni. Voltak esztendők, amikor a ridegeket, a nőtlen felnőtt férfiakat is itt vették nyilvántartásba. Ezek együttesen eredményezték, hogy az adózásra kötelezettek száma a négy évtized során erőteljesen hullámozott. Tehát az adózásra bevont lakosok száma alapján csak megszorításokkal következtethetünk az itt élők számának alakulására.

A mezőváros jószágállományának sérülékenységet, az erre épülő vagyon hódoltság alatti szertelen ingatagságát a két leggazdagabb csoport számának rendkívül erős változása, hullámozása érzékelteti. A 201-nél több vadszám után adózók száma az 1663–1664. évi háború hatására harmadára csökkent! A következő évtized látványos gyarapodását pedig a hetvenes évek második felében a közbiztonság romlása csökkentette csaknem felére.

Közel hasonló tragédiákat éltek meg a 101–200 vadszám után adózó családok is. A hatvanas évek háborúja előtt számuk még 36 volt. Ez a háború alatt valójában nem 17-re, hanem 11-re csökkent, mivel az előző csoportból közéjük lecsúszó 8 gazda gyarapította számukat. Tehát e családok közül 11 valószínűleg a középbirtokosok közé, további közel 30 pedig a kisbirtokosok sorába süllyedt.

Miként jeleztük, a 6–10 és a 11–50 vadszám után adózók kétségtelenül nagyobb része a kisbirtokosok közé tartozott. Ezen a vagyoni csoporton belül is – az 1663–1664. évi háború pusztításainak hatására még többen süllyedtek le. Különösen szembetűnők a 11–50 vadszámmal rendelkező gazdák veszteségei. A háborús károk kiheverése után viszont, a békésebb években érdemi gyarapodást tapasztalhatunk. Soraik a hetvenes évek derekáig folyamatosan – 315-ről 450-re – bővült. Mivel ezekben az években nem a gazdagabb csoportokból süllyedtek le közéjük családok, hisz

57 1675-ben Nagy István 302, Varga István 380, Deák Pál 652, Kamarás Ambrus 759, Pathay András 758 és Kalocsa János 759 vadszám után adózott. BKMÖL IV. 1508. c/ 1675. Passim.

58 Itt nem lehet a természetes szaporodásra, gyarapodásra gondolnunk. Az adózók számát a kényszer is növelte.

az 51-nél nagyobb vadszám után adózók száma mind a három csoporton belül – összesen 40 fővel – emelkedett, tényleges vagyoni növekedés áll e jelenség mögött. Tehát míg 1662-ben a városban az adófizetésre kötelezettek 52%-a (413 család) rendelkezett jelentős vagy kiemelkedő vadszámmal, 1676-ra számuk 536-ra nőtt. Ezt a feltűnő gyarapodást megerősíti az a tény, hogy az 1668. évben adózás alá vont vadszám összege tíz év alatt csaknem háromszorosára emelkedett!

*

Miként korábban ezt dokumentáltuk, a hetvenes évek második felében a közbiztonság a Homokhátság területén erőteljesen megromlott. Hogy az állattartás mennyire érzékeny volt a hasonló változásokra, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy négy esztendő alatt – 1678-tól 1682-ig – az adózás alá vont vadszám 18%-kal csökkent. Az igazi katasztrófa azonban 1683-ban kezdődött, amikor a török és tatár katonai egységek Bécs ellen vonultak, majd a katasztrofális vereségük után a felbomlott, fegyelmetel tömeg a hátszágba özönlött. A török kiűzésére a következő években ideérkező keresztény hadak hasonló terhet jelentettek a lakosságnak. A térségre zúduló, éveken át tartó tragédiák sorát Buda visszafoglalása távolról sem zárta ugyan le, de mivel gyakorlatilag a török fennhatóság itt megszűnt, érdemes e három-négy esztendőben tapasztalható változásokat külön rögzíteni és elemezni.

A döbbenetes változás már a háború első két esztendejében jelentkezett. A lakosság birtokában levő vadszám – miként az V. táblázat adatai jelzik – pontosan harmaddal csökkent. A következő két év a tragédiák sorát zúdította a városra. Így a korábbi békésebb évtizedek gyarapodását néhány háborús év kíméletlenül felemésztette. Hogy a falvakra, mezővárosokra milyen veszélyt jelentettek a különféle kóbor, főleg tatár segédcsapatok, arról az 1686. április 20-i rablásuk összesítője alapján alkothatunk képet.⁵⁹ Ezen egyetlen és váratlan támadás során a Kecskeméten elrabolt értékek a következők voltak:

Gazda	7 fő
Hozzá tartozó	23 fő
Zsellér	8 fő
Cseléd	62 fő
Marha	59 db
Ökör	347 db
Ló	20 db
Gulya	8
Ménes	3
Juhnyáj	9
Szekér	3 db
Kocsi	1 db

⁵⁹ BKMÖL IV. 1510. i/ 1682. 63–68. Az alkalminak tűnő feljegyzésben a központosítás szinte teljesen hiányzik, ez olykor értelemzavaró!

Bár az elrabolt emberek többségét sikerült hatalmas összegért kiváltani – elrablásuknak egyik fő célja éppen a váltságdíj megszerzése volt –, de a város ekkorra már megroppant gazdasági erejét ez az újabb, rendkívüli csapás még inkább aláásta. Hogy a nyolc gulyában hány szarvasmarha, a három ménesben hány ló és a kilenc juhnyájban hány darab jószág volt, érthetően nem tudjuk. Az viszont dokumentálható, hogy ezek hatására katasztrofálisan csökkent a gazdák, a falvak és a mezőváros jószágállománya, igavonóik száma és ingósága.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan adatsor, amely a lakosság egészének anyagi helyzetéről megbízható képet adna. Ezt csak részben tudjuk helyettesíteni egy-két táblázat adatsorával, amelyek képesek érzékeltetni, hogy a két mezőváros gazdaságában és társadalmában milyen drasztikus változások mentek végbe.⁶⁰

10. TÁBLÁZAT

*A legmódosabb gazdák vadszámának alakulása
az 1680-as években Kecskeméten*

Név	Vadszámuk	
	1682-ben	1688-ban
Balogh István	205	22,5
Bíró György	304	16
Bíró János	252	62
Deák Pál	800	200
Dékány György	350	48
Hegedűs István	400	33
Illy és István	250	64
Kalocsa István	800	150
Kamarás Ambrus	800	40
Nagy István	284	60
Nagy Márton	229	34,5
Oláh István	386	80
Pathay András	800	118
Sárközi István	250	19
Sárközi Pál	243	23
Szabó István	244	84,5
Szeles György	210	32
Szentkirályi Pál	201	24
Szivós János	328	25,5
Varga István	510	72

Az adókönyvek ezen adatai tehát e fél évtized alig hihető gazdasági kataklizmáiról tanúskodnak. Nem árt utalni arra, hogy Kamarás Ambrus családja volt Kecskeméten fél évszázad óta a leggazdagabb, a legnagyobb adófizető. E néhány év alatt vadszáma a korábbinak pontosan huszadára csökkent. Még egy igen komoly gazdaságon belül is ez a veszteség kétségtelenül katasztrófának számít. De a táblázat adatai szerint a többi rendkívül gazdag család adóalapja is töredékére, nemegyszer tizedére zsugorodott. Márpedig ez a húsz leggazdagabb cívis tudta időről időre kisegíteni

60 Az összeállítás a jelzett évek adóajztromai alapján készül.

pénzügyi zavarából a magisztrátust, ha rendkívüli anyagi követeléssel állott elő bármely hatalom. Ők fizették a legtöbb adót, ők foglalkoztatták korábban a legtöbb pásztort, cselédet, napszámost. Vagyonuk, gazdaságuk, jövedelmük ilyen mérvű összeomlása a legszegényebb rétegek sorsára is erőteljesen kihatott.

Természetesen nemcsak Kecskemét szenvedte meg ezeket az esztendőket. A kisebb mezővárosok és főként a falvak még nagyobb katasztrófákat éltek át. Az ugyancsak jelentős mezőváros, a szomszédos Nagykőrös gazdáinak állatállományában ezek az évek nagyobb pusztítást tettek, mint itt.⁶¹

11. TÁBLÁZAT

*Adatok Nagykőrös legmódosabb gazdái állatállományának
változásaihoz az 1680-as években*

Név	Vadszám		Allataik száma 1689-ben	
	1682	1688	Számos állat	Juh
Beretvás István	300	14	22	150
Bokoriné	142	—	—	—
Budori Balázsne	140	14,5	20	—
Czirják Pál	105	—	25,5	—
Csatári N. János	100	—	—	—
Csete Gergely	80	—	10	—
Erdős árvái	266	—	5	—
Fruttus Gáspár	85	—	4	—
Jó Máté Gergely	330	32	31	—
Karai Ferenc	140	17	35	—
Oláh János	230	—	—	—
Pap Pál	53	—	15	67
Sepsei István	100	13	25	—
Somodi István	72	—	4	—
Somodi János	186	—	19	—
Szabó Ferenc	134	12	—	—
Szemere Pál	163	18,5	20	—
Szivós János	290	24	47	87
Tott István	63	—	6	—
Urházi Péter	280	20	24	—
Vas Mihály	50	—	20	—

Ezek a számok önmagukban túlságosan ridegek. Ha azonban a két évben rögzített adatok arányait figyeljük, és arra gondolunk, hogy ezek egy mezőváros leggazdagabb családjainak fizetőképességében történt változásokat jelzik, fogalmat alkothunk a közösségre szakadt terhekről.

Ismételten tudatosítanunk kell, hogy a vadszámon belül jelentkező élő állatok, ezeken belül is az igás jószágok száma meghatározó volt a termelés minden területén. Ezek elrablása vagy kényszerű eladása a lakosság egészének az ellátását aláasta. A lovakat és az ökröket nemcsak a szántás és a szállítás során nem tudták nélkülözni

61 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Nagykőrös népe és gazdálkodás az 1689-es összeírások alapján. In *Bács-Kiskun megye múltjából VII.* Kecskemét 1985. 467.

– a hadseregnek nyújtott szertelen ígás robotról most nem is szólunk –, hanem a gabona cséplések és a szárazmalmok meghajtása során sem.

A statisztikai eszközök semmiképpen sem tudják érzékeltetni az egyéni, emberi tragédiák sorát, de segítségükkel legalább fel tudjuk idézni azt a szertelen elnyomórodást, amely a két mezőváros lakosságának egészét érintette a hódoltság utolsó szakaszában és a törökellenes háború első éveiben.⁶²

12. TÁBLÁZAT

A vadszám alakulása Kecskeméten és Nagykőrösön az 1680-as években

Vadszámmal rendelkező adófizetők száma	Kecskemét		Nagykőrös	
	1682	1688	1682	1687
0	197	201	298	648
1–5	330	462	152	161
6–10	133	137	70	38
11–50	360	159	80	28
51–100	66	12	10	–
101–200	24	6	6	–
201-nél több	25	1	6	–
Összesen:	1135	978	622	875

Több, mint elgondolkodtató, hogy a két szomszédos mezőváros e téren jelentkező veszteségei – a sok hasonlatosság mellett – milyen számottevő eltéréseket mutatnak. A táblázaton belül talán a legfeltűnőbb adat a lakosság számában végbement ellentétes irányú változás. Míg Kecskeméten csökkent az adózásakor számba vett személyek száma, Nagykőrösön figyelemre méltó módon emelkedett. Ez részben abból eredhet, hogy Kőrösre a környező falvakból minden bizonnyal többen költöztek be, tovább maradtak ott, részben pedig abból, hogy a tanács eltérő módon volt kénytelen kiszabni a városra kirótt terheket. Kecskeméten például a cselédek egyetlen évtől eltekintve nem voltak adófizetésre kötelezve. Hasonló okokkal magyarázható, hogy míg egy évvel később, 1689-ben Kőrösön 774 személyt vettek nyilvántartásba – tehát több mint tíz százalékkal csökkent 1687-hez képest a dézsmáláskor figyelembe vettek száma, ugyanebben az évben Kecskeméten közel három százalékkal több személy került be a nyilvántartásba.⁶³

A rendelkezésünkre álló adatok nagyon hézagosak ugyan, de mindenképpen segítenek abban, hogy még néhány adattal támasszuk alá azt a tragikus folyamatot, amelyhez hasonlót a török támadások a 16. és a 17. századok elején eredményeztek

62 A táblázat Nagykőrösre vonatkozó adatai IVÁNYOSI-SZABÓ 1985. 465., illetve a jelzett évek kecskeméti adókönyvei alapján készült.

63 A 17. században Kecskeméten a legszigorúbb formában az adókat 1689-ben és 1690-ben volt kénytelen a tanács megszabni. Nemcsak a házakat, szőlőket és kerteket adóztatták meg, hanem a ridegek istállóját és a cigányokat is bevonták az adózásba. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskeméti szabályrendeletek I. 1659–1849*. Kecskemét 1991. 37–38. Tekintettel arra, hogy a társadalmi változások elemzése nem feladata e feldolgozásnak, a táblázat célja csak az illusztrálás.

ezen a tájegységen belül. A sokat emlegetett vadszám alig több mint fél évtized alatt Kecskeméten – 24 067,5-ről 8124-re – pontosan a harmadára zsugorodott. Körös tragédiája e téren ennek kétszerese: pontosan fél évtized alatt 6163,5-ről 1100-ra csökkent, tehát szinte hatodára zsugorodott!⁶⁴

Az előző szakaszon belüli változásokat a báránydézsma adataival is alátámasztottuk. E rövidebb szakaszon belül ugyancsak van erre módunk. Míg 1679-ben 487 bárányt szedett be tizedenként a tanács, 1685-ben ezek száma 193-ra apadt (tehát itt is csaknem harmadára csökkent az állomány). Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a juhos gazdák száma jelentősen kisebb lett: 95 helyett csak 64 gazdától tudtak dézsmát szedni.

A gabona- és a szőlőtermesztés terén más formában jelentkeztek a csapások, de itt is mérhető egyfajta visszaesés. Az egyik feltűnő vonás mindenképpen az, hogy míg 1675-ben 95 gazda termelt gabonát a bérelt pusztákon, 1689-ben a dézsmajegyzékből ők hiányoznak. A város birtokában lévő területeken viszont a gabonatermelők száma csak minimálisan csökkent.

*

Aligha kétséges, hogy a magyarság történetében a 17. század második fele volt az egyik legkeservesebb időszak. Ezen belül – több történészünk leírása szerint – az utolsó másfél évtized jelentette a mélypontot. Ezen időszakon belül a legnegatívabb személyiségek: I. Lipót király és Kollonics Lipót, az udvari kamara elnöke, aki később esztergomi érsek lett. A nemesség a magyar közjogot ért legnagyobb katasztrófaként pedig az abszolutisztikus kormányzást élte meg, mely mellőzte az országgyűlést, önkényesen vetette ki az adókat, és létrehozta a Neoacquistica Commissiót.

Helytörténeti kutatóink is ezen időszak felidézése során a legelmarasztalóbb jelzőket vonultatják fel. Hornyik János, aki két kötetben tárta fel Kecskemét török hódoltság alatti másfél évszázadát – és erről nála teljesebb képet senki sem tud alkotni –, egy csaknem anekdotikus epizóddal jellemzi ezen állapotokat. „Azt hinnők most mintegy kétszáz év után, hogy Buda visszavétele örömnép volt talán úgy az egész nemzetre, mint az egész országra nézve. Pedig nem úgy volt. – Mintegy húsz éve, beszélgettem a néhány év előtt nagy vénségben elhalt Biró Mihály kecskeméti birtokos polgárral, – sohasem feledem sajátságos szavait. – „Nagyatyámtól hallottam – így szólt a tisztas öreg – hogy a török alatt boldog volt Kecskemét; de a német egyik csöcsét sem hagyja fejetlenül a tehénnek.”⁶⁵

Kétségtelen, hogy a hosszan elnyúló háború keserves évei tovább nyomorították e térség lakosságát. A török és a tatár csapatok még több éven át tartó rablásai, majd a kiűzésükre szervezett hadak garázdálkodása, szállítása és ellátása az emberi és a gazdasági tragédiák sorát elszenvedő lakosság végletes elszegényedését, sőt elnyomorodását eredményezte.⁶⁶ Következményüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy

64 Lásd V. táblázat.

65 HORNYIK 1862. III. 161–162.

66 A kecskeméti tanács még 1690. május 29-én is kénytelen volt szigorúan intézkedni a tatárokkal szemben a város megvédése érdekében. IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 38–39.

alig tíz év alatt a lakosság évtizedek során felhalmozott értékeinek 76,2%-a ment veszendőbe! Ez azt jelentette, hogy – miként erre már korábban utaltunk – a következő évtizedben a továbbra is szertelen pénzbeli követeléseket, az ugyancsak rendkívüli fuvar- és munkaszolgáltatásokat egy anyagilag összeroppant társadalomnak kellett iszonyú körülmények között teljesítenie. Az újabb évtizedben jelentkező minden követelés így fokozottabb terhet jelentett, amit egy lelkileg is összeroppant lakosság emlékezetében még sokáig hordott.

Súlyosan félreértenénk azonban ennek a másfél évtizednek a történelmi jelentőségét, ha leragadnánk a veszteségek és sérelmek összegyűjtésénél, és a kollektív emlékezet csalóka képeinél. Már az eddig rögzített táblázatok adatai alapján is fel kell figyelnünk néhány igen fontos mozzanatra.

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a változatlanul fontos adóalap, a vadszám a továbbra is valóban súlyos terhek ellenére 1689 utáni fél évtizedben több mint 13%-kal nőtt Kecskeméten. Érezhető javulást élt meg a legtöbb vagyoni csoport. 1686-ról két év alatt az ilyen címen nem adózók, tehát a legnagyobb nyomorban lévők száma 423-ról 342-re csökkent. Minden bizonnyal ők növelték az 5–10 vadszám után adózók számát, amely 103-ról 151-re, a 11–50 után fizetők pedig 94-ről 167-re nőtt. Ráadásul ezzel egy időben minimális gyarapodás tapasztalható az 51–100 és a 101–200 közötti vadszám után adózóknál is. Az előbbieik száma 11-ről 13-ra, az utóbbiaké 4-ről 6-ra bővült. Csak a leggazdagabbak száma mérséklődött tovább, 3-ról 1-re.⁶⁷ A század végéig kisebb módosulásokkal ez az állapot állandósult. Tehát már a török hatalom távozását követő két éven belül egyféle pozitív elmozdulást aligha kérdőjelezhetünk meg.

Még egyöntetűbb lesz a kép, ha figyelembe vesszük, hogy az állattartáson belül a juhászat ennél lényegesen nagyobb megújulást élt meg. Ez a város gazdasági életében egyre fontosabbá váló ágazat az 1685–1687-es mélypontról gyorsan kimozdult. Már 1693-ra a juhos gazdák száma 73%-kal gyarapodott, a dézsmabárányoké pedig kétszeresére (!) nőtt. Az pedig igazán figyelemre méltó, hogy a gyarapodás itt nem állt meg, és a század végére a gazdák száma és a dézsmaként szedett bárányoké 1687-hez képest egyaránt közel négyszeresére nőtt! Tehát a juhászat – a következő évszázad sikerágazata – valójában Buda visszafoglalása után azonnal elkezdte veszteségeinek kiheverését, és egy évszázadon át az egész tájegység egyik legnépszerűbb, egyik legjövedelmezőbb tevékenysége maradt.

Miként utaltunk erre, a közbiztonság változásai, a háborús viszonyok nem okoztak olyan mérvű hullámmást a növénytermesztésen belül, mint az állattartásban. Úgy tűnik, hogy a gabonatermesztés feltételei is az 1689-ig tartó mélypont után fokozatosan javultak.⁶⁸ Az 1707. évi összeírásban a korábbi 315 helyett már 348 gabonatermesztő gazdát vettek nyilvántartásba. Az elmozdulás, ha viszonylag csekély is, de egyértelmű.

67 Még 1696-ban is azt volt kénytelen a tanács rögzíteni, hogy „Az tatároktól minden jószágok elfogytatván pusztán maradtak minden kerekgyházi Földek, nem lévén marhája a szegénységnek.” Hornyik János a hasonló esetek sorát vonultatja fel. HORNYIK 1862. III. 170–198.

68 Eger, Gyula, Várad visszafoglalása után a tatár csapatok megjelenése egyre ritkább lett ezen a vidéken.

Merőben más volt a helyzet a szőlőtermesztésben. Ennek műveléséhez lényegesen kisebb terület és még kevesebb igaerő kellett. Ráadásul a város közvetlen szomszédságában található szőlőkben valamivel kevesebb veszélynek voltak kitéve annak megművelése során. A tanács tilalma ellenére a szegényebb lakosok már évtizedek óta újabb és újabb ültetvényeket hoztak létre, újabb szőlőt „építettek” saját szükségletük kielégítése érdekében a közlegelők rovására. A termésükből aztán gyakran tudták közterheik egy részét is fedezni. A fokozódó társadalmi nyomás hatására a városi tanács 1691-ben megszerezte potior földesurának, Koháry Istvánnak az engedélyét ahhoz, hogy a város melletti egyik legelője „Szár homok nevezetű hely szőlőhegy legyen, de úgy, hogy azok között oszadjon fel, akiknek másutt szőlőjeleken nincsen, egyenlő mértékkel kinek kinek értéke szerint.”⁶⁹ Tehát ez a gesztus egyfajta reformmal ért fel, amelynek számottevő gazdasági és társadalmi kihatása lett a következő évtizedekben.

A ránk maradt feljegyzések segítségével a város számára leadott dézsmabor – és ennek alapján az itt termelt bor – mennyiségéről egy figyelemre méltó táblázatot lehetett összeállítani.⁷⁰

13. TÁBLÁZAT

A dézsmabor mennyisége és hasznosítása a város kocsmájában

Év	A dézsmabor mennyisége (pint)	A teljes termés (liter)	Eladási ár (dénár)	Kár (pint)	Haszon (forint)
1663			12		115,3
1664			10–20		461,8
1674	9 258	155 534	20	502	1769,2
1676	9 929	166 807			1133,4
1677					973,0
1680				2381	1045,0
1681			20–24	448	2294,4
1682	16 980	285 264		1092	3177,6
1683	19 253	323 450		2556	3451,9
1684	8 217	138 046		678	1889,9
1685	7 625	128 100	36–60	4190	1502,5
1687	19 608	329 414	12	2447	2059,3
1690	17 053	286 490	12	2765	1714,6
1691	13 386	224 885		1198	2296,3
1692	15 674	263 323		4014	3271,6
1693	25 147	422 470		1550	4027,3
1695	21 973	369 146		2288	3105,6
1696	28 725	482 580		1924	5316,4
1697	32 303	542 991		1510	4915,2
1698	28 076	471 677		1916	4233,1
1699	25 839	434 095		1198	3152,6
1700	43 440	729 793		2584	6249,0

69 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 41.

70 Az összeállítás a jelzett évek főbírói és adószedőbírói feljegyzések alapján készült.

Bár a szőlőtermést az időjárás számottevően befolyásolja, nem lehet véletlen, hogy a kirívóan csekély dézsmát éppen 1684-ben és 1685-ben rögzítették. Több feljegyzés bizonyítja, hogy a gazdák a közbiztonság hiánya miatt a szükséges munkákat időben sokszor nem tudták elvégezni. Bár az adatsorokon belül számottevő az eltérés, az sem lehet véletlen, hogy a háború előtti – 1682 és 1683 – legmagasabb átlagnál (18 116 pint) a század utolsó fél évtizedében (31 676 pint) csaknem 75%-kal nagyobb mennyiségű mustot adtak le dézsmaként a gazdák. Tehát megfogalmazhatjuk, hogy ezekben a keserves években a kecskeméti szőlőtermesztés terén – mind a gazdák számát, mind pedig a termés mennyiségét tekintve – igen komoly gyarapodásról szólhatunk.

A 17. századból a kecskeméti szőlőtermesztők számáról nincs értékelhető adatunk. Csak a város kocsmájába bort leadó gazdák nevének kigyűjtése alapján állíthatjuk, hogy a hatvanas években minimum 174 fő, 1688–1689-ben pedig legalább 204 fő fizette adóját vagy egyéb terhét ilyen termékkel.⁷¹ Az első hitelesnek minősülő összeírás 1707-ből való.⁷²

14. TÁBLÁZAT

Szőlőtermesztők az 1707–1708. évi adólajstrom alapján

Társadalmi rétegek	Vagyontalan	Törpegazda	Kisgazda	Középgazda	Nagygazda	Összesen
1707–1708. évi adózók	46	293	187	106	31	663
%-os arányuk	6,9	44,2	28,2	16,0	4,7	100
1707–1708. évi termesztek		225	170	104	30	529
%-os arányuk		76,8	90,9	98,1	96,8	79,8

Ekkor már nemcsak a nyilvántartásba vett termelők száma, hanem a lakosság egyes vagyoni csoportján belüli aránya is több, mint figyelemre méltó. Aligha kétséges, hogy az 1691. évi reformmal felérő tanácsi döntés ekkorra meghozta remélt eredményét. A korábbinál mélységesebb nyomort hozó szabadságharc mélypontján még a törpegazdáknak is háromnegyede szőlőbirtokos volt. Ennek az összeírásnak a hitelességét növeli Kőrös közel két évtizeddel korábbi összeírásának hasonló bontásban elkészült feldolgozása.⁷³

15. TÁBLÁZAT

A must dézsmát fizetők Nagykovácsán 1689-ben

Társadalmi réteg	Nincstelen	Törpebirtokos	Kisbirtokos	Középbirtokos	Gazdag	Összesen
Az adót fizetők száma		298	153	92	43	586
Dézsmaként mustot adók		190	106	70	29	395
%-os megoszlás		63,8	69,2	76,1	67,4	67,4

71 Természetesen adójukat must formájában csak a leginkább rászorultak törlesztették, ezért a szőlőbirtokosok száma biztosan számottevően nagyobb lehetett.

72 A táblázat IVÁNYOSI-SZABÓ 1989. 152. oldalon található táblázata alapján készült.

73 IVÁNYOSI-SZABÓ 1985.

Kecskemét és Nagykőrös pusztái a 17. században a Homokhátság csaknem kétharmad részét képezték. Az állattartásra és a növénytermesztésre vonatkozó itt idézett adatok és megállapítások kétségtelenné teszik, hogy e tájegységen belül a változatlanul súlyos terhek ellenére valami fontos változás történt. A török hatalom eltávolítása után a háború folytatása és a súlyos adóztatás, a változatlanul terhes fuvarok ellenére a közbiztonság és a közállapotok érdemi javulása ment végbe. Ennek hatására olyan viszonyok, olyan állapotok alakultak ki, amelyek fokozatosan normalizálták a termelési lehetőségeket.

Sajnos a kézműipar szintjéről, teljesítményéről érdemi adatok nem állnak rendelkezésünkre. Így ezt az ágazatot elemzésünkbe nem tudtuk bevonni.

A lassan újraszerveződő termelés kikényszerítette a többlet értékesítését, az árucserre korábbi kereteinek visszaállítását és ezekkel együtt a pénzgazdálkodás korábbi kereteit. Miként erre utaltunk, 1676-ban a város kérésére függesztette fel a magyar király a három országos vásár megtartásának jogát és kötelezettségét. Így másfél évtizeden át az ország távolabbi területeivel minimálisra csökkent Kecskemét árucseréje. A magisztrátus feljegyzései lehetővé teszik, hogy képet alkossunk a város évenkénti három országos vásárának bevételeiről. Igaz ugyan, hogy ezek alapján a városban évszázadok óta megtartott vásárok tényleges forgalmára csak közvetetten következtethetünk, mégis érdemes ezt illusztrálnunk, mivel csaknem ez az egyetlen támpontunk, és a legfontosabb tendencia ennek alapján is kirajzolódik.⁷⁴

16. TÁBLÁZAT

A tanács bevételeinek alakulása az évenkénti országos vásárok megtartásából

Év	Szent Lőrinc-napi bevétel	Szent Katalin-napi bevétel	Szent Gergely-napi bevétel	Összesen
1663	–	25,87	37,10	62,97
1664	36,40	18,82	44,00	99,22
1665	45,17	21,41	17,00	83,58
1666	49,04	34,68	45,00	128,72
1667	44,00	38,00	44,00	126,00
1668	49,64	44,15	42,00	135,79
1669	49,82	53,70	53,09	156,61
1670	50,35	36,45	49,50	136,30
1671	66,71	84,52	98,28	249,51
1672	64,00	66,84	80,55	211,39
1673	70,00	66,00	85,80	221,80
1674	88,14	104,80	84,50	277,44
1675	107,00	166,00	113,00	386,00
*	*	*	*	*
1690	32,55	4,14	13,20	49,89
1694	87,60	37,20	68,70	193,50
1698	174,05	216,16	140,42	530,63
1701	261,29	184,28	174,95	620,52
1702	291,33	271,28	151,48	714,09

74 A táblázat az egyes évek adókönyveiben fellelhető bejegyzések alapján készült.

Bár a város az országos vásárok tartásának a jogát hivatalosan csak 1696-ban kapta vissza, a bevételek rendszeres rögzítése bizonyítja, hogy már 1690-től megtartották mind a három korábban engedélyezett országos vásárt. Tehát feltétlenül fel kell figyelniünk arra, hogy a török hatalom eltávolítása a széles körű árucserén belül is viszonylag gyorsan érezte a jótékony hatását. Az viszont kétségtelen, hogy az igazi fellendülés csak az évtized derekán történt meg, de ekkor már olyan mértékben, hogy a város bevételei – a felhozattal arányosan – a háború előtti évekhez képest csaknem megkétszereződtek.

A vásárban megfordulók – az árukat felhozók és a vevők – számát, érthetően pontosan nem ismerjük. A változás tendenciájának érzékeltetéséhez, a sokadalmakon megjelenők számának becsléséhez viszont újabb támpontot nyújthat az egyes vásárokból a város csaplárosai által kimért bor mennyisége. Ez egyben tájékoztat arról is, hogy a város milyen *mellékes* bevételre tett szert ezen alkalmakkor.⁷⁵

17. TÁBLÁZAT

*Adatok a Kecskeméti vásárok borforgalmához
(a haszon mértéke számítási forintban)*

Év	Lőrinc-napi		Katalin-napi		Gergely-napi		Összes	
	Pint	Haszon	Pint	Haszon	Pint	Haszon	Pint	Haszon
1664/1665						216,0		216,0
1669								
1671/1672						686,4		686,4
1673/1674						676,7		676,7
1674/1675				1214,4		554,8		1769,2
				*				
1692/1693				135,1		216,0		351,1
1693/1694	1662	406,8			510			406,8
1695/1696			571	40,5				40,5
1696/1697	1249	205,2	2806	182,1				387,3
1698/1699	2592	299,8	4147	347,9	4057	329,8	10 796	977,5
1699/1700	2157	310,8	1348	78,3	1647	266,0	5 152	655,1
1700/1701	2980	239,5	4208	265,1	6686	725,2	13 874	1229,8
1701/1702	6387	3164,6	7129	559,9	2939	388,0	16 455	4112,5
1702/1703	4296	1598,4	5337	348,2		324,0		2270,6

Ha feltételezzük, hogy a vásár idején egy-egy férfi naponként egy pint (1,6 liter) bort fogyasztott – az asszonyokat és a gyerekeket nem számítjuk – a század végén már ezekben mérhető a baromvásárban és a sátrak között megforduló férfiak száma. Ez egy öt-hat ezer főnyi mezővárosban is szokatlan tömegnek számított. Tehát találó az egykori elnevezés, a sokadalom. Nem árt utalni arra, hogy ezek a vásárok több napon át tartottak.

⁷⁵ Az éves bevételek összehasonlítása során természetesen figyelembe kell venni, hogy több esetben egy vagy két vásár bevételéről nem áll rendelkezésünkre adat. A táblázat a jelzett évek adókönyveinek feljegyzései alapján készült.

Az árucseré és ezzel együtt a pénzgazdálkodás fellendülésének mértékét még pontosabban érzékelhetjük, ha újabb forrást vonunk be. A vásárok életre keltése és felhozatalának jelentős bővülése érthetően nem kizárólag Kecskemét gazdasági életének fokozatos normalizálódását jelzi, hanem a környező és távolabbi településeket is. Aligha túlzunk, ha e téren szinte lökésszerű fellendülésről szólhatunk. A korábbi évtizedekből egyetlen hasonló vásári rendtartás sem maradt ránk. Ezzel szemben 1694 augusztusában már – minden bizonnyal a vásárbíró előző években szerzett gondolatai és tapasztalatai alapján – egy nagyon részletes és körültekintő vásári rendtartást kellett a tanácsnak alkotnia annak érdekében, hogy a szokatlan forgalom ne okozzon zavart az árusok és a vásárlók között. Tekintettel arra, hogy ehhez hasonló vásári rendtartás az egykori hódoltság területéről aligha kerül elő, érdemes ezt teljes egészében idézni. Annál inkább, mivel csak így lehet érzékeltetni, milyen hatalmas vonzáskörre lett a városnak, és azt is, hogy az ország legkülönbébb részein az iparosok és kereskedők milyen tömege mozdult meg a javuló közbiztonság hatására. Az idézet egyben azt is érzékelteti, hogy az egyes városokból milyen számban érkeztek iparosok és kereskedők.

„Az sátorok állításának rendi:

Az város kútjátúl le, Losonc-i sátor 6.

Utána Rosnya-i sátor 4. Extendáltattak az Kunné házáig.

Utánok Gyöngyös-i sátor 4.

Utánok rimaszombatiak, cserépedényes és deszkásokkal az kapuig.

Az előbb deszkások Szabó Miklós háza felé voltak, rész szerint Csizmadia János háza megett.

Losonciak, rosnyaiak háta megett, az utca közepin szappanosok.

Az vasasok az Moises háza előtt.

Az kereszt előtt kecskemétiak, az árok mellett le Mészáros Mihályig körösiakkal.

Mellettek az kapu felé egri sátor 17.

Egriek végében debreceniek.

Alól mellettek szegediek sátora 14.

Mellettek budaiak.

Mészáros Mihály háza háta megett győriek, utánuk posonyiak.

Végeken utánok Komáromiak.

Az kecskemétiak háta megett az Koncz előtt szűrszabók, végeken az várasháza felől szabók.

*

Vásáros sátorok rendi az homokon:

Darányi ólátúl fogva fel egriek sátora 22.

Végeken szegediek sátora 8.

Egriek mellett debreceniek sátora 12.

Az Darányi olán felül az ól felől lévaiak 3.

Azután kecskemétiak, körösiak, ceglédiak.

Azután győriek, pestiek, utánuk mind egyvégben komáromiak.

Ellenekben tokaiak, beszerceiek.

Alól mellettek esztergomiak, utánuk budaiak.

Az Darányi ólán alól gyöngyösiak, lévaiak, rimaszombatiak, losonciak, rosnyaiak.

Azon alól bélésesek.

Szattyán árulók, kötelek, talpbőr árulók, csizmások.

Hátok megett deszka, fa és cserépedényesek.”⁷⁶

Az idézett sorok igazolják, hogy alig távolították el a török katonai fennhatóságot, a háború még évekig tartott Szegedtől alig néhány kilométerre, és máris a felvidéki Rimaszombattól Szegedig, Pozsonytól Tokajig és Debrecenig minden jelentősebb város kereskedői és iparosai megjelentek áruikkal a kecskeméti vásárokon. Nem árt felhívni a figyelmet arra is, hogy Kecskemét az új politikai és gazdasági keretek között azonnal az országos árucseré egyik kiemelkedő központjává vált. A város ezt a lehetőséget, ezt a kiemelkedően fontos szerepkört azután még közel másfél évszázadon át messzemenően kamatoztatta.⁷⁷

Terjedelmi okok miatt itt csak a közbiztonságnak a gazdálkodásra és a társadalomra gyakorolt leginkább szembetűnő vonásaira, területeire kívántuk a figyelmet felhívni. Ezért ismételtén csak utalunk arra, hogy ez a legtöbbször „gyászkeretbe” fogott másfél–két évtized a Homokhátság és ezen belül Kecskemét minden szertelen terhei, minden veszteségei ellenére az új politikai és gazdasági körülményekhez való igazodást, közjogi viszonyaiknak újraszervezését is lehetővé tette. Bár Kecskemét a Neoaquistica Commissio rendeletei értelmében két fontos, pénzen megvásárolt pusztáját – Szentlőrincet és Pusztaszert – elvesztette,⁷⁸ de ugyanakkor látnunk kell, hogy a város a rendkívüli veszteségek, a szertelen pénzbeli terhek és a kíméletlen munkaszolgáltatások ellenére viszonylag rövid időn belül talpra tudott állni. A rendi országgyűlés határozatai miatt kisebb veszteségekkel ugyan, de sorra meg tudta újítani földesuraival korábbi egyezségeit. A váci püspökkel szemben el tudta érni, hogy – bár lakosainak száma egy évszázad alatt legalább kétszeresére nőtt – egyházi tizedként a száz évvel korábbi összeget fizesse. A Német Lovagrenddel történő meg egyezés alapján, bérlet formájában, évtizedekre biztosította maga számára a kunpuszták nagyobb részét. Egyetlen évtized alatt kiépítette, reorganizálta azokat a közjogi kereteket, amelyek a későbbi másfél évszázadra biztosították a mezőváros számára a rendi-feudális társadalmon belüli tényleges virágkorát, amikor hosszú időre az ország harmadik legnépesebb városa lett.

Az is rendkívül sokatmondó, hogy ezen eredményeket semmiben sem devalválta a szabadságharc közel évtizedes újabb próbatétele. Annak lezárása után a korábban megszerzett alapokról folytathatta a város az életét.

*

76 BKMÖL IV. 1508. c/ 1694. A kötet lapjai számozatlanok.

77 IVÁNYOSI-SZABÓ 1994. 233–244.

78 HORNYIK János: *Pusztaszert, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története*. Kecskemét 1865. 71–75.

Ha a hódoltságról egy nagyon rövid áttekintést adunk, legegyszerűbben azt a katonai-politikai keretet, amelyet az idegen hatalom a Kárpát-medencében előidézett, megteremtett. Nem árt utalni arra, hogy a Török Birodalom valójában nem másfél, hanem két-három évszázadon át – közvetve vagy közvetlenül – hátráltatta, majd csaknem teljesen kizárta Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésének a lehetőségeit. Mohács után azonnal megszűnt az egységes magyar állam, és a hódoltság ideje alatt három nagy háborús időszak járt együtt az idegen uralommal. Buda elfoglalása (1541) után a várháborúk negyed évszázadon át (1566-ig) tartottak. A második periódus a „hosszú háború” volt, amely csaknem másfél évtizedre nyúlt. A harmadik, talán a legkeservesebb Bécs megtámadásától (1683) a karlócai békéig (1699) még ennél is valamivel hosszabb lett. Ráadásul a jelzett jóval több mint fél évszázadot kitevő tényleges háborúskodásokat további két hosszas polgárháborús időszak bővítette. Az első (1526–1541) másfél évtizedet jelentett, míg a másik 1664 és 1683 közötti közel két évtizedet töltött ki. Ez az öt, egyenként is borzalmas pusztításokat eredményező szakasz együttesen kilencven évet tett ki. A közöttük fellelhető viszonylag békés évtizedek együttesen sem nyúltak hosszabbra.

Írott forrásaink csak a hódoltság utolsó fél évszázadának és a török kiűzésének viszonylag pontos felidézését tették lehetővé. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a korábbi évszázad háborúkkal és polgárháborúkkal teli szakaszának gazdasági és társadalmi folyamatát hasonló, vagy közel hasonló pusztulások és keserves újrakezdések jellemezhetnék. A hódoltságot az tette az itt élők és az egész magyarság számára igazán tragikussá, hogy nem rejtett magában semmiféle kiutat. Nem tartogatott sem a gazdaság, sem a társadalom számára semmiféle kitörési pontot. Mezővárosaink és falvaink előtt csak a pusztulás, a keserves újrakezdés és a vegetálás ördögi spirálja rajzolódott ki. A merőben eltérő gazdasági és társadalmi struktúrával rendelkező hódítókval való széles körű együttműködés szinte lehetetlenné vált. Az idegen hatalom kiűzéséért vállalt kényszerű és hatalmas áldozatot ennek figyelembevételével kell megítélnünk.

Érthető, hogy néhány mezőváros, egyetlen tájegység forrásainak vallatása alapján nem vonhatunk le e hat-nyolc évtizedről messzemenő és végleges következtetéseket. De mivel eddig mind a szűkebb térségeket, mind pedig a Kárpát-medence egészét vizsgáló történészek a török hódoltságról nemegyszer ellentmondásosan nyilatkoztak, és a török kiűzését követő másfél-két évtizedéről pedig eddig mindenke előtt a negatív vonásokat gyűjtötték össze, indokolt volt újabb forrásokat bevonni, és a belőlük nyert adatsorokat közzétenni, hogy ezek alapján a gazdaságban és a társadalomban jelentkező, eddig kevésbé tudatosított tendenciákat meg tudjuk fogalmazni és azokat dokumentálni. Az itt felvonultatott adatsorok segíthetnek abban, hogy az oszmán hatalom különlegesen hátrányos jellegének egyik újabb fontos okát meg tudjuk határozni. Remélhetőleg ez az elemzés képes érzékeltetni, hogy egy térben és tematikában szélesebb körű adatgyűjtés és az erre alapozott elemzés képes lenne bemutatni, hogy az egykor három részre szakadt területeken milyen arányban, és mely ágazatokban mutatható ki a szabadságharc kezdetéig hasonló vagy még jelentősebb elmozdulás. Ezek ismeretében pedig árnyaltabban fogalmazhatnánk meg a magyar államot és a Kárpát-medence lakosságát ért sérelmeket és terheket, sikereket

és eredményeket. Talán tárgyilagosabban láthatnánk a vizsgálódások köréből jórészt kiesett – súlyos ellentmondásokkal teli – másfél–két évtized veszteségeit, erőfeszítéseit és eredményeit, a török hatalomtól való megszabadulás jelentőségét.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ

THE IMPACT OF PUBLIC SAFETY ON THE ECONOMIC AND SOCIAL CONDITIONS OF HOMOKHÁTSÁG MARKET TOWNS, 1631–1703

Not just private but public remembrance can be incorrect. Public opinion regarding the period of Ottoman Turkish occupation is still based on several false perceptions. The records found in the account books of Kecskemét make it possible to reconstruct the events and conditions of seven decades in a more objective manner. 150 years of Turkish occupation and the following 15 years of wars of liberation were experienced by market towns and the various social groups in different ways. This was a period of nearly continuous wars and civil wars. Public safety was quite weak even in relatively peaceful periods. Even though such conditions greatly hindered unbroken production, nevertheless a certain wartime boom had become permanent. This facilitated animal husbandry, crop production and winemaking, as the supply of the large number of troops ensured continuous demand. A large section of Kecskemét dwellers – nearly a hundred families – managed to make good use of these possibilities. High prices, constant demand, efficiency and a great deal of risk-taking resulted in a substantial accumulation of wealth. An inordinately large percentage of town dwellers however could barely profit, if at all, from these possibilities, while recurring wars exhausted the reserves of the wealthier as well. The predations of Kuruc troops, the Turkish campaign against Vienna, the marauding Tartar expeditions consumed half to two-thirds of the wealth of well-off citizens even before the recapture of Buda. Thus the burden of a badly conducted and lengthy war of liberation fell on an economically broken down market town population. From this state of dejection most enterprising town-dwellers regarded the final period of Turkish occupation as a happy or at least successful period. Neither contemporaries nor modern historians noticed that even a few years after the expulsion of the Turks the turnover of Kecskemét markets suggests both the gradual development of a unified national market and the economic and social renewal of the region. The Hungarian nobility, due to its class grievances, was unable to realize the political and economic possibilities brought about by liberation not just for the country but for the whole of Central Europe. Even our historians dedicated their attention primarily to the struggles of the estates and the often irrational decisions of the Viennese court.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

SZŐLÉSZET ÉS BORÁSZAT, BORFORGALOM NAGYKÖRÖSÖN A 17–18. SZÁZADBAN

Nagykörös a Duna–Tisza köze egyik legpatinásabb mezővárosa. Határa a Homokhátság északi területére esik. Változatos a térszíne. Északon, nyugaton (itt található a *Csókás* és a *Nagyverdő* is), keleten homok, helyenként futóhomok borítja, míg a déli területen megtalálható a termékenyebb, kötöttebb barna talaj – helyenként a fekete-homok –, amelyet *Feketének* neveznek (e határrészen található a hasonló adottságokkal rendelkező *Esed* és *Hangács*). Megtalálhatóak a terjedelmesebb kiterjedésű rétségek is, amelyek az állattartás számára biztosították évszázadok során a legelőt, valamint a szénát (*Alsó- és Felső-járás*, *Alsó- és Felső-Fűzes*).¹

Nagykörös belső területe, belsősege egy kelet–nyugat irányú hátságon fekszik. Északi és déli részét vízjárta rétség határolta, ahol a *Körös-* és a *Kürti-ér* vize folyik. Keleten, ahol a Kürti-ér halad keresztül a Szolnok felé vezető úton, itt állt az egykori Szolnoki-kapu,² amely a vízfolyáson, valamint az árokrendszeren, *garágyán* vezetett ki a lakóközpontból a külső akolkertes övezetbe.³ A Körös-értől északra fekvő – és a *Gógányrét* között elterülő – homokháton (*Pöcök*, *Tázerdő*, *Bokros* vagy *Bukros*, *Hosszúhát*), valamint a délkeleti részen a *Zsiros-*, *Kálmán-* és *Temető-*, délnyugaton a *Tormás-högy*, nyugaton a *Földvári*, illetve *Lencsés-Világos* nevezetű szőlőskertek helyezkedtek el.⁴

1 Lásd NOVÁK László: Nagykörös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. In *Tanulmányok Nagykörös történetéből és néprajzából*. Szerk. NOVÁK László. Nagykörös 1978. 9–168. (Acta Musei de János Arany nominati – Nagykörösi Arany János Múzeum Közleményei I.); NOVÁK László: *Nagykörös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II*. Nagykörös 1994. (Nagykörös Város Monográfiája I.)

2 Napjainkban itt áll a „Szeglet-kocsmá”.

3 A településszerkezettel kapcsolatban lásd NOVÁK 1978; NOVÁK László: *A Három Város*. Budapest 1986; NOVÁK 1994.

4 Nagykörösön a magasabb homokdombokat „högy”-nek nevezi a népnyelv. Érdekeséggé említhetjük meg, hogy amikor Arany Jánost – aki 1851–1860 között tanított a körösi református főgimnáziumban – a gimnázium tudós igazgatója, Szigeti Wurga János meghívta tanártársaival a „Hosszúhát-högyben” lévő szőlőjébe szüretre, Arany tréfásan hajlongva, kezét szemellenzőként használva, mint ha látszóvet használna, „kereste a högyet”. Azaz, a jeles költő számára, aki a Bihari-hegység lábánál nevelkedett, Nagyszalontán, igen furcsának hatott a nagykörösi hegy – a körösi ő-ző nyelvjárás szerint –, a „högy”. Lásd NOVÁK László: Arany János Nagykörösön. In *Arany tanulmányok*. Szerk. NOVÁK László. Nagykörös 1982. (Acta Musei de János Arany nominati – Nagykörösi Arany János Múzeum Közleményei II.).

*Nagykőrös városát övező szőlőhegyek 1783-ban,
az I. katonai felvételezés térképén (NOVÁK 1978. 152.)*

Nagykörös – homokhátságai által – jeles borvidéknek számított, a szőlőtermesztés azonban viszonylag „rövid” múltra tekint vissza. Jóllehet Nagykörös szomszédos mezővárosaiban – a Három Város másik két tagja, Kecskemét és Cegléd – az 1546. és az 1562. évi török adóösszeírások bizonyítják a borból, illetve mustból származó, a törököknek beszolgáltatott adót, Nagykörösrre vonatkozó adat nincsen. Az 1562 utáni, s 1690-es defterek már nem részletezik az egyes termények utáni adófizetést, az az egy összegben megállapított adóban számláltatott.⁵ Tehát a 16. század végén már lehettek szőlőskertek Nagykörösön, hiszen az első számadáskönyv tanúsága szerint 1626-ban már adatok vannak a borászatra vonatkozóan. Valószínűbb azonban, hogy a tizenöt éves háború befejezését (1606) követően, a nyugalmasabb időszakban teljesedhetett ki a szőlőtermesztés is. A 17. század háborúságai (az 1660 körüli Szejdi-járás dúlása, az 1680-as években a törökök alóli felszabadító harcok pusztításai) tovább növelték a Nagykörösrre irányuló migrációt a közeli helységekből és a távoli vidékekről egyaránt. Egy tanúvallomásból tudjuk 1763-ból, hogy Kécskéről (Tiszakécske) is érkeztek bevándorlók – elsődlegesen iparosok telepedhettek meg –, akik jobb híján a homoki legelőben ültetett szőlő művelésével juthattak csupán a megélhetést biztosító földbirtokhoz. Az egyik tanú elmondotta, hogy „Néhai Kécskei Szabó Ferencz [...] Nagy Apám a’ régi időkben Hazánkban uralkodó zürzavarok és ellenséges Háborúságok miatt a’ közelvaló ’s pusztulásra hajlott vidékünkrol az népesebb várossban mint bátorságosabb Lako helyben magát bé vévén ’s az itt egy hasznos majorkodásra a’ Szőlő plántálásra advánn, egy testvér Attya fiával Kécskei Szabó Jánossal a’ ’Síros nevű hegyben fogott fel alkalmas darab gyepet, mellyet bé Ültetvén ketten csináltak annyi szőlőt, a’ melly mind kettőjöknek sorsokhoz képest elegendő volt.”⁶

A fenti dokumentum szerint Kécskei Szabó Ferenc és testvére a 17. század utolsó évtizedeiben költözött Nagykörösrre.⁷ Ekkor már a város körül megvoltak a szőlőhegyek, mert a szőlőtelepítésre csupán az *Alsó-járás* legelőből, a Kocsérra vezető úttól délkeletre, a *Kálmán-högy* felé terjeszkedő területen, a gyep feltörésével kerülhetett sor. Mivel jobb minőségű homoktalaj található itt – közvetlenül érintkezik a mezeikertes *Hangács* határrellyel –, ezért kaphatta a *Hangács-hegye*, majd később a *Síros* vagy *Zsíros* nevet. Az adóösszeírások bizonyossága szerint szinte minden körösi lakos rendelkezett szőlővel már a 17. század végén. Főként az idegenek – többségük kézműiparos ember –, a különböző közeli-távoli helységekből idevándoroltak szá-

5 KÁLDY-NAGY Gyula: *A Budai Szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest 1985. 164–166., 347–350., 388–390. (Pest Megye Múltjából 6.).

6 NOVÁK 1978. 84.

7 Szükséges kiemelni, hogy Kécske is – akárcsak a szomszédos Szentkirály, Nyársapát – a 17. század hetvenes–nyolcvanas éveiben vált lakatlaná, de Kécske újranepesedett, míg a másik kettő pusztá maradt. A 17. századból számos adat szolgál bizonyosággal arra, hogy a kécskeiek rendszeresen megfordultak Nagykörösön, Kécskéről hoztak halat a körösi piacra, illetve a körösieik is eljártak halért – de gabonáért, a tetőfedéshez szükséges nádért is – a Tisza melletti helységbe. Többek között a nagyobb méretű és értékű szárított („aszú”, „pozsár”, „szívolt”) halat hozták, amelyet ajándékba küldött Nagykörös mezőváros tanácsa a Nógrádban székelő Pest vármegyei uraknak. Lásd NOVÁK László Ferenc: „Nagykörös Város” az Oszmán Birodalomban. Adatok Nagykörös XVII. századi néprajzához. *Ethnographia* 2011. 368–379.

mára biztosított megélhetést a szőlő, amely tulajdonukat is képezhette mint szorgalmi föld. Erre vonatkozóan 1711-ből rendelkezünk értékes adattal. A városi tanács jegyzőkönyvében megörökítették, hogy „Compartealvan e'löttünk Tisza Kürthön Lakos Kiraly Balas predicalta az e'mlitett he'lyne'k Birainak n've'k, és Pe'cse'te'k alatt költ Testimonialissokat melyből bizonyosan constal; hogy Neha'y Király Szabó Jánossal, e'dgj Testvér Attyafiu, e's azon Szabo Jánosnak Testamentumát [...] me'lly szerint az Kőrösi He'gye'n le'vő szőlő öröksége' is, me'llye't maga pénze'n vött volt ide'je'be'n Szabo János, adjudicitaltatott az említett Király Balásnak és Attyafiának...” – határozott a kőrösi tanács.⁸ Tehát Király János, aki szabómesterséget űzött, meghonosodhatott Nagykőrös mezővárosában, s szőlőbirtokkal rendelkezhetett, amely végrendeletileg a Tizsakürtön élő örököseire szállott.

Nagykőrös város számadáskönyvei 1626-tól maradtak fenn. 1636-ban már létezett a „Kámán” névvel illetett szőlőhegy a város délkeleti részén, valamint voltak szőlőskertek az északi, északnyugati homokhátságon (erre utal az, hogy 1712-ben a *Kálmán-högyet* „Kálmány vagy alsó Hegy”-nek nevezték, amely mellett terjeszkedett délkelet felé a *Temető-hegy*, a református temető tözsomszédságában⁹). Ezen, a városhatár felső részén található szőlőskertekből 1636-ban „Az Sirato Hegyről” öt gazda szolgáltatott be bordézmát a város pincéjébe. A szőlőterületeket ottani birtokosokról is elnevezték. A „Katha hegie dezmaja” során 29 gazda 78 köből, 58 pint és 1 icce borát (körülbelül 9 hektoliter) regisztrálták (a legvagyonosabb cívisek közé tartozó, főbírósgát is betöltő Buda Lőrinc 7 köből bort, szintén annyit Szabó Gergely, 6-6 köből és néhány pintet Erdős Mihály, Czöker Mátyás adott be). A legnagyobb szőlőterületet szintén az ottani egyik szőlőbirtokosról tartották nyilván. Feltehetően a város északi homokhátságán – a *Bokros*on, *Hosszúháton* – található, ahol „Agh Janos szöllejebe' walo desma” beszolgáltatás 64 civis gazda részéről történt, összesen 328 köből, 79 pint és 3 icce (körülbelül 40 hektoliter). A legtöbb dézsma-bort, 20 köbőlnyit Szabó Benedek és Szabó Pál adott, Ádám Gergely és Fruttus Pál 15, Kun Jakab és Siros János 14, a szőlőhegy névadója, Ágh János 13 köből dézsaborral szolgált.¹⁰ A 17. század közepén történik említés a *Földvár* határrészen telepített szőlőről is, a várostól nyugatra eső területen, amely azonos a már említett *Sirató-hegy*-gyel (a későbbi évszázadokban *Lencsés-Világos* néven ismeretes már ez a szőlőterület). A szőlőrongálás miatt büntetést rótt ki a magisztrátus, ezért tudjuk, például, hogy 1656-ban „Horwat Balás ád Földvári Szőlőkben disznai által valo kártételert” egy aranyat, s „Kécskej Emberén Föld wari Szőlőkbe' walo kár tételert dn 80.” fizettek 1657-ben a város pénztárába.¹¹

A 18. században már a város körüli homokhátságon virágzó szőlőskertek, „högyek” léteztek (1712-ben adásvétel során történik említés a várostól északra fekvő, Király Istvánné Ruta Juditnak a „Czeplédi ut mellett levő szőlejeének Pászta Pallag-

8 Pest Megyei Levéltár Nagykőrös Város Levéltára (a továbbiakban: PML NkV) Jegyzőkönyve (a továbbiakban: JkV) 1639–1717. 146. pag.

9 PML NkV Tan. Jkv. 1636–1718. 153–156. pag.

10 PML NkV Számadáskönyvek (a továbbiakban: SZK) 1636/37. 222–224. pag.

11 PML NkV SZK 1656/57. 182. pag.; SZK 1657/58. 148. pag.

ja”-ról, amely a későbbi nevén ismeretes *Bokros-hegy*ben volt – mellette húzódott kelet felől a *Hosszúhát-hegy* –, 1713-ban pedig Horvát István szándékozott eladni a „Tasz erdei hegjben lévő Két Paszta szőle’it”¹²), amelyek a város lakossága számára nemcsak a szőlészet és borászat, de a gyümölcsstermesztés és kertészet tekintetében is rendkívüli fontossággal bírtak. A 19. század elején teljesedett ki a város szőlőterülete, szőlő- és gyümölcskulturája.

A 19. század első évtizedében törvényekkel, rendeletekkel (mint például az 1807. évi X. törvény) szorgalmazták a szőlőtelepítést és erdősítést a futóhomok terjedésének megakadályozása érdekében.¹³ Nagyörösön a *Pálfája* erdő melletti sívó homokos területet tették termőföldd a szőlő telepítésével. A körösi gazdák ez irányú – igen szépen, valóságos irodalmi remekműként – megfogalmazott folyamodványát 1810. november 26-án tárgyalta a városi tanács: „Ha közül nézzük határainkat, látjuk, hogy mezeink térségének nagy részeit sikertelen Homokok, és sivatag Buczkák foglalják el, azomba tapasztaljuk, hogy azok hova tovább jobban terjednek, mert a szelek által terítettven nem csak legelőinknek nagy részeit el borították, hanem sok helyt Rétyeinket, és szántó földeinket is el öntik. Kedvetlen érzés indít el egy részről bennünk annak látása és tapasztalása, mivel széna boglyáink száma kevesedik, üres vermeink sokasága pedig nevededik, ’s a’ magunk és jószágunk élеме ez által fogyatkozik; de más részről ösztönt ad arra, és ingerli értelmünket, hogy a’ Rosszat ha el nem háríthattuk töllünk, annak vagy meg akadályoztatásában, vagy ha lehetséges hasznunkra való fordításában módot keressünk. Példa lévén arra Városunk környékén plántált szőlős Kertyeink, látjuk, hogy azok körülöttünk Homok tengereken fekszenek, de a szorgalmatosság azokat annyira vitte hogy már most kiss szilosokkal, tölgyesekkel ékeskednek, kellemetes gyümölts termő fákkal be ültetve és szőlő tökékel meg rakva vagynak, ’s közbe közbe pedig a’ leg szelídebb vete-mény földek terjeszkednek ki. Ezen példa, és annak mindennapi szemlélése meg győz egy felől bennünket, hogy a természetnek szintollyan kintsei vagynak a’ sikertelen Homokok ölébe, valamint a’ kövér föld kebelébe rejtve; másfelől meg tanította értelmünket hogy a’ Határunkon terjedő Homokot hogyan kell meg akadályoztatni sőt azt hasznunkra is fordítani, és annak kintseivel élni. Szorgalmatosság és munka kívántatik ugyan annak elérésére, de a’ haszon élesztője a’ szorgalmatosságnak; tapasztaljuk magunk hogy a’ szőlő művelés szintollyan anya ága az élelemnek és a’ gazdaságnak, mint a’ szántás vetés, érezzük, hogy a’ mi szőke Homokjaink árkotskáiba meg ért fekete szőlő gerezdek hamvas sorai nem tsekélyebb áldás az emberek táplálására, mint a’ fekete föld Barázdáiba vetett szőke Kalászok bokros rendjei. Mert a’ szomjúság az éhséggel egyenlőn uralkodván az élő állatokon, minekutánna az eredeti vadságból ki vetkezett emberi nem a’ szelídebb eledelhez szokott, annak aki pallérozott élete modja szint olyan szükségessé tette néki szomjúsága el oltására a’ bort, mint éhsége el üzésére a’ főtt eledelt. Onnan van, hogy a’

12 PML NkV Tan. Jkv. 1636–1718. 153–154. pag.

13 Például Albertin a pilisi határszélben ekkor telepítették az erdőt, valamint a mellette lévő *Haleszok* nevű szőlőskertet. NOVÁK László: A jobbágyfelszabadítás kérdései a XVIII–XIX. században. *Ag-rártörténeti Szemle* 1997. 3–4. 453–481.

szántóvetők örömet adják buzáikat a' mi rubint szín borainkért, és akik abba másutt fogyatkozást szenvednek messziről meg keresnek bennünket, és ami szükségünkön fellyül borunk vagy on azt pénzen is meg veszik [...]. Mivel tehát a' szőlő Gazdaságnak és jólétünknek egyik kútfeje, és a' szölleink szülő anyja a' mi Homokjaink, dajkája pedig a' szorgalmatosságunk, szorgalmatosságunknak azomba' élesztője a' hasznóvétel; mivel továbbá a' szőlő a' leg szelidebb clima növénye, és a' boldogabb országok termése volna, nem szolgál az városunk kissebbségére és kárára, hogy a' szőlőket terjesztjük, sőt inkább elő menetelünkre és ditséretünkre válik, hogy a' mi sívány Homokjaink olly nemes productum termesztésére tudjuk használni mint a' bor, és az által azoknak kietlenségeit kellemetességre fogjuk formálni, káros voltokat pedig hasznunkra fordítani. Iten elő adott okaink mellett kérjük azért a' nemes Tanátsot, hogy a' Tázerdelye és a' Petzek Hegy felső végein lévő Homok Butzkákat, amellyek haszontalanok lévén egyébre, még tsak legelőnek sem alkalmasak, részünkre szőlőknek, mellyeknek leg jobb, ki osztani olly plágába egyöneknek egyöneknek, hogy ott alkalmas tábla szőlőket plántálhassunk..."¹⁴

A kérelemnek meglelt az eredménye. A Pálfája erdő melletti sívó homok plágát kiosztották szőlőtelepítés céljára. Itt létesült a *Pálfai Bánom* és a *Bántósi Bánom*.¹⁵ Ezzel a szőlőtelepítéssel kialakult Nagykörösön a várost körbevevő szőlőövezet. Ennek területe 1864-ben 3972 katasztrális hold és 716 négyszögöl volt, a határterület 13,9%-a.¹⁶

SZŐLÉSZET

Nagykörös viszonylagos önállósága a 16–17. században alakult ki, sajátos módon a török hódoltságnak tulajdoníthatóan. Nemcsak a vármegye fennhatósága lazult fel, hanem igen lényeges az is, hogy a helység földesurainak befolyása meggyengült, hatalmuk ellehetetlenült. Nagykörösnek – jóllehet számon tartotta földesurait, s nem szakadt meg velük a kapcsolat, mégis – önállóan kellett intéznie sorsát. A földesúri hatalom megszűnt, valójában átháramlott a közösségre, annak vezető testületére, a magisztrátusra. A jobbágyállapotú Nagykörös város a földesurainak reprezentánsává vált, ennek következtében valóságos földesúri jogokat gyakorolhatott. Ennek egyik megnyilatkozása a földbirtok kezelése, a birtokviszonyok sajátos alakítása. A földesurak távollétében nem alakulhatott ki a jobbágyrendszer, nem alakulhattak ki a jobbágytelki viszonyok. A város földje valójában a városi közösség, illetve a törzsközségi lakosok tulajdonát képezte. A mezővárosi tanács hagyta jóvá a birtok adásvételét, s juttatott a bevándorló lakosainak házépítésre való telket, amelyhez rétet is osztott, ezenkívül a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen szántóföldet, „mezeikert”-et, valamint erdőt. Ezekből tevődött össze a mezővárosi civis paraszti birtok, telekrend-

14 PML NkV Vegyes Közigazg. ir. 1808–1810. Litt. Nro. 1761.

15 NOVÁK 1994; A „bánom” etimológiája azonos a „halesz” szóéval. Mindkettő jelentése arra utal, hogy viszonylag értéktelen terület, ahol a termés eredményessége bizonytalan: megbánják, hogy ott munkába kezdtek, illetve „ha lesz lesz, ha nem nem”, reménység van sikeres szőlőművelésre.

16 NOVÁK 1978. 123.

szer. A civis gazda valójában a földrészeknek csupán használója, birtokosa, nem pedig tulajdonosa lehetett. A tanács időről időre újraosztotta a különböző művelésági hasznosítású földeket. Ez a földterület, annak hasznvétele, illetve a gazda ingó vagyona, állatállománya képezte az adózás alapját. Az adó, a civis gazdák vagyona, gazdasági ereje biztosította a mezővárosi autonómia alapját képező teherbíró képességet (a 16–17. században „kétfelé”, a törököknek és a magyar vármegyének kellett adóznia a mezővárosnak). A szántóföldi gazdálkodásra kevésbé alkalmas homokhátságok, homokos legelő lehetőséget biztosítottak a szőlőtermesztés, szőlőgazdálkodás számára.

A szőlőföld szabad adásvétel tárgyát képezte. Szükséges hangsúlyozni, hogy amint a többi művelésági földek, a szőlő is „colonialis” birtokot képezett, azaz a civis birtokot, amelynek a mezővárosi gazdák csak használói, nem pedig tulajdonosai lehettek az 1818–1821 között végbement örökváltságot követően, a 19. század húszas–negyvenes éveiben végbement redempcióig.¹⁷ Érdekességként emelhető ki, hogy az a civis, aki nemesi armálisra tehetett szert, csupán személyében élvezhetett nemesi kiváltságot, az ösiség nem vonatkozott az általa birtokolt, használt földterületre. Balla Gergely jeles krónikáiról,¹⁸ szenátor – majd miután 1759-ben nemesi armális birtokába került – betölthette a főbírói hivatalt is.¹⁹ Ő eladta szőlőjét Abonyi Fitos Jánosnak és Kőrösi Szűcs Mártonnak, de halála után gyermekei, Balla Antal (a neves geometra, Pest vármegye és a Jászkun Kerület földmérnöke)²⁰ és Balla Krisztina az ösiség jogán vissza akarta szerezni tőlük a szőlőt 1775-ben. A városi tanács ezt elutasította: „a’ meg vételekk’ Esztendeitül fogvást a’ kérdésben lévő szőlőket mint saját jószágokat ültették ’s gyarapították, el bontani, vagyis a’ szőlőktől meg fosztani, helyesnek nem ítéltetik, annyival is inkább hogy azon szőlő még néhai Lukács Gergely Uram által is úgy Kis Gergelyné által is mint valóságos Colonialis szőlő úgy bírattatott, és N. Balla Gergely Uram által is nem az Residentionalis házzal együtt aquiráltatott, és ugyan Colonialis szőlőis volt, maga Colonialis szőlői természetét meg tartotta, azon szerint, az mint itt NKörösön a’ szőlők nem lévén bizonyos fundushoz köttetve, vagy fel osztva, az régi ’s mostani szabados adás vevés által kézzől kézre szoktanak által adattatni, és eképpen a’ szőlőnek bírásában capax minden szegény Paraszt vagy közönséges ember, nem is lehetvén ebben ösiséget tartani, melylyet N. Balla Gergely Uram vett avagy szerzett, nem is lévén szokásban Jure Dominali abból valakit ki vetni, mivel elég szőlőt lehet mindenkor találni”.²¹

A szőlőföld, mivel a legmostohább határrészek leghasznosabb műveléságának számított – az irtásföldekhez hasonlóan, mivel külön munkaráfordítással tették termékennyé a földet –, szorgalmi földnek minősült.²² A jobbágytelki viszonyok között

17 Lásd NOVÁK László Ferenc: *A zsidóság Nagyörösön (XVII–XX. század)*. Nagyörös 2002 (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 13.).

18 SZABÓ Károly – SZILÁGYI Sándor: *Balla Gergely Nagy-Körös Krónikája*. Kecskemét 1856; vö. TÖRÖS László: *Balla Gergely nagyörösi krónikája*. Nagyörös 1970.

19 BENKÓ Imre: *Nemes családok Nagyörösön 1848 előtt*. Nagyörös 1908. 29.

20 ÁDÁM Gerzson: *Nagyörösi Athenas*. Nagyörös 1904. 27–30.

21 PML NkV Tanács jkv. 1773–1776. 117. pag.; vö. NOVÁK 1994. 479–480.

22 SZOKOLAI István: *Az Urbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy és Földesúr közti jogviszonyoknak s azok rendezésének ismertetése*. Pest 1856.

a szőlő kívül esett a jobbágytelken, s éppen ezért nemcsak jobbágyok, de zsellérek, mások, így iparosok is részesülhettek belőle. Nagykőrösön is a civis lakosok a magisztrátus jóvoltából, adományként juthattak homokföldekhez, ahol szőlőt telepíthettek. A szőlőhegyek keletkezéséről nem maradtak fenn adatok, csupán az 1811-ben létesített Bántósi és Fálfa Bánom szőlőföld kiosztása ismeretes. A városi tanács – a már ismertetett kérvényt elbírálva – még 1810. december 10-én tartott ülésén úgy határozott, hogy „a’ felsőség serkentésire, úgy a’ folyamodo Lakosok kérdésire is, a’ meg vizsgálta, és veszedelmesnek tapasztalt három helyen fekvő homok plágák fel forgatni, ki osztani rendeltetett [...]. Düllőkre szaggattatván, a’ Düllők pedig 2000 ölivel holdakra osztatván...” A részletekről 1811. január 6-án határoztak: „azon Homoknak a’ Lakosok között lehető ki osztását az időjárásnak alkalmatossabb volta meg engedné [...]. Mint hogy ezen iparkodásnak a’ folyó Homok meg állítása, és a’ sikertelen földnek Haszonvehetővé való tétele volna a’ Czéllya, azon Czélnek pedig senki elegendőképpen meg nem felelhetne ha erején fellyül olyan darabot fogna fel, a’ mellynek be plántálásával nem bírma, azért a’ Határozatott meg: Hogy senkinek Öt Jugerum homok földnél több nem adathatik [...] továbbá a’ szorgalmatosság és munka a’ Jóság kártételeitől meg óltalmaztathasson, a’ három rendbéli Plágákat alkalmas árokkal körül ásatni szükséges lévén [...] a’ Nemes Tanács tagjainak a’ meg engedtetett mennyiségig ott a’ hol tettzik szabad választás határozatott. Az egyén Lakosokra nézve pedig [...]. Mivel azokat az eránt felette nagy számmal jelentették, és bé íraták, úgy hogy nagy részinek a’ fel fogott Homokokból nem juthatna, azok közül tehát akik arra érdemesseknek találtattak a’ Ns Tanács által elegyest, nemesek, nemesek és nemtelenek ki választattak és a’ szerint a’ mint azoknak erejek és tehetségek vagyon Classificalván, némellyek 5. másoknak 4. többeknek 3. vagy 2. sokaknak pedig tsak egy Hóld Homok irattatott a’ mennyire ki telhetett abba a’ plágába, a’ hová magát ki ki jelentette, egyéb aránt pedig némellyek más plántába is utasíttatván, kinek kinek melly Hóldak essenek nyílászással fognak annak idejiben ki mutattni [...] a’ kik a’ részekre ki mutatott Homokot szőlővel fogják be plántálni azok a’ fel fogott, Homokra nézve minden attól járható tehertül és adózástul 10 Esztendeig meg kíméltetni rendeltettek, és fel mentettek.”²³

Tehát a mezővárosi polgárok – a török hódoltság idején a betelepült idegenek is, akik lakosokká váltak – ingyen juthattak szőlőföldhöz. Néhány év múltán azonban a szőlőföld után már kellett adózniuk, mégpedig termésbeszolgáltatással. Dézsmát fizettek a városnak a 19. század eleji redempcióig, az úrbéri viszonyok felszámolásáig.

A szőlőskertek, „szőlőhőgyek” kialakítása során – mint a fenti idézet is igazolja – nagy gondot fordítottak a terület árokkal, sövényvel, *garágyával* történő bekerítésére, a legelő jóság kártételeinek megelőzése érdekében. A város 1747. és 1817. évi statútumai is rendelkeznek erről.²⁴ A szőlőparcellákat eredetileg szabálytalanul fogták fel, amelyek több sorból álló pásztát alkottak. A szőlő közötti pusztaságot „paraszt”-nak nevezték. A „garágyával” kerített szőlőskertekhez a „szőlőhőgyre”

23 PML NkV Tanács jkv. 1808–1810. 698–699. pag.; vö. NOVÁK 1994. 480–481.

24 NOVÁK László: *Nagykőrös mezőváros önrendelkezése (az 1747. és az 1817. évi statútumok)*. Szentendre 1979. 171–211. (Studia Comitatus [Tanulmányok Pest megye múzeumaiból] 7.)

kapun keresztül lehetett közlekedni. Ezáltal nemcsak a tolvajlásnak vetettek gátat, hanem szüret idején is jobban tudták a csöszök ellenőrzésük alatt tartani a szőlőhegyeket, illetve a termést.²⁵

A 18. századtól állnak rendelkezésünkre adatok a szőlőműveléssel kapcsolatban. A kiosztott homokföld, gyepléves művelése trágyázással kezdődött, majd fordítással tették alkalmassá a szőlő ültetésére. Rendszerint ásóval, 60–80 centiméter mélységig megfordították a földet, hogy a talaj termékenyebb felső rétege kerüljön alulra. Ebbe a földbe ültették a gyökeres vagy sima szőlővesszőket. A szőlőtelepítésnek, szaporításnak több elnevezése ismeretes: „ültetés”, „ültetgetés”, „építés”, „csinálás”, „örökítés”, „vermelés”, „porbujtás”. Ez utóbbi eljárás a tőkének földárokba fektetését, „döntését” jelentette, s annak vesszőit ágaztatták szét a pótlás helyére, ahol újabb tőkék fejlődtek.²⁶ Ezzel kapcsolatban néhány példát említünk.

Egy pereskedésből kiderül 1767-ben, hogy a tanú „Tudgya hogy Bajomi Uram is bujtatta és helyesen mívelte, és ujjonnan a’ Garádgya helyén ültetettis hozzá [...]. Jól emlékszik arra, hogy Néhai Tót Márton építette a’ Szőlőt, még Buda vétele előtt.”²⁷ Ismeretes ugyancsak 1767-ből, hogy Balás János „nőtelen korában szerzette a’ szöllejét [...] mind gyepestül, és mikor szerzette, nem volt több benne Tizen kilencz útnál. Hanem azután építgette feleségével, ’s gyermekeivel együtt [...] látta a’ Tanú hogy a’ Jobbágy István édes Annyais Leány korába vermelt a’ szőlőbe, és az attya ültette utána, a’ fiai pedig szintugy dolgoztak”.²⁸ A kitűnő szőlősgazda, Tót András szőleje körül pereskedés támadt 1774-ben. Az egyik tanú vallomásából kiderül, hogy „száma nélkül meczett a’ Deutrális szőlőben [...] azon szőlőben három ’s négy esztendőben is egymás után a’ Tanú egész hét számra is hatod ’s heted magával bojtván [...] a’ Tanú maga tulajdon szöllejéből adott ezer szál vesszőt, melyet a’ Tanú ötöd vagy hatod magával egy héten el ültetett a’ peres szőlőben, melly vessző hogy el fogyott, azután megint bojtottak [...] Tót Andrással együtt hét számra is bojtott ő abban a’ Szőlőben, és övedczésig való sánczot is hányt a’ Tanú abban a’ Szőlőben Nap számra is, és úgy tisztogatta a’ három élő Sástól és Taraczktól...” A másik tanú elmondotta, hogy „Szölleje közel lévén a’ Deutrális Szőlőhöz, jól tudgya [...]. Hogy pedig Tot András kezére került, ő mindgyárt útjára düjtette, valahol lehetett bojtatta, a’ hol pedig a’ vessző nem érte, ott sima vesszővel rakatta, és a’ Vén Tőkéket sok helyen oltatta is, a’ ganéjt a’ bojtások gödribe puttonnal hordatta ’s más képpen is uttyára ganéjozta [...] olly szorgalmasan munkálkodta, hogy ’s munkálhatta, hogy mind ősszel mind Tavasszal hol hatod hol tized magávalis egész Heteken által építették és bojtották [...] dolga végett menén a’ Tanú a’ Deutrális Szőlőbe, látta, hogy a’ melly Pásztának végénn el ment, annyi bojtás Karó

25 NOVÁK 1986.

26 Ez a tevékenység ragadvány-, illetve személynévvé is vált. A város 1715. évi dézsmajegyzékében szerepel a szőlő bujtásával foglalkozó „Bojtolo Péter”, aki vagyonosnak tekinthető, hiszen 7 véka tavaszi búzát, 7 véka árpát, 5 véka kölest, 5 köből bort és egy kaszás szénát szolgáltatott dézsmaadóként a városi tanácsnak. PML NkV Tan. Jkv. 1636–1718. 185. pag.; NOVÁK 1994. 522.; vö. NOVÁK 1997.

27 „Buda vétele előtt”, azaz az 1686 előtti években. PML NkV Törvénytörvényeszeke peres ir. 84. sz.

28 PML NkV Tanács jkv. 1767–1768. 3. pag.

volt le rakva a' vesszők mellé hogy több volt abban az időben és abban a' pásztában a' bojtás mint az Anya töke [...] azt kérdezte Tot Mihálytól: mire valo ez a' sok ganéj? Amaz felelt: Nem úgy ganéjoztatom én öcsém Úr a' Szőlőmet mint a' Kőrösiek, hanem Németessen. Puttonnal hordatom én a' ganéjt bojtásnak a' gödribe...²⁹

A szőlőművelés fáradságos munkának számított. A nagyobb gazdaságokban kapásokat, napszamosokat, „conventios napszamoszt” is alkalmaztak. Ősszel, a fagyok előtt kapával befódték a szőlőt, majd kora tavasszal, a fagyok elmúltával láttak hozzá a nyitáshoz, amelyet vékony, hosszú fejű nyitókapával végeztek. A nyitást követte a metszés, majd a töke kihajtása, a vesszők növekedése után a kötözés és „tetejölés” (a felesleges hajtások, lombozat levágása). Ezt a munkát kukoricahajjal, csuhéval, illetve kaszakéssel (a már használhatatlan kasza hegyét használták erre a célra) végezték. A peres anyagokból sok értékes adat válik ismeretessé e munkákra vonatkozóan is. Például egy tanú elmondásából kiderül 1767. március 9-én, hogy Précsényi Gergely jó szőlősgazda is volt, „minden munkáját meg adta a' szőlőnek, minden esztendőben – 3.szori Kapállását meg adta, bé kötöztette, és bé fedte maga Ősszel, és az nem volt olyan gazba”. 1776. február 2-án tartott kihallgatás során kiderült, hogy „Tudgya azt a' Tanu, hogy a' Táz Erdejében, Néhai Cs. Kovács János Erdőből és gyeptől csinált egy darab szőlőt akkor, a' midőn Sz. Péteri Ilona volt a' Felesége, és azon szőlőben a' Tanú maga is kapált, meczzett...”³⁰

A metszés eszköze a kovácsok által készített metszőkés volt. Ennek baltaszerű felső részével lehetett megtisztítani a szőlőtőkét, s az íves pengével pedig levágni a felesleges vesszőket.

A sekély kapálás neve Nagykörösön *karaszolás*. A *karaszoló* rendszerint íves vagy egyenes hátú, sekély kapálásra alkalmas eszköz hosszú fanyéllal.³¹ A homoki szőlőművelés jellegzetes eszköze. A harmadik kapálás az augusztus végi *érésalákapálás* volt. A szőlősorok közötti bakhátakat kapálták fel, hogy az érett szőlőfürtök nehogy a homokba kerüljenek.

Az időjárás függvényeként, szeptemberben, októberben került sor a szüretelésre, a szedésre. Ennek megkezdése csak a városi tanács engedélyével történhetett meg. A hatóság gondosan ügyelt arra, nehogy a lakosság az idő előtti, engedély nélküli szüreteléssel megkárosítsa a várost a dézsmabeszolgáltatás során. A városi tanács 1737. október 13-án határozott arról, hogy a „szüret kezdete a' fojó hónap 16^{ára} határoztatván, ez a' gyakorlott szokás szerint köz híre tétetni, oly meg hagyás mellett, hogy sem a' szüret alkalmával, sem azután senki az ökrét, vagy lovát a' szőlőbe vagy a' vetemény földön büntetés alatt ne bocsássa”. 1762. szeptember 21-én is arról határoztak, hogy „Ha a' szüreteléshez hozzá fog a' publicatio előtt, akárki, a' szedőt ki kell hajtani a' szőlőből: akár Nemes, akárki légyen”. A tilalom megtörője büntetésben részesült. Az 1800. szeptember 22-i tanácsülésen „Fel adatván Második Bíró Kálmándy Ferencz Úr által az, hogy Tergenyei András Városi Lakos a' nélkül, hogy a' szüretnek publicaltatását várta, vagy pedig a' szüretelésre a' Magistratustól

29 PML NkV Törvénytörvénykezése peres ir. 264. sz.; vö. NOVÁK 1994. 524–525.

30 PML NkV Peres ir. 307, 288. sz.

31 Ennek a kapának neve a szomszédos Cegléden *horoló*, a Duna–Tisza köze délebbi területein *saraboló*.

engedelmet kért volna, már a fehér szölleiket meg szedte, és mint egy 14. Akora valo bort szűrt is: tehát a' meg írt Tergenyei András arra büntettetett, hogy tőle egy 4. akós Hordó elhozattván, a' Város számára contrabandáltasson, 's egyszersmind a' Kiss Torony alá [ti. a városháza tornya – N. L. F.] vezetettvén, felette kiáltasson ki abbéli Excessussa, 's büntetése a' Nép előtt olly kifejezéssel, hogy a' ki a' szüretelés idejének köz hírré leendő tétele előtt szüretelni bátorodik az olyaténak jövődöben minden elszűrt bora contrabandáltatni fog..."³²

BORÁSZAT

Nagykörösön a szőlőhegyeken kunyhók épültek, de ott pincét nem készítettek. A „gunyhó” a szerszámok tárolására szolgált, valamint enyh helyül. A szüret alkalomával a kunyhó körüli tisztáson álló szekérre, a rajta lévő kádba hordták a leszedett szőlőt. A szőlő feldolgozása bent a városban, a lakóházak udvarán történt, s általában kamrában tárolták a mustot, illetve a bort, a pince ritkább építménynek számított. 1710-ben pince építéséről esik szó: „Ifju Pap János Pincze't akarv' eppittetni Biro Péterne haza előtt levő Pasit földön, minekutanna a b[ecsu][e]t[e]s Neme's Tanacsot iránta requiralta volna, es magát tölle' valo adozásra ajánlotta volna, kívánságának e'le'ge't kivanun' t'enni, a me'g irt pasit földet a blts Tanacs'tul impetralta, e's igiriti szerint tölle az adót N. Thót Pál Úr' eő Ke'glme' Fő birosagaba' me'g is fizette...” – jegyezték fel. Tekintettel arra, hogy a házak nem voltak kerítettek, a házak környékén, a szabad közterületen, gyepen (pázsiton) is ástak, készítettek pincét.³³

A pincére vonatkozóan nagyon érdekes adat bukkan fel a városi tanács határozatai között. Az 1713. október 8-án tartott tanácsülésen a következőket regisztrálták: „Minthogy Német István haza fia le've'na Városbol lakozásra ve'gke'ppe'n más he'lyse'gbe'n e'l me'nt, és viszontagsagokkal az haza valo jöve'telre' hittel köte'le'zte' magát, melly szande'kát hit sze'ge'se've'l me'g változtatván, mondotta viszont hogy soha is Körös Várassában lakozásra nem jön, azért az bets **Váras Földes Úri jussát me'g tartván** /:minthogy szökött Jobbagynak semmije it nincsen:/ itt Körös Várassában le'vő házát és hozzája tartozó Pinczejevel e'dgyütt adta Gál Jánosnak.”³⁴ Tehát a valamikor idevándorolt mesterember nem kívánt a városban lakni, ezért a szerzett házát és hozzátartozó pincéjét eladta. A pince, mint a lakóház tartozéka, különösen nagy értéket képviselt.

A bor kamrában történő tárolására is van adat. Például az 1687-es adóösszeírásban kiemelték, hogy Józan Benedekné borát nem a házánál tartotta, hanem „Kovács György Kamarajaba”, ahol – az adóbehajtó megjegyzése szerint – „Egy Karika fát

32 NOVÁK 1994. 526.

33 PML NkV Tan. Jkv. 1639–1717. 141. pag.; Nagykörös jellegzetes kétbéltekű, kertes település. Az árokkal és sövényekkel körbevett belső településrészen álltak kanyargós utcák között, halmozosan a házak, a garágyán túl pedig az akolkertek övezete terült el. A házakat, illetve udvarokat az 1820-as évektől végrehajtott redempció során kezdték keríteni. NOVÁK 1994. 287–289., 439–445.

34 PML NkV Tan. Jkv. 1636–1718. 158. pag.

peczeteltünk el”, s ennek 9 tallér értékét az adójába számították a városi tanács adóösszeírói.³⁵

Pince – mivel költséges volt az építése, adófizetés tárgyát képezte – kevés akadt a városban (például az 1689-es adóösszeírás csupán néhányat regisztrál), s az után adót is kellett fizetni a város pénztárába³⁶).

A tanács a város számára és a prédikátornak is készítettett pincét; minden bizonnyal a város által alkalmazott „schola mestör”-nek is volt pincéje. A városi építkezés alkalmával „Az pincze czjnalo Mestöröknek attunk fl: 20.” – jegyezték fel 1631-ben.³⁷ Az 1632-es esztendőben a református lelkésznek is építtettek pincét. Az ács-, illetve faragó, a munkát végző körösi mesterek bérét beszámították az adójukba: Rigó János 2 forintot fizetett a fejadóba, de még 4 marhaszám után is adózott,³⁸ s mindezt fedezte a munkája: „Az Preadikator Uram pinczeýe czinalasbol hajlot Nalunk adayara f 2 dn.” A másik faragó, asztalos szakember Himös János volt, aki 5 marhaszám után adózott, és 1 forint fejadót fizetett: „Az Praedikator Uram pinczeýe csinalasbol hajlot Nalunk adayara f dn 50” – jegyezték fel az adóösszeírásban.³⁹

Egyes körösi gazdák pincéjében idegenek is tároltak bort. Tudjuk például, hogy 1663-ban „Az Czeghlidi Preaedicatorul Itt az Kovács Illyés Pinczejeben vettünk” 1 karikafa bort 24 tallér értékben – jegyezte fel a számadó.⁴⁰

A város természetesen rendelkezett pincével, amelynek őrzésével alkalmasint a törököket is megbízták. A janicsárok vállalkoztak erre a munkára: „Ugian akkor az Pincze őrző Janczaroknak attunk hagi őrzöttek az pinczet f 2 dn 55.” – jegyezték fel 1636-ban.⁴¹

A 17. században a városi tanács a nagy mennyiségben vásárolt és dézsmaborát nemcsak a saját pincéiben (a tanács által alkalmazott csaplárosok innen mérték ki a bort), de az egyes lakosok pincéjében is tárolta. Ezért rendszerint – például ugyancsak az 1636. esztendőben is – pincebért fizetett a tanács: „Kun Jakab Szabo Benedek pincze berre f 3 dn 75.” – jegyezték fel.⁴² Rendszerint a tekintélyes cívis Ádám család pincéjét is használta a tanács. Például 1668. június 11-én „Ádám Márton Pinczejit bérlettük ki Város számára jövőendő Sz. György napigh In. Flor’ 11.” – tudósít a városi számadás. Ezt a bérleti díjat az adójába számították a gazdának.⁴³

35 PML NkV SZK 1687/88. 93. pag.

36 PML NkV SZK 1689/91. Regestrum.

37 PML NkV SZK 1631/32. 13. pag.

38 Az adózással kapcsolatban lásd SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a török hódoltság korához Magyarországon. Nagy-Kőrös, Kecskemét, Czegléd, Dömsöd, Szeged és Halas levéltáraiból. I–II.* Pest 1863. I.; BUZA János: Törökkori adózásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. *Századok* 1984. 45–67.; NOVÁK 1974; NOVÁK László Ferenc: „Nagykörös Város” az Oszmán Birodalomban. *Adatok Nagykörös XVII. századi néprajzához. Ethnographia* 2011. 368–379.

39 PML 1632/3. Regestrum Renovatum.

40 PML NkV SZK 1663/64. 170. pag.

41 PML NkV SZK 1636/37. 115. pag.

42 PML NkV SZK 1636/37. 175. pag.

43 PML NkV SZK 1668/69. 146. pag.

Nemcsak bort, de mást is tartottak a pincében. Ismeretes 1682-ben, hogy „Vagyon az Adámok Pinczejében 1621 Gyapjaim” – jegyezte fel a város számadó embere.⁴⁴

A szüret nehéz munkának számított, s ez feltűnt Arany Jánosnak is, aki nagykörösi tanársága idején közeli barátjának, a neves gömöri borvidéken, Hanván élő költő és református lelkipásztor Tompa Mihálynak a következőket írta 1853. december 4-én: „Tegnap vevém leveledet [...] rögtön válaszolok is reájok. Érinted a szüreti örömöket [...] lásd nekünk itt az sincs, mert itt tulajdonkép szüret sincsen, csak a szőlőfejek gépies leszede, s kádba verése, had ázzék. A vidám puttonos, a kádak dobogása a nyomó sarkai alatt, az élénkség, vándorló zenebandák stb. mind ezek, legalább eddigi tapasztalásom szerint, ismeretlen dolgok itten.”⁴⁵

A szüretelés alkalmával a szedés vödörökbe történt. A kunyhó melletti gyepen lévő szekerekre pakolt „csöbörbe” törték a szőlőfejeket. A német eredetű háti puttony használata ismeretlen Nagykörösön, illetve – mint utaltunk rá, a szőlőbujtás alkalmával trágyát hordtak benne – egy esetben fordul elő említése. A „cseberbe, törő kádba” hordott szőlőt *csomiszlóval* zúzták össze. A „taposó kád” is használatban volt.

A szüretelés folyamatával kapcsolatban 1767-ből szerezhetünk ismereteket egy per kapcsán: „Azt látta a’ Tanú minden szüretkor, hogy Szijj Pál Uramék minden cselédestül ki mentenek magok szekeren, mivel Précsényi Gergelynek sem szekere sem ökre nem völt, és üres hordókat ki vivén a’ szekeren úgy hozták haza a’ mustot Törkölyöstül, a’ mint a’ szöllőt le törték a’ cseberben, ’s hallotta a’ Tanú, hogy Szijj Pál Úr házához vitték [...]. Hallotta öreg Précsényi Gergelynek akkori Idősbnék keserves panaszát, hogy Szijj Pálné Aszszonyom fél-Akós Désával mérte el a’ Kádjárul a’ Mustot.”⁴⁶

A *csöbörbe*, *taposókád*ba tört szőlő levét *szűrőkasokkal* szűrték meg, s azt a „must merő zsajttárral”, „borcsatorna”, „fa abrontos tödöklő” segítségével töltötték a hordóba. A színmust leszűrése után a maradék törkölyt kipréselték. Ennek Nagykörösön ismert eszköze a „sutu”, amelynek használata általános lehetett már a 17. században, de a rávonatkozó legkorábbi adat 1692-ből ismeretes.⁴⁷ A *sutu* egy fából készült, vállfás, kasos eszköz. A kasba rakott zúzott szőlőből faorsó nyomásával sajtolták ki a mustot.⁴⁸ A szűrt mustból és az első sutulású mustból készült a színbor. Préseléskor, a második sutulásból származott a gyengébb minőségű „csiger” bor. A város ilyen bort is vásárolt, mint ismeretes 1709-ből, amikor „egy hordocska czigert 5 marias” értékben vett a számadásbíró.⁴⁹

44 PML NkV SZK 1682/83. 125.

45 NOVÁK 1982. 119–120.

46 PML NkV Törvényszéke peres ir. 240. 50. sz.

47 Egy hagyatéki ügyet tárgyalt a városi tanács 1692. június 25-én, s az a határozat született: „Mivel Józan Be’ne’de’k Testamentoma azt tartja: hogy mindene’ mint maga ke’re’ste’ saját javai szálljon az Fe’le’s’e’ge’re’; az meg halván valamije marad szálljon az fele’ az ő maga Attyafiajira, fe’le’ az Fe’le’s’e’ge Attya fijara azt’ he’lybe’n hadgyuk föl nem bontjuk. Józan János pedig mivel még sokat prae’tendalna; de semmi keppen nem comprobalha’ttya, az minemő fejer ruhát Bagi Kata e’l vit, Jozan János ped’dig egy sutyut, és palinka főző fazekat pro’ aqualitate, kinél kinel maradgyon nála, az szőlőt is az mint e’l osztattak magok között abban hadgyuk...” PML NkV Tan. Jkv. 1636–1718.

48 NOVÁK 1994. 530.

49 PML NkV SZK 1709/10.

A szüretre a városi tanács is felkészült, mivel ellenőriznie kellett a dézsma beszállítását. A számadó bíró feljegyzése szerint 1689. szeptember 26-án „Szüreti alkalmatossággal Pinterekk, Szekeresekk magunkk, s' Legényeinkk etelekre valokra” jelentős összeget, 57 forintot költöttek.⁵⁰

A városi hatóság tehát felkészült a szüretre. Nagykőrösön pinter mester foglalkozott a hordó készítésével, még inkább a javításával. A megdézsmált bort szekereken, legények alkalmazásával szállították a város pincéjébe.

A bor tárolásának eszköze a hordó. A 17. században rendre „egyesfa”, „karika-fa”, „káromifa”, később már egyöntetűen „hordó” néven nevezik. Ezek ürmértéke – később még foglalkozunk vele – változó volt, 2–6–8 hektoliter között ingadozott.

A nagymérvű borforgalom szükségessé tette azt, hogy a városi tanács tárolóedényeket vásároljon nagy mennyiségben. A számadó feljegyzése szerint például 1689-ben a következő vásárlások történtek: „Szolnokban vett Tollas Uram 7 hordókat 11 garas 1. polt”, „Ismet Szolnakbul hozattunk 5 hordókat 9 fortokon”, „Ismet vett Gál János Kis Biro Uram szamunkra 2 hordott ket aranyon”, „Vettünk ismet 11 hordókat”, „Róna Nagy János adott a portioba 1 karika fat egy aranyon”, „Bene Janostul vettünk edgyesfa dongakat Flr 3.”, „Bende Janostul vettünk 3. forinton edgy eöreg Hordott attunk a' Varos'k”, „Vettünk egy Tot embertúl 3. hordókat edgyiket edgyiket vettünk 11 garason”.⁵¹

A bor szállításakor előfordult, hogy elkallódtak hordók. „Az hordoknak el tevejedések es az kit attunk” feljegyzés szerint 1689-ben „Gacsba veszet, Radai Gaspamal 1. Hordo 7. garas es poltura”, „Nagy Istvannak 1. Karikafat attu'k 14. garasost mert Szolnokban veszett az hordoja”, „Budarul 2 hordott haza hosztak a Felszezen el lop-ták, reá nem akadtunk az 2 hordo volt, 24 garasba”, 2 Kis Hordonk veszett Gyöngyösön 30 garasos”.⁵²

A hordók javításáról is gondoskodni kellett. Például 1693-ban, „Die Augusti tölly deszkákat hordo fenekeknek Város számára vettünk Rhen. 176. Polt. 17” – jegyezték fel.⁵³ 1707-ben 1 tallér és 34 poltura értékben vásárolt a város „Abroncs fát”, majd 1741. május 27-én „Három ezer Abroncsért” fizetett 38 forintot a számadóbíró.⁵⁴ A távoli Kis-Hontból ideszekerező „Osgyáni Molnár Györgynek 21. Karika Abroncsért” fizettek 1775. június 28-án, a Szent László Király napi vásárban 17 forint és 85 dénár vételárat.⁵⁵

50 PML NkV SZK 1689/90. 274. pag.

51 PML NkV 1689/90. 265., 272–273. pag.

52 PML NkV SZK 1689/90. 265. pag.

53 PML NkV SZK 1693/94. 72. pag.

54 PML NkV SZK 1707/08. 142. pag.; SZK 1741/42. 133. pag.

55 PML NkV SZK 1775/76.

BORFORGALOM

Nagykörös mezővárosi tanácsa – autonómiája, létérdeke által is megkövetelve – jelentős gazdasági tevékenységet folytatott a 17–18. században. A városi számadáskönyvek tanúsága szerint rendre eljártak a város emberei közeli-távoli vidékekre (Jászság, Tiszántúl), hogy a nélkülözhetetlen élelmiszert, gabonát (búzát), takarmányt (árpa, zab), egyéb fontos élelmiszernövényt (káposzta, bab, lencse) felvásárolják, valamint kaszálásra alkalmas szénatermő területet találjanak. Ezzel a kereskedelmi tevékenységgel nemcsak a saját szükségletét elégítette ki a magisztrátus, hanem a lakosság részére történő eladásából haszonra is szert tett, valamint teljesíteni tudta a töröknek adó és ajándék fejében megkövetelt pénz mellett a természetbeni juttatásokat (fa, széna, salétrombeszolgáltatás, falkaszámra Budára hajtott juhok, pasztorma, vágó- és borjas, fejős tehenek, sajt, gomolya, s nem utolsósorban a helyben fogyasztott nagy mennyiségű bor).

A bor is fontos árucikknek számított, jóllehet helyben is termett, de a nagyobb fogyasztástól, haszonszerzés által is ösztönözve a város jelentős mérvű szükségletei megkövetelték a borbehozatalt is. Annak ellenére, hogy a lakosság adófizetesként, dézsmaként bort is beszolgáltatott a város pincéjébe. E kérdésben a 17. századot hangsúlyozzuk, mivel abból a korszakból állnak rendelkezésünkre a legkorábbi és fontos adatok, ugyanakkor a fogyasztásra is értékes és érdekes adatokat találunk, s nagyon fontosak a mértékegységekre vonatkozó adatok is.

A város emberei eljártak borfelvásárlás dolgában Baranyába, Szegedre, Csongrádra, Vácra, Gyöngyösre, de a távolabbi vidékekről, a szomszédos Kecskemétről, Nyársapátról is hoztak rendszeresen bort, valóságos tranzitkereskedelmet teremtve meg ezáltal. Érdekességgént megemlíthető, hogy a pesti rácok mellett törökök is foglalkoztak borkereskedelemmel.

Baranya számított a legjelentősebb borbeszerző vidéknek. Annak ellenére, hogy a baranyai helységek igen távol – mintegy kétszáz kilométerre – estek Nagykörös városától. A számadó bíró feljegyzése szerint 1631-ben „Szabo Miklos Vörösmarti 1 Teröh Bora” 62 forinton került megvásárlásra. Ugyanebben az évben összesen „Az Baroniabul hozot waras szamara walo Boroknak az ara let, mikor az pinczebe be szalletottunk fl. 155”. 1632-ben „Az Baraniaiknak az 9 Tereh Bor arraban Kultunk Szabo Janostul fl 200”.⁵⁶ Ugyancsak ebben az esztendőben más baranyai helységekben is került bor Nagykörösre. A számadáskönyv tanúsága szerint „Lovasz Hetenyi Nagy Janostul es Nagy Pali Kalmar Istvantul wöttünk 6 Terhő borokat. Terhet wöttünk f 64 Annak teszen arra Summa szerent f 384”. Egy másik alkalommal szintén tőlük hoztak 5 „Terhő borokat” 70 forintos áron, összesen 350 forint értékben. „Okör Agi Sipos Janostul Bako Lukacztul es Varga Istvantul wöttünk tized fel Terhő Borokat. Terhet wöttük f 66 dn 50”. A 9,5 fél terhő bor jelentős összeget, 631 forint és 75 dénár értéket képviselt.⁵⁷ 1635-ben „Vörösmarty Szabo Miklostul wöttünk 9/II [ti. 9,5 – N. L. F.] Terő Bort. Terhet wöttünk f 58 dn”. A 9,5 terő 5 ka-

56 PML NkV SZK 1631/32. 113. SZK 1632/33. 167. pag.

57 PML NkV SZK 1632/33. 201–203. pag.

rikafa és 7 „Eggyes fa” hordókból állott, s értéke 554 forint volt.⁵⁸ 1639-ben „Peczvaradgiaj Dekany Matetul wettünk 8 Teröh Borokat. Terhet wettük f 45 dn summatim f 260 dn”. Az ugyancsak baranyai Boly helységeiből is került bor Nagykőrösre: „Boly Janosektul wetünk 4 Teröh Borokat Terhet wettük f 42 Sumatim f 168 dn” – jegyezték fel 1639-ben.⁵⁹ 1640-ben „Sz. Örsebeti Sipos Juhasztul egy Terő bort” vásároltak 40 forint összegben.⁶⁰ 1641-ben ismét Lovászhetyéből történt borvásárlás: „Mikor gióngiösi Szabo Jánost Lowasz hetenben kültük Nagi Janoshoz a' borok weget Attunk költseget neký dn 2” – jegyezték fel a kiadást.⁶¹ 1643-ban „Hozzu heteni Farkas Gjörgj Karika faýbol” vásárolt bort mérte Nagykőrös városa. Ugyanabban az esztendőben „Varasdi Kelemón Györgytül” is vásároltak „egy Terhó bort” 46 forintért.⁶² 1657-ben „Baranyán Vékénbe' lako Biro Miklostul es Ketskemethi Füstös Mihalytul” 5 „Terhe” (8 karikafa és 3 átalag) bort vásárolt a város 180 tallér értékben.. Ugyanekkor a kecskeméti Veres Gergelytől is vettek 4 „Terhe” bort (8 karikafa) 144 tallérért.⁶³

Harkány is fontos szerepet játszott Nagykőrös borbehozatalában. Innen – az 1552-es törökök előrenyomulása során pusztulásnak indult vidékről – a Duna–Tisza közére, Halasra is vándoroltak.⁶⁴ Köztük található meg a Bangó család, amelynek tagjai közvetítő kereskedelmet is lebonyolítottak Harkány és Nagykőrös között. A körösi számadó feljegyezte 1641-ben, hogy „Halasy Bango Janostul wettünk egy karika fabort f 36 dn”, valamint „Harkaný Bango Janostul wettünk a' Kelemen Balas Pinczejeben eggi Teröh bort f 72 dn”.⁶⁵ A következő, 1642-es esztendőben is sor került borvásárlásra: „Harkányban lako Bango Istvántul” 4 terhe bor vásároltak 208 forintért, s „Halasy Bango Istvánnak füzettünk a' Halasi szekere berire f 31 dn. Attuk kez penzüln Ginka Istvánnak f 112 dn”. Ugyanakkor a „Halason Lako Gajdon s Matetul” 6 teher bort vettek 294 forintért.⁶⁶ 1644-ben „Halasi Banga' Istwantul wettünk Tizen egyed fel [10,5 – N. L. F.] Terhó borokat Wettük Teret f 45 dn” 472,5 forintért, majd a halasi Bangó Istvántól és Cserepes Mátyástól „3rom Terho borokat” vettek 127 forintért.⁶⁷

A Halason lakók rendszeresen szállítottak bort Nagykőrösre. Például 1643-ban „Halasi Toth Mihaltul wettünk egi Terő bort” 66 forintért, 2 Dako Janostul Halassitul wettünk 10 Terő borokat” 71 forintjával számolva terhét 710 forintért, „Halassi Pjacz Ferencztül” két alkalommal 7 és 2 „Terő bort” – terhét 69, illetve 46 forinttal számolva – vásároltak, „Turzo Andrastul Halassitul vettük 3/II Terő borokat Terhet f 46 Az Arra summatim f 161 dn”, 1644-ben pedig „Halasi Czerepes Matyastul

58 PML NkV SZK 1635/36. 136–137. pag.

59 PML NkV SZK 1639/40. 253., 257. pag.

60 PML NkV SZK 1640/41. 279. pag.

61 PML NkV SZK 1641/42 198. pag.

62 PML NkV SZK 1641/42. 239. pag.

63 PML NkV SZK 1657/58. 258. pag.

64 Lásd TÁLASI István: *Kiskunság*. Budapest 1979. Vö. NOVÁK 1978.

65 PML NkV SZK 1641/42. 220–221. pag.

66 PML NkV SZK 1642/43. 261., 265. pag.

67 PML NkV SZK 1644/45. 169., 173. pag.

wettünk egy Terhó bort f 46”, „Halasi Kowacz Györgytől” szintén egy terhet, 44 forintos áron – jegyezték fel a számadáskönyvekben.⁶⁸

Ugyancsak 1632-ben Vácról is történt borvásárlás. „Szócs Istwan Urammal hoztunk Vaczi Janos Deaktul Negy hordo Bort, meljekben volt 52 Akko. Vüttünk Akkoyat f 2 d 50 Teszen az arra f 130 dn”, „Azon Vaczi Boroknak Tötelekyere, szekeressékk való berre harminczatyara Akosokk, bor kj wonokk, es egyebb Szúksegere költöttünk in summa f 14 dn 99”, „Egy Vaczi E’mbertől vöttünk egy Altalagh bor. Az meljben vagyon 14 Akko bor” 39 forint és 20 dénár értékben.⁶⁹ 1639-ben a „Waczi Borokk az arulasa” során 7 köből és 345 akóbort mértek ki a város csapszékein.⁷⁰

Szegedről is hoztak bort Nagykörösrre. Minden bizonnyal Arad környékéről, Győrök borvidékéről kereskedők szállították a bort „Szeged Mező Városba”. 1632-ben a „Szegedi Karikafa” négy hordót tett ki, s értéke 109 forint 45,5 dénár volt, „Barania Andras Szegedi Atalagja pedig 109 forint 45,5 dénárért. Ismeretes, hogy Nagykörösön az ideszállított borok göngyölegjét értékesítette a tanács. „Az Szegedi Hordok közzül Varga Gaspar vitt, 5 Egjesfat, 2 karika fat, 3 Atalagot” – jegyezték fel.⁷¹ 1635-ben arról történik említés, hogy „Herczeg Istwant, Es Mehes Lukaczott hogy Szegedde kültük az Borok Arraval Attunk kölltsegükre dn 63.”⁷² Ugyancsak ebben az esztendőben „Az mellý 13/II Teröh Borokatt Szegedön vöttünk Varas szamara Godan Dömötör által, Harminczadiaval szeker berivel, Tötelekjevel, Taller egyeztesegevel, es Egiebb költsegevel, eggyüt Allot megh Terhe f 54 dn In Summa f 729”. A számadásból kiderül, hogy kiktől vettek bort, mennyit és milyen áron mérték, s mennyi hasznot hozott: „Az Szegedy Notariustul wöttünk” 2,5 „Teher Bort”, „Ferencz Kovacztul” 3, „Szalay Mihálytól 2, „Magiary Balastul”, „Palotas Janostul”, „Bertanetul” és „Boso Bertatul” 1-1 „Teröh Bort”, „Mihaly Kowacztul” és „Ördögh Gergöllytül” 1-1 „Eggy Karikafa Bort”. „Az Szegedy Boroknak az hazna Lukacz Uram [ő volt a csapláros – N. L. F.] Bery neküll Tett f 188 dn 58” – regisztrálták.⁷³ 1641-ben „Mező Szegedi Fekete Szabo Istvantul wettünk ot helyben negi Terhe Borokat f 196 dn”, „Mező Szegeden Górogh Janostul Racz Paltul wettünk nyolcz Karomý fa borokat 816 Tallerba dn 75”,⁷⁴ a következő esztendőben pedig „Mező Szegedy Eötwós Ferencztul wettünk 4 Terhe Borokat Terhet wettünk f 44 dn”, összesen 176 forint összegben – a számadás szerint.⁷⁵

Gyöngyösről is rendszeresen szállítottak bort Nagykörösrre. 1632-ben „Az mely szekeressek Góngóssul az Város borait hoztak” Török Istvánnak, Horgas Mihálynak, Sós Lőrincnek és Török Gáspárnak, Tasi Imrének, Konya Pálnak, Szócs Istvánnak,

68 PML NkV SZK 1743/44. 187., 199., 209., 249–250. pag.; SZK 1644/45. 171. pag.

69 PML NkV SZK 1632/33. 151–152. pag.

70 PML NkV SZK 1639/40. 332–336.

71 PML NkV SZK 1632/33. 168–181., 235. pag.

72 PML NkV SZK 1635/36. 125. pag.

73 PML NkV SZK 1635/36. 153–156. pag.

74 PML NkV SZK 1641/42. 217., 223. pag.

75 PML NkV SZK 1642/43. 259. pag.

Mathe Jánosnak, Szívós Benedök körösi gazdáknak 4-4 forint bért fizetett a szállításiért a számadásbírónak.⁷⁶

Csongrádról is hoztak bort. Például 1635-ben Szabó Gergely által „Czongoradon wöttünk Ket Karomý Atalagh Bort Pint szama szeker Beriwel Együtt Allott mögh Az Kett Atalagh f 132 dn 70”.⁷⁷ A következő esztendőben „Czongoradrul hozot Biro Uram Racz Giruczatul es Racz Nikolatul hett Hordo Karomi borokat”, amelyért összesen 717 forintot és 50 dénárt fizettek.⁷⁸

Tiszakürt keletebbi, homokhátsági területén (a mai Cserkeszölő) is kiváló bor termett. A körösi tanács innen is vásárolt bort. 1642-ben arról van tudomásunk, hogy a városi tanács ott is érdeklődött a beszerzés érdekében: „Köröztös Martont es Polgar Martont hagi Kürtre kültük az borok wegett, költségük dn 20” – szerepel a könyvelésben.⁷⁹

A szomszédos Kecskemétről is került bor Nagykőrösre: „Keczkemetj Warostul wettünk három karikafa bort Terhet f 69 dn Az arra f 103 dn 50” – jegyezték fel.⁸⁰ Az ugyancsak szomszédos Nyársapátról 1939-ben is hoztak bort. Az elszámolás szerint „Nyársapátý Pardý Lukacz Boraýban Maradot Kezünkben az Tavalý Birak Urajkntul 3 Teró [...] Summatim f 103 dn”.⁸¹

A törökök is foglalkoztak kereskedelemmel. A város tőlük is vett fel pénzkölcsönt, de bort is vásároltak. Például 643-ban „Czömbörcej Beker Iszpayatul wettünk 3 Egjes fa bort Terhet vettük f 62”,⁸² 1645-ben „Pesten Lakozo Hzain Buliogh Passatul wettünk egi teröh bort f 52. Szazlo tarto Hazantulis wettünk eggi teröh bort f 52”.⁸³ 1656-ban „Pesti Murtaszan oda basatul vöttem Harmadfel Terhe Borokatth” 50 talléron, amelynek haszna 12 forint és 27/I dénár volt – a számadó feljegyzése szerint.⁸⁴

A rácok is foglalkoztak borkereskedelemmel. A város tőlük vásárolt 1645-ben is bort: „Pesten Lakozo Szücs Istvan newő Racztul wettünk Pete Janos es Szabo Balint által het terhe borokat [...]. Ugian ezen arun a föllytül megh irt Szücz Istwan Szolgaiatulis wettünk eggi terhe bort” – könyvelte el a számadó.⁸⁵

A legkorábbi, 1630-ból ismeretes kimutatás szerint külső helyekről, de Nagykőrösről is származó borok kerültek a város csapszékeire. A nyilvántartás szerint: „Az Weseniektül egy hoszu fel karomi fat f 110 dn 75”, „Wettünk három karomi hordó bort egiket wöttük f 150 dn”, „Czongoradrul hozattunk 2 karomi fat egiket wöttük f 134 dn”, „Mihal Urunktul wöttünk egy Egiesfa bort f 42 dn” („a’ faia mi-enk volt”), „Dömötör Deaktul wöttünk 17 köből bort fn 8 dn 50”, „Czöker Matiastul wöttünk 17 köből bort f 17 dn 50”, „Kun Jakabtul wöttünk egy karika fa bort f 20

76 PML NkV SZK 1632/33. 206. pag.

77 PML NkV SZK 1635/36. 140. pag.

78 PML NkV SZK 1636/37. 189–190. pag.

79 PML NkV SZK 1642/43. 214. pag.

80 PML NkV SZK 1640/41. 269. pag.

81 PML NkV SZK 1640/41. 251. pag.

82 PML NkV SZK 1643/44. 205. pag.

83 PML NkV SZK 1645/45. 213. pag.

84 PML NkV SZK 1656/57.

85 PML NkV SZK 1645/46. 211. pag.

dn” („faia wisza menő”), „Szabo Lőrincztul wöttünk egy Terő bort f 41 dn”, „Jakaffi Benedektul wöttünk egy karika fa bort”, amely 44 köből, s az ára 22 forint volt, „Frutg [ti. Fructus vagy Fruttus, a g az us szóvég rövidülése – N. L. F.] Dömötör Urunktul wöttünk egies fa bort f 43 faia wisza menendő”, „Wöttünk Nagy Janostul 4/I Terőh Bort f 53 dn 75” Ugyan akkor kett Atalagot faia nekül wöttünk tüle f 19 dn”.⁸⁶

A vásárolt és helyben megtermett bor értékesítése a városi tanács kezelésében volt. Érdekes módon, a körösi cívis gazdaemberek kettős feladatot is elláttak: nyilvánvaló gazdasági, kereskedelmi tevékenységük kapcsolódott a mezőváros hivatalos érdekeihez is. Nem véletlen, hogy a magisztrátus megbízásából a körösi cívis gazdák „diplomáciai” megbízatások mellett saját gazdasági érdekkörű tevékenységekben is otthonosan mozogtak. A városi tanács rendre megbízta őket a város különböző ügyeinek elintézésével, sőt fontos pénzügyi tranzakciókat is felelősen elláttak. A város megbízásából a Kárpát-medence középső területein – a sajátos politikai viszonyok közepette – a város érdekeit képviselve mozogtak, tevékenykedtek, de eljutottak Bécsbe, Pozsonyba, Nagyszombatba, Érsekújvárra, sőt Isztambulba is.

A városi tanács talán legfontosabb bevételei a borértékesítésből származtak. A bor azonban más szempontból is jelentős értéknek számított: az Erdélyből Budára tartó magyar fejedelmi követek, a török katonák Pestről, Egerből, Szolnokról, Gyuláról, Szegedről, a török vezér, a kincstartó (Nazur bég) és kíséretük a csauszokkal, s nem utolsósorban a magyar végvári vitézek megjelenése Nagykörösön, ez borfogyasztásban is nagy terhet rótt a városra. A városi tanács tehát szükségszerűen igen jelentős borgazdálkodást folytatott a 17. században. Erre vonatkozóan a számadáskönyvek viszonylag részletes és alapos tájékoztatást adnak.

Jóllehet különböző, közeli-távoli helyekről tekintélyes mennyiségű bort hoztak Nagykörösre, a nagykörösi cívis gazdák, kézműiparosok s egyéb lakosok borászata tekinthető a meghatározó nagyságrendnek a borforgalmazást illetően. Ennek igazolására néhány esztendő adatait emeljük ki.

„Az 1636 Esztendőbelj Körössi Uý Boroknak megh vétele” során „Wöttünk Szabo Jánostul [...] 38 köből egik karikafa masik karikafa 34 köből”, „Jakaffi Benedektul wettünk egy karikafa bort 46 köből”, „Eőregh Szabo Jánostul 2 karikafa bort: 81 köből”, „Kun Jakabtul egi Egiesfa bort 71 köből: egy atalaghba 22 köből”. Ugyanakkor „Niasapati Biro Giorgytul 2 atalagh bort 42 köből”, „Wöttünk Manjoki Istvantul 3 karikafa bort masfel köbliwell megh merwe igaza’ 122 köből”, „Czongoraddul hozat Biro Uram Racz Mikolatul hett Hordo Karomi borokat”, „Racz Abrahamtul 3to hordo bort: egik egik hordowall atalljaba’ f 146 dn 50”; „Pataý Farkas Gaspartul 3to Terű borokat f 77 dn terhet” (summa 231 ft). A hét hordó „káromi Boroknak Czongoradroll walo haza jöwetele” Horgas Mihály, Török István, Kis Dus János, Tár Lukács, Fruttus Péter, Kovács Gergely gazdák és „Kis Biro Uram” fuvarozásának volt tulajdonítható, akiknek a városi tanács 4-4 forint szekérbért fizetett.⁸⁷

Egy másik elszámolás szerint „Ez Eztendőbeli bor wetett 1649”:⁸⁸

86 PML NkV SZK 1630/31. 46–58. pag.

87 PML NkV SZK 1636/37. 141–143., 160., 181., 188., 190., 194. pag.

88 PML NkV SZK 1648/49. 235–269. pag.

Nagy Gergely	1 Terhet	f 57
Szabo Balázs	1/II Terhet	f 55 dn 50
Csuzay Szabo István	3 Terő	f 168 dn
Halasi Bayczy Miklós	3 Terő	f 168 dn
Biró Uram	1 Terő	f 60 dn
Haynall Márton	1 terő	f 54 dn 80
Gall Mihály	2 Terő	f 118 dn
„Pestul hozattu’k Haynal Martonnal”	9 Terő	f 477 dn ⁸⁹
Kecskeméti Nagy János	1/II Terő	f 84 dn 75
Halasi Bango István	1 Terő	f 60 dn
Halasi Cserepes Márton	1 Terhet	f 60 dn
Ország András	„negeid fel Terő” [3,5]	f 203 dn
Füle István	1 Karikafa	f 29 dn
Gaydon Máté	2 Terő/68 f	f 116 dn
„Pesti Racz Muklertul”	2 Terő	f 116 dn
„Pesti Nagy Miklóstul”	1 „hozzu faban walo bort”	f 83 dn
„Dobon Lakozo Balato’n Janostol”	2 Terő/60 f	f 60 dn
„Waia Odabasatul Pesten”	1 terő	f 83 dn
„Hoszu Szabo Istwantol egi hordo bort Pesten”		f 85 dn 50
„hoszu Wekoni fabol K. P.”		f 74 dn 80
„Summa szerint az Oh Borok hasznay edigh f 408 dn 72” – könyvelték el.		

Következett az újborok értékesítésének nyilvántartása: „Uy Borok wetele” 1639-ben:⁹⁰

Bakoni Péter	1 Egyesfa	f 38 dn
János Kovács	2 Terő/40 ft	f 88 dn
Varga Gergely	2 Terő/39 f	f 97 dn 25
Kakas Gergely	1 Karikafa	f 19 dn 50
Balog István	1 Karikafa	f 20 dn
Dorin István	1 Terő/40 f	f 40 dn
„Csonkánétul”	1 Karikafa	f 19 dn
Sofia János	2/II Terő/39 f	f 111 dn
Biro István	1 Egyesfa	f 38 dn
Warga János	1/II Terő	f 58 dn 50
Baltah Máté	2 Terő	f 80 dn
Hatvani György	1 Terő	f 40 dn
Fructus István	2/II Terő/39 f	96 dn 50
Fructus Dömötör	1 Karikafa	f 19 dn 50
Horvatt Balázs	1 Karikafa és 2 Átalag	f 36 dn 50
„Petőr Deaktul”	2 Terő	f 80 dn

89 A 9 „Terő” bort 50 forintjával számolták, s több göngyölegből állott: „Karomi fa”, „Pinttel merő Hozzu fabol”, „egies fa”, „Pinttel merő egies fa”.

90 PML NkV SZK 1639/40. 263–303. pag

Borbély István	24 Köből	f 20 dn 76
„Szögedi Kowacz Ferencz”	2 Terő	f 68 dn
„Werebeli Huzaintul”	6 Terő	f 240 dn
„Öregb Biro Uramtol”	1 Terő	f 40 dn
„Szögedi Ötvös Ferencz”	1 Terő	f 36 dn
„Szögedi Ötvös Ferencz”	7 Terő/37 f	f 259 dn
„Keczkey Somodi Péter”	1 Egyesfa	f 35 dn
Czuzay István	3 Terő/45 f 50 dn	f 136 dn
Czuzay István	5/II Terő/48 f	f 264 dn
„János Deak”	3 Terő/45 f	f 126 dn
Czőker Mátyás	1 Átalag	f 8 dn

Nagykörös városa 1678-ban is jelentős borforgalmat bonyolított le, s ezt részletesen az 1678/1679-es gazdasági és pénzügyi számadási esztendőből ismertetjük.⁹¹

Szüreth előtt pinzen vett Boraink folyasanak rendi

Paris András	1 karikafa	12/II Tall.	Bitangja 265 icce
Sepsi István	4 karikafa	49 Tal.	236/II icce
Szőke If. János	3 karikafa	37/II	81
Beretvás István	19 köből/f 1 dn 20	f 23 dn 55	–
Csira János	19 köből	f 22 dn 95	„Katonak ittak meg éppen”
Csor. Varga Mihály	17 köből	20 dn 85	–
Szőke János	?	f 23 dn 66	–
Sánta P István	35 köb.	f 41 dn 85	–
Seres Márton	?	f 46 dn 6	–
Nagy Mihály	1 karikafa	12/II T.	–
Füle István	3 karikafa	39 T	113/II
Csorba István	1 karika	13 T	–
Horvát István	1 karika	13 T	–
Molnár Andrásné	13 köb/f 1 dn 20	f 14 dn 40	–
Bako Sogorátul	2 karika	27 T	–
Karaj Ferenc	1 karika	14 T	–
Thot Gergely	?	f 48 dn 9	–
Varga Tamás	2 karika	13 T	–
Czegledi Legintül	1 karika	13 T	–
Buz István	2 karika	25 T	–
Szappanos József	1 karika	15 T	–
Polgárné	16/II köb.	8 T dn 16	–
Negrádi Szőcz Istók	27 köb.	13 T	–
Gyüghe Mihály	18 köb.	f 22 dn 27	–
Kecskemethi Sárközi Pál	11 Terhe/23 karika	368 Tallér	–

„Baranyai Embörtlül” 4 karika	57 Tall
Csete Gergely 1 karika	12,5 Tall
Negrádi Istók 1 karika	12,5 Tall
Summa f 497dn 22.	Haszna f 291 dn 28.

[253. pag.]

A kecskeméti Sárközi Páltól vásárolt bormennyiség hordó és köbölszámra a következőképpen alakult:⁹²

Hordó	Bevétel		Hitel		Bitang	1 köböl = f 1 dn 20
	fn	dn	fn	dn	icce	
1. karikafa	58	88	–	54	20	49,42 f/1,20=59,3 köb + 20 icce
2. karikafa	48	31	3	30	30	51,61 f/1,20=43 köb + 30 icce
3. karikafa	62	27	1	34	38	63,61 f/1,20=53 köb + 38 icce
4. karikafa	55	72	4	86	21	60,58 f/1,20=50,48 köb + 21
5. karikafa	65	75	2	96	43	68,71 f/1,20=57,25 köb + 43 icce
6. karikafa	59	20	2	30	47	61,5/1,20=51,25 köb + 47 icce
7. karikafa	59	49	1	48	20	60,97/1,20=50,8 köb + 20 icce
8. karikafa	22	54/II	2	19	–	24,63/II/1,20=20,53 köb + –
9. karikafa	52	90	3	79	137	56,69 f/1,20=47,25 k + 137
10. karikafa	9	76	1	36	363	11,12 f/1,2=9,26 köb + 363 icce
11. karikafa	54	83/II	3	–	58	57,83/II/1,2=48,23 + 58 icce
12. karikafa	52	14	4	82	76	59,96/1,2=49,96 + 76 icce
13. karikafa	54	18	3	60	139	57,78 f/1,2=48,15 + 139 icce
14. karikafa	40	54	3	46	198	44,0 f/1,2=36,66 k + 198 icce
15. karikafa	54	40	5	54	86	59,94 f/1,2=49,95 k + 86 i
16. karikafa	37	56	2	80	86	40,36 f/1,2=33,63 k + 86 i
17. karikafa	50	–	6	–	30	56 f/1,2= 46,66 k + 30 i
18. karikafa	46	96	4	56	139	51,52 f/1,2=42,93 k + 139 i
19. karikafa	62	59	4	69	34	67,28 f/1,2=56,06 k + 34 i
20. karikafa	59	78	3	58	16	63,36 f/1,2=52,8 k + 16 i
21. karikafa	45	99	10	–	54	56,53 f/1,2=47,1 k + 54 i
22. karikafa	28	7	1	50	–	29,57 f/1,2=24,64 k + –
23. karikafa	32	1	4	93	118	36,94 ft=30,78 köb + 93 icce
Összesen	1115	56	82	26	1763	1197,82 ft=968 köb + 1763 icce

Tekintettel arra, hogy Nagykörösön 1 köböl 20 iccének felel meg (körülbelül 17-18 liter), a Sárközi Páltól vásárolt bor mennyisége 19 000 literre (190 hektoliter) tehető.

A város szüret után is folytatta a borfelvásárlást:⁹³

92 PML NkV SZK 1678/79. 248–250. pag.

93 PML NkV SZK 1678/79. 259–275. pag.

Szüret után penzen vett Boraink folyása

Salamon Mihály 1 Terhe 18 Tall

1. karikából Jött f 29 dn 6 Hitelje f 2 dn 70 Bitang 21 icce – f 31,74=26,45 köb + 21 icce

2. karikából Jött f 32 dn 40 Hitelje f 2 dn 52 Bitang 31 icce – f 34,92=29,1 köb + 31 icce

Beczer Istvántól 18. köblöt 4/II Tall

NB Hamissan a' Vén Kopó Tanácsán járván az szakállába szarot megh maradván Al Korczomán el mérte

Baranyai Nagy András	1 karika	9 Tall	
Váradi István	1 Terhe	18 Tall	
Kovácz Balázs	1 karika	9 Tall	= 24 köből
	+ 20 köből		„ezen husz köb. attunk a' Notariusnak ruhájara”
Csapo János	2 karika	18 Tall	1 Terhe = 2 karikafa
Berta János	2 karika	18 T	= 54 köből [1 tallér=3 köből]
Peczí Varga János	1 karika	9 T	
Horvát István Karika Veje	1 karika	9 T	
Sáfár János	1 karika	9 T	
Sentei Szabo Mihály	1 karika	9 T	
Kovácz Csismadia András	1 karika	9 T	
Ó Daróczi János	1 Terhe	18 T	
Dus Gergely	1 karika	9 T	= 27 köből
Ersebet Szakacz	18 köből	6 T	NB „Eppen meg itta a Kurucz kára 6 Tal”
Sziksza Istók	1 karika	9 T	
Dus Mihályné	1 Terhe	22 T	= 66 köből vagy 44 köből
Sigri István	1 karika	11/II T	
Szemere Pál Uramtul	1 karika	12 T	
Istok Kovács	1 karika	11/II T	
Kis Birotul egy Karikát	1 karika	12 T	= 36 köből vagy 24 köből
Pintér Miklós	1 karika	12 T	„NB Bitangra Török itta meg”
Kis János	1 karika	10 T	= 30 köből vagy 20 köből is
Tallas János	25 köből	f 25	„NB Megh ittak a' Katonák” 266. pag.
Szöke Nagy János	1 karika	14 T	= 48 köből
Sofia Mihály	1 karika	14 T	
Baracsiné	3 karika	42 T	= 126 köből
Vargha Mihály	20 köből	10 T	[1 tallér=2 köből]
Szemere Pál Uramtul	2 karika	28 T	84 köb vagy 56 köb
Mihály Deák	4 Terhe	120 T	360 köb. vagy 240 köb.
Ebből:			
Hordó	Bevétel	Hitelje	Bitangja
1. karikafa	f 40 dn 19	f 1 dn 80	55 icce
2. karikafa	f 46 dn 41	f 1 dn 50	20

3. karikafa	f 44 dn 6	f 2 dn 50	26
4. karikafa	f 41 dn 55	f 1 dn 60	45
5. karikafa	f 32 dn 91	f 1 dn 50	114
6. karikafa	f 8 dn 74	f – dn 64	336
7. karikafa	f 15 dn 3	f – dn –	–
8. karikafa	Horváth hada itta megh kára f 46 dn 57. [kb. 47 köből]		

Kis Biro	1 Terhe 30 T	96 köb. vagy 60 köb.	
Szellő Mihály	20 köből	10 T	
Szőcs Dávid	2 karikafa	28 T	
Bako Szőcs Sogorátul és Vas			
Mihálytul	4 karikafa	56 T	168 köb vagy 112 köb
Schola Mestertül	2 karikafa	29 T	
1. karikafa	Jött f 41 dn 67	Hitelje f 1 dn –	Bitang 9 icce
2. karikafa	f 12 dn 11	f – dn –	501 icce Kár f 14 dn 82.
			272. pag.
Gergely Kovács	1 karikafa	14 T dn 60	
Győri János	1 karikafa	14/II T	
Jött f 20 dn 71	Hitelje f. dn 50	Bitang 200 icce	Kár f 13 dn 59.
Somodi Varga István	1 karikafa	14/II T	
Csorgai Varga Mihály	1 karikafa	14/II T	
Józanné	32 köből	16 T	
Bene Mihály Urtul	21 köből	10/II T	
Somodi István	1 karikafa	15 T	NB Biro tételre megh
	Itták [30 köből]		274. pag.
Karai Ferenc	1 karikafa	15 T	

Nagykörös város a körösi újborok vásárlására 2117 forint és 51 dénár pénzüsszeget fordított. Ez viszonszámítás alapján megfelelhetett 1832 köbőlnek, s metrikusan – a körösi mérték alapján – becsülve 32 976 liternek (körülbelül 320 hektoliter). Az újborokból mintegy 500 forint hasznot könyvelhetett el a város. A körösi gazdák boruk után tizedet adtak a városi hatóságnak. A belőlük származó jövedelem 437 forint és 37 dénár összeget tett ki, a veszteség pedig 45 forint 19 dénár volt.⁹⁴

A borforgalom regisztrálása során feljegyezték, hogy mennyi veszteség érte a várost az idelátogatók fogyasztása alkalmával. A törökök gyakori „vendégnek” számítottak, s a katonák is rendszeresen megfordultak a városban. Minden esetben számottevő mennyiségű bort fogyasztottak a város kárára. Az említett kimutatásban Sofia János 2,5 terő borából „költ kj az Csanadj es Szolnoki törökökre 121 pint” (körülbelül 2,21 hektoliter), Biro István egyesfa borából „Hogi az Szubassa itt volt ittak megh 65 pintöt” (körülbelül 1,2 hektoliter), Horvát Balázs egy karikafa borából „Költ az Szolnoki törökökre 106 pint” (körülbelül 1,94 hektoliter) jegyezték fel. Ugyanakkor a dézsmaborból is bőségesen fogyasztottak: „költ ki az Giulay bekre es

az gailog törökökre 61 pint”, „költ ki az Szolnakiakra 78 pint”, „költ ki az gialog törökökre 138 pint”, „költ ki az szonaki törökökre 112 pint”, „költ ki az szonaki es az Hatvaný gialogh törökökre 61 pint”. 1639-ben tehát a törökök mintegy 14 hektoliter bort ittak meg Nagykörösön.⁹⁵

Érdekességgént, és annak érzékeltetésére, hogy milyen „egyéb” terhek nyomták Nagykörös városát, részletezzük a törökök és mások (például az erdélyi fejedelemségből Budára tartó, és a szolnoki török katonák kíséretét „élvező” követek) borfogyasztását 1635-ből a számadóbíró feljegyzése alapján: „Az mellý Magyar köwet ký Jütt Erdellyből az Mellette walo Neppel es az keserökkal egygyütt Itanak megh, f 40 dn erő Bort”; „Mikor az Pestý Wajda Emböre Es az szubasak ide jüttek Warasunkban az Legeniökert, az mellý Legeniók, Keczkemetül az Azzonýt el akartak Winný, Az Szubasak es az Mellette walo Nep Ittanak megh f 14 d 14 ara Bort”; „Item mikor az Szubasak ký Jüttek, az Legeniökert, az Mellý Legeniók Baraniaý Andras Kowacznek az Tinaját az Mezöben le Vaghtak, az Szubasak és az Mellette valo Nep Ittanak megh f 5 dn 80 erő Bort”; „Mikor az Budaý Vezér Pasa, Emböre’ Awayý Csaussza, Erdellyből Vizha Jütt Budara, az Mellette waló neppel es az kiserökkal Eggiütt, Ittanak megh f 8 dn 80 erő Bort”; „Mikor az Vaczý Posgay Mehmet Iszphaý itt wolt az Mellette Walo Nepewel Eggiütt, ittanak f 2 dn 80”; „Mikor az Kalocza’y Marhat az Katonak el hajtottak, akkor az Pestý Memhet Aga, az Tatarokkal eggiütt Ittanak f 2 dn”; „Mikor az az Pestý Mamhut Wajda Itt Volt Varasunkban az Melette Walo Agakkal Tizedösökel Szübasákkal eggiütt Ittanak meg 335 pint bort f 53 dn 60”; „Mikor Szalanczay Istwan harmadszor Budara ment küwetseghre, az mellette Walo Neppel és az Kiserökkal eggiütt ittanak megh Bort f 20 dn. Ugian azon Szolnoký keseró Törökök vizza Juwet Ittanak megh f 1 dn 92”; „Sofia Janos Meheýt hogý Czala Giörgy Fia es Nagý Imre sogora el loptak es az Szubassak ertük ký Jüttenek Ittanak megh f 8 dn bort”; „Isment az Utan, az Veczey Úr Fia hogý az Pestý Törökkel itt voltak Ittanak megh f 8 dn 35 Bort”; Isment hogý az Szolnaký Olay Bek es az Czery Basa Budara mentenek az mellette walokkal eggiütt Ittanak megh f 9 dn 44. Ugian ezüán Törökök Vizza Júwen Budarol, Ittanak meg f 1 dn 44”; „Mýkor Szalanczý Istwan Budarol Vizza ment Erdellyben az melette Walo neppel es az keserökkal eggiütt Ittanak megh f 22 dn 68. In Summa f 200 dn”. Azaz az összes fogyasztás mennyisége 15,85 hektoliterre tehető.⁹⁶

A forgalmazott bor mennyiségét nehéz pontosan megállapítani. Különböző mértékek, illetve mértékegységek szerepelnek, amelyeknek csupán a pénzértéke ismeretes. Rendszerint a „terö”, „terhe”, „terü” terminusok vonatkoznak a legnagyobb mennyiségre, „egyesfában”, „káromi fában”, „karikafában”, „átalagban” nevezik meg a hordómennyiséget, de konkrétan történik említés köbölről, pintről és iccéről is.

95 PML NkV SZK 1639/40. 273–274., 282., 304–305. pag. A pint metrikus meghatározását a budai pint 1561–1871 közötti értékszámítása alapján 1,831 literben állapítjuk meg. Vö. BOGDÁN István: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991. 246. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV.).

96 PML NkV 1635/36. 188–189. pag.

A „terü”, „terő”, „terhe” nagyságát, mértékét a történeti etimológia nem ismeri, de a többi hordóegységre vonatkozó nevet sem. A „teher” szó jelentése a szállításra vonatkozik, azaz a helyben vagy közeli-távoli vidékekről a bort szekérrel hozták Nagykőrösre. Egy teher bor tulajdonképpen egy szekér rakományával lehet azonos. Egy vagy kettő 4–6 hektós hordó férhetett el egy szekéren. Egy „terő bor” értéke viszont igen változó volt: 35 és 80 forint között, de átlagban 46 forint körül alakult az értéke. Ha alapul vesszük a Borbély Istvántól 1639-ben 20 forint 76 dénárért vásárolt 24 köből bort, akkor megállapíthatjuk, hogy egy köből 1,156 forintértéket képviselt. Ha egy „Terő bor” például 41 forintba került, akkor az mintegy 35,5 köből mennyiségűnek számított. Nagykőrös esetében a budai köből mértékegység számíthat irányadónak, amely a 17. században 9,16 liternek felelt meg.⁹⁷ Ezt véve alapul egy 41 forinton vásárolt „terő” bor 325,18 liter, mintegy 3,25 hektó lehetett. Amikor 1755-ben Nagykőrös városa egyezséget kötött a gróf Keglevich földesúri családdal, akkor háromévi árenda fejében 3000 forint pénzüsszeget és 250 akó bort állapítottak meg. A földesúr kívánsága szerint 20 szekéren kellett szállítani bort, s ennek megfelelően egy szekér vagy „terő” bor mennyisége 10 akó volt, ami megfelelt egy öt hektoliter körüli hordó űrtartalmának.⁹⁸

A köből mértékegység nagyságrendjében jelentős eltérés mutatható ki a Bogdán István által kimutatott bécsi, budai, pozsonyi mértékekkel összehasonlításban. Buda törököktől történt felszabadítása után jelentős hadseregmozgás terhe nehezedett Nagykőrösre is. A városnak el kellett látnia élelmiszerrel a katonaságot, a lovakat pedig takarmánnyal. A városi tanács költségkimutatása szerint például 1690. november 17-én „Pozzadovski Kapitány hozzánk jöven masnap ment bé ötvened magával Szolnokba kiknek ekkor Elsőben Adtunk Arpat 33 Negyedet Hust 420 fontot. Bort 22 köből Idest 440 Iccét. Az után adtunk Arpát 30 N[egyed]. Item Discretioba adtunk 5 N[egyed]. Harmadszor Adtunk bort 21. köblöt Idest 420 Itzét Hust 420 fontot. Abrakot ismét 60 N[egyed]. Szénát 4 szekerral ugya’ Szolnokban küldöttünk 10 köb bort Id est 200 Iccét. Mind ezekről heyánossan Qiutaltanak benünket, az mint az magunk Quetantiajabul kitetszik” – jegyezték fel.⁹⁹ A bor mennyisége rendkívül fontos adat. Egy köből 20 icce, s ez metrikusan számolva – a budai és a pozsonyi mérték alapján – 16,8–18,2 liter közötti bormennyiségnek felelt meg. *A nagykőrösi köből tehát közel kétszerese volt a budai köbőlnek.*¹⁰⁰

Az „egyesfa”, „káromifa”, „karikafa”, „hosszúfa”, „átalag” már konkrét hordófélének és hordómértéknek számítanak.

A káromifa megfelelt az 1636-ban Csongrádról említett „Hordo karomi borok” terminusnak. A városi tanács a rác Gyuricza testvérektől 7 „Hordo karomi borokat” vásárolt. „Mikola hoszszu fajabol” 152 forint 84 dénár értékű bort mértek ki a város csapszékén, egy másik „fajabol” 103 ft 70 dn, egy harmadik „fajabol 125 ft 82 dn pénzüsszeg jött be, összesen – 1 köblöt 1 ft 20 dénárral számolva – 318,6 köből (kö-

97 BOGDÁN 1991. 221.

98 NOVÁK 1994. 265.

99 PML NkV SZK 1690/91. 136. pag.

100 V8. BOGDÁN 1991. 222.

rülbelül 57 hektoliter) bor fogyott el. Gyuricza „Atalagiabol” 106 ft 36 dénár, mintegy 88,6 köből fogyott el, de ebből „költ ki belőle a’ törökökk f. 9.” – jegyezték fel. Gyuricza „kis faiabol” 102 forint 21/1 dénár összegben, mintegy 85 köből mennyiségű bort mért el a csaplóros.¹⁰¹

Bogdán István a „karikafa” név előbukkanását az 1580-as évekre teszi. „E név a még a 17. sz.-ban is alkalmazott hordókészítési technikából származott. A bárdolt fenéklapok közé állított, hasított dongákat, fonóberkével megkötött faabroncsok: farkarikákkal szorították össze” – írja.¹⁰² Egy-egy hordó űrtartalma eltérő lehetett. Ha egy „egyesfa” bor ára 35 forint volt, akkor az 30 köbőlnek felelt meg, metrikusan számolva mintegy 275 liter (a körösi mérték szerint 540 liter), azaz 2,75, illetve 5,4 hektó. A „karikafa” bor ára 20 forint körül alakult, s ez 17 köből, illetve 158,4 (306) liter volt. Az „átalag” értéke 8 forint körül, űrtartalma 6,9 köből, 63,2 liter – a nagykörösi mérték alapján 124 liter – körül alakult.¹⁰³

Az „átalag” űrtartalma is változó volt. A városi tanács által 1647-ben felvásárolt újbor mennyiségének kimutatása szerint például Polgár Pétertől vettek egy átalagot 14 forint 50 dénárért, s ebben volt 28 köből. Polgár János átalagja 17 köből, értéke 8 forint és 50 dénár, Péter Deák átalagja 16 köblös, 8 forint, Faragó Márton átalagja 28 köblös, 14 forint értékű, Jakaffi Benedek átalagja 15 köből 10 forint és 13 dénár áron.¹⁰⁴ Egy-egy átalag űrtartalma 137,4 és 256,5 – a körösi mérték alapján számolva 306–504 – liter között ingadozott.

A borforgalomra, hordómértékekre vonatkozóan a 17. század végéről az 1693/1694-es esztendő emeljük ki. Buda 1686-ban történt felszabadulása után Nagykörös környékén is megszűnt a török hatalom. Ennek egyik jelentős következménye az, hogy a törökök már nem „vendégeskedtek” a városban, a borfogyasztásuk sem károsította a komunitást. A városban megforduló katonaság, a kvártélyosok már részben megfizették a fogyasztott bort.

A város csapszékein folyó borok kimérése május elején kezdődött.¹⁰⁵

Május 2. „Varga János [csaplóros – N. L. F.] edgy 12 akos Hordot ki arulvan

Számot advan rolla adott belölle Tallr. 34. Polt. 6

Május. 3. Tetczik egy felben valo Hordot 12 8

Tetczik 12 Akos Hordot ki arulvan” 32 20

Május. 5. „Szabo Mihaly Csaplarosunk be advan az Pinczeben edgy 10/II Akos

Hordot ki arulvan” 32 20

Május 6. Szabo Mihaly „10/II akos hordót” 21 11

Szabó Mihály 12 „Akos Hordót” 27 46

„[It fogyot el Tavalyi Birák Urainktul az eő kglmek keze alá adott Dézma bor]”

101 PML NkV SZK 1636/37. 189–190. pag.

102 BOGDÁN 1991. 178.

103 Bogdán István csupán Tokajból említi az átalagot. A Tokaj-Hegyalján egy átalag űrtartalma a 17. században 67,14 liter volt. BOGDÁN 1991. 156.

104 PML NkV SZK 1647/48. 221–228. pag.

105 PML NkV SZK 1693/94. 3282–3284. pag.

„Már eze’ntul az Penzen vett Boroknak Introitussa következnek rendel kiket
Mostani Secundarius Biro Erdős János, és Somodi János Uraink szedtenek”

Május 9. Szabo Mihály „9 Akós Hordobol számot advan rolla”	22	45
Szabo Mihaly „12 Akos Hordorbol szamot advan”	26	46
Május 12. „Gyenes Mihaly 12 Akos Hordajat kiarulvan”	34	4
Május 14. Szabó Mihály „Semberi Jakab Hordoját ki árulván az ki volt 10 Akos”	27	10
Május 15. Szabó Mihály „Molnar Istok Bora felel” 7 akót	19	16
„Pataki János Hordoját” 6 akót	17	16
Május 16. „Szabo Janos Csaplárosunk Tott Peter Hordoajat” 6 akót	13	4
Május 17. „Szabo Janos Csaplaropsunk Farago Janos Karifaját ki arulvan az Ki volt 9 Desas szamot advan rolla”	27	18
Május 22. „Szabo Mihaly Csaplárosunk Kecskéi Szabo Janos 8 Desás es 58 Itcés Karikafáját ki árulván”	22,5	–
„Kozma Ferencz 10 Desas 40 Itces Karikafajáról számot adván”	28	22
Május 23. „Varga János Sigri István 10 Desas 42 Itczes Karikafáját”	29	17
Május 25. Szabó Mihály „Száraz István 10 Desás, és 32 Itczés Karikafáját”	31	19
Szabó Mihály „Bakonyiné 10/II akos hordoját”	25	19
Május 30. „Szabo Mihály Csaplárosunk Csapo János 10 Desas 17 Itczes Karikafáját ki arulvan”	29	13
Június 3. Szabó Mihály csapláros Bata Péter „12 akos hordoajat”	31	22
Június 6. Szabó János csapláros „Szivos István 11 Desás és Itczes 51 Karikafajarol” számot adván	34	12
Június 9. Szabó Mihály csapláros „Bakonyine 9 Desas és 58 Itczes Karikafajáról”	27	45
Június 16. Szabó Mihály csapláros „Török Janos 11 Desás, es 4 Itczes Karikafáját”	29	22
Szabó Mihály csapláros „Meszaros Istvan 10 Desas 4 Itczés Karikafaról”	20	41
Szabó Mihály csapláros „Monos Istvan 7 Akos Hordoajat Ki arulvan”	16	50
Június 22. Szabó Mihály csapláros „Berkés István 10 Desas, és 32 Ittczes Karikafajat”	29	22
Június 30. Szabó Mihály csapláros „Szemere Paál 10 Desas Karikafáját”	24	15
Július 13. Szabó Mihály csapláros „Hegedüs István 9 Desás, 54 Itczés Karikafajából”	23	4
„NB It Negy Polturás bor kezdődik Die ibidem 13 July Szabo Mihaly Csaplárosunk Oskoda János 11 Desás, és 5 Itczés Karikafáját ki árulvan	42	10
Item Szabo Mihaly csaplárosunk Hadas Mihály 7 Akos Hordojáról	23	20
Item Szabo Mihaly csaplárosunk Takács István 7 Akós Hordoajat	20	8

Item Szabo Mihály Csaplárosunk Borbély Mihály 6 desás hordoját ki árulván"	19	5
Július 24. Szabó Mihály csapláros „Konya István Karikafáját"	30,5	–
Szabó Mihály csapláros „Czirják Szűcs István 12/II Akos Hordajáról"	23	20
Szabó Mihály csapláros „Suhogo Panna 6 Akos Hordoját"	18	54
Július 25. Szabó Mihály csapláros „Szűcs Dávid 9 Desás Karikafajáról"	28	4
Szabó Mihály csapláros „Dömény András 7 Akos Hordoját"	18	54
Augusztus 6. Szabó Mihály csapláros „Gabi Mihály 5 Desás 44 Itczes Hordoját"	14,5	1
Augusztus 15. Szabó Mihály csapláros „B Szabo János 6 Desas 38 Itczés Hordoját"	22	48
Szeptember 13. Szabó Mihály csapláros „Toth Lőrincz Hordoját"	17	57
Szeptember 17. Szabó Mihály csapláros „Csányi Toth János Hordoját"	13	15
„Summarium Tallr 958 Polt 31"		

„It már az Ujj Dezma bor Introitussa következik rendel, ket Polturan
Irczejét arulvan a'Die 8^{tobris}

Die 21 Octobris Szabó Mihály Csaplárosunk edgy 13/II Akos Hordot ki arulván"	24	30
„ket hordobul"	33	44
Október 22. Szabó Mihály csapláros „13 akos, es 45 Itczes hordot"	22	14
Október 23. Szabó Mihály csapláros „edgy Edgyes fából az ki volt Akos"	44	42
Október 31. Szabó Mihály csapláros „13 Akos Hordot"	22	54
November 1. Szabó Mihály csapláros „14/II Akos Hordót"	27	56
Szabó Mihály csapláros „15/II Akos Hordót"	29	31
November 4. Szabó Mihály csapláros „12 Akos Hordot"	22,5	2
November 6. Szabó Mihály csapláros „10 Desas Karikafat"	19	20
November 10. Szabó Mihály csapláros „edgy 10 Desas Edgyesfat ki árulván"	52	24
Szabó Mihály csapláros „8 Desás, és 48 Itczés Karikafat"	15	46
November 11. Szabó Mihály csapláros „12 Desás, és 22 Itczés Karikafat"	20,5	2
November 13. Szabó Mihály csapláros „edgy Edgyes fát az ki volt 20 Desas"	56	10
November 16. Szabó Mihály csapláros „edgy Edgyes fát ki árulván, az ki volt 19 f 40 Desás"	55	–
November 29. Szabó Mihály csapláros „18 Desás, es 16 Itczes Edgyesfat"	50	10
December 5. Szabó Mihály csapláros „12 Akós Hordót"	32	27
Szabó Mihály csapláros „13 Akós Hordót"	35	28
Szabó Mihály csapláros „11 Akós Hordót"	29	56
December 6. Szabó Mihály csapláros 14,5 akós hordót, „az melyet prae mendara ittanak meg az nallunk quartélyos Tisztek abbul árult ki"	8	6
December 16. Szabó Mihály csapláros „Szappanos Kata 13 Akos Hordoját"	36	54
Szabó Mihály csapláros „Tasi Varga János 15 Akos Hordoját ki arulván"	42	11

Szabó Mihály csapláros „13 Akos Hordót”	36	17
December 23. Szabó Mihály csapláros „egy 12 akos hordot”	32	28
Szabó Mihály „egy egyesfát ki arulván”	56	58
1694. január 4. Szabó Mihály csapláros „13 akós hordót”	35	5
Január 5. Szabó Mihály csapláros „Hadas Mihály 10 Desas, és 4. Itczes Karikafáját”	28,5	—
Szabó Mihály csapláros „egy 10 Desas Karikafát”	29	6
Szabó Mihály csapláros „egy 12 Desas Karikafát”	33	54
Szabó Mihály csapláros „13/II akós hordót”	36	48
Január 8. Szabó Mihály csapláros „Siros Mihály 12 Desás Karikafáját”	40	16
Szabó Mihály csapláros „Vas Mihály karikafáját”	35	56
Szabó Mihály csapláros „12 akós hordó”	35	32
Szabó Mihály csapláros „12/II Akos Hordot”	33	40
Január 16. Szabó Mihály csapláros „11/II Akos Hordot”	31	28
Szabó Mihály csapláros „edgy 11 Akos hordót”	30	6
Szabó Mihály csapláros „12 akós hordót”	33	—
Szabó Mihály csapláros „edgy 10 Akos ujj Hordót”	28	20
Január 26. Szabó Mihály csapláros „Süket Benendek 14/II Akos Hordoját”	38	20
Január 27. Szabó Mihály csapláros „edgy 11 Akos Hordot”	29	32
Szabó Mihály csapláros „13/II Akos Hordot”	32	50
Szabó Mihály csapláros „13 Akos Hordot”	38	49
Szabó Mihály csapláros „13/II Akos Hordot”	38	10
Február 6. Szabó Mihály csapláros „13/II Akos Hordot”	35	—
Szabó Mihály csapláros „15 Akos Hordot”	42	36
Február 10. Szabó Mihály csapláros „Berkes István 10 Desás es 32 Itczés Karikafáját”	30	40
Szabó Mihály csapláros „12/II Akos Hordot”	33	40
Február 11. Szabó Mihály csapláros 11 akós hordót	30	40
Szabó Mihály csapláros 14 akós hordót	39	47
Február 20. Szabó Mihály csapláros 11 akós hordót	21	2
Szabó Mihály csapláros 15 akós hordót	40	½
Szabó Mihály csapláros 11 akós hordót	30	22
Szabó Mihály csapláros 15 akós hordót	42	15
Március 3. Szabó Mihály csapláros 14 akós hordót	37,5	—
Szabó Mihály csapláros 15,5 akós hordót	43	8
„NB Itt már négy Polturás bor kezdődik”		
Március 3. Szabó Mihály csapláros „Edgy Hordót”	45	19
Szabó Mihály csapláros 14 akós hordót	41	23
Március 10. „Szabo Mihály Ordinarius Csaplarosunk edgy 11/II Akos hordót ki arulván”	40	11
Szabó Mihály csapláros 11 akós hordót	40	34
Szabó Mihály csapláros 12 akós hordót	43	21

Március 19. Szabó Mihály csapláros „Kis Biro Urunk Karikafáját”	34	42
Szabó Mihály csapláros „edgy Karikafát ki árulván az ki volt		
11 Desas Szamot adván rolla adot be”	43	26
Szabó Mihály csapláros 10 akós hordót	37	47
„Itt fogyott el az Dezma bor”		
„Die 20 Marty Kezdetett árúltatni az Penzen szedetett bor”		
Szabó Mihály csapláros „Bali Mihály 12 Akos hordaját”	41	50
Szabó Mihály „Bakonyne 10/II Akos hordojat”	33	50
Március 28. Szabó Mihály csapláros „Kónya István Karikafáját”	41	55
Szabó Mihály csapláros „Kónya István Karikafáját”	41	50
Szabó Mihály csapláros „Kónya István Karikafáját”	31	7
Március 30. Szabó Mihály csapláros „Kónya István Karikafáját”	35	27
Április 6. Szabó Mihály csapláros „Hadas Mihály 14 Akós Hordajáról”	51	8
Szabó Mihály csapláros „Gyenes Mihály Karikafáját ki mérvén”	35,5	–
Szabó Mihály csapláros „Gyenes Mihály 10. Akos Hordajat”	36	14
Szabó Mihály csapláros „Gyenes Mihály karikafáját”	38	32
Április 15. Szabó Mihály csapláros Rőzőné karikafáját	44	–
Szabó Mihály csapláros Bakonyiné karikafáját	42	59
Szabó Mihály csapláros Szabó István karikafáját	40	12
Április 23. Szabó Mihály csapláros Szabó István karikafáját	42	8
Szabó Mihály csapláros Oskoda János karikafáját	38	41
Április 26. Szabó Mihály csapláros „Erdős János Hordoját ki árulván”	44	54
Szabó Mihály csapláros „Erdős János Hordoját ki árulván”	37	27
Április 29. „Török János árult ki az Ecclaesia borai közzül edgy hordot”	36	43
Április 30. Szabó Mihály csapláros Bakonyiné karikafáját	31	6
Szabó Mihály csapláros Farkas István 10 akós hordóját	39	42

Nagykörös városa az 1693/1694-es hivatali esztendőben is tekintélyes mennyiségű bort méretett ki a csapszékein. Annak hozzávetőleges mennyisége 786 akó, 350 dézsa és 410 icce. Tulajdonképpen a „karikafa”, „hordó” göngyöleg ismeretes a bor tárolására, s azoknak mértékét rendszerint „akó”-ban, „dézsá”-ban, „iccé”-ben határozták meg. A „karikafa”, „hordó” űrtartalma, nagysága változó volt (4–8 hektoliter között). A fenti lajstromból ismeretessé válik, hogy egy „karikafa” 10 akós vagy 9 dézsa nagyságú is lehetett. Bogdán István meghatározása szerint a pozsonyi akó 1593 és 1874 között használt mértékegység volt, 53,73 liternek felelt meg.¹⁰⁶ A pozsonyi akó mértéket véve számításunk alapjául Nagykörösön egy 10 akós hordó mintegy 537,2 liter mennyiségű volt. Bogdán István néhány adatot ismer a „dézsa” mértékegységre vonatkozóan. A 17. századból Nyitráról említi, eszerint egy dézsa 48 liter volt.¹⁰⁷ Ha a pozsonyi mértéket vesszük számításba, akkor a körösi dézsa mérték az

106 BOGDÁN 1991. 135–136. Egy budai kis akó 36,93 liter, egy nagy akó pedig 58,6 liter, a csongrádi akó 50,36 liter.

107 BOGDÁN 1991. 170.

akónál is nagyobb volt, 59,68 liter lehetett egy „dézsa” bor. A pozsonyi icce 0,839 liter űrtartalomnak felelt meg.¹⁰⁸ Nagykőrösön a 18. század második feléből, 1767-ben ismeretes – mint utaltunk rá –, hogy a mustot „fél-Akós Dészával mérték”.¹⁰⁹ Eszerint a dézsa 27 liter űrtartalmú volt, de egy akós is lehetett, azaz az akó és a dézsa űrmérték azonos mennyiségűnek bizonyul.

A fenti akó, dézsa és icce mértékekben meghatározott bormennyiség mintegy 635 hektoliternek felt meg.

A 18. században már a szőlő, szőlőhegy nagyon fontos művelésági és gazdasági tényezővé vált a lakosok számára, s általuk Nagykőrös mezőváros számára is. A várost övező homokhátak virágzó szőlő- és gyümölcskultúrát teremtettek. Mivel a borkimérés, kocsmáltatás joga továbbra is a városi hatóság privilégiuma maradt (például a bordézsmaszedése, a bor kimérése, az „álkorcsmák”, zugkimérések büntetése), így azt a városi számadások igen hitelesen dokumentálják.¹¹⁰ Az 1741/42-es hivatali esztendő számadásait emeljük ki.¹¹¹ A város – mint korábban – vásárolt bort a kőrösi termelőktől, ugyanakkor a dézsmabor mellett adó fejében is szedett „porció” bort. Továbbra is vásároltak bort vidékről, így a szomszédos Kecskemétről, Budáról. A városban több csapszék működött, és volt egy vendégfogadó is a központban. A kocsmárosok név szerint is ismeretesek: Varga János, Szitás Miklós, Csizmadia János, Szabó András, Szabó Benedek, Szabó Pál, Biczó János, Balog János, a „Vendég fogadós” Gyarmati István volt. Ők vásároltak bort a lakosoktól, ők mérték ki a város dézsa- és porcióborát is. Az elszámolás szerint 1741. május 25-én „Vendég fogadóban elmért Gyarmati Istvántul” három hordó $2\frac{1}{2}$ akó bor volt. $9\frac{3}{4}$ Akó”. Június 1-én „Vendég fogadóban ki mert Hordo volt Katona Istvántól” három hordóban $19\frac{1}{2}$ akó, „Katona Gergely Uramtul” 6 akó, „Szokolánetól” $5\frac{3}{4}$ akó, valamint Csepleszné Aszonytul” vásárolt $7\frac{1}{4}$ akó bor. Június 28-án „Csizmadia András által kimért Hordo Borok” voltak, az egyik legtekintélyesebb kisnemes gazdától, „Beretvás János „Urtul $9\frac{3}{4}$ Akó”, „Jenei Toth 9 Ako”. Augusztus 18-án „A Vendég fogados Fruttus István Urtul vett Boraibul hozott be, a' Bor volt 4. Hordoban $34\frac{3}{4}$ Ako [...] jött f 30 dn 70”. Július 17-én „Szitás Miklós Kis Demetertul vett Portios Borbul” mért ki $8\frac{1}{4}$, $9\frac{1}{2}$, 9, $6\frac{1}{2}$, 9, $15\frac{1}{4}$ akós hordó bort. Ugyancsak ő $33\frac{1}{2}$, valamint Pap Istvántól hozott $34\frac{1}{4}$ akó dézsmabort is árusított a csapszéken.

A városi tanács bírsággal sújtotta azokat a lakosokat, akik tiltott borméréssel foglalkoztak. Erre vonatkozóan az első statútumot 1708-ban hirdették ki: „Ha valakiken tapasztaltatik azon törvenytelenseg hogy az Varas Privilegiumak Praejuduciumara Al Korcsmát arul tizen két forintokban meg büntessenek, es boros hordokk fenekét ki vágják...” A rendeletet „mostani Biro Szabo János és Dobos Pál”, valamint a sze-

108 BOGDÁN 1991. 208.

109 NOVÁK 1994. 529.

110 A rendi viszonyok restaurációja ellenére Nagykőrös mezőváros – élén a nemesekből álló tanáccsal – képes volt a 18. században is megőrizni egységét, viszonylagos autonómiáját. Földesuraihoz cenzális viszony fűzte, gyakorlatilag a városi hatóság volt a földesúri hatalom megtestesítője. NOVÁK 1994.

111 PML NkV SZK 1741/42.

nátorok, akik „akar masok ellen partyat fogjuk és alkalmazzuk Kötelességünk Szerint”, nevezetesen Erdős István, Karay Ferenc, Torsa Albert, Bozo Pál, Pap József, Szabo János, Sepsei István, Siros Mihály, Kovács István, Dus János, Thot Pál, Frutos István, Jo Gergely, Szalay András, Santa Ferenc, Beretvás István, Berkes István – emelték törvényerőre, Jenei István nótárius által téve protokollumba.¹¹²

Az országos vásárok nagy hasznot hoztak a városnak, a város csapszékein jelentős mennyiségű bor fogyott el. Nagykörös mezővárosi (*oppidum*) jogállásának fundamentuma volt a vásártartási jog megszerzése. A 14. századtól évente három alkalommal, március elején Frigyes-napkor (március 6.), Szent László Király (Szent László király a nagykörösi római katolikus templom védőszentje) napkor (június 27.), valamint október 26-án, Szent Demeterkor. A 18. század közepétől, 1749-től Mária Terézia királynő engedélyezte a Szent György-napi vásár megtartását is, április 24-én.¹¹³ A központban volt a kirakodóvásár, a várostól délre eső területen pedig a „baromvásár”, amely három napig tartott, megelőzve a kirakodóvásárt. Vásárnapokon közeli-távoli vidékekről érkező, jelentős sokadalom fordult meg Nagykörösön. Természetesen a lacikonyhák, pecsenyesütők mellett az italmérések is jövedelmező forgalmat bonyolítottak le. Ezt igazolja az 1741/42-es hivatalos, számadási esztendő is.¹¹⁴ „Vásári alkalmatossággal Sz: Laszlo Napkor a Felső Vásár Pinczéjében mérettettek el” 9 hordó borok, melyek közül „Pataki István Uramé” volt egy 8¼ akó és egy másik 7¼ akós, a többi: 8¼, 7½, 8½, 7¾, 6, 8½, 8½, 7¼ és 5 akós hordó, „Ezek voltak Simon Uramé”. 1742. március 12-én „Mészáros Gergely az Barom Vásárban el arult 8¼ Ako Borbul hozott bé f 17,34. Szin Bor hozodott vissza Ako 1½ Sepreje volt 99 Ittze” – jegyezték fel. „Az elmúlt Fridericusai Vásárban Szabo András és Szabo Benedek árultak el 3. Hordo Borokat” (kettő 10¼ és egy 8½ akós), amelyekből 75 forint és 7½ dénár haszon származott, ugyanakkor „Szin Bort hoztak vissza 111½ Itztét”, „Sepreje volt 150 Ittze”. Ugyancsak a Frigyes-napi vásár alkalmával „A’ Masodik Pinczeben Szabó Pál és Biczo János Árultak el Ket Hordo Bort”, összesen 17½ akót 41 forint és 2½ dénár értékben.

A külső helyekről származó bor is hozott hasznot a városnak. Ismeretes, hogy 1741. október 21-én Balog János kocsmáros „Kecskeméti Vásáros Mészáros Páltól vett” 4½ akót, majd október 28-án Szitás Miklós, szintén Kecskemétről származó, két hordóban 6 és 4¼ akó bort mért ki. November 11-én Varga János „egy Hordo Kecskeméti Borból 7¾ Ako” mennyiségből származó 27 forint 61 dénár bevétellel számolt el. Október 27-én „Balog János 10¼ Ako Budai borbul hozott f 45 dn 40”, majd november 11-én „Vendég fogadobul bé hozott Hordo Borok Budaiai” száma

112 PML NkV Tan. Jkv. 1639–1717. 137. pag.

113 NOVÁK 1986.

114 A középkor folyamán hagyományosan Szent György napján (április 24.) választották meg a mezőváros vezetőit, a főbíró, másod-, számadó vagy kisbíró, a többi városi hivatalnokokat (a hús kimérését felügyelő székbírákat, a kocsmákért felelős borbírákat, a vásárokat felügyelő vásárbírókat). A 18. század közepén következett be változás a tanács választás rendszerében. A gazdasági esztendőt lezáró nagy vásár után, Dömötör napját követően, 1757-től Mindenszentek napjára, november 1-re került a bíróválasztás időpontja. NOVÁK 1994. 331–332.

öt volt, s az összesen 45½ akó bor értékesítéséből származó 201 forint 55 dénár bevételt fizethették be a város pénztárába.

Az 1741/42. évi borforgalom, a csapszékeken és vendégfogadóban kimért bor mennyisége mintegy 1194 akó, 635 hektoliter volt.

Hogy milyen nagy forgalmat bonyolítottak le a város kocsmái, azt igazolja az ott használt nagy mennyiségű ivóedény szükséglete. A város rendszerint ezrével vásárolta a piacon a Gömörből, s Felső-Magyarország más vidékeiről (például Hont, Nógrád) származó ivóalkalmatosságokat. Például a város 1720-ban „Bor ivó kályhákát” vásárolt 4 forintért a helyi piacon. Az 1722. évi számadás szerint „Ivó kályhákát” és „Csuprokat” szereztek be.¹¹⁵ A számadó feljegyezte, hogy 1741. június 20-án „Pinczekre vettem 1400. Kancsot a’ f. 2. f 28”, június 29-én pedig „Vettem 98. Pinczere valo Korsot f 2,05”.¹¹⁶ A kiadásokat könyvelő hivatalnok 1775. április 28-án jegyezte fel, hogy a „Város Korcsmajara 1600 Vászon Kancsót vettem” 24 forintért, majd november 3-án vásárolt 1800 kancsót 27 forint összegben.¹¹⁷

Helyben is dolgoztak fazekasok, korsósok, akik sárral történő építkezés mellett edényeket is készítettek. Tőlük is vásároltak ivóedényeket. Például „Pál János Kancsüstül [...] a Város Csapszékeire 1000. vászon kancsó” vásárlását könyvelte 1780-ban a számadó.¹¹⁸

A számadások azt is regisztrálták, hogy a borforgalmazás során a színbor mellett mennyi seprő, azaz borüledék keletkezett. Ebből főzték, égették a tömény szeszest, az „égettbor”. Ennek értékesítéséből is számottevő bevétele származott Nagykőrös városának. 1626-tól vannak adatok rávonatkozóan. A város tartotta fenn a szeszfőzdét, alkalmazta az égettborfőző szakembert, vásárolta és javíttatta az üstököt, a szükséges berendezést. A 17. század végén már az „égettbor” terminus mellett előbukkan a „pálinka” név is, amely a 18. század közepére kiszorította az „égettbor” nevet. A pálinka eredetileg nem seprőből, hanem gabonából, gyümölcsből készült, s nagyobb mennyiségben hozták Nagykőrösre Felső-Magyarországról (Nyitra, Nógrád, Hont, Kishont).¹¹⁹

A gazdagnak mondható történeti dokumentumanyag a bor minőségére, fajtájára nem szolgáltat adatokat. A borminőség csupán a megvásárolt bormennyiség árában mutatkozik meg. Feltételezhető, hogy Baranyából vörösbort hoztak, míg a Mátraaljáról fehérret (az innen származó csemegebort igen szerették a törökök). A homoki szőlőfajták sokasága található meg az itteni szőlőskertekben, „szőlő högyekben”. Kőrös-

115 Itt említjük meg, hogy a „kályha” eredeti jelentése 'cserép'. A fűtőalkalmatosság neve „kemence”, a „kályha kemence” és „sárkemence” között az volt a különbség, hogy az előbbi cserépből, „kályhából” készült, a másikat pedig vesszővázal sárból tapasztva készítették. Az égetett agyag, a cserép- vagy kályha edény szolgálhatott ivásra is „ivó kályhaként” mint bögre, csupor vagy kancsó. NOVÁK László: *Kerámia Nagykőrösön*. Nagykőrös 1999. 19–20. (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái III.)

116 PML NkV SZK 1741/42.

117 PML NkV SZK 1775/76. A „vászon kancsó” tulajdonképpen mázatlan cserépedény.

118 NOVÁK 1999. 20.

119 NOVÁK László Ferenc: Az „égettbor”. *Ethnographia* 2012. 370–399.

ről és Ceglédről ugyan nem maradt fenn adat erre vonatkozóan, Kecskeméten 1812-ből ismerjük a szőlőfajtákat, amelyek minden bizonnyal megtalálhatók voltak a többi helyeken is: *Jakabszőlő, feketeszőlő, fekete tőkészőlő, fekete makkszőlő, fekete kecskecsöcsű, fekete muskotály, fekete dinka, fekete bajor, fekete cigányszőlő, veres muskotály, veresdinka, veres kecskecsöcsű, veres karmazsinszőlő, fehér muskotály, fehér kecskecsöcsű, fehér bajor, fehérszőlő, fehér lencseszőlő, furkószőlő, gyöngyszőlő, fehér nyárfaszőlő, hamuszín szőlő, petrezselyemszőlő, fehér rumon, balatoni fehér, fehér törökszőlő, fehér dinka, szegedi fehér, juharfaszőlő, sárféhe szőlő, fehér tőkészőlő.* A csemegefajtákat lugasra futtatták, köztük volt a *törökmazsola*, a *sárgalugas* és a *kesely kecskecsöcsű szőlő*.¹²⁰

A körösi bor általában vörös fajtájú volt, illetve siller, rozé jellegű lehetett. A bor minőségére, fajtájára vonatkozóan figyelmet érdemel Bél Mátyás véleménye, aki az 1730-as években megfordult ezen a vidéken, így Nagykörösön is. A körösiék „Földműveléssel foglalkoznak [...]”. Szőlei is vannak délen kissé emelkedettebb, homokos talajon, amely eléggé kedvező a vörös szőlőfajtának, mert könnyen is megerősödik és jóízű, bő termést is ad. A különösen híres egri bor után nincs másik ivásra alkalmasabb és egészségesebb ennél. És mert bőven terem, olcsón kerül eladásra, s ezért a pesti, hevesi, szolnoki és kun, valamint jász vidékre szélében-hosszában szállítják. Ha az év kedvez a szüretnek, el nem lehet mondani micsoda buzgalommal vásárolják fel a szomszédban lakók. Ha ára van, akkor sem ér többet egy forintnál. Ezt az olcsóságot viszont a bő terméssel egyenlíti ki a művelőjének. Ez a szőlő ugyanis nem csapja be a gazdáját, mint másutt, hacsak nem egészen rossz az időjárás. Hasonló a kecskeméti szőlőhöz, nemcsak a fajtájára, de a talaj minőségére is. A gyümölcs mégis különbözik attól, akár az ízt vesszük tekintetbe, akár az állóképességét. Jóllehet tehát a szőlőnek kedvez a körösi talaj, a gabonára kevésbé alkalmas. Inkább legeltetésre szolgál, mint gazdálkodásra; egyes részei különösen terméketlen pusztá homokdombokból állanak...” – írja.¹²¹ Ceglédről röviden nyilatkozik: „A földje kővér és megfelelő. A bora erősebb a körösinél, de nincs olyan egészséges; különben piros és jóízű ital...”¹²²

Néhány évtized múltán a helyi lakosok, jobbágyok véleménye alapján egészen ellentétes megítélés alá került a szőlészet és borászat, nemcsak Nagykörösön, de a szomszédos Kecskeméten és Cegléden is. A Mária Terézia 1767-es úrbérrendeletét követő felmérés alkalmával kilenc kérdőpont alapján mérték fel az egyes helységek haszonvételeit, kárvallásait is. Nagykörösön a jobbágy lakosság válaszára 1768.

120 SZABÓ Kálmán: *Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja*. Kecskemét 1934. 49. Érdekeséggént említhető meg, hogy a filoxeravész előtt, a Tiszántúl kötöttebb talaján is megtermett a szőlő. Ismeretes, hogy a 19. század közepén Mezöberényben a *Laposi-kertben* a fehér szőlőfajták közül a *dinkát, sárféhéret, szatoki magyart, margitta szőlőt, fehér góhért, budai mézes szőlőt*, a vörös fajták közül a *fehér góhért, fekete kadart*, a „*czirfandl*” és „*francus*” fajtákat termesztették. NOVÁK László Ferenc: „Mező Berényi Evang Tótajkú Egyházban létező” Id. Kisjeszeni Jeszenszky Károly számadáskönyve [1848–1890]. Békéscsaba. 2011. 45. (Chronica Békésiensis IV.).

121 BÉL Mátyás: „*Notitia Hungariae Novae Historico Geographica Divisa...*” Bél Mátyás Pest megyéről. Ford. SZABÓ Béla. Szentendre 1977. 78. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.).

122 BÉL 1977. 79.

március 31-én került sor. Elmondásuk szerint „Hatarunkban Szőleink vannak, és azok[na]k az földnek térségéhez és homokos voltához képest való gyöngye vörös Borokat szűrünk azon Szőleinkben Gyümölds fainkis vannak [...] Kárunkra [...]. Az melly Boraink teremnek, gyöngeségek miatt csak Esztendeig sem lehet tartani, mivel az meleg nyári napok miatt meg szoktak romlani, és azért lakossaink Kintelenek ocson el adni az Borokat, félvén az kártul az ollyatén napok előtt...”¹²³

Kecskeméten 1768. április 18-án került sor az úrbéri felmérésre. „Hatarunkbeli térségén bőven gyümölds faink, és Feles szőlőink vannak, azokbul pedig homokos földihez képest, némelly esztendőkben ugyan bőven, de mindenkor gyöngye, és más esztendőre nem tartható Borokat szűrünk” – jelentették a jobbágyok.¹²⁴ A város főnótáriusának véleménye a kedvező éghajlati viszonyokkal megáldott esztendőben, 1797-ben termett borról merőben cáfolja a jobbágyok által tett hivatalos nyilatkozatot.¹²⁵ A ceglédiek 1768. március 6-án fogalmazták meg véleményüket: „Nevezetes hasznunkra szőlő hegyünk, és szőleink bőven vannak, mellyek[ne]k Termesébül lattzatos jövedelmünk Esztendőnként vagyon Szőleinkben lévő feles gyümölds faink termésibül alkalmas hasznat látunk, [...] Szőlőkötésre elegendő Sássunk vagyon...” – mondták.¹²⁶

Hányoki Losonczy István, a jeles nagykőrösi tanítómester országismertető, veres tankönyvében ismét a Nagykőrös és környéke híres vörösborát hirdeti 1773-ban: „Itt van Cegléd, Körös, Kecskemét, Gazdag három város veresbor szürettel.”¹²⁷

Vályi András országismertető munkájában röviden szól a borászatról. Ceglédén a szőlő termékeny, de „gyenge bort teremnek” – írja. Kecskeméten csupán a szőlőskertek bő termését említi meg. Nagykőrösről csupán annyit mond, hogy „szőlő hegye nagy”.¹²⁸ Vályi professzor előzetesen levélben kereste meg a helyi hatóságokat. A nagykőrösi tanács bővebb tájékoztatást adott, mint amennyit Vályi Kőrösről való leírásában megtudhatunk az 1799. február 11-én neki írt válaszlevelében: „a város körül van véve szőlőkkel, a’ leg nagyobb homokba van plántálva és veres Kerti bort terem”.¹²⁹

Tehát Nagykőrösön, s minden bizonnyal a másik két mezővárosban is többségében a „veres” bort termelték, de a fehér, vagy fehérrel vegyes, piros (rozé), úgyszin-

123 NOVÁK László Ferenc: Redempció. A jobbágy felszabadítás két útja. Zounuk. In *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 21.* Szolnok 2006. 355.

124 NOVÁK 2006. 295.

125 „Ezen 1797-ik Esztendőben a Szőlők átallyában annyira meg értek, hogy a szüret rendes idejét nem várhatván, már szeptember elején szüretelni kellett és a borok átallyában olyan jók voltak, hogy édességekre és erejére nézve a Ménesi lehgedesebb borokhoz voltak hasonlók. Ehhez képest a borkereskedők részszerint Pesten butellák szerint adogatták ezen borokat, részszerint kereskedés vélek Bécsbe, a Szepességbe, sőt Lengyelországig történt. St minekutánna Ausztriai Királyi Fő Herczeg és Magyar Országh Palatinusa Joseff az Insurrectionális Nemes Kataonaság hűségét az alsó Vármegyékbe megköszönte, személyesen ezen Városba ebédelvén», annyira megszerette a kecskeméti bort, hogy Budán az asztali bora után a tokaji borral együtt annak elsőséget adott...” SZABÓ 1934. 46–47.

126 NOVÁK 2006. 151–152.

127 HÁNYOKI LOSONCZY István: *Hármas Kis Tükör.* Pozsony 1773.

128 VÁLYI András: *Magyar Országnak Leírása. Első Kötet.* Buda 1796. I. 384.; VÁLYI András: *Magyar Országnak Leírása. Második Kötet.* Buda 1799. II. 326., 438.

129 PML NkV Tan. Vegyes közigazg. Ir. 1798–1804. Litt. Nro. 1221.; vö. NOVÁK 1994. 530.

tén a csemegebor (vermut) is készült. A 18. század végén, 1800-ból már arról szerezhetünk tudomást, hogy Nagykörösön szüret alkalmával külön szedték a fehér szőlőt, s annak mustját le is szűrték. Természetesen, mivel fehér szőlőfajták voltak a szőlőskertekben, fehérbor is készült belőle.¹³⁰

Az úrbéri tájékozódás, mivel adóösszeírással együtt párosult, minden bizonnyal óvatosságra készítette a jobbágy lakosságot, nehogy a jó bortermés bevallása miatt hátrányt szenvedjen a közösség. Bél Mátyás helyzetelemzéséhez képest azonban a 18. század végére, a 19. század elejére jelentős változás nem következhetett be.

A körösiek borát a város ugyan felvásárolta, a gazdák távolabbi helyeken is értékesítették, akárcsak a szőlőt. Ebből nagy feszültség támadt a város és a lakosok között, mivel a város érdekeinek sérelmét, kárát tapasztalta a dézsmacsálás miatt, amire a lakosok viszont természetszerűen törekedtek. Például a nagykörösieknek jelentős jövedelme származott a bor- és gyümölcskereskedelemből. Rendszerint gabonát hoztak érte cserében a Jászságból és a Tiszántúlról. Tekintettel arra, hogy a mezővárosnak jelentős jövedelme származott a bordézsmából, a magisztrátus határozottan fellépett a dézsmacsálás, a dézsmálás előtti borértékesítés ellen. A körösi magisztrátus 1787-ban kifogással élt ez ellen: a környékeliekhez, ceglédiekhez képest Nagykörösön „nagy a’ külömbség, és éppen olyan a’ minémű vagyon a’ Körösi és más Helyeken való Dézma adás között: ugyanis mind a’ dézmát mind p[edi]g a’ sedecimát a’ M[a]g[ist]r[at]us ki árendálván /:a’ melly árendát a’ M Bíró a’ Lakosok[nak] concursussusa nélkül fizeti:/ olly könnyebséget készít a’ Lakosoknak el által, hogy mihelyt a’ Lakos Kádra le szedi, szöllejét, mindjárt azont tisztulatlan, sepröstől viszi be a’ Város Pinczéjébe tsak és tsupán a tizediket, azt is tsak a’ maga emberségire kinek kinek hagyja a Mgrtus, hogy mennyitől hozza bé azt a’ Tizediket, már pedig ha nem tudják, kérdezzék meg, ha nem akarnak tovább menni tsak a’ szomszéd Czegléd Város bélieket: meg mondják azok, hogy ők midőn már hordókban meg tisztult a’ bor, akkor aközván a’ Tiszt viselők boraikat, kéntelenek az 5^{iket} és 10^{diket} a’ mint a’ Tiszt a’ leg jobbikat ki mutatja, dézmául bé vinni: azomba még tsak enni való szöllőt is szoross engedelem nélkül egész szüretig szöllejéből vinni nem szabad, holott jól meg lehet azt is jegyezni és tudja Pest, ’s más körül lévő Helységek, a’ hol szőlő nem igen vagyon, mennyi temérdek sok szöllőt Kostikon el hord a’ Körösi Nép szüretig. Látni való tehát mind ezekből hogy ha a’ két rendbéli Dézmát Körösön is még pedig szorosan ki adnák a’ Lakosok, és a’ szőlő termést szüretig nem fogyasztanak, három annyi, vagy több dézmája jönne be a’ Városnak...”¹³¹ Mivel továbbra is gondja támadt a városi hatóságnak a bordézsmabevétel miatt, a tanács 1802. szeptember 19-én ismét napirendre tűzte a kérdést: „Szóbeli jelentés tétetvén a’ N. Tanács előtt az eránt: Hogy a’ Lakosok az eddig szokásban volt abbéli szabadsággal felette vissza élvén, sokan egész szöllejeknek terméseket eladták, többen Pestre, vagy más Helységekbe vagy el adni, buzáért tserébe tsak nem egészszen el hordták.” Mivel ebből nagy kára származott a mezővárosnak, azt a határozatot hozták, hogy „A’ mai naptól fogva senkinek is szöllejit ezután esztendőbe többé eladni

130 NOVÁK 1994. 526.

131 PML NkV Tanács Közigazg. Ir. 1781–1791. Nro 944.; vö. NOVÁK 1994. 528.

Pestre vinni, vagy falukra tserébe hordani egyátallýában nem fog szabad lenni” – hozták meg a határozatot.¹³²

A nagykörösieket tehát, rendre Pestre hordták a gyümölcsöt és bor, de a közeli és távoli helységekbe is történt szállításuk. Például 1779 novemberében Irsára vittek bort „valamely cserére”. Nemes Gál István szenátor feljegyzése szerint 1807. augusztus 30-án „Jász Ladányi Árendás” vitt el tőle hat hordó bort 28½ akó (körülbelül 16 hektoliter) mennyiségben. „Nemtsik Sógora” szeptember 3-án Jászapátiba adott el 4 akó bort. Szeptember 29-én 13 hordóban 96 akó (körülbelül 54 hektoliter) bort szállítottak Jászapátiba, s ebből a mennyiségből mintegy 33 hektó képezte Gál István tulajdonát. Amikor Gál István szenátor édesapja elhalálozott 1802-ben, ismertetessé vált, hogy egy „Tiszabői Zsidó” kereskedőnél maradt öt hordója 37 akó úrtartalommal, ezenkívül „tavai vitel Akó 4” egy hordó bor, valamint egy 1 akós pálinkás-hordó is. Helybéli görög kereskedők is foglalkoztak bor értékesítésével. „Tanátsbeli Veres Istvány Úr” végrendeletének végrehajtása során derült ki 1806. február 1-én, hogy a hordók egy része azért hiányzott, mivel azok részben „el adott Borokkal Szarvason” voltak találhatók.¹³³

Tehát a nagykörösi és környéki, így a ceglédi és kecskeméti borok is kelendő árucikkeknek számítottak a nagyobb kereskedelmi központban, Pesten, valamint azonkon a közeli és távoli, tiszántúli vidékeken, ahol – jóllehet termelt szőlő és bor, mégis – keresett volt a jó minőségű homoki bor.¹³⁴

Összegezeként azt emeljük ki, hogy Nagykörösön a szőlőtermesztés és borászat a 17. század elejétől virágzott fel, és tartott ez a tendencia a 19. század közepéig, a feudális gazdasági-társadalmi viszonyok megszűnéséig. Az 1868 után teret nyerő áru-termelő gazdálkodás – majd a kibontakozó konzervipar – a szőlőskertekhez is kötődő gyümölcs- és zöldségtermesztésnek és -kereskedelemnek továbbra is nagy lehetőségeket biztosított,¹³⁵ viszont ami érdekesnek tűnik, hogy a filoxéravész nem mozgította elő különösebben a borászatot Nagykörösön, ellentétben Kecskeméttel.¹³⁶

A török és a magyar hatóság részéről megkövetelt hatalmas adóterhek szükség-szerűvé tették Nagykörös mezőváros önálló gazdálkodását. A mezőváros tanácsa a 17. században – de még később is – jelentős bormennyiséget importált Baranyából, Szeged és Vác környékéről, Csongrádról, Gyöngyösről. Nagykörösön is fokozatosan megerősödött a szőlőkultúra, s a város rendre a helyi szőlősgazdaktól is vásárolt bort. A 17. században már létezett a *Kálmán-högy*, a *Zsíros högy*, a *Sírató-högy*, az-

132 PML NkV Tan. Jkv. 1796–1805. 364–365. pag.

133 NOVÁK 1994. 622–623.

134 GALGÓCZY Károly: *Nagy-Körös Város Monographiaja*. Budapest 1896. 532.

135 Lásd NOVÁK 2002. 102–109.

136 A nagymérvű 19. század végi szőlőpusztulást megelőző időszakban sem kiemelkedő már Nagykörös borászata. Az 1873-as összeírás szerint ugyan viszonylag jelentős szőlőterület volt Nagykörösön (2520 katasztrális hold, míg Kecskeméten több: 3969 katasztrális hold és Ceglédén kevesebb: 2130 katasztrális hold), de mind a vörös-, mind a fehér-, mind pedig a siller bor mennyisége tekintetében jelentősen lemaradt a másik két várostól. KELETI Károly: *Magyarország szőlészeti statisztikája (1960–1873)*. Budapest 1875. Lásd NOVÁK 1986. 269., 271–272.

az *Földvár* vagy későbbi nevén *Lencsés-Világos högy*, a *Pöcök högye*, *Tázerdő*, s a Ceglédi út melletti szőlőterület, a *Bokros*, valamint a *Hosszúhát*. A 18. század végi első katonai térképen már megtalálhatók a várost övező szőlőhegyek.

A körösi gazdáknak és a betelepülő jövevényeknek is fontos birtokgyarapítási, illetve birtokszerzési lehetőség adódott a viszonylag terméketlen homoktalaj intenzív szőlőművelésre fordítása által. A szőlőskerteket (a körösieket elnevezése szerint: „szőlőhögyeket”) mélyműveléssel tették termőképessé, ahol gyökeres és simavesszőket ültettek a homokba, porbujtással, döntéssel, oltással szaporították az öreg tőkék. Nyitással-födéssel, évi háromszori kapálással, *karaszolással* gondozták a homokföldet, a szőlőtőkékét *metszőkéssel* metszték, s a kukoricacső héjával, *sustyával* kötötték. A permetezés még ismeretlen volt a 19. század második feléig.¹³⁷ Favödrökkel vitték a szekéren lévő gyűjtőedényekbe a leszedett szőlőt, amelyet *csöbörbe* és *taposókádba* törtek, vesszőkassal szűrték le, a maradékot pedig kisutulták. A – német eredetűnek tekinthető – hāti szállítóeszköz, a *puttony* ismeretlen Nagykörsön.

A szűrés, a mustnyerés a városon lévő házaknál történt. A színmustot a pincében lévő hordókba eresztették. A városi hatóság az itt tárolt mustból szedett dézsmát, amely tulajdonképpen a szőlősgazdák által fizetendő adónak, használati díjnak felelt meg.

A borászat különös fontossággal bírt; a borértékesítésből jelentős haszna származott a városnak. A külső helyekről hozott s helyben felvásárolt bor fontos jövedelemágát alkotta a város gazdálkodásának. A török hódoltság korában a bor jelentőségét az is emelte, hogy a törökök – jóllehet vallásuk tiltotta – nagy mennyiségben fogyasztották a bort, ami a város teherviselését tovább növelte.

A 18. században a vörösbor ismeretes, de minden bizonnyal már a 17. században is az volt a legterjedtebb borfajta. A 18. században a város nevezetességeként emelik ki a különböző leírások (Bél Mátyás, Hányoki Losonczy István népszerű tankönyve s mások). Mivel azonban fehér szőlőt is termesztettek, a fehérbor sem lehetett ismeretlen a mezővárosban.

Nagykörs „szabadalmas város” 1817–1821 között vásárolta meg az általa használt földesúri birtokokat. Az örökváltság fedezeteként valósult meg a birtokmegváltakozás (redempció), amelynek során a nagykörsi gazdák az általuk használt, birtokolt földeket saját tulajdonukba vehették. A 19. század közepére befejeződött folyamat eredményeként a szőlőskertek is öröktulajdonba kerültek. A város már nem szedett dézsmát utánuk, ezáltal fontos bevételi forrása szűnt meg, önálló gazdálkodása lehangyatlott.

A feudális gazdálkodás megszűntével a város évszázadokon keresztül folytatott hatékony mezőgazdálkodása – így nagy jelentőségű borászata, borforgalmazása is – a mulandóságba vészett.

137 A filoxéria kipusztította a hagyományos szőlővidékek szőlőállományát a 19. század végén, de a homoktalaj a szőlőtetűvel szemben ellenállónak, immúnisnak mutatkozott. Megmaradtak a szőlőfajták Nagykörsön és tágabb környékén, a Duna–Tisza köze homokhátságán is. Az új fajták, az oltott, nemesített szőlőfajták már szükségessé tették a permetezést, amely a 19. század végétől terjedt el (rézgálicus permetlé, bordóilé alkalmazása a peronoszpóra ellen, a lisztharmat ellen pedig a kénpor szórása).

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

VINE-GROWING, WINE-MAKING AND WINE TRADE IN NAGYKÖRÖS IN THE 17th–18th CENTURIES

There is no reference to vini- and viticulture in Nagykőrös from the 16th century, but it is certain that only from the early 17th century did vine-growing start to thrive and this tendency continued until the mid-19th century, the end of the feudal socio-economic system.

Substantial tax burdens required by Turkish and Hungarian authorities made it necessary for the market town of Nagykőrös to pursue an independent economy. The town council imported large quantities of wine from Baranya, Szeged, Vác, Csongrád and Gyöngyös in the 17th century, and even later. Vine-growing gradually developed in Nagykőrös, and the town began to purchase wine from local farmers. There are references to local vineyard names from the 17th century and late 18th-century military survey maps already highlight vineyards around the town. Local farmers and new settlers had an opportunity to gain or increase their land holdings by turning the largely infertile sandy soil over to extensive vine-growing. Vineyards were deep-tilled and stocks were propagated with various methods, even though spraying remained unknown until the second half of the 19th century. Harvested grape clusters were carried to the carts in wooden baskets, the grapes were then broken in buckets or treading vats and filtered through wickers. Puttony, the bucket carried as a backpack, was unknown in Nagykőrös. The extraction of must took place at town houses. The clear must was stored in barrels in the cellars. The town levied a tenth on the must, which can be regarded as a tax or charge of use for winemakers.

Wine-making had a special importance and wine trade proved highly lucrative for the town. Imported and locally purchased wine played a substantial role in the town's economy. The importance of wine was increased by the fact that Turks, even though their religion forbid it, consumed wine in great quantities which further increased the burdens of the town.

Red wine was known in the 18th century but almost certainly it was the pre-dominant type in the 17th century as well. In the 18th century several guides (eg by Mátyás Bél, István Losonczy) mention it as a local speciality. But as white grapes were also grown, white wines must have been also known locally.

Nagykőrös purchased the formerly leased manorial lands between 1817 and 1821 during the so-called Redemption, when the farmers of Nagykőrös became the owners of the vineyards, a process that was completed in the mid-19th century. The town no longer levied a tax on these lands, which caused a substantial loss in its income. The end of feudal farming also meant an end to a centuries-old independent farming tradition, and the town's wine-making and wine trade of high repute gradually sank into oblivion.

HEGEDŰS ISTVÁN

AZ ANDRÁSSY CSALÁD MONOKI ÁGÁNAK BIRTOKVISZONYAIRÓL¹

Tanulmányunkban különálló, ám egymással – gróf Andrássy Dénes személyén keresztül – mégis összekapcsolható témák feldolgozására vállalkozunk. Elsőként az Andrássy család ifjabb vagy monoki ágának hitbizomány-alapítási körülményeit vizsgáljuk, annak történetét írjuk le, valamint bemutatjuk a monoki ág birtokában levő uradalmakat (kiterjedésüket, értéküket), melyek 1873-ra Andrássy Dénes kezén egyesültek. Ezután a jelenleg rendelkezésünkre álló pénztárkönyvek birtokában összehasonlítjuk a krasznahorkaváraljai központi (centrális) pénztár két évének állapotát, rávilágítunk az 1880-as éveket jellemző jövedelmi viszonyokra, meghatározzuk Andrássy Dénes fő bevételi forrásait. Fentiek alapján úgy gondoljuk, képet alkothattunk arról, hogy jótékony és művészetkedvelő arisztokrata miként, és főleg miből és mennyiből gazdálkodott, miből finanszírozta költséges életmódját és hobbijait. Tanulmányunk középpontjában nem egy uradalom, birtok vagy üzemszerkezeti egység, hanem egy személy birtoklástörténetének sarokpontjai állnak.

A GRÓF ANDRÁSSY GYÖRGY-FÉLE HITBIZOMÁNY

Egy hitbizomány alapító okirat, végrendelet, szerződés vagy királyi adomány útján jöhetett létre. Alapeszméje a családi, egységes vagyon továbbörökítésének gondolata volt az előre kijelölt utód számára. Az örökös nem haszonélvezője lesz, hanem időleges tulajdonosa a vagyonnak, melyet köteles fenntartani. A hitbizománnyal az allodiális birtokok öröklése is rögzültté vált (az alapítói akarattól függően), ilyen értelemben az ösiség és közte ellentmondás állt fenn. A hitbizományokról igen sok jogász és más szakember értekezett, sokuk az egész intézmény ellenében. A római jogban „fidei commissum” néven jelenik meg hasonló intézmény, Kossuth 1842-ben „hitre bizottság” néven fordítja. Létjogosultságát az idők folyamán sokan kétségbe vonták. 1847-ben az MTA pályázatot is kiírt reformja érdekében,² mely reformra azonban csak 1936-ban kerül majd sor. Deák Ferenc véleménye szerint a hitbizo-

1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2 Ezen a pályázaton Benczúr János, Keresztúry József és Varga Soma pályamunkáit jutalmazták.

mány egy régi csökevény a magyar jogrendszerben, mely „a szabad földhármlás ellen való”.³ Területi megoszlása az országban rendkívül aránytalan (elsősorban a Dunántúlon volt többségben), valamint legnagyobb része a nagybérlok kezén volt, így később mind a parasztok földszerzését, mind pedig a kisbérletet eleve kizárta.⁴

Nagy a hasonlóság az alapítvány és a hitbizomány között, csak az egyik köz-, míg a másik magáncélra hagyományoz elidegeníthetetlenül. „A családi hitbizomány alapeszméje abban nyilvánul meg, hogy egy tekintélyes vagyon osztatlan és elidegeníthetetlen egészében conserváltassék a családban egymás után következő nemzedékeknek előre kijelölt valamelyik tagja számára.”⁵ Ez az elképzelés azonban eleve elmentés lehetett az alapító szándékaival, hiszen a család vagyonának megtartása mellett egy-egy tag vagyontalanná válhatott. Ám sokan gondolták, hogy a későbbiekre nézve, a vagyon és a nimbusz megtartásának egyetlen lehetősége a hitbizományi alapítás. Katona szerint a végső cél a „splendor familiae”⁶ (család fénye) elérése lehetne, hiszen az a nemzetet is felemelné, illetve elnémítaná azokat, akik az intézményt igazságtalannak és gazdasági-társadalmi szempontból károsnak ítélik meg.⁷ Azt azonban már nem fejtette ki, hogy mit is jelent pontosan ez a fogalom, és milyen úton lehetne elérni.

Magyarországon a hitbizományi intézményt először az 1687. évi IX. tc. rögzítette, mely lehetőséget adott, egyelőre a mánások számára, királyi jóváhagyással hitbizomány alapítására. Egyes szerzők szerint éppen a „ius resistendi” és a Habsburg-ház örökletességének becikkelyezése utáni kiengesztelésnek tulajdonítják a hitbizományok alapításának engedélyezését. Az intézmény jogi elődjének tekinthető az Aranybulla 1351. évi megújítása, mely magába foglalta az elidegenítés tilalmát a birtokokra vonatkozóan. Az 1723. évi L. tc. az alapítás jogát már az egész nemessegre kiterjesztette, egészen 1850-ig azonban egyetlen köznemesi hitbizomány sem alakult. Ekkor még nem lehetett az ősi vagyont átalakítani, kizárólag szerzettet, adományként kapottat, illetve megtakarításból vásároltat – tehát csak a szabad rendelkezésűt – lehetett hitbizománnyá tenni. A következő szabályozás az 1852. november 29-i királyi rendelettel történt, amely az ideiglenes törvényi szabályozások kibocsátásáig az osztrák polgári törvénykönyv idevágó rendelkezéseit tette irányadóvá. Az 1861-ik országbírói értekezleten visszaállították a régi magyar magánjogot, illetve elfogadták az ősiség eltörlését, ám a hitbizomány intézménye érintetlen maradt.⁸ Ezt majd az 1862. október 9-i királyi leirat pótolja. Az új eljárási szabályokat azonban csak az 1868. évi LIV. tc. 21. (§), majd az 1869. április 9-i igazságügy-miniszteri rendelet állapította meg, mely annyiban jelentett módosítást, hogy ekkor-

3 ACZÉL Béla: *A hitbizomány története, bírálatai és megreformálása*. Pusztaföldvár [1937.] 1.

4 NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (297–312.)

5 KATONA Mór: *A magyar családi hitbizomány*. Budapest 1894. 5.

6 A fogalmat Frank Ignác használta művében.

7 KATONA 1894. 12.

8 ERDÉLYI Aladár: *Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852). I–II*. Budapest 1912. I. 146.

tól a hitbizományok megváltoztatásához is királyi jóváhagyás volt szükséges, viszont nem szabályozta a rendelet az öröklés módját (1920 után kormányzói jóváhagyás). Az ösiség eltörlését követően az alapítások is megsokszorozódtak, mondhatni tömegessé váltak. A gyorsuló és kiterjedtebb hitelfelvetelek, majd az azzal sokszor együtt járó eladósodások okaként, azt megakadályozandó, egyes „gondos” családfők hitbizományokat tettek örököseik és családjuk jövője érdekében. A hitbizományok száma 1867 előtt 34,⁹ 1892-ben 70 darab volt, 1914-re ez a szám felment 91-re, amely akkor 1311 ezer hektárnyi területet tett ki.¹⁰

Ha az alapító több hitbizományt tett, ahogyan az Andrássy család idősebb ágában is történt (gróf Andrássy Károlyné által 1874-ben), a továbbiakban lehetőség volt secundo- és tertioigenitúrára is. Ilyenformán az elsőszülöttségi ág kihalása után a hitbizomány tovább öröklődhetett, de csak úgy, ha egy ág kezében több hitbizományi vagyon nem egyesült. Ha több hitbizománnyal bíró családnak közös sírboltja van, amely az osztás alkalmával az egyik ágnek jut, a többi család köteles hozzájárulni anyagilag annak fenntartásához. Az Andrássyak esetében is felmerült ez az eset, aminek a vége pereskedés lesz. A hitbizományi vagyon értékét emelni csak objektív alapon lehetett; azon kizárólag hasznos és értékes beruházást lehetett végrehajtani. Teher vagy kölcsön kérése ügyében csakis a hitbizományi bíróság ítélezhetett, s ahhoz igen erős indok szükségeltetett.

Az Andrássy család két jelentősebb hitbizományt tett birtokai egy részének meghatározott öröklési rend szerint való fenntartására. A család első hitbizományát gróf Andrássy György 1853 és 1855 között a fiatalabb ág tagjaként, míg az idősebb ág részéről gróf Andrássy Károlyné alapította 1874-ben. Dolgozatunk szempontjából az előbbi lesz kiemelkedő fontosságú. A család másik ágának hitbizományait és egyéb birtokait ez alkalommal nem tekintjük vizsgálatunk tárgyának.¹¹

9 ÖSTÖR József – PETROVAY Zoltán: *Hitbizományi jog. A hitbizományi jog szabályainak szövege és magyarázata. Az egyes hitbizományok keletkezésének és viszonyainak ismertetése, alapítólevelek. I–II.* Budapest 1937. II. 1.

10 ACZÉL [1937.] 15.

11 Szükségesnek érezzük röviden összefoglalni az idősebb (vagy betléri) ág alapításait. Gróf Andrássy Károlyné gróf Szapáry Etelka fiai számára tett 1874-ben hitbizományi alapításokat birtokaiból, melyek mindegyike elsőszülöttségi volt. Fiai közül Manónak (1821–1891) Parnó, Gyulának (1823–1890) Töketeres, Aladárnak (1827–1903) Homonna központtal (ehhez tartozott a letenyei uradalom is!). A szigetvári hitbizományt gróf Andrássy Aladár és neje, báró Wenckheim Leontin alapították 1892-ben Sándor fiuk, majd annak másodszüllött fia részére, ám elsőszülöttségi rend szerint. A két tiszadobi hitbizomány közül az egyiket ifj. gróf Andrássy Gyula, a másikat gróf Andrássy Aladár alapította, mindkettőt 1892-ben. 1887-ben gróf Andrássy Manó alapította a betléri hitbizományt, melyet 1929-ben egy budapesti házzal cseréltek fel örökösei.

*Az Andrássy család hitbizományi alapításai
Hajnal Hugó közlése alapján:¹²*

Alapítás éve	Alapító neve	Terület (katasztrális holdban)
1867	Gróf Andrássy György	45 780
1874	Gróf Andrássy Károlyné	8 645
1874	Gróf Andrássy Károlyné	8 936
1874	Gróf Andrássy Károlyné	4 870
1892	Gróf Andrássy Gyula	25 570
1892	Gróf Andrássy Gyula	6 774
1892	Gróf Andrássy Aladár	8 534
1892	Gróf Andrássy Aladár	8 918
1894	Gróf Andrássy Manó	27 064

Andrássy György (1797–1872) a monoki ág egyedüli örököséeként, az eddig feltárt dokumentumok bizonyossága szerint 1853 májusa és 1855 szeptembere között, kétrendbeli hitbizományt alapított két fia, Dénes (1835–1913) és ifjabb György (1846–1871) számára. A hitbizomány első alapítási időpontjának meghatározása problematikus, mivel az eredeti okmánnyal nem rendelkezünk, illetve arra vonatkozóan nem találtunk semmilyen más információt. Rendelkezésünkre áll a krasznahorkai vár raktárából számozatlanul és jelzetek nélkül előkerült okirat,¹³ melynek datálása azonban nehézségekbe ütközik. Az iratnak eddig mindössze művészettörténeti vonatkozású pontját említette a szakirodalom.¹⁴ Ilyen értelemben tehát az irat nem ismeretlen, de köz- és gazdaságtörténeti jelentőségére eddig senki sem figyelt fel, senki nem fordított kiemelt figyelmet vizsgálatára.

Azért tartjuk fontosnak részletes leírását, mivel egy eddig nem ismert, ám alapvető fontossággal bíró dokumentumról van szó. Segítségével megismerhetjük az alapító motivációit, sőt, a hitbizomány alapításának jogi kulisszái mögé is betekintést nyerhetünk. Mindazonáltal későbbi elemzéseink szempontjából is lényeges elemnek tartjuk az okfejtés megalapozását. Mivel a talált dokumentum hivatkozik egy 1853. április 30-i végrendeletre, így ennél a dátumnál mindenképpen később kellett keletkeznie. Tovább szűkítik a vizsgált okmány keletkezésének időintervallumát tartalmi és formai jellegzetességei. Az 1867-es hitbizományi okmánnyal nem teljesen egyezik meg, sőt attól néhány jelentős pontban és számadatban különbözik. A hitelesítés, az aláírás és a datálás is hiányzik róla. Ugyanakkor szemmel látható, hogy jogilag megfelelően előkészített, hitelesítésre váró iratról van szó. E megállapítások alapján, véleményünk szerint arról a dokumentumról lehet szó, amelyet Andrássy György Ferenc József 1860. március 7-i¹⁵ előirányzata szerint terjesztett volna be új-

12 HAJNAL Hugó: *A családi hitbizomány*. H. n. [Budapest] 1913. 68–69.

13 Hitbizottmányi okmány. [H. n., é. n.] (Jelzet nélkül, számozatlanul a krasznahorkai vár raktárában.)

14 A dokumentumból egyik alpontját emelték ki, amelyben az ásvány-, pénz- és lepkegyűjteményről esik szó: LÖRINCÍKOVÁ, Silvia: Az Andrássyak betleri és krasznahorkai öröksége. *Történeti Múzeológiai Szemle* 2009. 9. 138., valamint BASICS Beatrix [et al.]: *Gróf Andrássy Dénes: egy műpártoló és műkedvelő arisztokrata: 1835–1913*. Somorja 2006. 10.

15 ERDÉLYI 1912. I. 149–150.

ra, már véglegesített formában az uralkodó elé. Az elfogadásra azonban, egyelőre nem ismert vagy csak sejtett okok miatt, nem került sor. Másik lehetőségként felmerülhet még az 1858. október 30-át megelőző időpont, mivel a dokumentumban használt, ún. konvencióos forint (más néven „rajnai” vagy „császárf forint”) addig a dátumig volt törvényes fizetőeszköz. A dokumentum keletkezésének megállapításához további adalék lehet, hogy abban Abaúj-Torna vármegyét említene. A vármegye ugyanis az adott időhatárokon belül, csak 1850 és 1860 októbere között létezett, az 1867-es újraegyesítését megelőzően.¹⁶ De a biztos dátum megállapítása további információk hiányában még sajnos várat magára.

Az okmány fontosságát emeli számunkra, hogy az eddig feltárt dokumentumok közül elsőként tudhatjuk meg belőle, hogy pontosan milyen uradalmakra volt osztható az ifjabb vagy monoki ág kezelésében levő birtokállomány a 19. század közepén, az úrbérrendezést követően. Bár egy statisztikai kiadvány már az 1848 előtti időszakról is közölt adatokat¹⁷ az id. György kezelésében levő birtokokról, de úgy vélem, hogy a későbbi adatok tükrében azok nem tekinthetők sem relevánsnak, sem pedig teljeseknek, mivel területnagyságról nem számolnak be, továbbá mindössze két uradalmat határoznak meg (egyelőre nem uradalmi központként): a monokit és a krasznahorkaváraljait.¹⁸ Az uradalmak szolgálatában álló gazdatisztek neveit, funkcióit azonban részletesen felsorolja a munka.

A bemutatott okiratban elsőszülött fia, Dénes számára a következő ingatlanokat rendelte édesapja¹⁹ (ezeket a forrásban található sorrendben, uradalmakra tagolva közlöm). Dénesé lett a krasznahorkai uradalom, melyhez Krasznahorkaváralja mezőváros; Jólész, Hosszúrét, Pacsa, Gócs, Hárskút, Dernő, Kiskovácsvágása helységek; Óvíz és Honnalippa puszták tartoztak; a Szepes vármegyében fekvő Uhorna helység, Hnyilec pusztá; az Abaúj-Torna vármegyében fekvő részjószágek: a Szilicén, Jósavfőn, Jabloncán, valamint az Almás, Körtvélyes és Varbóc határában levő szőlők. Művelési ágak megosztásában az uradalom, az okmány szerint, 637,4 hektár szántóból, 27,6 hektár rétből, 346,5 hektár legelőből és 9386,6 hektár erdőből állt. Becsértékét, a kisebb királyi haszonvételek jövedelmével együtt, 413 020 convertibilis forintra vették fel.

Szintén Dénesé lett a Gömör és Abaúj-Torna vármegyei csetneki uradalom. Ehhez, a Csetnek és Hankova községekben fekvő javakon kívül, a következő birtokok tartoztak: a közbirtokosságilag és királyi haszonvételeként kezelt következő javak, Ochtina, Rochfalva, Nagy-Szlabos, Lehota, Restér, Geczel, Pelezmány, Kis-Szlabos, Márkuska, Badárka, Feketepatak, Felső-Sajó, Rhédova, Rekenyeufalu, Sebespatak, Kúntaplócza; jószágrészek és puszták Pelsőc, Andrási, Jósavfő, Csetnek, Kerekérdő, Vacsharaszt, Tornava, Somkút és Csákány helységekben. A krasznahorkai uradalomhoz hasonlóan ezen uradalom egy része is királyi adomány, másik része az

16 Abaúj-Torna vármegye története. In *Magyarország vármegyéi és városai: Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Szerk. SZIKLAY János – BOROVSKY Samu. Budapest 1896.

17 *Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökö évre*. Szerk. FÉNYES Elek. Pest 1848. 114–115.

18 Annak vizsgálatát, hogy az adott időben valóban csak két uradalomra tagolódt-e a birtokállomány, a későbbi kutatások feladatának tekintjük.

19 Az adatok táblázatos összesítését lásd a függelékben.

Andrássy Mátyás és Monoky Anna házasságából származó szerzemény volt. Művelési ágak megoszlásában az uradalom 69,3 hektár szántóból, 49,4 hektár rétből és 1694,7 hektár erdőből állt. Becsértéke, a királyi haszonvételekkel együtt, 123 995 convertibilis forint volt.

Ő kapta volna a Zemplén vármegyei lazonyi uradalmat is, melyhez Lazony, Lask és Csebb települések, Sztrázsi-pusztá és a szerednyei szőlő tartoztak. Az uradalom 845,8 hektár szántóból, 586 hektár rétből, 118,7 hektár legelőből és 533,8 hektár erdőből állt, becsértéke, a királyi haszonvételekkel együtt, 289 349 convertibilis forint volt.

Dénes örökrészéhez tartozott még Kassa városában 4 ház, melyek összértéke 38 000 convertibilis forint volt, valamint 200 000 convertibilis forint becsértékkel a dernői vasgyár és tartozékai (Dernő, Gócs és Tapolca helységek és bányák). Érdekes, hogy az okmány ennél a szakasznál óvja, sőt figyelmezteti a leendő birtokost és annak örököseit az „iparüzletek veszélyére”, mely id. György szerint leginkább a hozzá nem értésből és a befektetett idő hiányából fakadhat.

Fiatalabb fia, György számára a következő ingatlanokat rendelte édesapja.

A Zemplén vármegyei monoki uradalmat, melyhez Monok és Bekecs helységekben, a Harangod és Taktaföldvár pusztákon majorsági földek és egyéb haszonvételek (királyi és territoriális) tartoztak. Része volt Megyaszó mezőváros nyolcada; Legyesbénye, Mád és Tarcál környéki szőlők és részbirtokok, a tarcali curialis házhely, illetve az akkor még zálogban levő Szada helység határának fele, Megyaszó újabb nyolcada és a felsőlúci pusztá, melyek a Monoky Anna-féle örökségből valók voltak. Művelési ágak megoszlásában az uradalom 2961,3 hektár szántóból és szőlőből, 637,8 hektár rétből, 1223 hektár legelőből, 683,6 hektár erdőből állt, becsértéke 739 412 convertibilis forint volt.

Az Abaúj vármegyei Halmaj helységet és Kis-Kinizst, valamint Bakson részjőszágokat, melyek mindösszesen 378 hektár szántót, 330,6 hektár rétet, 98,8 hektár legelőt és 49,2 hektár erdőt tartalmaztak, és 125 751 convertibilis forint becsértékkel rendelkeztek.

Felső- és Alsó-Nyitra vármegyében az örökséghez tartoztak különböző részjőszágok Nagy-Kosztolány mezővárosban, Za-Kosztolányban, Vieszka-pusztán, Miava, Verbó, Ó-Tura, Brezova, Krajna, Kosztolna, Vágyóc, Podola, Veszle és Csejte helységekben. Ezek összesen 145,4 hektár szántóból, 41,9 hektár rétből, 28,1 hektár legelőből, 3,5 hektár erdőből álltak, és összesen 64 871 convertibilis forintnyi értéket képviseltek.

Alsó-Nyitra vármegyében a hitbizomány tartozékai voltak Románfalva helységben, Tománi-pusztán és Nemeskürtben egyéb részjőszágok, összesen 268,9 hektár szántó, 23,7 hektár rét és 474,7 hektár erdő, 103 910 convertibilis forintnyi becsértékkel.

Györgynek rendelte még édesapja a Monoky Anna-féle örökségből származó, Sáros vármegyei somosi uradalmat, melyhez részjőszág tartozott Somos mezővárosban, Somosújfalú helységben, illetve a ghymesi és lovakházi pusztákban. Az uradalom 327,5 hektár szántóból, 72,9 hektár rétből és 762,5 hektár erdőből állt, összértéke 103 656 convertibilis forintot tett ki.

A hitbizományi örökségül szánt uradalmak ismertetése után lássuk, hogy milyen feltételekhez szabta az alapító a hitbizomány további öröklődését, vizsgáljuk meg

annak határozatait. Korai halála esetére id. György az 1834. február 9-i házassági szerződésével ellentétben nem 8000, hanem 10 000 forintnyi évenkénti özvegyi juttatást biztosított felesége, Gróf Königsberg Aulendorf Franciska számára. A hitbizomány tényleges átvételét fiai 24. életévének betöltéséhez kötötte, annak eléréséig édesanyjukat jelölte ki gyámjukként. Továbbá az özvegyi járadék beszámítása mellett biztosította felesége számára az általa választott hitbizomány hasznélvezeti jogát fiainak nagykorúsága után is, ennek külön szabályozását azonban a felekre bízta.

Az okiratban leányai, Mária (1834–1916) és Erzsébet (1840–1926) örökségéről is gondoskodott. Szerzett javainak, beruházásainak összértékét 4 gyermeke között kívánta megosztani. Szerzett javai a következők voltak. A monoki uradalomban 1066,8 hektár szántóföld, 194,6 hektár rét, 483,8 hektár legelő, 341,8 hektár erdő, 155,4 hektár szőlő. A krasznahorkai uradalomban, Váralján 60,4 hektár szántó, 25,9 hektár rét, 66 hektár erdő, Jólészen 7,8 hektár szántó, 7,7 hektár rét, 12,9 hektár erdő, Hárskúton 5,2 hektár szántó, 21,8 hektár erdő. A csetneki uradalomban 27,6 hektár szántó, 26,3 hektár rét, 647,3 hektár erdő. A csejte, somosi, lazonyi uradalom a csebbi jószággal együtt. A földbirtokok értékét 850 000 convertibilis forintra, a beruházások értékét 150 000 convertibilis forintra becsülték, így a leányokra eső rész egyenként 250 000 forintot tett ki. Ezt az értéket későbbi szerzeményei és befektetései arányában növelhetőnek jelölte meg (ennek megfelelően 1867-ben már egy magasabb összeget határozott meg).

A kétrendbeli hitbizományra egyenlő arányban terhelte a két lánya részére kifizetendő örökségi részt, leendő özvegye javadalmazását, valamint az 1853. április 30-i végrendeleti intézkedésében foglalt, és az utána leendő tartozásait és adósságait.

Az alapító okiratban gróf Andrássy György meghatározta, hogy valamelyik fia elhalta esetén a hitbizomány egy kézben, a másik fiúgyermeknél egyesüljön. A fiág elhalásával engedélyezte a leányági örökösdést is. Ebben az esetben azonban az örökösnek kötelező volt, ha más családból származott is, az Andrássy nevet csatolni saját nevéhez. Az öröklésből az alapító kizárta a törvényesített és fogadott gyermekeket, illetve a szerzetesrendi papokat. Saját ága kihalásával a másik, idősebb vagy betléri ág kezelésére hagyta volna hitbizományi javait.

Az idő szerinti hitbizományi birtokosok özvegyei számára megállapított ellátás (ún. *apanage*) összegét évi 4000 forintban határozta meg, azok mindenkori fiú- és/vagy leánytestvérei számára évi 2000 forintot állapított meg. A leányok hozományi összegét 10 000 forintban határozta meg (ez azonban nem vonatkozhatott az alapító leánygyermekre, Erzsébetre és Máriára). Külön meghagyta az örökösök számára, hogy a krasznahorkai várat, mint jövőbeni családi temetkezési helyet, illetve 1848-tól a családi levéltár őrzési helyét tartsák meg akkori állapotában, az elkerülhetetlen javításokról sose feledkezzenek meg. Külön határozott továbbá a lazonyi templom toronnyal való ellátásáról, valamint érem-, lepke-, ásvány- és könyvgyűjteményének eladásáról. Végso aktusként a családi címerhez a „Nun viveri, sen esse” mottót csatolta.

A hitbizomány-alapítást az uralkodó már 1855. szeptember 25-én előzetesen engedélyezte, de különböző feltételekhez kötötte végleges jóváhagyását. Gróf Andrássy

György még 1856-ban beterjesztette a kassai kerületi kormányzósághoz a kért módosításokkal kiegészített okiratot, de azt – újabb módosításokat kérve – visszaadták számára (ennek részleteiről egyelőre nem rendelkezünk adatokkal). Miután ezeket is végrehajtotta, azt 1857-ben ismételten benyújtotta. Ferenc József három év után, 1860. március 7-én jelzett vissza számára, de még mindig azzal a meghagyással tette ezt, hogy az alapító okiratot végleges jóváhagyásra és hitelesítésre ismételten be kell nyújtani.²⁰

1861. június 23-án – az országbírói értekezlet határozatának megfelelően – újra életbe lépett a régi magyar magánjog. Ezt követően, 1862. október 9-én, királyi leirat szabályozta a hitbizományokat (Erdélyi Aladár közlése szerint azonban csak november 29-én), mely az osztrák polgári törvénykönyvet vette alapul. Ezekre a törvényi intézkedésekre reagálva a gróf újabb öt évet várva, csak 1866. január 8-án adta be hitbizományi alapítási tervezetét a magyar királyi kancellárián, miszerint azt a bekövetkezett jogi és családi változások miatt módosította, egyúttal kérte újbóli elismertetését. 1866. január 29-én kelt nyilatkozata szerint ezekbe a módosításokba idősebb fia, Andrássy Dénes is beleegyezett, sőt haszonélvezőként a somosi uradalmat már ekkor saját kezelésébe is vette.²¹

A helyzet, bár egyértelműnek tűnik, egy újabb adalék hozzáadásával jelentősen bonyolódik. Az idősebb fiú, Andrássy Dénes ugyanis – a szakirodalom és a források tanúsága szerint – 1866 áprilisában [6-án] nőül vette a bécsi polgárleányt, Hablawetz Franciskát. Az apa már korábban tudomást szerezhetett erről az általa egyáltalán nem tolerált, valamint rangon alulinak számító kapcsolatról, így a hitbizomány megváltozásának feltételeit fogadtathatta el az 1866. januári nyilatkozatban Andrássy Dénessel. Ebben a fiú önként lemondott a korábbi hitbizományi okmányban lefektetett örökségéről.

A kancellária az okiratot ezek után, az Andrássy György által 1866. május 16-án megtett pótvégrendelkezés folyamánként, május 21-én, véleményezést kérve küldte át az illetékes eperjesi kerületi táblának.²² Ott nem találtak kivetnivalót az okiratban, így a kancellária az elmaradhatatlan módosítási és véglegesítési felszólítás után azt az uralkodó irányába 1867. március 2-án továbbengedte. A Ferenc József általi ünnepélyes hitelesítésre 1868. június 3-án került sor.²³

Ezzel az alapítólevéllel ismételten kétközpontú hitbizományt létesített. A változás főbb pontjai a következők voltak: a nagyobb, krasznahorkai-monokit immáron kisebb fia, György számára, a kisebb területű somosit (a kassai két házzal együtt) idősebb fia, Dénes számára rendelte. Az idősebb György grófnak, ahogy azt korábban említettük, nyomós oka volt kizárni fiát az öröklésből. Bár a házasság és az az-

20 ERDÉLYI 1912. I. 149–150.

21 Andrássy György 1867-dik évi hitbizományi okirata. Számozatlan dokumentum a krasznahorkai vár raktárában. (Részleteit közli: ÖSTÖR–PETROVAY 1937. II. 34–37.) Teljes terjedelemben olvasható: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii LXVII. köt. 947–958. Iktatva: MOL D 189. Abszolutizmus kori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária. Általános iratok. 1867. 3297. iktatószám.

22 ERDÉLYI 1912. I. 149–150.

23 Teljes terjedelemben olvasható: MOL K 19. Királyi Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Királyi Könyvek LXVIII. köt. 32–41. Iktatva: MOL K 21. Királyi Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Általános iratok. 1868. 7212. iktatószám.

zal járó botrány nagy port kavarhatott a korban (noha annak visszhangjáról eddig nem találtunk információkat), mégsem számított egyedinek, hogy egy arisztokrata polgári származású feleséget választ magának. Példaként említhetnénk itt akár Széchényi György (1828–1897) vagy Széchényi Ödön (1839–1922) esetét.²⁴

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan rendelkezett az 1867-es okmány az öröklésről. Fiatalabb fia, György számára a következő ingatlanokat rendelte édesapja: krasznahorkai uradalom (637,4 hektár szántó, 263,7 hektár rét, 372,4 hektár legelő és 9388 hektár erdő, becserkéke 433 671 forint), csetneki uradalom (69,3 hektár szántó, 49,4 hektár rét, 2557,8 hektár erdő, becserkéke megközelítőleg 130 194 forint), lazonyi uradalom (845,8 hektár szántó, 586 hektár rét, 118,7 hektár legelő és 533,8 hektár erdő, becserkéke 400 000 forintot tett ki), Kassa városában egy ház (becserkéke 23 100 forint), dernői vasgyár (becserkéke 210 000 forint), monoki uradalom (3734,6 hektár szántó és szőlő, 895 hektár rét, 1404,7 hektár legelő és 683,6 hektár erdő, becserkéke közel 840 000 forint). Az Abaúj vármegyében fekvő halmaji és kis-kinizsi részjószág (378 hektár szántó, 330,6 hektár rét, 98,8 hektár legelő, 49,2 hektár erdő, becserkéke 121 539 forint), Nyitra vármegyében több részjószág (145,4 hektár szántó, 41,9 hektár rét, 28,1 hektár legelő, 3,5 hektár erdő, becserkéke 68 115 forint), Nyitra vármegyében a románfalvi és más részjószágok (268,9 hektár szántó, 23,7 hektár rét, 474,7 hektár erdő, becserkéke 200 000 forint), a kassai házak közül kettő (becserkéke 23 100 forint).

Idősebb fia, Dénes számára az 1867-es okiratban mindössze a somosi uradalmat hagyta, mely 561 hektár szántót és rétbirtokot, 1078,9 hektár erdőt foglalt magába, és becserkéke 262 500 forint volt. Az első hitbizományi alapításban rendelt álladékokhoz képest a számára örökségként hagyott birtokmennyiség radikálisan csökkent.

A hitbizomány lehetővé tette, fiú utódok hiányában, a leányok öröklését is, azzal a kitételrel, hogy az Andrassy nevet a családi névhez csatolni szükséges („saját nevéhez a hitbizományi alapító nevét csatolni”²⁵). A hitbizomány az alapító leánygyermekre is átszállhatott a fiág kihalásával, amely 1913-ban, Dénes halálával be is következett. A hitbizomány birtokosa kötelezve volt nővérei számára mindaddig, míg hajadonok, 1500 forintot, hozományul pedig 10 000 forintot juttatni.²⁶ Az alapító ismét kizárta az örökösödésből a szerzetesrendek tagjait, illetve a fogadott vagy törvényesített gyermekeket. Megkövetelte továbbá a „születéshez és álláshoz illő” házasságot is.²⁷ Ez utóbbi kitélt azonban 1872. április 20-i tordalékában visszavonta.²⁸ Az okirat utolsó módosítása jelentős újabb családi események miatt következett

24 BALLABÁS Dániel: Széchényiek a változó világban – különös tekintettel a házassági kapcsolatokra (a reformkortól a második világháborúig). In *Családok, családfák, generációk. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2007. május 2–3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai*. Szerk. BANA József – KATONA Csaba. Budapest–Győr 2007. 11–35.

25 MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 947–958. (Lásd még: www.mol.arcanum.hu)

26 Lásd *uo.*

27 Egyéb hitbizományi alapító levelekben egyébként aránylag kevés a kötelezés rangnak megfelelő házasságra, tehát ilyen szempontból a gróf Andrassy György-féle okirat tekinthető konzervatívnak.

28 ÖSTÖR–PETROVAY 1937. II. 30.

be. Kisebbik fia, az 1867-es kedvezményezett gróf Andrassy V. György 1871. június 4-én, Madeirán elhunyt. Az ifjabb örökös már korábban levelet intézett apjához, melyben kérte, hogy bocsásson meg fivérének.²⁹ A család másik ágából származó gróf Andrassy Manó is támogatta a kitagadott Dénes visszavételét az örökségbe. Az alapító gróf, a magyar királyi igazságügy-minisztériumtól 1872. november 7-én kapta meg a pótrendelkezőkkel módosított díszokmányt egy levél kíséretében.³⁰ Nem sokkal ezután, december 19-én az apa, Andrassy IV. György elhunyt.³¹ Egy másik helyen egyébként az olvasható, hogy a hitbizományi bíróság december 17-én már kihirdette a hitbizományi rendelkezést,³² de ezt az adatot egyelőre pontatlannak kell tartanunk.

Így 1873-ban gróf Andrassy Dénes átvehette apai és családi örökségét a hitbizományi birtokokkal egyetemben.

Andrassy Dénes életének nagy részét birtokaitól távol, külföldön töltötte, emiatt egy megbízható, de családon belüli személyre volt szüksége, aki birtokai ügyeit igazgatta és képviselte. A két központú hitbizomány gondnoka haláláig Andrassy Manó gróf (1821–1891) volt. Ez tulajdonképpen egy szimbolikus pozíció volt, amelynek birtokosa volt jogilag a legmagasabb szinten felelős a birtokok ügyeiért, a minden napokban azonban nem felügyelte a birtokot. Őt követően Széchenyi Aladár gróf (1862–1936) – aki édesanyja (gróf Andrassy Erzsébet) révén hitbizományi örökös volt – lépett a gondnoki pozícióba.

Andrassy Manó halála után, a függőben maradt gondnoki ügyek rendezésére 1899. június 9-én került sor.³³ A két fél részéről Gál János uradalmi igazgató (a tényleges feladatokat ellátó, mai fogalmainkkal élve ügyvezető igazgató), Andrassy Géza megbízottja, Hodinka Mihály uradalmi főügyész, Andrassy Dénes megbízottja és Széchenyi Aladár látta el kézjeggyel a jegyzőkönyvet. Ebben a következőt fektették le: a hitbizományi gondnoki működésből visszamaradt iratokat (kezelésre vonatkozó kimutatások, levelezési és számadási ügyiratok stb.) a krasznahorkai vár családi levéltárába helyezik el, melyekbe a későbbiekben is szabad betekintést engedtek a feleknek. Kifizetésre került Andrassy Géza részéről – a szilicei tagosítás értékkülönbözeteként – 8000 forint, valamint 6000 forintnyi készpénz, mely a Monokról a budapesti mintapincébe szállított borok értéke volt. Szó esik egy, a hitbizományhoz tartozó marhagulyáról is, melyet állítólag elidegenített Manó gróf, illetve egy 600 darabból álló juhnyájáról, melyet Váraljáról hajtottak át Monokra. Ezek ügyében a felek megegyezésre jutottak, mivel a korábbi beruházások értékét egyenrangúnak ítélték meg.

Az előzőekben áttekintettük az Andrassyak ifjabb, más néven monoki ágára vonatkozó hitbizományának keletkezését és annak körülményeit az 1850-es évek elejé-

29 Ezt a levelet korábban állítólag üveg alatt őrizték a krasznahorkai várban.

30 7588. sz. Díszokmány gróf Andrassy Györgynek (1872. november 7. – Bécs) – Štatny archiv Levoča. fond Andrassy – Krásna Hôrka. Kr. 509. fasc. 1. fol. 3.

31 GYÖRGY Tibor: *Krasznahorka és Betlér*. Somorja 2003. 23.

32 *Magyarország vármegyéi és városai: Gömör és Kis-Hont*. Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1909. 338–339.

33 Jegyzőkönyv függőben maradt hitbizományi-gondnoki működésből fennmaradt ügyek elintézésére (1899. június 3. – Krasznahorkaváralja) – Štatny archiv Levoča. fond Andrassy – Krásna Hôrka. Kr. 509. fasc. 1. fol. 10.

től az egy kézen való egyesülésig, 1873-ig. Emellett ismertettük a két hitbizományi rendelkezés által lefektetett szabályozást, bemutattuk annak különbségeit, valamint az örökreszül szolgáló birtokállományok részletes adatait. A következőkben a krasznahorkaváraljai uradalomra koncentrálni fogjuk elemzésünket.

**A KRASZNAHORKAVÁRALJAI URADALOM PÉNZTÁRAINAK
FŐBB PÉNZÜGYI TÉTELEI AZ 1883-AS ÉS 1884-ES PÉNZTÁRKÖNYVEK
ÉS KIMUTATÁSOK ALAPJÁN**

A jobbágyfelszabadítás, az egyre növekvő közterhek, a fejlődő hitelkapcsolatok, valamint a kialakuló bérleti rendszerek megkivánták a gazdaságok és birtokok belső forrásainak folyamatos és állandó figyelemmel kísérését, mely az egyre fejlettebb számviteli rendszerben öltött testet. A Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív Levoča) állományába tartozó, az Andrássy család ifjabb ágára vonatkozó pénztárkönyvi kimutatásainak vizsgálata érdekes adalékkal szolgálhat a krasznahorkaváraljai uradalom és Andrássy Dénes jövedelmi viszonyainak kutatása során. Dolgozatunkban az 1883-as³⁴ és 1884-es³⁵ éveket összegző kimutatásokat, pénztárkönyveket elemeztük és mutatjuk be. A pénztárkönyvi kimutatások természetesen nem adhatnak teljes rálátást egy birtok vagy uradalom gazdálkodására, ahhoz mindenképpen szükséges lenne más dokumentumok felhasználása is (például: folyó- vagy zárszámadások, termény- vagy állatösszeírások, illetve későbbi datálású dokumentumok).

A vizsgálat tárgyának számító 1883-as dokumentumot Morvay Ferenc uradalmi pénztárnok készítette és látta el szignójával 1884 februárjában. Az 1884-es dokumentumon nem található ilyesfajta datálás és aláírás, de valószínűsíthetően ezeket is ő készítette, mivel az 1885-ből származó pénztárkönyvön ismételtelen az ő aláírása szerepel. A kimutatások mindkét esetben tartalmilag két részre oszthatók. 1883-ban külön könyvelte el az ún. „centrális pénztár” és a „gazdasági és erdészeti” pénztár bevételeit, illetve kiadásait. Az általános mezőgazdasági, szántóföldi és legelőgazdálkodásból eredő és az erdészetből származó pénzügyek tekintetében elválasztásukat minden bizonnyal az azokból eredő jövedelmek és később befektetett összegek kezelése követelte meg. Az erdészeti ágazat kiemelkedően fontos szerepét mutatja hasznának a vaskohászatba, a dernői vasgyárba fektetése. A dernői vasgyár termelékenységének, termelési és egyéb gazdasági adatainak feltárása – a kutatások eredményes és teljes folytatása érdekében, valamint a gyárnak a közép-európai ipartörténetben betöltött, vélelmezhetően fontos szerepe miatt – elkerülhetetlen a későbbiekben számunkra. Az 1884-es esztendőben – a rendelkezésemre álló két dokumentum-

34 Kimutatás a krasznahorkaváraljai uradalmi pénztár 1883-ik év végével való állapotának (1884. február 14. – Krasznahorkaváralja) – Štátny archív Levoča. fond Andrássy – Krásna Hôrka. Kr. 508. fasc. 4. fol. 10–11.

35 Főkönyvi kimutatása a Krasznahorka-váraljai uradalmi pénztár 1884-ik évi bevételeinek és kiadásainak – Štátny archív Levoča. fond Andrássy – Krásna Hôrka. Kr. 508. fasc. 4. fol. 12–13. Kimutatás 1884-ik évről – Uo. fol. 14–15.

ból – a főkönyvi kimutatás³⁶ nem tartalmaz ilyen jellegű bontást, mindössze bevételi és kiadási oldallal rendelkezik. Ellenben a másik dokumentum, az ún. „1884-es kimutatás”³⁷ már szintén megkülönböztet „centrális pénztárat”, valamint „krasznahorkaváraljai uradalmi pénztárat” (természetesen mindkét pénztár rendelkezik bevételi és kiadási oldalakkal). Ennek adminisztrációja valószínűsíthetően közös volt.

A két év kimutatásainak felépítése alapján előzetesen megállapítható, hogy Andrassy Dénes összes birtokainak központi, azaz centrális, más néven főpénztára Krasznahorkaváralján volt. Ez azért kedvező, mert ezekből az iratokból megismerhetők Andrassy Dénes jövedelmi viszonyai. Komplettebb, a teljes élettartam viszonyait rögzítő vizsgálathoz egyelőre nem áll rendelkezésünkre elegendő irat.

Mindkét év bevételi és kiadási oldalát, az összes tételt táblázatba foglalva, először a centrális pénztárakat, majd a krasznahorkaváraljai uradalmi pénztárakat mutatjuk be. A tételek neveit egyszerűsítve, nem szöveghűen, a tételek értékeit pedig egész forintra kerekítve közöljük.

Az 1883-as esztendő centrális pénztárának bevételi tételeit vizsgálva (melyek 14 rovatból állnak) megállapítható, hogy majd 35%-át tette ki a birtokbérletből származó jövedelem (közel 71 000 forint). A további bevételek között szerepel több mint 101 900 forinttal a váraljai és a monoki uradalmi pénztárból átvett összeg, mely az összes bevétel szinte pontosan 50%-a. A kiadások viszonylatából kiemelkedik (melyek összesen 20 rovatot foglalnak el) a Magyar Általános Hitelbanknak utalt 113 000 forintnyi összeg. Két magyarázata lehetséges egy ilyen hatalmas összeg kiadások közötti szereplésének. Egyrészt szolgálhatott a banktól felvett hitel törlesztésére. Ilyen nagy összegű hitelfelvételről azonban nem találtam utalást a feldolgozott forrásokban és a szakirodalomban. Másrészt, ami talán valószínűbb, hogy a külföldön tartózkodó gróf a bankon keresztül utaltatta ki maga számára uradalmainak bevételeit. Ennek bizonyítása azonban további vizsgálatokat igényel. A kiadási oldal további jelentős tételeit alkották a Dénes nővérei számára (Andrassy Erzsébet és Andrassy Mária grófnők) a hitbizományi okiratban meghatározott örökségi rész kifizetését szolgáló összegek, melyek 1883-ban összesen 51 300 forintot tettek ki.

A központi pénztár tételei után külön rovatban szerepelnek a krasznahorkaváraljai uradalom gazdasági és erdészeti pénztárának bevételi és kiadási mutatói. Ezeket vizsgálva meghatározható az uradalom fő profilja. A pénztárnok mind a bevételi, mind a kiadási oldal tekintetében további bontásokat alkalmazott, külön szerepelnek a gazdasági és az erdészeti tételek. A bevételi oldalon gazdasági tekintetben 22 rovat, erdészeti tekintetben 17 rovat szerepel, a kiadási oldalon az előzőek szerint 25 és 18 rovat szerepel. A legjelentősebb bevételi forrás az erdőgazdálkodás volt. Az összes egyéb gazdasági bevétel valamivel több mint 45 000 forintjával szemben az erdészeti bevételek majd 200 000 forintra terjedtek. Az erdészeti tételek közül a legjelentősebbek az épületfa (30 168 forint), mű-fa (82 661 forint) és szén-fa (60 896 forint) -eladásokból származtak. Azt azért mindenképpen hozzá kell tennem, hogy ebben az uradalomban voltak Andrassy Dénes legnagyobb kiterjedésű erdőbirtokai,

36 Lásd a 34. lábjegyzetet.

37 Lásd a 32. lábjegyzetet.

melyek 1893-ban 11 222,2 hektárra terjedtek ki. A gazdasági bevételek két jelentősebb tételeként a juhászatból (6386 forint), illetve a kocsmá bérletből (11 847 forint) származókat emelném ki.

A kiadási oldal tekintetében az előbbi arányok már megfordulnak, az összes egyéb gazdasági kiadás ugyanis 177 000 forintot tett ki az erdészet 74 000 forintjával szemben. Kiemelkedő tételnek számított a más pénztárakba áttett 120 000 forint, ami valószínűsíthetően más pénztárak egyensúlyát szolgálta. Állami és községi pótdadókra 12 500 forintot költöttek. Az erdészet kiadásait vizsgálva kiderül, hogy milyen jelentős haszonnal lehetett az ágazatot működtetni. Például az előzőekben az volt látható, hogy a szén-fa eladásából származó összeg majdnem 61 000 forintot tett ki, a szén-fa vágatásának bérköltsége pedig 1400 forint volt. Sőt, ha összeadjuk az összes erdőművelési és -ápolási, valamint -rendezési költséget (7000 forint), továbbá az erdészet alkalmazotti fizetéseinek egy részét (kb. 4500 forintot), akkor nagyjából 13 000 forintnyi összeget kapunk. A haszon értéke ezekkel az értékekkel számolva közel 470%-os volt. Az erdészeti kiadások legjelentősebb, mintegy 45 000 forintos tételét a dernői vasgyár rendelkezésére bocsátott ipari faanyag értéke jelentette.

A következőkben folytatjuk az 1884-es év – előző évihez hasonló – vizsgálatát. A centrális pénztárak adatait nézve megállapítható, hogy a központi bevételek 75%-a, 95 000 forint a haszonbérbe vett birtokok bérleti díjaiból folyt be. Az előző évtől eltérően ekkor nem vettek át jövedelmet a váraljai gazdasági és erdészeti pénztárból. Ennek a körülbelül 80 000 forintnyi összegnek a hiánya egyébiránt meg is mutatkozik a végösszegekben. A kiadási tételeknél jelentős összeggel szerepel, 54 000 forinttal (46%), a gróf számára küldött összeg, melyet Firenzébe utaltak ki számára. További 15 000 forint szerepel, melyet a krasznahorkai családi sírbolt építésére fordítottak, 20 000 forintot pedig a váraljai gazdasági pénztárba tettek át, mely itt kiadásként szerepel.

A váraljai uradalmi pénztár állapotát vizsgálva kitűnik, hogy az évben már nem bontják markánsan ketté a gazdasági és erdészeti pénztárakat. A bevételek két legjelentősebb tétele a birtok-, bánya-, malom-, kocsmá- és kovácsműhelybérekből származó 79 500 forint (40%), valamint az erdészeti termelvényekből származó 70 000 forint (36%). A kimutatás szerint a földművelésből, juhászatból származó bevételek az előbbiekkal összehasonlítva lényegesen elhanyagolhatóbb értéként szerepelnek. A kiadások közül fontos kiemelnünk a Dénes nővérei részére részletekben folyósítandó örökrész 38 000 forintos összegét (19,5%), amelyet 1884-ben az uradalmi pénztárból fizettek ki. Közdadókra az előző évhez hasonlóan 11 000 forint körüli összeget fizettek ki. A gazdaság és az erdészet fenntartására ez évben összesen 112 000 forintnyi összeget fizettek ki, mely az összes kiadás több mint 57%-a volt. A dernői vasgyár számára juttatott értékek összességében az előző évihez voltak hasonlóak, 32 000 forintot (16%) tettek ki.

Összességében, a két év központi és váraljai uradalmi pénztárkönyveinek vizsgálatából a következő konklúziók vonhatók le. Mindkét esztendő bevételi és kiadási mutatói hasonlóképpen alakultak, szinte azonos tételekkel rendelkeztek, legfeljebb az egyes tételek összegeiben módosultak. A centrális pénztárban minden, más uradalmakból származó összesített összeg is szerepelt. Ezek közül a két évben kiemel-

kedtek a haszonbérleti díjként beszedett tételek. Kiadások tekintetében mindkét évben számolni kellett az Andrassy Mária és Andrassy Erzsébet számára fizetendő, a hitbizományi okmányban meghatározott örökrész részleteivel és annak kamataival, valamint a gróf Andrassy Dénes számára rendszeresen kiutalt kisebb, de jellemzően inkább nagyobb összegekkel. A váraljai uradalomban a legjelentősebb bevételi forrást a kiemelkedően jól profitáló erdészeti jövedelmek jelentették, amelyek azonban nem voltak minden évben, illetve nem minden évben voltak azonos nagyságúak. Emellett jelentős jövedelmek származtak a különböző malom-, kocsmá- és bányabérletekből. A két évet összehasonlítva kitűnik a mindkét alkalommal a kiadási tételek között szereplő, a dernői vasgyár számára átadott faneműek igen magas értéke. Ezt vizsgálva felvetődhet a kérdés: vajon mennyi bevétellel szolgálhatott a vasgyár a gróf számára, ha megérte évről évre, minimálisan 30–40 000 forintnyi összeget investálnia annak működésébe?³⁸

Tanulmányunkban két jelentősnek ítélt kérdéskört vizsgáltunk meg annak reményében, hogy pontosabban körvonalazhatjuk az Andrassy család ifjabb ágának birtokviszonyait adott időszakban. Mivel az ág egyetlen leszármazója ebben az időben, édesapja halála után, 1873-tól Andrassy Dénes volt, az ő birtoklástörténetének vázlatát derítettük fel munkánk során.

Az ág hitbizományának alapítási körülményeit tisztázva, a korábbi pontatlanságokat javítva közelebb kerülhettünk a valósághoz. Mindennek ellenére, annak több más vonatkozását sem tudtuk részletesebben kifejteni. Felderítettük a hitbizományi öröklés folyamatát, az örökhagyás jogi és anyagi vonatkozásait, valamint a hitbizományi birtokok teljességét. A kutatás során egy eddig nem publikált dokumentumra is ráleltünk, amely a kutatás ígéretes folytatásával kecsegtet. A témánk szempontjából kiemelt Andrassy-birtokok hosszabb időintervallumot átfogó vizsgálata doktori disszertációnk témája. A hitbizomány átvétele és a statisztikai jellegű földtulajdoni címtárak (közismertebb nevükön „gazdacímtárak”) közül eltelt időszak változásai-val egy másik tanulmányunk foglalkozik részletesebben.³⁹

Írásunk második részében két, az 1880-as évek közepén készült pénztárkönyvet mutattunk be és vizsgáltunk meg azzal a szándékkal, hogy megvilágíthatjuk Andrassy Dénes anyagi viszonyainak és jótékonykodásainak alapjait, amiről a korabeli sajtó is gyakran beszámolt. Megtudhattuk, hogy a tulajdonolt ingók és ingatlanok pénzügyi központja (centrális pénztár) Krasznahorkaváralján volt, valamint azt, hogy a legnagyobb és egyben legkisebb kiadással járó jövedelmeket az erdészet és a faki-termelés, fafeldolgozás jelentette.

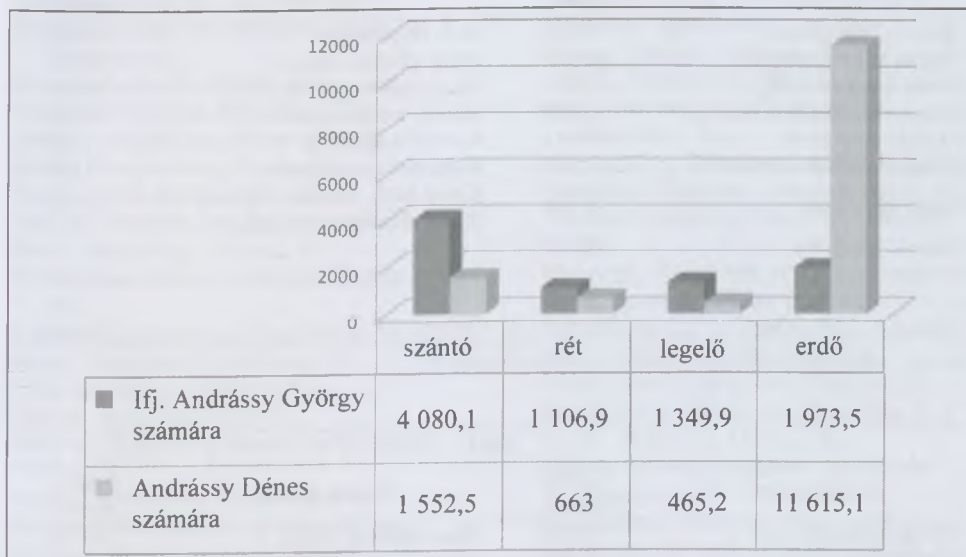
38 A dernői vasmű reformkori működéséről lásd BRIGOVÁČZ László doktori disszertációját: *Egy főúri portré a 19. századból. Andrassy György gróf a reformkorban*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem 2011. 183–194. (Doktori védés időpontja: 2013. április 12.)

39 A témával doktori disszertációjában Brigovác László is foglalkozott. Lásd BRIGOVÁČZ 2011. 160–161.

MELLÉKLETEK

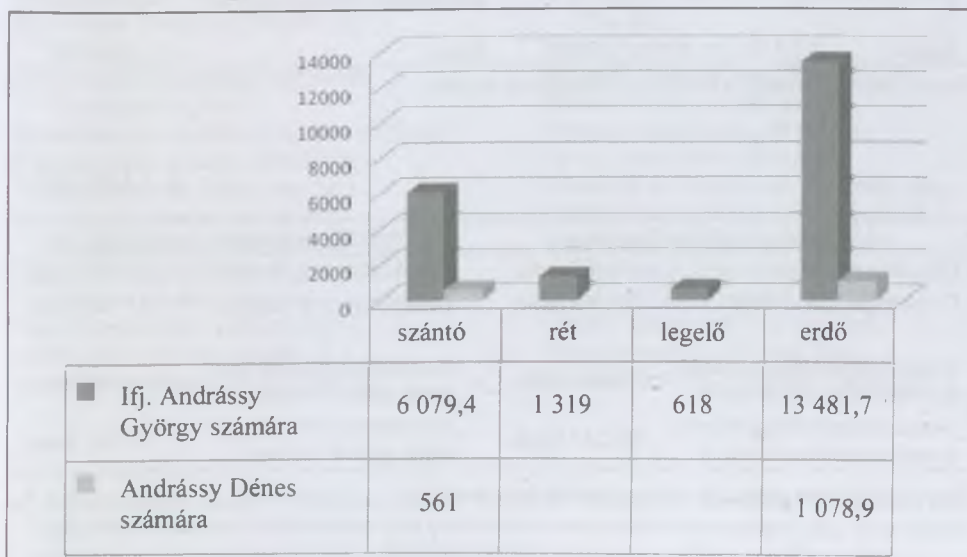
1. számú diagram

Az első hitbizományi okmány által juttatott terület, művelési ágak szerinti bontásban (hektárban)

2. számú diagram

Az első hitbizományi okmány által juttatott terület, művelési ágak szerinti bontásban (hektárban)

1. TÁBLÁZAT

A krasznahorkaváraljai centrális pénztár bevételei és kiadásai

1883			
Bevétel típusa	Összeg (forint)	Kiadás típusa	Összeg (forint)
Előző évi maradvány	10 524	M.A. Hitelbanknak	11 3000
Birtok- és házbérletekből	58 575	Dénes nővérei részére	51 300
Birtok bérhátralékából	13 411	Dénes gróf részére kiutalt	5 000
Közjövödelmekből (Csetnek)	5 088	Monoki uradalomnak	17 182
Monoki pénztárból	19 393	Somosi uradalomba	787
Krasznahorkai pénztárból	82 511	Románfalvi uradalomba	2 035
Dénes nővéreitől	4 128	Kassai adók, Számlák, ügyvédi díjak, udvartartás, nyugdíjak	5 320
Monoki borok ára	10 000		
Vegyes	37	Vegyes	9 045
Összes	203 667	Összes	203 669

Forrás: Saját szerkesztés a hivatkozott kimutatások alapján

1884			
Bevétel típusa	Összeg (forint)	Kiadás típusa	Összeg (forint)
Előző évi maradvány	19 709	Dénes grófnak kiutalt	54 100
Bérletekből	98 501	Uradalmi províziók és kamatok	4 500
Borok ára	3 385	Krasznahorkai pénztárnak	20 000
Eladott lovakból	4 000	Lazonyi uradalmi kiadás	11 000
		Építési és helyreállítási költségek	25 183
		Ügyvédi díjak	1 000
		Hitbizományi ügyek kiadásai	2 000
Összes	125 595	Összes	117 783

Forrás: Saját szerkesztés a hivatkozott kimutatások alapján

2. TÁBLÁZAT

Az 1883-as év pénztári kimutatása		Az 1884-es év pénztári kimutatása	
Centrális pénztár bevételei	203 667 forint	Centrális pénztár bevételei	125 595 forint
Centrális pénztár kiadásai	203 669 forint	Centrális pénztár kiadásai	117 783 forint
Krasznahorkaváraljai gazdasági és erdészeti pénztár bevételei	253 243 forint	Krasznahorkaváraljai ura- dalmi pénztár bevételei	197 786 forint
Krasznahorkaváraljai gazdasági és erdészeti pénztár kiadásai	251 313 forint	Krasznahorkaváraljai ura- dalmi pénztár kiadásai	195 101 forint

Forrás: Saját szerkesztés a hivatkozott kimutatások alapján

HELYSÉGNEVEK:⁴¹

Almás, Trencsén vm. (Jablonové, Sk.)
 Andrási, Pacsa (1899-ig), Gömör vm. (Pača, Sk.)
 Berdárka, Gömör vm. (Brdárka, Sk.)
 Bekecs, Zemplén vm. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
 Betlér, Gömör vm. (Betliar, Sk.)
 Brezova, Nyitra vm. (Brezovica, Sk.)
 Csákány, Nógrád vm. (Čakanovce, Sk.) ?
 Csebb, Zemplén vm. (Žbince, Sk.)
 Csejte, Nyitra vm. (Čachtice, Sk.)
 Csetnek, Gömör-Kishont vm. (Štítnik, Sk.)
 Dernő, Gömör vm. (Dnava, Sk.)
 Feketepatak, Gömör vm. (Čierny Potok, Sk.)
 Felsősjó, Gömör vm. (Vyšná Slaná, Sk.)
 Gecel, Gömör vm. (Kocel'ovce, Sk.)
 Gócs, Gömör vm. (Gočovo, Sk.)
 Halmaj, Abaúj vm. (BAZ m.)
 Hankova, Annafalva, Gömör vm. (Hanková, Sk.)
 Hárskút, Gömör vm. (Lipovník, Sk.)
 Homonna, Zemplén vm. (Humenné, Sk.)
 Jablonca, Abaúj-Torna vm. (Silická Jablonica, Sk.)
 Jólész, Gömör vm. (Jovice, Sk.)
 Jósvafő, Abaúj-Torna vm. (BAZ m.)
 Kiskinizs, Abaúj vm. (BAZ. m.)
 Kiskovácsvágása, Gömör vm. (Kováčová, Sk.)
 Kis-szlabos, Kisszabos, Gömör vm. (Slavoška, Sk.)
 Kosztolna (Kisegy házas), Nyitra vm. (Kostolná Ves, Sk.)
 Körtvélyes, Abaúj-Torna vm. (Hrušov, Sk.)
 Krasznahorkahosszúrét, Gömör vm. (Krásnohorská Dlhá Lúka, Sk.)
 Krasznahorkaváralja, Gömör vm. (Krásnohorské Podhradie, Sk.)
 Kuntaplóca, Kuntapolca?, Gömör vm. (Kunova Teplica, Sk.)
 Lask, Zemplén vm. (Laškovce, Sk.)
 Lazony, Zemplén vm. (Ložín, Sk.)
 Legyesbénye, Zemplén vm. (BAZ m.)

Lehota, Abaszállás (Lehota, Sk.)
 Letenye, Zala vm. (Zala m.)
 Mád, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Márkuska, Gömör vm. (Markuška, Sk.)
 Megyaszó, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Miava, Nyitra vm. (Myjava, Sk.)
 Monok, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Nagykosztolány, Nyitra vm. (Veľké Kostoľany, Sk.)
 Nagy-szlabos, Gömör vm. (Slavošovce, Sk.)
 Nemeskürt, Nyitra vm. (Zemianske Sady, Sk.)
 Ochтина, Martonháza, Gömör vm. (Ochtiná, Sk.)
 Oláhpatak, Gömör vm. (Vlachovo, Sk.)
 Ótura, Nyitra vm. (Stará Turá, Sk.)
 Parnó, Zemplén vm. (Parchovany, Sk.)
 Pelsőc, Gömör vm. (Plesivec, Sk.)
 Podola, Podolin, Szepes vm. (Podolíne, Sk.)
 Rekenyeújfalú, Gömör vm. (Rakovnica, Sk.)
 Restér, Gömör vm. (Roštár, Sk.)
 Rédova (1899-ig), Sajóréde, Gömör vm. (Rejdová, Sk.)
 Románfalva, Nyitra vm. (Rumanová, Sk.)
 Rochfalva (1899-ig), Rozsfalva, Gömör vm. (Rochovce, Sk.)
 Sebespatak, Bisztró (1899-ig), Gömör vm. (Rožňavské Bystré, Sk.)
 Somos, Sáros vm. (Drienov, Sk.)
 Somosújfalú, Sáros vm. (Drienovská Nová Ves, Sk.)
 Szada, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Szigetvár, Somogy vm. (Baranya m.)
 Szilice, Gömör vm. (Silica, Sk.)
 Tapolca, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Tarcál, Zemplén vm. (BAZ m.)
 Töketerebes, Zemplén vm. (Trebišov, Sk.)
 Uhorna, Dénes, Gömör vm. (Úhorná, Sk.)
 Vacsharasz, Szepes vm. (Chrast' nad Hornádom, Sk.)
 Vagyóc, Nyitra vm. (Vad'ovce, Sk.)
 Varbóc, Abaúj-Torna vm. (BAZ m.)
 Verbó, Nyitra vm. (Vrbové, Sk.)
 Veszéle, Árya vm. (Oravské Veselé, Sk.)

41 A felsorolásban szereplő rövidítések: vm.: vármegye, m.: megye, Sk.: Szlovákia. A zárójelben levő településnév (elcsatolt terület esetén is) a mai hivatalos településnevet és országot, vagy azt a megyét jelenti, amelyhez jelenleg tartozik. A kérdőjel pontosan be nem azonosítható települést jelent.

ISTVÁN HEGEDŰS

**LAND OWNERSHIP OF THE MONOK BRANCH
OF THE ANDRÁSSY FAMILY**

The paper consists of the elaboration of two separate yet strongly connected subjects. The first theme is devoted to the circumstances of the fee tail settlement of the younger or Monok branch of the Andrassy family, as well as a presentation of those manors and estates owned by the Monok branch, including their size and value, which were united in the hands of Dénes Andrassy in 1873. This will be followed by a comparison of two years in the fiscal condition of the central pay office in Krasznahorkaváralja, highlighting the conditions of income in the 1880s, and identifying Dénes Andrassy's main sources of income. The discussion is not centred on a particular manor, estate, or other unit of management, but the history of land ownership associated with one person.

After clarifying the circumstances of the fee tail settlement and correcting some earlier inaccuracies, a more realistic picture can be obtained. The process of fee tail devise is explored, as well as the legal and material aspects of bequest, with an overview of all entailed estates. Research of the cash books related to the younger branch of the Andrassys, found in the Levoča State Archives, proved to be a valuable source for the exploration of the Krasznahorkaváralja manor and the income of Dénes Andrassy. The paper is based on the analysis and presentation of the cash books and statements relating to the years 1883 and 1884.

TAGÁNYI ZOLTÁN

CSAJANOV ÉS A VOLT HARMADIK (FEJLŐDŐ) VILÁG MEZŐGAZDASÁGA

**A családi gazdálkodás és az egyszerűbb szövetkezetek
Csajanov elméletében, valamint az összehasonlító
agrártörténeti kutatások**

A CSAJANOV-KUTATÁSOK AKTUALITÁSA

Csajanov a Tyimirjazev Mezőgazdasági Akadémia elődjén tanított, és munkásságának jelentősebb része a NEP korszak húszas éveire esett. Ekkor, az 1917-es forradalom után a volt Szovjetunióban – az agrárreform következtében – az agrárstruktúra differenciálódása megállt, és ezzel együtt a közepes paraszti birtoktestek váltak uralkodóvá. Elmélete a közepes paraszti birtoktest előnyösnek ítélt jegyein és vonásain alapult. Ezen túlmenően szerinte a paraszti termelés önellátó jellegű, és minden paraszt annyit fogyaszt, amennyit megtermel. További elképzelései szerint mind a munkaerővel, eszközökkel, inventáriummal, igavonó s haszonállatokkal való ellátottság területén minden egyes paraszti termelő önellátó, vagyis független. A NEP korszakában sem a földbérlet, az iga és a föld fejében való ledolgozás, sem a mezőgazdasági bér munkásként való elszegődés vagy bér munkás felfogadása és alkalmazása nem volt általános.

Csajanov elképzelései rendkívül népszerűek voltak a múlt évszázad hetvenes éveiben és a nyolcvanas évek nyugati agrárszociológiájában, ami nemcsak annak tudható be, hogy a húszas években Nyugat-Európában többször megfordult, tanulmányokat folytatva (lásd például a „bécsi iskola” tanulmányozását és propagálását), hanem annak is, hogy a paraszti termelési mód alapját az önellátó, autark jellegű, de jobbra családi paraszti üzem képezi. Az amerikai demokrácia jelszavai közt olyan deklarációkat találhatunk, melyek szerint ennek alapvető jegyei a vagyonbiztonság, vállalkozói szabadság, valamint ennek eredményeként a profit feletti szabad rendelkezés. Ebben az ideológiai rendszerben – mint vagyoni típus – alapvető szerepet játszik a családi farmeri üzem, amelyet egykor az USA-ban is propagáltak.¹

Csajanov agrár elmélete rendszerében sommásan jelezni kívánjuk a szövetkezésre vonatkozó elképzeléseit is. A 19. század végétől és a 20. század elejétől kezdve a nyugat-európai mezőgazdaságban egyre nagyobb méreteket bontakozott ki az önkéntesség elvén alapuló szövetkezés: a hitel- és értékesítési szövetkezetek. Ezek a szövetkezés egyszerűbb formái, ugyanakkor ide tartoznak még például a paraszti

¹ A farmeri üzem családsszervezeti kérdéseit az USA-beli agrárszociológiai kézikönyvek közül elsőként a Baton Rouge-beli Francis Bertrand írta meg, de az amerikai demokrácia e jelszavait olvashatjuk például Kenneth H. HANSEN *Public Education in American Society* (Englewood Cliffs, N. Y. 1963) című munkájában (419.).

közösségi munkakooperációk, vagy oroszul az „artyelek”. Csajanov elképzelései szerint a szövetkezési formáknak az egyszerűbb és átmeneti fajtáktól kell vezetniük a kolhoz jellegű horizontális integrációhoz a korábbiak egyidejű fennléte mellett. Ez utóbbival szemben a felvásárlási, és így a kontraktációs vertikális mezőgazdasági integráció propagátora volt a szövetkezés esetében. Amíg az átmeneti szövetkezeti formák voltak általánosak, addig Csajanov vezető szerepet játszó agrárteoretikus volt. Viszont amikor Sztálin hozzálátott a horizontális, teljes és általános kolhozosításhoz, Csajanovot Szibériába, Alma Atába száműzte, aki aztán az ottani statisztikai hivatalban tevékenykedett. A nyolcvanas évek szovjet híradásai alapján 1939-ben Sztálin – egy koncepció per után és annak ítélete alapján – golyó általi halálra ítélte.²

A sokáig tartó, Csajanovról való hallgatás csendje a múlt évszázad hetvenes éveiben tört meg, e kezdeti elemzések alapján azonban ekkor ezeknek a szerzőknek úgy kellett nyilatkozniuk róla, mint a kispolgári torzítások ideológusáról.³ Ez tartott egészen 1987-ben bekövetkezett teljes rehabilitációjáig. Ez részint annak is a következménye, hogy a horizontális integrációval szemben a háztáji termelést serkentető, a háztáji vertikum népszerűsége a szovjet mezőgazdasági termelés esetében is növekedett, a szerződéses háztáji termelés propagálásával egyetemben a múlt évszázad nyolcvanas évei végén. A háztáji vertikum elismerésével vált ismét nyilvánvalóvá, hogy a mezőgazdaságnak mindig lesznek olyan ágazatai, ahol a mezőgazdasági kistermelés fog dominálni, lásd például a zöldség- és gyümölcsstermelést, valamint az állattartást. Ezen intenzív kultúrák termelése mindig a családi üzem keretei között lehetséges, és csak ennek keretében rentábilis e tevékenységi fajta. Óvott attól, hogy a nagyüzemi mezőgazdasági termelést úgy kezeljük, mint az ipart, ugyanis a mezőgazdasági nagyüzemi formák léte ellenére fennmaradt a szezonális tényezője, és ez hatással van és lesz a mezőgazdasági termelésre. Csajanov tanainak a nyolcvanas évek végétől kezdődő népszerűsége azzal is magyarázható, hogy az akkori Szovjetunióban a szövetkezeti és egyszerűbb szövetkezeti fajtákon túl olyanok is megfigyelhetők, melyek korábban a volt kelet-európai szocialista országokban is léteztek, lásd Lengyelország vagy az egykori Jugoszlávia esetét.

2 Csajanov elméletére vonatkozóan a *Theory of Peasant Economy* címmel angolra is lefordított munkája a legalapvetőbb és legismertebb. Csajanov szövetkezési elgondolásait összefoglalta: KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

3 A hetvenes évek korszakának e kísérletei közül említenünk kell két munkát: DANYILOV, Viktor Petrovics: *Szovjetszkaja dokolhoznaja gyerevnyja. Naszelenyje, zemlepolzovanyije i hozjajsztvo*. Moszkva 1977, valamint FIGUROVSZKAJA, Nagyvezsda Konsztantj inovna: *Agrarnije problemi v szovjetszkoj ekonomiceszkoj lityeraturi 20-ih godov*. Moszkva 1979.

CSAJANOV ELMÉLETÉNEK FILOZÓFIAI ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ALAPJAI

Csajanov elmélete az 1917-es forradalom után született, az orosz falura vonatkozó elképzeléseiben azonban a társadalomtörténeti intézmények maradványai és nyomai ugyancsak visszatükröződtek. Az 1920-as évekig is tapasztalhatók voltak az agrárkapitalizmus maradványai az orosz falun. A kapitalizálódó orosz falun a majorsági nagybirtokon a manufaktúrális szeszfőzés, cukorgyártás vagy pedig tégláégetés és gyártás folyt, és e manufaktúrák a nagybirtokos kis parcella biztosítása fejében végzett robot vagy oroszul „barscsina” révén juthattak olcsó paraszti munkaerőhöz.⁴ A majorságon túl a parasztság köreiből is kialakulhattak a kapitalisztikus jellegű fejlődési tendenciák. A parasztság soraiban is bekövetkezett a vagyoni, birtoklási differenciálódás. A középparaszt figurája mellett világosan elkülönültek a vagyonos paraszti és a zsellér jellegű elemek. A vagyonosabb, később kuláknak nevezett elemek eszközökkel és igásállattal megfelelően el voltak látva, ugyanakkor munkaerőhiányban szenvedtek. Ennek kiküszöbölése érdekében bérleti parcellát biztosítottak igával egyetemben a zsellér vagy oroszul a „batrak” elemek számára, akik e földparcellát és igás munkaszolgáltatást a ledolgozás, az „otrabotka” formájában viszonozták és egyenlítették ki a vagyonosabb parasztok, vagyis a „kulákok” számára. Ez a bérleti ledolgozás és igauzsora forma egy késő feudális, kora kapitalisztikus jellegű függési viszonyt – oroszul szólva – a „kabala”-i függést hozta magával. Majd még a hagyományos munkakooperációkat és a kölcsönös segítség intézménye kalákamunkáját is saját gazdasága megművelése számára sajátította ki az orosz falun ez a vagyonosabb elem. Viszont a zsellérek, vagy pedig az ún. „batrak”-ok esetében láthatjuk: ezek igyekeznek a földet intenzíven megművelni – ha pedig nem tudtak a városba áttelepedni vagy migrálni, vagyis oroszul szólva az „othodnicseszto” eredménytelen, akkor a kisparcellás mezőgazdasági tevékenység mellett a téli holt szezonban kiegészítő és járulékos házi, kézműipari termeléssel, „kusztar”-ipar üzésével foglalkozhattak.⁵ A kisparcellás mezőgazdaság és a háziipari tevékenység egyidejű fennléte mellett a faluról való elvándorlás, az „othodnicseszto” amiatt is eredménytelen volt, mert a fejadózás következtében a fennmaradó és még létező faluközösség megakadályozta tagjai kiválását és a városba való migrációját, hogy az elvándorlók ne vonják ki magukat a közösségi adózás terhei alól.

A faluközösség kérdése Csajanovnál filozófiai jellegű megfontolásokig is elvezet bennünket. A zárt faluközösségi rendszert a sztolipini földreform ún. agrárbonapartizmusa is igyekezett felbomlasztani. Ennek fenntartása következtében mindenki

4 Az utóbbi időkben tanulmányok egész sora született a kora kapitalista fejlődési tendenciákra vonatkozóan az orosz mezőgazdaságban, de a munkáskézhez való hozzájutás e módját a lengyel tudományban a hatvanas években Witold KULA is jelezte magyarul is kiadott könyvében: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. Ford. D. MOLNÁR István. Budapest 1985. (Társadalomtudományi Könyvtár). Lásd 242.

5 E kérdésre vonatkozóan lásd többek között írásunkat: TAGÁNYI Zoltán: Négy tanulmány a paraszti háziiparokról és a kora kapitalisztikus tendenciákról a mezőgazdaságban. Négy szovjet tanulmány ismertetése. *Agrártörténeti Szemle* 1984. 3–4. 585–588.

ugyanúgy volt kénytelen gazdálkodni, mint határbeli szomszédja, és senki sem tudta önállóan a saját maga eszközeivel modernizálni gazdasága termelését. A sztolipini földreform hatásaként egyesek kísérletet tettek, a tanyára vagy oroszul az „otrub”-ra való kitelepedésre, ahol birtokaik tagosítatlan parcelláit összevonhatták, főleg a vagyonos, vagyis kulák jellegű elemek. A tanyára vagy az „otrub”-ra való végleges kitelepedés annak következtében is lehetetlen volt, hogy ezt a zselléri elemek megakadályozták, mivel ha ez bekövetkezett: így részes bérleti parcellához és bér munkalehetőségekhez nem juthattak hozzá, és a továbbiakban megélhetési alap nélkül Szibériába kívánták kiköltöztetni őket.⁶ Mindezen kísérletek, vagyis a tanyák vagy „otrub”-ok kialakítására irányuló törekvések ellenére az újraosztásos faluközösségek 1917-ig ugyancsak fennmaradtak. Így nemcsak e korszakig, hanem Csajanov tevékenysége idejében is az újraosztásos faluközösségek léteztek a volt Szovjetunióban a húszas években.⁷

Az említett paraszti, újraosztásos faluközösségeken túl a nagycsaládi szervezeti struktúra („bolszeszemejnaja obscsina”) hatásának nyomai is jól kimutathatók Csajanov rendszerében. Ugyanis azt bizonyítja, hogy a családtagok számának növekedésével együtt a birtokolt és művelt föld nagysága is növekedett, majd ezután egy bizonyos családnagyság elérésekor ennek osztozkodása, csökkenése következik be, ami a hagyományos faluközösségek paraszti nagycsaládjai esetében is látható. Szintén a nagycsaládi szervezettel hozható kapcsolatba a kölcsönös kalácamunkálat, amit az orosz irodalom az egyszerű, „artyel”-szerű munkatársulás formájában és neve alatt tart számon az orosz parasztság körében. E kölcsönös segítségi, kalácamunkák képezték az egyszerűbb szövetkezeti fajták és formák alapját Csajanovnak a szövetkezésre vonatkozó elképzeléseiben.

A fentebbieket azért is említettük, mert Csajanovval szemben olyan vádakat emeltek, melyek szerint neonarodnyik gondolkodó lett volna – talán nem is alaptalanul. Közismert például a Lenin és Plehanov közötti vita arról, hogy a faluközösség milyen szerepet fog játszani az eljövendő szocialista parasztság életében; múltja maradványait ők is az orosz „mir”-ben látták a falun. Hasonló dilemmák Csajanovnál is jelentkeztek. Ő nemcsak agrár-közgazdaságtani, hanem szépirodalmi író is volt. Az ő tollából származik az Ivan Kremnyev álnév alatt írott írás *Bátyám, Alekszej utazása a paraszti utópia országába* címmel.⁸ Ez lényegében egy Montesquieu-t idéző utleírás, amelyben a faluközösség utópisztikus képében adja meg az eljövendő parasztság társadalmi és gazdasági berendezkedése intézményeit, többek között hivatkozva Herzenre is. Ezen írása alapján az eljövendő rend alapjául a faluközösségnek

6 A sztolipini földreform kérdésének igen széles körű irodalma van, és ezen a téren Dubrovskij akadémikus munkásságát kell megemlítenünk. E témakörben ismertettük LIPINYSZKIJ, L. P. munkáját: *Sztolipinszkaja agrarnaja reforma v Belorusszii*. Minszk. Az ismertetést lásd: *Agrártörténeti Szemle* 1983. 1–2. 302–303. (TAGÁNYI Zoltán).

7 Az orosz „mir” jelenségeit elemzi a forradalom utáni korszakban: KABANOV, V. V.: *Kresztjanszkoje hozjajstvo v uszlovijah „vojennovo kommunyizma”*. Moszkva 1988. 302.

8 Csajanov ezt az írását „Ivan Kremnev” álnév alatt írta *The Journey of my Brother Alexey to the Land of Peasant Utopia* címmel, amelyet a *The Journal of Peasant Studies* című folyóiratban később lehoztak angolul is (1976. 1. 63–109.).

kell szolgálnia, és ennek keretében a paraszti munkaközösségek egy további formája, a kölcsönös segítségi munkalákák és munkakooperációk is jelentkeznek. Ez az említett kooperációs elv Csajanovnál Kropotkintól származik.⁹ Mint ahogy jeleztük, még a hetvenes és a későbbi évek kutatói kénytelenek voltak Csajanovot kispolgári neonarodnyik gondolkodónak titulálni. Említett esszéje alapján is láthatjuk, hogy az orosz utópisztikus szocializmus hagyományainak megfelelően az eljövendő társadalmi rendet a faluközösség fenntartásában, annak formájában képzelte el. Ez a gondolat azért is figyelmet érdemel, mert a nem kapitalisztikus társadalmi berendezkedést hirdető tanok szerint a harmadik világ országaiban az egykori törzsi társadalmak jövőjének kialakítása – az állami dominancia mellett – a törzsi keretből viszsza maradt törzsi faluközösségek fenntartása révén lehetséges, és a kezdeti szövetségi formák szintén e hagyományos intézmények maradványai és azok átmentése révén lehetségesek.¹⁰

CSAJANOV AGRÁRELMÉLETÉNEK ALAPVETŐ ELEMEI

Így, mint ahogy jeleztük, Csajanov elképzelései között olyan intézmények utóélete, mint a faluközösség vagy pedig a paraszti nagycsaládi szervezet és annak maradványai ugyancsak kimutathatók. E tendenciák jelentkezése nem volt véletlen tanaiban, ugyanis a kora kapitalisztikus fejlődési tendenciákkal együtt, a NEP korszakának rendkívül sok olyan gazdasági eleme volt, ami a naturalizációra emlékeztet. Ekkor a földbérlet, az igazusorának ledolgozással való kiegyenlítése, valamint a mezőgazdasági bér munkásként való elszegődés jelenségei egy időre visszaszorulóban voltak. Az 1917-es év utáni időszakban, a földreform következtében az agrárstruktúrában sajátos változások és átalakulások következtek be. Elsősorban a kapitalista viszonyok egyik általános jegyét és tendenciáját, a társadalmi és birtokdifferenciálódást ellentételezendő, majd pedig a birtokstruktúra elaprózódását megakadályozandó vették be a földreformot. Ennek eredményeként a zsellérek, a „betrak”-ok, valamint a kulákgazdaságok száma is csökkent. A NEP korszakának agrárpolitikája elsősorban a közepes paraszti gazdaságokra és birtoktestekre igyekezett alapozni a maga agrárstartégiáját. A reform következményei Lenin elképzeléseivel is egybevágtak, melyek szerint a falusi kizsákmányolók, a kulákok szerepét és súlyát csökkenteni kell gazdasági hatalmuk egyidejű korlátozásával, de ezzel egy időben a zsellérek, a „betrak”-ok száma is zsugorodott a földosztás révén. Ekkor a mezőgazdaság legfontosabb figurája a középparaszt, Lenin azonban azt hangoztatta, hogy ez egyaránt ki-

9 Kropotkin tanításait és elveit ugyancsak ismertették Magyarországon (lásd a Társadalomtudományi Könyvtárt a századforduló után) és Lengyelországban is. Erről írtak az *Archivum Mysli Społecznej* című sorozatban: Włodzimierz RYDEWSKI és Irena SOCHA-TURONSKA. Lásd Tom 24. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

10 E kérdéskörre vonatkozóan a maga korában közismertek voltak Szymon CHODAK idevágó leírásai és analízisei. Az utóbbi munkák közül lásd még például: MALINOWSKI, Marek J.: *Ideologie Afrykańskie. 1945–1985*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, valamint MELIKSZETOVA, I. M.: *Tribalizm i goszudarsztvennoszty*. Moszkva 1985.

zsákmányolt és kizsákmányoló, de hogyha kizsákmányolói szerepét korlátozzuk, akkor az új viszonyok kialakításakor támaszkodhatunk rá.

Csajanov a múlt évszázad húszas éveit, a NEP-korszak agrárteoretikusa volt, és az akkor általános – és említett – tendenciának megfelelően mindent a középparaszt figurájára tett fel. Szeme előtt egy olyan vízió lebegett, hogy a külső világtól és piactól függetlenül, a faluközösség keretében gazdálkodik az önellátói, családi birtokkal rendelkező középparaszt. Ennek a paraszti gazdaságnak az önellátói jellege olyan, hogy nemcsak független a piactól, hanem mind az eszközökkel, mind az igával, valamint munkaerővel való ellátottság területén teljesen autark, vagyis független. Az ilyen paraszti üzem eszközökkel megfelelően ellátott, majd pedig annak következtében, hogy a piactól is teljesen független, bér munkaerőre sincs ráutalva. A faluközösség keretein belül gazdálkodó önellátó középparaszt figurája és jelensége tette lehetővé az ún. paraszti termelési mód elméletének kidolgozását Csajanov nyugati interpretátorai, például a Theodor Shaninnal együtt dolgozó Mark Harrison révén is.¹¹

Annak következtében, hogy a középparaszt a piactól teljesen független önellátó gazdálkodást folytat, csak annyit termel, amennyi igényei kielégítéséhez szükséges. Így nála is megjelenik a közgazdaságtani elméleteknek megfelelően a termelés és fogyasztás közötti egyensúly („equilibrium”). E gazdasági rendszer következményeként a paraszti családban minden az önkiszígerelő munkát megkövetelő termelésnek van alávetve, így a paraszti család prokreatív funkciói is. A paraszti család tagjai számának növekedésével a művelt és birtokolt földbirtok nagysága is növekszik, a családtagok számának csökkenésével együtt pedig zsugorodik össze a birtokolt és művelt földterület nagysága. Csajanov elképzelései szerint, amikor a paraszti birtok és család egy bizonyos nagyságot elér, akkor a nagycsaládi rendszer követelményeinek megfelelően az osztozkodás következik be. Az említett, nukleáris egységekre való lebomlás után ismét beindul az akkumuláció folyamata, ami ismét a nagycsaláddhoz vezet (lásd: „bolszeszemejnaja obcsina”). A nyugati kutatók szerint ez képezi a híres csajanovi családciklikusság elvének alapját.

Nagyjából e szerkezeti elemek segítségével jellemezhetjük sommásan Csajanovnak a paraszti termelési módra vonatkozó elképzeléseit. Ez az önellátó faluközösség, valamint a paraszti család munkaszervezete létezett a NEP-korszak egy szakaszában. A Csajanov által elképzelt gazdasági naturalizáció azonban nem sokáig maradt fenn. Az ún. „hadikommunizmus” időszakban maga a szovjet hatalom igyekezett a belső piaci viszonyokat kialakítani, vagyis azt elérni, hogy a városok ellátása érdekében a parasztság mezőgazdasági termékfelesleget tudjon termelni. Ennek érdekében – valamint az esetleges további birtokdifferenciálódást elkerülendő – a

¹¹ Csajanovról szóló analíziseket olvashatunk a Theodor SHANIN által szerkesztett *Peasants and Peasant Societies* című kötetben (1971) és a *The Journal of Peasant Studies* című folyóiratban. Így ebben találhatjuk Mark HARRISON idevágó tanulmányát: Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry. 1975. Vol. 2. Nr. 4. Ugyanakkor ugyanebben a folyóiratban olvashatunk olyan elemzéseket is, melyek a csajanovi elképzeléseket a klasszikus paraszt-definíciókkal vetik össze: Lásd Judith ENNEV, Paul HIRTS és Keith TRIBE tanulmányát: „Peasantry” as an Economic Category (1977. Vol. 4. Nr. 4.). A folyóirat ugyanezen kötetében lásd még: HARRISON, M.: The Peasant Mode of Production in the Work of A. V. Chayanov.

progresszív beadási, majd a szerződéses s kontraktációs kihelyezéssel igyekezett megvalósítani. Ez leginkább a vagyonosabb gazdákat, a kulákokat érintette érzékenyen – ugyanakkor kevésbé sújtotta a középgazdákat –, viszont a szegény, zsellér jellegű elemek gyarodását ennek eszközével igyekezett elősegíteni.

A feltételezett paraszti termelési mód ellenére, a piactól való teljes függetlenség feltételezése ellenére – a NEP, a hadikommunizmus beavatkozásai következtében is – egyértelműek voltak a társadalmi differenciálódás jelenségei, valamint a piaci viszonyok újraszűletése, és ezt ekkor és a későbbiekben is Csajanov képtelen volt figyelmen kívül hagyni. A piaci viszonyok újraéledése következtében a városokat övező közvetlen határos településeken, falvakon a mezőgazdasági termékek árai magasabbak, majd a központi várostól távolodva nemcsak az árak, kínálati árak lesznek alacsonyabbak, hanem a művelés intenzitása is csökken. A piaci viszonyok újraéledésével egy újfajta társadalmi differenciálódás indult be. Így voltak olyan szegényparaszti elemek, akik noha magasabb bérért ugyan, mint korábban, de arra szorultak rá, hogy mezőgazdasági szezonális bémunkára elszegődni, viszont megjelentek és kialakultak ismételt olyan nagyobb parasztgazdaságok, melyek kénytelenek voltak bémunkást foglalkoztassanak munkaerő hiányában. Az eszközzel és igásállattal való ellátottságban is a birtokkategóriáknak megfelelően ismételt társadalmi, rétegződésbeli különbségek alakultak ki.¹² E vagyoni különbségeket kiküszöbölendő, a szegényebb, iga és inventárium nélküli parasztlakosok most már nem folyamodtak földbérlethez és az igauszora igénybevételéhez, hanem eszközzel és igásállattal való ellátásuk érdekében egyszerűbb szövetkezeti fajtákba, a kommunákon túl „toz”-okba és „artyel” jellegű munkatársulásokba tömörültek. Így elsősorban az ad hoc jellegű alkalmi iga- és eszköz-, inventárium-használati közösségek révén juthattak a hiányzó mezőgazdasági eszközökhöz, gépekhez, valamint igaéhoz.¹³

Ahogy jeleztük, Csajanov elképzeléseiben egy autark, piaci viszonyoktól független, a faluközösség és a paraszti család szervezetében és keretében termelő középparasztra alapozott paraszti termelési mód hipotézise és víziója alakult ki. A későbbi analízisek alapján is látható, hogy ez az autark és a piaci viszonyoktól mentes paraszti termelési és gazdálkodási mód azonban felbomlott, a nyugati elemzők szerint is. Az agrárszervezet és -viszonyok ilyen változásával együtt a továbbiakban Csajanovnak állást kellett foglalnia a szövetkezeti gazdálkodást illetően is. Ő elsősorban

12 A gazdasági és társadalmi viszonyok ilyen jellegű alakulását Viktor Petrovics DANYILOV már idézett munkájában is bemutatja, majd a továbbiakban szintén az ő szerkesztésében kiadott ötkötetes szovjet parasztságtörténeti munka is analizálja ezeket a jelenségeket (lásd: *Isztorija kresztijanvsztva SzSzsZR*. Moszkva 1986–1988). E másodlagos differenciálódás, illetve a paraszti termelési mód felbomlásának elemzését olvashatjuk szintén Harrisonnál: HARRISON, Mark: Resource Allocation and Agrarian Class Reform. The Problems of Social Mobility among Russian Peasant Households (1880–1930). *The Journal of Peasant Studies*. 1977. Vol. 4. Nr. 2. 127–162. Így a bérlet és a mezőgazdasági bémunka alkalmazásának jelenségei is kimutathatók analízisei alapján. Lásd a 135. oldalon a 2. sz. táblát (forrás: Kushenko).

13 Az idevágó szovjet kolhoz történeti munkákban nagyon sok adatot találhatunk a szegényebb és zsellér, „betrak” jellegű elemeknek a falusi egyszerűbb szövetkezési formákba való tömörülésére vonatkozóan a már említett és Viktor Petrovics DANYILOV által írott munkában (lásd 3. lábjegyzet), valamint az általa szerkesztett gyűjteményes kötetekben.

az egyszerűbb szövetkezeti fajtákat, a hitel- és értékesítési szövetkezeteket propagálta a szövetkezés fokozatossága és az önkéntesség elvét hirdetve. Ennek egyik megnyilatkozása – szerinte is – az ad hoc jellegű munkakaláka, kooperáció, vagyis a régi orosz „artyel”. A kolhozmozgalom beindítása korszakában felhívta a figyelmet arra, hogy nem lehet mindent egyértelműen a kolhozra, a horizontális integrációra feltenni. Figyelmeztetett, hogy a horizontális integráció egyoldalú alkalmazása veszélyekkel jár együtt, és úgyszintén hangsúlyozta, hogy a mezőgazdasági termelésnek mindig lesznek olyan ágazatai, ahol a kihelyezések, szerződéses, kontraktációs vertikum és a családi üzem szervezete keretében lehetséges és rentábilis a termelés. Már akkor is jelezte, hogy a gyümölcsstermelés, a kertészeti kultúrák, valamint az állattartás esetében csak e szervezeti forma keretében lehetséges és kifizetődő a termelés. A továbbiakban ezen elveknek megfelelően előre figyelmeztetett, hogy a kolhoz és a horizontális integráció esetében az egyes kultúrák művelésében a kolhoz és a horizontális integráció kialakításakor az optimális és a kedvező üzemműködés nagyságának mértéke eltérő és különböző. Így például a cukorrépa termelése esetében 2 és 3 ezer, viszont a gabonatermelés esetében több 10 ezres hektárnagyságú kolhozok jelentettek az optimális üzemméretet. Munkásságának későbbi korszakában arra is utalt, hogy a mezőgazdasági termelés soha nem fog teljesen az ipari termeléshez hasonlulni, elsősorban a mezőgazdasági termelés szezonális jellege miatt.

Csajanov elképzeléseinek a mai napig tartó aktualitását az adja, hogy a fokozatos és önkéntes szövetkezés elvét hirdette. Így az értékesítési és hitelszövetkezeteken túl – elsősorban a régi orosz hagyományok, munkatársulások vagy „artyelek” hagyományaihoz visszatérve – olyan ad hoc jellegű eszköz- és géptársulásokat propagált, mint amilyenek manapság például a német géphasználati körök: a „Maschinenring”-ek, vagy pedig a francia „CUMA”. Ez azért is fontos mozzanat, mert a lengyel és az egykori jugoszláv mezőgazdaságban ilyen egyszerűbb szövetkezési formákat és megoldásokat találhattunk a múlt évszázad hatvanas és hetvenes éveiben. Tanainak további aktualitását képezte, hogy bizonyos mezőgazdasági ágazatokban – kihelyezések rendszerben – szerződéses formában a családi munkaszervezet keretében rentábilisak és kifizetődőek a mezőgazdasági termelés egyes ágazatai. Ez volt például az 1960-as évek végétől kialakított magyar típusú háztáji vertikum,¹⁴ mely modell követésére és elterjesztésére később a 1980-as években voltak kísérletek az egykori Szovjetunióban is.

14 A mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében a horizontális és vertikális üzemműködésre, valamint a mezőgazdasági termelés sajátos és specifikus jegyeire vonatkozóan lásd Basile KERBLAY (a 2. lábjegyzetben) már idézett és említett tanulmányát és analizését a SHANIN által szerkesztett *Peasants and Peasant Societies* című kötetben.

CSAJANOV ELKÉPZELÉSEI ÉS A HARMADIK VILÁG, AVAGY A TÖRZSI SZOCIALIZMUS ÉS A MEZŐGAZDASÁG MODERNIZÁCIÓJA

Csajanov elméletének eddigi analízisei esetében is láthattuk, hogy milyen társadalmi szervezetek keretében képzelte el a mezőgazdasági termelést (lásd a faluközösséget és családot). Hasonló kérdések és ideológiai problémák a harmadik világ országai agrárstratégiáiban is találhatók és láthatók. Itt a nem-kapitalista jellegű fejlődés ideológiájának deklarálásakor akadhatunk a modernizáció olyan jellegű elképzeléseire, mint amelyek Csajanov elmélete esetében is megfigyelhetők. A harmadik világ dekolonizált országai esetében a nem-kapitalista fejlődési útra téréskor két modell közül lehet választani. Így voltak olyan országok, melyek a mezőgazdasági termelés modernizációja esetében a szovjet utas modellt, a kolhozépítést választották, de az átmeneti formák között léteznek olyan megoldások, melyeknél a szövetkezesek egyszerűbb és önkéntes formáinak bevezetésével igyekeztek a mezőgazdasági termelést újjászervezni. Csajanov szövetkezési modellje lényegében egy nem-kapitalista utas fejlődés korai változata és válfaja, és ez volt elterjedőben az egykori harmadik világ dekolonizált, korábbiakban törzsi rendszerű társadalmában és országaiban. E modellnek van egy olyan motívuma itt is, ami Csajanov elemzése esetében az ő elképzelései között is kimutatható, nevezetesen: az orosz utópisztikus szocializmus gondolatának hatása. A dekolonizált, nem-kapitalista fejlődést választó országok esetében a faluközösségi szerveződési elv és a törzsiség gondolata, az ún. „tribalizmus” hirdetése még nemrég is megfigyelhető volt ezeknek az országoknak az ideológiájában. Az ilyen jellegű utópiák lényege az, hogy az eljövendő nem-kapitalista jellegű társadalmi rend és rendszer azonos lesz az egykori törzsi faluközösségi intézmények szervezetével. A „tribalizmus” elvének megfelelően például a parlamenti rendszert és ennek gyűléseit úgy képzelik el, mint egykor a faluközösségi öregek tanácskozáseit és gyűléseit.¹⁵ Ez a fajtájú ideológia azért is fontos, mert például a szovjet utas modernizáció azon korai válfaja, amely Csajanov elképzeléseiben is megmutatkozott, ezen országok esetében is jelentkezik az egyszerűbb szövetkezeti formák kialakításával. A mezőgazdasági termelésnek az egyszerűbb, az értékesítési és hitelszövetkezetek segítségével történő modernizációjánál e szervezetekben a faluközösségi és a törzsi elit igyekszik a maga központi és vezető helyét itt is megőrizni, természetesen a kulcsfontosságú pozíciókat elfoglalva. Amikor például a munkakooperációk és a kölcsönös segítségen alapuló kalákamunkákra támaszkodó ad hoc jellegű társulásokat propagálják, akkor a törzsi és faluközösségi vezető elit ezeket is igyekszik a saját érdekeinek és céljainak megfelelően kihasználni, a kezükben lévő nagyobb földbirtokok, gazdaságok megművelése céljából. A törzsi és így az etnikai hagyományok továbbélésének jelenségét példázandó, említhetjük az orosz Orleanyszkaja híradását, aki szerint Indiában az egyszerűbb szövetkezeti fajtákat úgy alakították ki egyes helyeken, hogy az azonos kaszthoz tartozók szerveztek közös szövetkezete-

15 E kérdést elemezve ismételtén a 10. lábjegyzetben már említett irodalomra kell hivatkoznunk.

ket.¹⁶ E hagyományokat illusztrálандó említhetjük, hogy ott, ahol a szövetkezetek magasabb formáit, a termelőszövetkezeteket alakították ki például Tanzániában és Ugandában – az ún. „ujumaa villages”-ek esetében – ezek termelői szervezete a nagycsaládi és a faluközösségi társadalmi intézményeken alapszik.¹⁷

Az említett ugandai és tanzániai „ujumaa villages”-eknél a művelt föld egy része közös volt, más része pedig egyéni művelés alatt állott. A szintén paternalisztikus latin-amerikai viszonyok közepette az itteni szövetkezetek, vagy pedig például a mexikói „ejidos”-ok szervezete ugyancsak hasonló volt. E térségben a volt NSZK-beli és holland kormányzati szervek az ún. Cebemo nevű projektjükben Braziliában is ilyen egyszerűbb szövetkezeti formákat alakítottak ki, a hagyományos latin-amerikai agrárszervezet: a „latifundiá”-ra és a „minifundiá”-ra támaszkodva. Ennek a hagyományos latin-amerikai üzemszervezetnek – a „minifunda” és a „latifunda” – együttes és párhuzamos léte dokumentált a kubai viszonyok közepette is.¹⁸ A Latin-Amerikában jelentkező szövetkezeti megoldási formák elsősorban a kisártermelők társulásai voltak a latifundialistákat ebből kizárva, annak érdekében, hogy kis gazdaságukat modernizálni tudják. Az említett Cebemo projekt esetében Serrinha tartományban a kisbirtokosok szervezete: a „Movimento de Organização Comitária” az adott tartományban a népesség 85%-át foglalta magában, olyan formában, hogy ebből a 20 hektárnál nagyobb gazdákat és birtokosokat kizárták.¹⁹

Az említett Cebemo fejlesztési terv a falun létező informális szervezetekre támaszkodva igyekezett bizonyos formális szervezeteket kialakítani a mezőgazdasági termelésnek a piaci áruforgalomba való bevonása céljából. Ezek kialakítása érdekében olyan informális családi, háztartási és faluközösségi kapcsolatokat vettek igénybe, melyek részint életre hívták a mezőgazdaságot modernizáló intézményeket, a piaci értékesítés szervezeteit, vagy akár mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó üzemeket.

A vizsgált Serrinha körzetben a szövetkezetek, álszövetkezetek is kialakulhattak a falusi és paraszti szakszervezetekkel, szindikátusokkal egyetemben. A kiszemelt

16 Ezt a jelenséget, amely a kelet-európai parasztság azonos birtokkategóriái szövetkezése esetében is megfigyelhető volt, szintén dokumentálta: ORLEANYSZKAJA, L. K.: *Szelszkolhozjasztvennaja kooperacija v Indii*. Moszkva 1969.

17 E kérdés a lengyel olvasó előtt Szymon CHODAK és Jerzy KLEER tevékenysége alapján jól ismert, de például a volt szovjet irodalomban a harmadik világ országaiban a termelőszövetkezeti mozgalmról írva az „ujumaa villages”-ek példáit szokták felemlíteni.

18 A Cebemo projekt viszonyai között a „latifundia” és „minifundia” közötti kapcsolatokat vizsgálja: VERHAGEN, Koenraad: *Self-help Promotion. A Challenge to the NGO-Community. Cebemo*. Royal Tropical Institute, The Netherlands, Amsterdam 1987. 146. A kubai viszonyok közepette a „latifundia” és „minifundia” kérdéseit tárgyalja Peter GREY a maga tanulmányában a K. E. WADEKIN által szerkesztett kötetben: *Communist Agriculture. Farming in the Far East and Cuba*. London – New York 1991. 132. Szintén ezeket a latin-amerikai mezőgazdasági üzemformákat analizálják: REITSMA, H. A., KLEINPENNING, J. M. G.: *The Third World in Perspective*. The Netherlands 1991. (Second Edition) 433. A Dominikai Köztársaság rizstermeléses földművelése esetében a „latifundia” és „minifundia” kérdését taglalja még: DOORMAN, Frans: *Adept at Adapting: Contributions of Sociology to Agricultural Research for Small Farmers in Developing Countries. The Case of Rice in Dominican Republic*. Wageningen 1991. 198.

19 VERHAGEN 1987. 59–61.

Serrinhában a kistermelők az APAEB-nek nevezett társulásba, vagyis szövetkezetbe tömörültek (lásd portugálul: „Associação dos Pequenos Agricultores do Estado da Bahia”, vagyis a „Bahia állam mezőgazdasági kistermelőinek társulása”). Így itt a nagy- és kigazdák között folyt a harc a faluközösségi legelőkért, a „fazandáros”-ért annak érdekében, hogy a kisparasztnak is kihajthassák állataikat a közösségi legelőkre. A kis- és nagyméretű mezőgazdasági termelők ezen összetűzései miatt a szegények szakszervezetein túl a termelői társulások, vagyis szövetkezetek, álszövetkezetek is kialakulhattak, ahol a földek egy része közös művelésben volt. A társulások kialakításának fő célja az volt, hogy a kisparaszti termelést az önellátóiról a piacozói szintre emelje fel. Ennek érdekében alakították ki a jelzett gazdasági és társadalmi intézményeket. A mezőgazdasági termelés intenzitása növelése érdekében a manioka művelése is elterjedt, és ennek feldolgozó üzemait is létrehozták ezek a társaságok. Ugyanakkor e szervezeteknek voltak saját üzletei, értékesítési központjai, hitelbankjaik stb. Ez segített a termelőnek abban, hogy a várossal felvegye a kapcsolatot elsősorban a piacozás érdekében, majd pedig mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó üzemeket is kialakítottak e körzetben. A továbbiakban a kölcsönös kooperáció kialakítása olyan régi intézményre támaszkodott, mint a hagyományos brazil kölcsönös paraszti segítség intézménye, a „mutiario”.²⁰ A brazil viszonyok között is olyan szövetkezeti formák alakulhattak ki, mint a Mexikóban ismert „ejidos” nevű szövetkezetek.

A harmadik világ esetében, ahol elsősorban önellátói kistermelők dolgoznak és élnek, külön kérdés a mezőgazdasági kistermelés szubvencionálása és támogatása annak céljából, hogy ezek piacozói termelőkkel alakuljanak át. Itt is adott a csábítás, hogy ezek elsősorban a közepes gazdát vagy farmert támogassák, de a Világbank szakemberei felhívták a figyelmet arra, hogy ez utóbbi réteg támogatásánál a mezőgazdasági termelés volumene vissza fog esni, a termékek árai nőnek, és a mezőgazdasági javak iránti fizetőképes kereslet csökkenni fog.

Így ennek érdekében indokolt az önellátó kistermelők termelésének szubvencionálása, támogatása, de ennek megvan a maga stratégiája. A világ e részein a mezőgazdasági kistermelők hajlandóságot mutatnak arra, hogy uzoratókéntől kérjenek kölcsönt, ilyen viszonyok közepette azonban a nagy centralizált és bürokratizált kereskedelmi bankok tevékenysége és ennek hatékonysága kétséges és eredmény nélküli. A harmadik világ falvaiban olyan decentralizált szövetkezeti, falusi bankokat, takarékpénztárakat kell kialakítani, melyek kisméretűek, és amelyekben jól ismerik a helyi viszonyokat. Ezek a kisméretű szövetkezeti bankok a faluközösségi viszonyok közepette azért hatékonyak, itt nincs banktitok, mindenki tudja, hogy ki milyen és mekkora nagyságú kölcsönt vett fel, és a közösség, a faluközösség kikényszeríti: a

20 VERHAGEN 1987. 7. fejezet: Self-help Organizations: Economic Activities and Performance. 77–92. A jelzett brazil viszonyok közepette is kialakultak bizonyos szövetkezeti formák, ahol a föld egy része közös szövetkezeti, míg más része egyéni művelés alatt áll. A harmadik világbeli mexikói szövetkezetek, az „ejidos” nevű szövetkezetek jó képét adja: ARCE, Alberto: *Negotiating Agricultural Development: Entanglements of Bureaucrats and Rural Producers in Western Mexico*. Wageningen 1993. 185. A szerző szerint a mexikói „ejidos”-ok esetében a földek 35%-a közös, 65%-uk pedig egyéni művelésben áll.

kölcsönt felvevő a hitel összegét fizesse vissza. A faluközösségi kontroll működése következtében a hitelezés láncolata nem szakad meg, és a kihelyezett kölcsönök nem hosszú, hanem rövid távra megtérülnek.²¹

A harmadik világ országaiban ugyanolyan ideológiai és szervezeti elemek (lásd: kalákaszerű munkatársulások) szerepelnek, mint Csajanov egykori elgondolásaiban. Itt viszont egy tényre kell felhívni a figyelmet. A cári Oroszországban nagy hagyományai voltak az ún. „pozemelnije” statisztikáknak, melyeket Lenin ugyancsak használt a maga korában, és Csajanov is lényegében e módszer segítségével dolgozta ki elméletét. A harmadik világ dekolonializált országaiban ilyen források nem találhatók, viszont nem szabad megfeledkezni arról, hogy a brit koloniális adminisztráció is ilyen statisztikákat készített az adózás nyilvántartása érdekében.

A továbbiakban a fejlődő országok viszonyaira vonatkozóan meg kell említeni, hogy a faluközösség más értelemben és formában jelentkezik, mint az egykori európai parasztság történetében. Ez elsősorban annak a következménye, hogy az égetéses és parlagváltós földművelési rendszer léte miatt ezekben az országokban manapság is az elszórt tanyás jellegű települések dominálnak az őserdők területén.²² Így az erdők irtása és a tanyás gazdaságok kialakítása az elszegényedők körében figyelhető meg, és az így kialakított új gazdaságok, valamint a törzsi parlagváltós, égetéses művelési rendszer létezése következményeként a világ őserdőállománya csökkenőben és pusztulóban van. A világon 900 millió hektár őserdő található, ebből azonban évente 7 millió hektár fogyni. Az őserdők 70%-a Afrikában, 50%-a Ázsiában és 35%-a trópusi Amerikában található. A Cernea-féle kötetben Guggenheim és Spear írásaikban arra hivatkoznak,²³ hogy az őserdők területe csökken az agrárexplózió következtében, ugyanis a faluközösségekből kiváló közösségi tagok új őserdei területeket művelnek égetéses, parlagváltós művelési formában, ami e terület zsugorodásához vezet. Ugyanakkor az erdők többségükben a faluközösségek birtokában és felügyelete alatt vannak, ahol a közösségi jog alapján legeltetni vagy gyűjtögetni lehet, majd ebből a „fakompetencia” elve alapján is részesedve az egyéb erdei termékeken való közös osztozás elve is adott. Az említett szerzők után maga Cernea is felhívja a figyelmet az erdőállomány csökkenésére. A világ népességének 50%-a őserdei vidé-

21 A mezőgazdasági önellátó kistermelők gazdálkodása támogatásának és szubvencionálásának kérdéseivel foglalkozik a világbanki tapasztalatok alapján: HILHORTS, Thea, OPPENOORTH, Harry: *Financing Women's Enterprise. Beyond Barriers and Bias*. Royal Tropical Institute, The Netherlands 1992. 134.

22 Az etnológiai irodalomban jól dokumentált ez a jelenség, ennek valódi arculata azonban akkor mutatkozik meg, ha konkrét gazdaságfejlesztési feladatokat kell megoldani. E kérdéskör közgazdaságtani és egyben gyakorlati vetületét jelzi: SIMPSON, E. S.: *The Developing World. An Introduction*. New York 1987. 360.

23 Az őserdők irtásának kérdését lásd: GUGGENHEIM, Scott – SPEARS, John D.: *Sociological and Environmental Dimensions of Social Forestry Projects*. In *Putting People First. Sociological Variables in Rural Development*. Ed. CERNEA, Michail M. 1991 (Second Edition. Revised and Expanded. Published for the World Bank). 304–340. Lásd még 575.

ken lakik. Afrikában s Latin-Amerikában 2 hektár, viszont Ázsiában 0,2 hektár ös-
erdő jut egy főre.²⁴

Így a faluközösségi, irtásos gazdálkodáson túl további integrációs szerepet a fel-
sőbb síkon és szinten a törzsek és törzsi szegmentumok képeztek és képeznek még
manapság is a harmadik világban. Itt is a szövetkezetszervezés az ad hoc jellegű ro-
konsági és faluközösségi munkakalákás kooperációkból vezethető le. Lényegében
azonban a szövetkezeti modernizáció elsősorban a történeti múlt által kialakított és
hátrahagyott társadalmi és gazdasági intézmények maradványaira telepedett rá, illet-
ve ezekkel került konfrontációba. Ezek az intézmények posztfeudális vagy pre-
kapitalisztikus jellegűek lehetnek, és azon intézményekkel vethetők össze, amelye-
ket az orosz falun az igával és gyalogos munkával való ledolgozási viszony alakított
ki, a kizsákmányoló jellegű bérleti formákkal („izdolnaja arenda”) egyetemben.

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ELŐTTI KORSZAK HAGYOMÁNYOS INTÉZMÉNYEINEK RENDSZERE

Az egykori ún. nem-kapitalista fejlődésű országoknál az agrárstruktúrába történő ál-
lami beavatkozással egy időben a régi és hagyományos múlt társadalmi intézményi
rendszere maradványainak léte ugyancsak kimutatható. Így itt is létezett egy olyan
stratégia, hogy a hagyományos intézményeken túl a gyarmati időből visszamaradt,
egészségtelen és differenciált birtokstruktúrát szabályozták például a zsellér jellegű
napszámos elemeket földhöz juttatva. Úgyszintén a birtokolt eszközökkel és igavonó
állatokkal való ellátottság differenciálódását is az egyszerűbb kooperációs, hitel- és
értékesítési szövetkezetek alapításával kívánták kiküszöbölni, majd a továbbiakban
az ad hoc jellegű munkakalákákban használhatták az egyes mezőgazdasági gépeket
és eszközöket, melyeket nem mindenki volt képes beszerezni és megvásárolni.

Az Oroszország esetében Csajanov idejében megfigyelhető fejlődési folyama-
tokhoz hasonló mozzanatok a harmadik világban is kimutathatók voltak. Az előreha-
ladott falusi társadalmi differenciálódás következtében egy vagyonosabb paraszti
vállalkozói réteg alakult ki, ugyanakkor a falu túlnépesedése következtében a zsellér
elemeknek csak egy része tudott magának munkaalkalmat találni mint szezonális
mezőgazdasági bér munkás. A továbbiakban a faluból történő elvándorlási kísérletek
is – az esetek többségében – eredménytelenek voltak. A városon is érvényesült a pa-
ternalisztikus hatalmú falubeli törzsi főnök tekintélye, s ennek következtében a
migráns falujába ugyancsak visszatért. Ezek a zselléri elemek bérleti földparcellát
kaptak a falufőnöktől, valamint a prebendális földesuraktól való bérlés formájában
juthattak földhöz a régi és hagyományos posztfeudális vagy prekapitalisztikus jelle-
gű viszonyok és feltételek mellett. A hagyományos bérleti forma egyik megnyilat-
kozása, amikor például Afrikában a falufőnök „praediális” jellegű birtokából, a „ba-
masza” földjéből részesedhetett a bérlő művelő, de ennek fejében a falubeli társak-

24 Lásd: CERNEA, Michail M.: The Social Actors of Participatory Afforestation Strategies. In *Putting People First*. 340–395.

kal és a nemzetségi rokonokkal együtt közösségi munkakalákák révén kellett a falufőnök többi földjét megművelni.²⁵ Az etnológiai és a volt szovjet keletkutatási irodalom teli van olyan leírásokkal, melyek szerint a bérleti földparcella fejében a bérlőnek a faluközösségi társakkal együtt a bérbeadó földjeit a közösségi munkakalákák segítségével és formájában kellett megművelni. Így például a Fülöp-szigeteken a bérlet, részes és feles kukoricaföldek fejében a „bagyihinjan”-nak nevezett közösségi kalákamunkában kellett részt venni és a bérbeadó földjeit kultiválni.²⁶

A bérleti formák e fajtáinak, melyek a vérségi és nemzetségi kötelékek rendszerében mutathatók ki, voltak olyan változatai is, melyek a prebendális birtok bérletének variációi, és e bérleti formák posztfeudális vagy pedig prekapitalista jegyeivel rendelkeznek.

Így ezen prebendális földesuraktól nyert bérleti föld Indiában a „zamindari” nevű úrtól vagy pedig a „dzsagirdar”-tól származhatott, és ez a bérleti forma annyira elterjedt és közismert volt itt, hogy India esetében e „zamindari” jellegű birtoklásra vonatkozó irodalmat szükségtelen idézni.

Így a klasszikus délkelet-ázsiai kultúrák esetében Kínán túl – például Koreában, Thaiföldön és Burmában voltak olyan bérleti, prebendális bérleti megállapodások, amelyeket itt „csikcson”-nak vagy „kwadzson”-nak neveztek, és e bérleti föld fejében a termés 1/3–1/16 részével kellett a termelőnek fizetnie.²⁷ Hasonló posztfeudális és prekapitalista jellegű bérleti viszonyok a törzsi maradványokkal egyetemben Afrikában is megjelentek. Így Ghánában „abusza” volt annak a bérleti viszonnak a neve, amikor a termés 1/3 vagy 1/4 részét kellett a bérbeadónak leadni. Fekete-Afrikában, valamint az arab és fekete-afrikai kultúrák érintkezése területén például Szudánban: „geri”-nek, „szeluká”-nak és „szakijá”-nak nevezték azt a bérleti viszonyt, amikor is a termés 1/5 részét kellett leadni. Ugyanezekről a területekről származnak még például olyan adatok, hogy a jelzett törzsi eliten vagy feudális, prebendális jellegű szolgálati nemességen túl, a vérségi intézmények maradványaként a faluközösségi főnök is adhatott ki ilyen jellegű részes, bérleti parcellákat művelés céljából. Ennek fejében a „chumszu”-nak nevezett ledolgozási formában kellett szolgálni: a

25 A „bamasza” praediális birtok faluközösségi kalákában való művelését az 1960-as évek vezető szovjet afrikánisztája, Potyehin írta le, az idevágó és általa szerkesztett munkában. Ő volt az első kelet-európai kutató, aki az ilyen jellegű leírások sorát megnyitotta. POTYEHIN, I. I.: Pozemenije otnosenija v sztranaх Afriki. *Narodi Azii i Afriki*. 1962. 3 16–31. *Agrarnij voprosz i kresztyjansztvo v Tropicsezkjoj Afrike*. Ed. POTYEHIN, I. I. Moszkva 1964.

26 Az etnológiai irodalomban általánosan dokumentált ez a jelenség, e kiragadott példát azonban a délkelet-ázsiai térségből a következő munkából vettük: ALEKSZANDROV, Ju. G.: *Jugo-vosztocsnaja Azija: Problemi agrarnoj evoluciji*. Moszkva 1979.

27 Így Kína és a kínai kultúra hatása alatt álló területekről több leírást találhatunk erre vonatkozóan. A kínai viszonyokat analizálta az egykor a Szovjetunióban kutató és dolgozó magyar sinológus: Magyar Lajos, de például a thaiföldi és koreai viszonyokra vonatkozóan lásd: VANYIN, Ju. V.: *Agrarnij sztroj Korei. XVI–XVIII vv.* Moszkva 1981, valamint REBRIKOVA, N. V.: *Thailand: szocialno-ekonomiceszkaja isztorija. XII–XVIII w.* Moszkva 1977.

bérlő faluközösségi társaival egyetemben a kalákamunkálatok formájában voltak kötelezve a törzsi és faluközösségi főnök földjeit megművelni.²⁸

Hasonló részes és feles vagy bérleti megállapodások az arabok lakta területeken, illetve azok inváziós területein is kimutathatók. Így például Irán és Afganisztán esetében ilyen figura volt a „bazgar” vagy „bazgir”,²⁹ más arab vagy muszlim területekről azonban vannak adatok arra vonatkozóan is, hogy az egyházi földeket is ilyen részes és feles vagy bérleti formákban adták ki a bérlőnek megművelés céljából. Az ilyen jellegű földek a muzulmán papok, mulkok vagy pedig a mullach birtokai lehettek. Ezeket a mullachi birtokokat másként „wakuf-birtokok”-nak nevezték, amelyeknek parcelláit a mohamedán egyházi klérus adta ki a bérlőnek részes, feles termék vagy munkaszolgáltatások nyújtását is megkövetelve. A „wakuf” jellegű egyházi birtok mindenütt megfigyelhető volt, ahol muszlim arabok vagy törökök voltak, és ez a volt Szovjetunió korábbi közép-ázsiai mohamedán köztársaságaiban is ismeretes volt. A volt török megszállás emlékeként ennek nyomai Albániában is megfigyelhetők, itt a wakuf egyházi birtokosa kis parcellát biztosított és adott a wakuf birtokait művelő bérlőnek, aki e föld fejében az egyházi birtokon teljesített szolgálatot. Ezt Albániában „ciflik”-rendszernek nevezték, amelyet az 1920-as évek reformjai után szüntettek meg.³⁰

A hagyományos törzsi eredetű agrárrendszereket az eddigiekben főleg a volt szovjet keletkutatások anyagai alapján mutattuk be, egyes délkelet-ázsiai térségekre vonatkozóan azonban nagyon hiteles világbanki tisztviselők híradásai ismeretesek – elsősorban abból a szempontból, hogy e hagyományos rendszereket a későbbiekben a gyarmatosító brit birodalom miként alakította át, szem előtt tartva az adózás rendszerét és gyakorlatát.

Így ilyen hagyományos szervezeti és hatalmi-szervezeti elemek olvashatók Walter Coward tanulmányában, aki a szumátrai viszonyokat elemzi. Itt az öntözéses gazdálkodás kialakulásával együtt ott látjuk a faluközösség és az öntözéses rendszer felett őrködő, a vízrészt elosztó főnököt, melynek több terminusa ismeretes. Így Sumatra Pidie tartományban e főnök neve „uluma”, míg másutt ennek neve „mukin”. Az öntözéses rendszer fenntartása esetében a karbantartó közösségi és faluközösségi kalákamunkára is szükség van, ennek neve „keujreun”, de egyes helyeken ennek a kalákamunkának a neve azonos az öntözéses rendszer felett őrködő főnök nevével. A továbbiakban az említett vízrész még az adóztatás eszköze és egysége, és e vízrésznyi

28 Erre vonatkozóan a Ghánából származó adatokat a következő tanulmányból merítettük: SZLEDZEVSKIJ, I. V.: Kolonialnije obszesztva. Nyekatorije problemi razvityija voszproizvodszstva mnogoukladnosztvi. In *Afrika: Voznyiknovjenyije otszalsosztvi i putyi razvityija*. Moszkva 1974. 291–427., 463. (A korábbi más adatok e szerző más munkáiból és A. A. SZOROKIN írásából származnak. Ezek közül egy: SZOROKIN, A. A.: *Agrarnij voprosz v Szudanye*. Moszkva 1979.)

29 Iránra és Afganisztánra vonatkozóan, mint korábban a mogulok, majd pedig később az arabok átvoitulási területére vonatkozóan, több leíró jellegű munka áll rendelkezésre. Így például az iráni területeken a „bazgar” vagy „bazgir” alakjára vonatkozóan lásd: PLANCK, Ulrich: *Iranische Dörfer nach Bodenreform*. Opladen 1974. 182.

30 Az egykori szovjet híradások alapján Belső-Ázsiában is közismert a „wakuf”. Ennek rendszerét a „ciflik”-nek nevezett munkaszolgálattal egyetemben Öran SJÖBERG is említi: *Rural Change and Development in Albania*. Boulder – San Francisco – Oxford 1991. Lásd különösen: 29.

adónak a neve „beuheuek”, „bruek” vagy „umong”. Ezzel kapcsolatosan még megemlíthető: a közös öntözési rendszer fenntartása felett örökös főnök neve „bupati” is lehet itt.³¹ Így a szumátrai relációkban jelentkező „bupati” figurája olyan birtokos, aki prebendális birtokkal rendelkezik, és az öntözéses rendszer felett is örökös vízrészeket és bérleti művelésű földeket is biztosít az alávetett törzsi tagok számára.³²

A jelzett délkelet-ázsiai relációk után másutt is látható, hogy az öntözéses rendszer kialakítása a faluközösségi főnök és a legfelsőbb vízbíró intézményének létrehozásával jár együtt, akik a keleti despotikus hatalmi gúla egyik alapvető láncszemét képezik és alkotják. Így az öntözéses vízrész neve lehet az indiai szubkontinensen, Punjabban, Pakisztánban „mogha”, India más részein Srí Lankával egy időben „nacca”. Az öntözéses rendszerrel együtt járó vetésforgó neve itt a „warabundi” nevet viselte.³³

Az öntözéses vízrész kiadását és az ezt szolgáltató falufőnököt és annak prebendális birtokait a fentebbiekben mutattuk be, ugyanennek figurája azonban manapság már nem mindenütt jelentkezik, mert ezt a brit koloniális hatalom átvette és módosította. Az öntözéses rendszernek és vízrészelosztásának hagyományos elosztási módja mindazonáltal jól látható a délkelet-ázsiai térség más részein is. Ilyen hagyományos öntözési rendszer a Fülöp-szigeteken a „zanjarasz”, majd pedig az indiai kolonizáció következtében Srí Lankán terjedt el és ma is létezik a hagyományos „malahwari” öntözéses rendszer. A hagyományos öntözéses fajtáknak még több változata ismert a délkelet-ázsiai térségben, Omaniban ez az „afley”, Himachali esetében pedig a hagyományos öntözéses rendszer neve „kuhl” volt. Coward említett és idézett tanulmánya esetében Szumátra szigetén a közösségi öntözési rendszert „seuneulop”-nak vagy „neulop”-nak nevezik. Az ezen öntözéses rendszerben elosztott vízrész neve „leung”, melynek segítségével 17-től 426 hektárig terjedő területeket tudnak öntözéssel művelni, ahol egy öntözési kanális hossza 15–20 km. Szumátrán egy öntözéses rendszerrel általában 20 000 hektárt tudnak elárasztani, mely körülbelül 100 falucskát foglal magában.³⁴

A korábbiakban elemzett feudális vagy vérségi, nemzetségi kötelékek rendszerében jelentkező függő fajtájú művelési, illetve gazdálkodási forma például a nomádok

31 A délkelet-ázsiai térségben a főnöki hatalommal együtt jelentkező öntözéses rendszereket elemzi és mutatja be: COWARD, Walter Jr.: *Planning Technical and Social Change in Irrigated Areas*. In *Putting People First*. 43–73.

32 A „bupati” figuráját Walter COWARD Jr. is jelzi imént, a 31. jegyzetben idézett munkájában, viszont holland leírások is vannak Jáváról, az egykori holland koronagyarmatról e jelenséggel és intézménnyel kapcsolatosan. A „bupati”-ról több helyütt megemlékezik a F. van BENDA-BECK-MANN és M. van der VELDE által szerkesztett *Law as Resource in Agrarian Struggles* című gyűjteményes kötet: Wageningen 1992. 317.

33 Általában az öntözéses rendszereket mutatják be a harmadik világban és így elsősorban a délkelet-ázsiai térségben a következő világbanki dolgozatok: BAGADION, Benjamin U. – KORTEN, Frances F.: *Developing Irrigators' Organizations: A Learning Process Approach*, továbbá: FREEMAN, David M. – LOWDERMILK, Max K.: *Middle-level Farmer Organizations as Links between Farms and Central Irrigation System*. Mindkét dolgozatot lásd in *Putting People First*. 73–113., 113–145.

34 Az itt felsorolt hagyományos öntözési rendszerekre vonatkozóan lásd E. Walter COWARD Jr. már idézett tanulmányát in *Putting People First*. 43–73.

esetében is létezett. Így itt nemcsak a föld, hanem a barom is az adományozás vagy bérletbe való adás tárgyát képezhette. Ennek hasznából, az újonnan született állatok és barmok hozamából is részesedett az állati bérletet biztosító fél. Ez említendő azért is, mert például hasonló állati bérlet a nomádok esetében Szudánban is megfigyelhető. Hasonló bérleti barom biztosítása a volt Szovjetunió közép-ázsiai költársaságai múltjából is kimutatható. Itt is a bérbeadó a haszonból vagy oroszul a „priplod”-ból is részesedett. Ezek a barombérleti formák Közép-Ázsia területén az öntözéses, irrigációs földbérletbe adással együtt jelentkezhetett. E bérleti formák esetében nemcsak a bérletbe adott földek nagyságát állapították meg, hanem a biztosított eszközök, vetőmagok, állatok számát vagy pedig a lakás és ruházat szolgáltatását is szerződésileg szabályozták. Ilyen fajtájú bérleti formák kombinációja a szomszédos Irán és Afganisztán területéről is dokumentált, de erre vonatkozóan vannak adatok például Szudánból is. Az öntözéssel kombinált állattartás esetében az állatbérlet jelensége ismert még Indonéziában is, amelyet itt „penggaduhan” rendszernek neveznek. Ennek lényege, hogy az állatbirtokostól az állatot részes és bérleti kisvállalkozó veszi át, aki úgy tartja és neveli az állatot, hogy a tulajdonos az állattartás feltételeit biztosítja, nemcsak hogy takarmányt szolgáltat, hanem például még az állatorvosi ellátásról is gondoskodik. E szerződési mód lényege, hogy a gazdasági év befejeztével az állatot bérbe adó és bérbe vevő megosztottnak az állatokon és azok hasznán és jövedelmén ötven-ötven százalékos arányban. Ez szintén hasonlít az egykori belső-ázsiai „priplod” rendszeréhez.³⁵

A GYARMATI MÚLT HAGYOMÁNYAIKÉNT VISSZAMARADT BÉRLETI FORMÁK

Az eddigiekben azokat a bérleti formákat elemeztük, melyek a keleti jellegű történeti múltból származnak és a modern mezőgazdasági szervezetekbe és rendszerekbe is beilleszkedtek. Ilyen klasszikus történeti eredetű bérleti forma volt India esetében a „zamindari”-rendszer és a „dzsagirdar”, noha hasonló bérleti formák a különböző kasztok közötti parasztok esetében is a „dzsadsaman” rendszerében jelentkezett. Lényegében e feudális és prebendális múltból származott az említett „csikcsón”- és „kwadzson”-féle bérlet például Korea esetében. Ezek párhuzamai az arab Afrika esetében is jelentkeztek – az egyházi földekkel és azok bérletbe kiadásával – a „chababus” formájában,³⁶ az említett „wakuf”-bérleten is túl. E bérleti formáknál a kölcsönös szolgáltatások rendjét és rendszerét szerződésbelileg is szabályozták; ebben – regionális eltérésekkel és azok ellenére – általános vonások is felfedezhetők a bérleti részes művelés formájában.

35 A „priplod” rendszerének leírására vonatkozóan több volt egykori szovjet leírás is ismert, az említett Cebemo projekt kapcsán azonban ennek Indonéziában való létezéséről emlékezik meg VERHAGEN 1987. 61.

36 A francia koloniális hatalom által bevezetett „chababus”-ra vonatkozóan lásd ZUDINA, L. F.: *Agrar-nije otnoseniya v Tunisze. (1956–1971)*. Moszkva 1976.

A jelzett posztfeudális, prebendális és prekapitalista történeti múltból származó bérleti formákon túl ott vannak a koloniális plantációs üzemmellel együtt járó bérleti formák. Az angol és francia gyarmatokon a rizs-, kaucsuk-, gyapot- és kávéplantációk esetében a birtokos szerződéses kis bérleti parcellát biztosított a művelőnek, aki a megkívánt időben és módon ennek fejében munkaszolgáltatásokat teljesített a plantációs birtokon a szezonális csúcsmunkák idejében (erre vonatkozóan lásd az említett latin-amerikai „latifundia” és „minifundia” együttes előfordulását). Az ilyen jellegű kisparcellások – franciául „navetan”-ok, spanyolul „peon”-ok a munkaszolgáltatásokon túl még osztozkodtak a parcellák hozamán a bérbe adó plantációs birtokossal a munkaszolgáltatásokon túl is.

A MÚLTBÓL VISSZAMARADT TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS FELSZÁMOLÁSÁNAK TÖREKVESE

Az említett posztfeudális bérleti viszonyokon túl jeleztük a prekapitalista és koloniális jellegű bérleti viszonyokat is. Főleg ez utóbbinak van egy visszacsatolása a harmadik világ országaiban a falun kialakult társadalmi rétegződéshez. Láthattuk, hogy például a faluközösségen belül a falufőnököknek nagyobb birtokai vannak, és ezt a szegényebb faluközösségi, nemzeti társak kaláka jellegű munkakooperációinak kellett megművelni megvendéglés, vagy pedig kis bérleti parcella fejében. Ezek az elemek lényegében pauperizált falusi szegények voltak, akik ha nem tudtak is a faluról elköltözni, de akkor még például a plantációs birtokon „navetan”-okként vagy „peon”-okként dolgozva juthattak kiegészítő és járulékos jövedelmet biztosító bérleti földhöz. Nemcsak e bérleti, hanem a klasszikus prebendális, posztfeudális bérleti viszonyok esetében is szabályozták a bérbe adott igaerő, eszközök, ruházat és élelem szolgáltatását. Ennek említése azért is fontos, mert nem csupán a bérleti földdel való ellátás esetében volt és van függő helyzetben a harmadik világ kisparasztsága, zselléri eleme. Ennek következményeként az említett nem-kapitalista fejlődésnél az agrárreformok eszközével az államnak nemcsak a földbirtoklást, hanem az iga- és eszközellátottságba és -birtoklásba is be kellett avatkoznia. Így általános jelenség a földesúri vagy egyházi birtokok eszközeinek a szegényebb parasztok közötti felosztása, a földosztáson túl. Ha viszont nem juthattak eszközökhöz, akkor már az új viszonyok közepette nem bonyolódottak bele a bérleti és ledolgozási viszonyba, hanem – részint merítve a hagyományos csoportos kalákamunkálatok hagyományaiból – eszköz- és géptársulási közösségeket alakítottak ki az önkéntes értékesítési és hitelszövetkezeteken túl.

A volt prebendális birtokok bérbeadásán felül még ismertek azok a megoldások, hogy például az adott hagyományos öntözési rendszereket olyan szervezetté alakították át, mely egyben lehetővé tette a brit koloniális adók behajtását. Így Walter Coward híradása alapján az angol koloniális hatalom által kialakított öntözési rendszernek a neve a délkelet-ázsiai térségben: „kuhl”. A brit adminisztráció ennek élére egy „rajá”-t nevezett ki, aki a „kuhl” irrigációs rendszert üzemeltette, mely név azonos volt a szolgáltatott és biztosított vízzel, valamint az utána fizetendő adóval.

A csatornarendszerek rendben és karbantartása érdekében végzett közösségi kalákamunkákat „kohli”-nak nevezték ebben a rendszerben.³⁷

A SZÖVETKEZETESÍTÉS FOKA AZ EGYKORI TÖRZSI ÉS NEMZETSEGI TALAJON

Az egyszerűbb szövetkezeti fajtákon túl például Tanzánia és Uganda „ujumaa villages”-ei példájával jeleztük, hogy még a termelőség-szövetkezeti egységek és szervezetek is miként idomulnak a nagycsaládi, faluközösségi és vérségi szervezetekhez. Csajanov tanai elemzése esetében is láthattuk, hogy a kezdeti korszakban az egyszerűbb szövetkezési fajták alapját az „artyel”-szerű egyszerű munkakooperációk képezték. E faluközösségi munkakooperációk néhány további formáját és fajtáját az etnológiai talajon is jeleztük már. Ezek teljes egészében összevethetők a Csajanov és Lenin által is propagált egyszerűbb kooperációs formákkal. Itt most mellőzni kell azokat a további adatokat, melyek szerint a társadalmi rétegződés következtében az eszköz, inventárium és igásállat nélküli parasztok kénytelenek ma is a harmadik világban az egyszerűbb, önkéntes és ad hoc jellegű szövetkezeti formákhoz csatlakozni. Ha e területek szövetkezeti mozgalmának jellegét kívánjuk jellemezni, akkor azt a körülményt kell említeni, hogy például hogyan értelmezte az egykori szovjet keletkutatás a szövetkezetépítést és szervezést ezen etnológiai adatú területeken. Bevett szokás szerint az egykori szovjet keletkutatók körében is divatos volt az agrár-ipari egyesületekről értekezni, és ennek megfelelően a kisföldű, házi- és kézműipari kisparaszti termelők időszakai faluközösségi kalákamunkáit is így értelmezték. Említett módon az egykori szovjet viszonyok közepette a korai kolhozszervezés időszakában a szövetkezésszervezés alapját a régi orosz hagyományú munka, „artyel” képezte. Így mikor például az indokínai térség „agrár-ipari” egyesületeiről emlékeznek meg, akkor ezek létének kritériumaként kezelték a régi kölcsönös segítségi munkakalákák gyülekezetei hagyományának létezését,³⁸ melynek jelentős szerepe volt az egykori nemzeti falufőnökök és bérleti földet biztosító prebendális nemesség földjei megművelése esetében.

Az „agrár-ipari” munkaegyesületek és kooperációk egy sajátos változata volt a protoindusztrializáció, mely az etnológiai talajon is jelentkezik. Így például Jávára vonatkozóan vannak holland leírások, melyek szerint egy kis földművelői rizsparcellát, a „sawah”-ot művelve ezzel együttesen és párhuzamosan kihelyezett házi- és kézműipari tevékenységgel is foglalkoztak, illetve foglalkoznak a kis rizsparcellás művelők.³⁹ Azok a kereskedők Jáván, akik e kihelyezéssel rendszert megszervezték, a kínai „bumi”-k vagy pedig „obon”-ok voltak, akik egyben az adminisztratív és ud-

37 Lásd: Walter COWARD Jr. már idézett tanulmányát in *Putting People First*. 43–73.

38 Lásd: *Agropromislenaja szfera sztran Indokitaja* (SzRV, LNDK, NRK). Moszkva 1986.

39 Lásd BOOMGARD, Peter: The Non-Agricultural Side of an Agricultural Economy Java. 1500–1900. 14–41-es oldalak. In *In the Shadow of Agriculture. Non-Farm Activities in the Javanese Economy. Past and Present*. Ed. ALEXANDER, Paul – BOOMGARD, Peter – WHITE, Ben. Royal Tropical Institute, The Netherlands, Amsterdam 1991. 14–41.

vartartási központokban és kikötővárosokban, a „kraton”-okban éltek állandó jelleggel.⁴⁰ E kihelyezéssel házipari termelés elsősorban a házi takácsság és gyapot szövése és fonása volt.⁴¹

A harmadik világ területén a mezőgazdaság modernizációjának ugyanolyan aspektusait láthatjuk, mint amilyeneket Csajanov az orosz mezőgazdaságra vonatkozóan is jelzett. Így részletes analízisekkel rendelkezünk a társadalmi és birtokrétegződésre, az eszközzel és igásállattal való ellátottságra vonatkozóan. Majd pedig az agrárreformok utáni korszakokból vannak analízisek arra vonatkozóan, hogy például a gabona és általában a cereáliák termelése jobbra a nagybirtokokra vagy pedig nagyobb méretű paraszti birtokokra koncentrálódik. Szintén találhatók utalások arra vonatkozóan is, miszerint a mezőgazdasági termelés sem fog ipari jellegűvé átalakulni a mezőgazdasági termelés szezonális jellege miatt is. Az idevágó irodalomban is jócskán találhatók adatok arra, hogy a munkaintenzív kertészet, gyümölcsstermelés, valamint az állattartás a kisebb birtoktesteken előnyösebb, illetve jobbra ezeken koncentrálódik. E kérdések vizsgálata külön egy önálló agrár-közgazdaságtani elemzés tárgyát képezhetné, itt azonban ezt részleteiben nem tehetjük meg, ugyanis tanulmányunk célja: a szövetkezetszervezés törzsi, posztfeudális és prekapitalista jellegű bázisát bemutatni.

CSAJANOV ÉS A HARMADIK VILÁG – ÖSSZEGZÉS

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon még most is van-e aktualitásuk a Csajanov-kutatásoknak. A nyugati mezőgazdaság esetében, amikor itt a kis paraszti vagy farmeri gazdaságok domináltak, akkor Csajanovnak a családi gazdálkodásra és a „paraszti termelési módra” vonatkozó elméletei igen népszerűek voltak a múlt évszázad hatvanas és hetvenes éveiben. Ez után azonban a diszciplináris érdeklődés nem szakadt meg, s ezt bizonyítja, hogy a Reagan-féle neokonzervatív korszakban e kérdéskörben egy etnológiai vonatkozású külön kötetet szerkesztett E. Paul Durrenberger.⁴² A Csajanov-kutatások magyar aktualitását az adja meg, hogy a magyar mezőgazdaság szektorának egy részében a farmeri vagy pedig a paraszti gazdálkodás éledt újjá. Ezzel egy időben a kormányzati szervek az ún. nyugati típusú szövetkezeti formákat dekrálálják és dolgozatunk célja részint az is, hogy rámutassunk: a volt Szovjetunióban a tömeges kollektivizáció előtt a kelet-európai talajon is volt és létezett egy ún. „egyszerűbb típusú szövetkezés”, mely nyugat-európai farmerek hasonló szervezeteivel vethetők össze, és ezek etnológiai párhuzamai ugyancsak nyilvánvalók. Vizsgálatunk etnológiai jellegét alátámasztja az is, ha a fejlett országok a harmadik világ mezőgazdaságába beavatkoznak, akkor az itt jelentkező kis volumenű mezőgazdasági termelést igyekeznek piacozóvá átalakítani, ugyanakkor nálunk az ún. „háztáji

40 Lásd BOOMGARD előbb idézett tanulmányát in *In the Shadow of Agriculture*. 14–41.

41 WHITE, Benjamin: Economic Diversification and Agrarian Change in Rural Java. 1900–1990. In *In the Shadow of Agriculture*. 41–70.

42 Lásd: CHAYANOV: *Peasants and Economic Anthropology*. Orlando, San Diego etc. 1984.

vertikum” leépítése következtében az önellátói termelés terjedt el, az ún. őstermelés aktualitásával a perifériális kapitalizmusokra jellemzően. Ezeket a folyamatokat analizálja a jelen dolgozat etnológiai összehasonlításban világbanki leírások alapján is.

ZOLTÁN TAGÁNYI

CHAYANOV AND THE AGRICULTURE OF DEVELOPING (FORMER THIRD WORLD) COUNTRIES

Research into Chayanov's theses has not lost its currency as far as Central European emerging economies are concerned, as the collapse of kolkhoz-type extensive farming after 1989 resulted in the appearance of family farms as well as attempts to create simpler forms of cooperation, such as credit and purchase cooperatives. These new requirements had already been present in the theses of Chayanov that were popularized in the USA – such as the principle of family farms or simpler Western European style cooperatives (eg. CUMA or Maschienen-ringen). Such theses are outlined in this paper.

Looking beyond the Central European scope, the utility of Chayanov's views will be considered on a global scale. For example, the New Economic Policy of the USSR aimed to involve Soviet agriculture, then on a subsistence level, in a market-oriented production after the collapse of the economy and agricultural production following 1917. Similar attempts can be identified in the hunger zones of the developing (former third) world, when, in the absence of capital, tools and technology, the so-called agricultural producers escaped into self-sufficiency amid demographic explosion and overpopulation. World Bank, Dutch royal and West German governments made attempts to induce such third world producers to be involved in market-oriented production (alongside with family farming) and to create simpler purchase and credit cooperatives in a tribal environment.

The current paper presents the above issues on the basis of material from the Chayanov research of the so-called Glasnost period as well as former Soviet eastern research (into Asia, Africa), compared to the relevant research publications of the World Bank, the Royal Tropical Institute of the Netherlands and the Agricultural University of Wageningen, in cooperation with Sociologia Ruralis; what researches were undertaken as a government initiative (eg. Cebemo).

VARGA ZSUZSANNA

AZ AGRÁRLOBBI TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ FEJEZETE: HÁLÓZATÉPÍTÉS ÉS PROGRAMALKOTÁS¹

Míg a polgári társadalmak egyik fontos sajátossága az érdekek nyílt megfogalmazása, képviselete, addig a pártállami rendszer viszonyait éppen ellentétes helyzet jellemezte. A kommunista párt az érdekviszonyok hierarchikus „szentháromságából” kiindulva magának tartotta fenn a jogot, hogy felismerje és képviselje a társadalmi (össznépi) érdeket.² Ugyanakkor az érdekviszonyok természetes tagoltsága – épp a különböző helyzetű emberek eltérő érdekei miatt – továbbra is megmaradt. Ezzel együtt a szocialista társadalomban is kialakultak érdekérvényesítő csoportok.³

A szocialista korszakkal kapcsolatban bekerült a köztudatba a lobbi fogalma is. Használják az ipari, az agrárlobbi kifejezést, a szakszervezeti lobbít, de beszélnek területi jellegű, például megyei lobbikról is. Mindez azonban anélkül történik, hogy tisztázódott volna: milyen megszorításokkal alkalmazható ez az angolszász területekről átvett kifejezés egy teljesen más közegben.

Az amerikai politikából származó fogalom eredetileg azt jelentette, hogy a lobbisták (szó szerint a parlamenti folyosókon tevékenykedők) a kongresszusi képviselőket igyekeztek rávenni arra, hogy a törvényhozási folyamat során az általuk képviselt csoportok érdekeinek megfelelően szavazzanak. Mára szélesebb értelmet nyert a fogalom. Magában foglalja mindazon tevékenységek összességét, melyek célja, hogy közvetett vagy közvetlen módon nyomást gyakoroljanak a törvényhozásra és a végrehajtó hatalomra valamely vállalat, intézmény, tevékenységi szektor, régió vagy ország érdekeinek védelmében.

A többpárti parlamentáris rendszerben a lobbista valójában egy közvetítő az általa képviselt érdekcsoport és a törvényhozó, illetve a végrehajtó hatalom képviselői között. A pártállami rendszerben is érdekkijáró tevékenységet folytatott a lobbista,

1 A jelen tanulmány kibővített változata megtalálható a szerző legújabb könyvében: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest 2013. 13–65.

2 A társadalmi, a csoport- és az egyéni érdek között hierarchikus viszony volt. A társadalmi érdek, amit a párt volt hivatott képviselni, mindig magasabb rendűnek számított, mint a csoport- vagy az egyéni érdek. Erről bővebben lásd: KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest 1993. 81–93.

3 Az ideológiai korlátok ellenére a társadalomtudósok igyekeztek „becsempészni” az érdekviszonyok, az érdekérvényesítés témáját is kutatásaikba. A teljesség igénye nélkül utalok néhány szerzőre, akik publikációikban érintették ezeket a kérdéseket: Böhm Antal, Csanádi Mária, Hankiss Elemér, Juhász Pál, Laky Teréz, Lengyel György, Nyíró András, Pál László, Simó Tibor, Szalai Erzsébet, Szakadát István, Szakadát László, Vági Gábor.

de ez a folyamat jóval összetettebb volt. Elsősorban azért, mert az egypártrendszerben a társadalmi-gazdasági érdektörekvések közvetítésére nem jöhettek létre valódi érdekszervezetek. Maga a kommunista párt vezetése volt az, amely az érdektörekvések rangsorolását és „becsatornázását” végezte. Ebből adódóan a sikeres érdekérvényesítéshez nem volt elegendő a döntéshozók meggyőzése érdekében folytatott tevékenység, hanem az volt a leghatásosabb, ha az érdekcsoport képviselői beépültek a legfőbb döntéshozó testületekbe (Politikai Bizottság [PB], Központi Bizottság [KB], Titkárság). Nem véletlenül tartják Fehér Lajost az agrárlobbi vezéralakjának. Ő volt az, aki az MSZMP vezető testületeiben kulcsfontosságú döntéshozói pozíciókat tudott megszerezni. S nem véletlenül kell az agrárlobbi történetét Nagy Imre első miniszterelnökségével kezdeni.

VÁLSÁGKEZELÉS AZ AGRÁRIUMBAN AZ „ÚJ SZAKASZ” IDEJÉN

A magyar agrárlobbi történetének első fejezete az államszocializmus első válságához, pontosabban az abból való kilábalási kísérlethez kötődik. Közismert, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) által folytatott politika néhány év alatt súlyos gazdasági és társadalmi problémákat okozott. 1952/1953 fordulóján robbanás közeli helyzet alakult ki Magyarországon.

A szovjet pártvezetés szembesülve a szocialista tábor országaiban felhalmozódott feszültségekkel – Sztálin halála után változásokat kezdeményezett. Az új irányvonalról 1953. június 13–16. között tájékoztatták a Moszkvába kirendelt magyar párt- és állami vezetőket.⁴ A kritika főbb elemei az alábbiak voltak: erőltetett iparosítás (főleg a nehézipar túlzott fejlesztése), a hadsereg felduzzasztása, az erőszakos kollektivizálás, az életszínvonal csökkentése, ellátási zavarok, az adminisztratív módszerek és az önkényeskedés elharapózása, koncepciós perek, személyi kultusz.

A moszkvai vezetés olyan korrekciót javasolt az MDP vezetőinek, amely a nehézipar-fejlesztés lassítása révén felszabaduló erőforrásokat a könnyűiparba és a mezőgazdaságba javasolta átcsoportosítani. Mivel az ipar átállása több időt igényelt, az agrárszektortól várták a lakossági életszínvonal gyors javítását az élelmiszerellátás bővülése révén. Tekintettel a magyar agrárium korabeli állapotára, ez nem volt könnyű feladat. Maguk a szovjet vezetők az alábbi főbb problémákat látták.

„Túlzó rendszabályok voltak a beszolgáltatásnál. [...] Sok parasztot ítélnék el a bíróságok, mert nem teljesítik az állammal szembeni kötelezettségüket. [...]”

A kollektivizálást megfelelő gazdasági bázis nélkül hajtják végre, aminek az a következménye, hogy a termelészövetkezetekben a termelékenység kisebb, mint az egyénileg gazdálkodó parasztnál. [...] Magyarországon élelmezési nehézségek vannak. [...] Ami áru van Magyarországon a lakosság számára, az rossz minőségű és drága. Jó minőségű áru nincs, mert azt exportálják, hogy valamiképp egyensúlyba hozzák külkereskedelmi mérlegüket. [...]”

⁴ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közli T. VARGA György. *Múltunk* 1992. 2–3. 234–269.

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) vezetői megnevezték a felelősöket is: „Magyarországon a szövetkezeti szektor sokkal jobban dolgozhatna, ha a Központi Vezetőség és a kormány több figyelmet fordítana a mezőgazdaságra. [...] Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok otthagyják a mezőgazdaságot és elmennek az iparba. Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok nagy adóssai az államnak. 400 millió forint ez az adósság a mi adataink szerint. Nem volna olyan helyzet, hogy a paraszt nem tudja, mennyit kell neki jövőre beszo­l­gáltatni. Nagy Imre elvtársat ki­zárták a PB-ből azért, mert azt javasolta, hogy lassabban fejlesszék a termelőszövet­kezeti mozgalmat. Ez nem volt helyes. Az elvtársak, akik a KV-t és a Minisztertanácsot vezetik, nem ismerik eléggé a falut és nem is akarják eléggé ismerni a falut.”⁵

Való igaz, a híres négyes fogat (Rákóczi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Far­kas Mihály) egyik tagjának sem voltak alapos ismeretei a magyar agráriumról. A moszkovita vezetők között egy olyan személy volt, Nagy Imre, aki részint családi háttere és személyes tapasztalatai, részint tanulmányai, kutatásai alapján agrárszakértőnek szá­mított. Közismert az is, hogy Nagy Imrét éppen akkor és azért zárták ki a párt veze­téséből, mert az erőszakos kollektivizálás előestéjén felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar viszonyoktól idegen kolhozrendszer gyors átültetése milyen veszélyeket rejt magában.⁶ Az elkövetkező évek igazolták Nagy Imrét. A földjéhez és az egyéni gaz­dálkodáshoz ragaszkodó parasztság erős ellenállást mutatott a szovjet mintájú közös gazdálkodással szemben. A hatalom és a termelők elképzelései között feszülő ellen­tét súlyos feszültségeket eredményezett, aminek következményei a termés vissza­esésében, a megműveletlen területek felhalmozódásában mutatkoztak meg.⁷

Nem véletlen tehát, hogy amikor Moszkvában döntés született arról, hogy Rákosi – megtartva az első titkári posztot – mondjon le a miniszterelnöki tisztségről, s he­lyére Nagy Imre kerüljön, éppen a mezőgazdasági szakértelem bizonyult meghatá­rozó tényezőnek. „Ha Nagy elvtárs lesz a Minisztertanács elnöke, Rákosi elvtárs ma­radjon a párt élén, [...] Nagy elvtárs megfelelő lenne a Minisztertanács elnökének (párthű, magyar, ismeri a mezőgazdaságot).”⁸

A Moszkvában kapott útmutatások alapján ült össze az MDP Központi Vezető­sege (KV) június 27-én.⁹ A vitában felszólalt Nagy Imre. Hosszú évek után most volt alkalma először, hogy nyíltan rámutasson a Rákosi-féle agrárpolitika súlyos ne­gatívumaira. „[...] helytelen volt a párt politikája, amely 1948 őszén arra vett irányt, hogy 3–4 év leforgása alatt kollektivizálni kell a magyar mezőgazdaságot. Később az ütemet a párt módosította, de a gazdasági és politikai feltételek hiánya követke­

5 Uo. 239.

6 1948–1949 fordulóján vita alakult ki a Magyar Dolgozók Pártja vezetőségében a követendő agrárpo­litikáról. Nagy Imre hangsúlyozta, hogy a magyar mezőgazdaság viszonyai között fel kell készülni a kisbirtok hosszabb távú fennmaradására. Felhívta a figyelmet a kulákság likvidálását célzó politikai akciók veszélyeire. Nézetei miatt azonban Nagy Imrét visszahívták a Politikai Bizottságból. Lásd: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Főszerk. IZSÁK Lajos. Budapest 1998. 72–77.

7 HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Transzformációk, rendszerek. Budapest 2006. 207–208.

8 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. I. m. 241.

9 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS-276. f. 52. cs. 24. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1953. június 27–28-i üléséről.

tében még a módosított ütem is túlzott volt, amiből politikai és gazdasági téren egyaránt komoly károk származtak. Először is a túlzott kollektivizálás elkerülhetetlenül az önkéntesség elvének megsértéséhez, közvetett vagy közvetlen gazdasági vagy politikai kényszer alkalmazásához vezetett, aminek az elmúlt évek folyamán tömeges példáit láttuk. A kollektivizálás erőltetett üteme elidegenítette tőlünk, sőt szembeállította velünk a dolgozó parasztság széles rétegeit, főképpen a mezőgazdasági termelés központi tényezőjét, a középparasztságot, amellyel pedig tartós szövetséget kellett volna létesítenünk. A termelőszövetkezetek túlzott fejlesztése következtében elszigetelődtünk a parasztság döntő tömegeitől, ami megrendítette a munkás–paraszt szövetséget, és felbomlásának veszélyét hordta magában.”¹⁰

A gazdasági következményekre rátérve, Nagy Imre így folytatta: „A túlhajtott szövetkezeti fejlesztés szempontjából is helytelen volt az egyéni termelés segítésének elhanyagolása. Először azért, mert a túlzó szövetkezeti fejlesztéssel nem tartott lépést a szövetkezeten belül a közös termelés fejlődése, amely nem éri el az egyéni paraszti gazdaságok termelési színvonalát. Másodszor azért, mert a kulákpasztások korlátozása helyett azok tényleges likvidálásával jelentékeny termelőerőket veszített el a mezőgazdaság, amelyet nem tudott pótolni a szocialista szektor. Harmadszor azért, mert a lakosság életszínvonalának emelése és az iparosítás következtében növekvő munkáslétszám nagyobb élelmiszer- és nyersanyagszükséglete növekvő termékmennyiséget tesz szükségessé, amit máshonnan, mint a termelés nagyobb részét jelentő egyéni paraszti szektorból, nem lehet biztosítani. És végül azért, mert az egyéni parasztgazdaságoknak szövetkezeti nagyüzembe való tömörülése a népi demokrácia viszonyai között nem gazdasági tönkremenetelük, hanem fejlődésük alapján mehet végbe.”¹¹

A KV-ülésen elfogadott határozatot sajnos a párttagság nem ismerhette meg. Rákosi elérte ugyanis, hogy a középszintű pártszervekhez is csak egy kivonatos változat jutott el.¹² A szélesebb közvélemény valójában egy héttel később, Nagy Imre miniszterelnöki bemutatkozó beszédéből értesült az új szakasz programjáról.¹³ Ha összevetjük a júniusi határozatot a miniszterelnöki expozéval, akkor látszik, hogy sok minden kimaradt belőle, de az is szembetűnik, hogy éppen a mezőgazdasággal kapcsolatos részeknél mutatkozik a legkevesebb eltérés. Nagy Imre – sokrétű kapcsolatrendszere, például a földosztásban részes egykori NÉKOSZ-kollégisták, egyetemi tanársegédei és mások révén – tájékozott volt az agrárium súlyos, mondhatni válságos helyzetéről. A számára oly fontos ágazattal kapcsolatban mind a problémákat, mind a tervezett intézkedéseket illetően a közvélemény minél alaposabb tájékoztatására törekedett.

Nyíltan beszélt arról, hogy a mezőgazdaság gyakorlatilag „belső gyarmattá” vált. „A túlzott iparosítás, főképpen a nehézipar túl gyors fejlesztése és a vele járó nagyarányú beruházások mellett az ország anyagi erőforrásaiból nem futotta a mező-

10 Uo.

11 Uo.

12 A dokumentum teljes szövegének publikálására 33 évet kellett várni.

13 A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én. In *A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás*. Szerk. KOVÁCS Lajos Péter. Budapest 1989. 248–266.

gazdaság fejlesztésére. Ennek következtében az ipar, de elsősorban, sőt csaknem kizárólag a nehézipar túlzottan gyors ütemű fejlődése mellett a mezőgazdasági termelés megrekedt, nem tudta biztosítani sem az ipar rohamos fejlődésének nyersanyag-szükségletét, sem a gyorsan növekvő ipari munkásság és általában a lakosság növekvő élelmiszer-szükségleteinek kielégítését. A kormány egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy az ipari beruházások csökkentésével egyidejűleg lényegesen emelje a mezőgazdasági beruházásokat a termelés minél gyorsabb és nagyobb arányú fellendítése érdekében.

[...] A már említett alacsony és az összes beruházásokhoz képest az utóbbi években viszonylag csökkent beruházások miatt, az egyéni gazdálkodók megsegítésének elhanyagolása miatt, a termelészövetkezetek sem gazdaságilag, sem politikailag eléggé alá nem támasztott, túl gyors fejlesztése miatt, ami a parasztság gazdálkodását bizonytalanná tette, a mezőgazdasági termelés fejlődése megakadt s az utóbbi években lényegében egy helyben állt. Ebben nagy része volt a gyakori és nagyarányú tagosításoknak is, amelyek során sok visszaélés, erőszakoskodás fordult elő, ami joggal sértette parasztságunk igazságérzetét, amellet, hogy komoly gazdasági károkat is okozott neki. Ismeretes, hogy mezőgazdasági termelésünk döntően az egyéni gazdaságokon nyugszik, melyeknek termelését az ország nemcsak hogy nem nélkülözheti, ellenkezőleg, országos érdek termelésük fejlesztése úgy a földművelés, mint az állattenyésztés terén. A kormány elsőrendű feladatának tekinti az egyéni gazdaságok termelésének felkarolását, termelési és munkaeszközökkel, felszerelésekkel, műtrágyával, nemesített vetőmaggal és az agrotechnika más eszközeivel való megsegítését.

A kormány minden eszközzel meg kívánja szilárdítani a paraszti termelés és tulajdon biztonságát. Ennek érdekében már az idén megtiltja a szokásos őszi tagosítást, amely az önkényes földbirtokcserével akadályozta a föld gondos művelését és csökkentette a gazdák termelési kedvét.

A mezőgazdasági termelés kedvezőtlen alakulásához kétségtelenül hozzájárult a túlhajtott termelészövetkezeti mozgalom, a termelészövetkezetek számszerű fejlesztésének elsietett üteme, ami oda vezetett, hogy a megalakult termelészövetkezetek egy része, a szükséges feltételek hiánya miatt, nem tudott gazdaságilag és szervezetenként megerősödni. A termelészövetkezeti mozgalom elsietett kifejlesztésének leg súlyosabb következménye az volt, hogy a dolgozó parasztság körében különösen az előfordult túlkapások, az önkéntesség elvének megsértése komoly nyugtalanságot keltett, zavarta a nyugodt termelőmunkát és a gazdálkodás fejlesztéséhez szükséges befektetések nagyarányú csökkenéséhez vezetett.

A kulákok ellen általánossá vált túlzó rendszabályok is elősegítették, hogy az államnak évről évre mind nagyobb gondot okoz az úgynevezett tartalékföldek hasznosítása, amelyek a gazdálkodás bizonytalansága és a nehéz termelési viszonyok következtében műveletlenül maradtak.

Mindezek alapján a kormány elsőrendű és sürgős feladatának tekinti a mezőgazdasági termelés biztonságának megteremtését. Annak érdekében, hogy dolgozó parasztságunk számára biztosítsa a nyugodt munka minden lehetőségét, hogy eloszlassa kételyeit a parasztgazdaságoknak termelészövetkezetekbe való kényszerítése tekintetében, a kormány helyesnek és szükségesnek tartja a termelészövetkezeti moz-

galom lassítását, és az önkéntesség szigorú betartása érdekében lehetővé fogja tenni, hogy azok a termelőszövetkezeti tagok, akik vissza akarnak térni az egyéni gazdálkodáshoz, mert ott vélik megtalálni boldogulásukat, a gazdasági év végén kiléphessenek a termelőszövetkezetből. Ezen túlmenően engedélyezni fogja olyan termelőszövetkezetek feloszlását, ahol a tagság többsége ezt kívánja. Ugyanakkor a kormány továbbra is messzemenő támogatásban részesíti a termelőszövetkezeteket, kölcsönökkel és beruházásokkal hozzájárul gazdaságuk fejlesztéséhez, tagjainak boldogulásához, mert meggyőződése, hogy a parasztság felemelkedésének ez a legjárhatóbb útja.

A kormány engedélyezni kívánja a földek szabad bérbeadását és bérbevételét is. Azok pedig, akik az államnak korábban felajánlott és most tartalékföldként kezelt ingatlanaitak művelésre saját kezelésbe kívánják venni, földjüket visszakaphatják és megműveléséhez vetőmagkölcsönt és gépi munkát is biztosít az állam. Azoknak, akik tartalékföldet kívánnak bérelni kedvezményes feltételek mellett, a mostani egy év helyett ötévi időtartamra adja haszonbérbe az állam.”¹⁴

„[...] Megszüntetjük a szerződéses termeltetés kötelező vagy kényszer jellegét, és jelentős kedvezményekkel, nagyobb mennyiségű ipari termék juttatásával olyan feltételeket állapítunk meg, amelyek parasztságunk számára vonzóvá és előnyössé teszik a szerződéses termeltetést. A falu áruellátásának, a növekvő szükségletek minél jobb kielégítésének biztosítása érdekében a SZÖVOSZ-nak jelentősen növelni kell a földműves-szövetkezetek áruellátását, a parasztság ízlésének és igényeinek megfelelő választékban és minőségben.

Felül fogjuk vizsgálni a termelőszövetkezeteknek az állammal szemben fennálló lejárt tartozását és annak jelentős részét, valamint a beadási kötelezettség nem teljesítése miatt az egyéni gazdálkodókra és termelőszövetkezetekre nem mindig igazságosan kivetett kártérítés összegét, együttesen mintegy 600 millió forintot, el fogjuk engedni.

A begyűjtési rendszert egyszerűsíteni fogjuk. Amit a Magyar Függetlenségi Népfront választási felhívása megígért, valóra váltjuk. Az új begyűjtési rendszerben, amely a jövő évtől lép majd hatályba, a kivetéseket több évre állapítjuk meg, hogy a dolgozó parasztság biztonságosan gazdálkodhasson, pontosan és jó előre ismerje kötelezettségét, feleslegét pedig szabadon értékesíthesse.

Egyéni parasztságunk és termelőszövetkezeteink hathatós megsegítése, valamint a tavalyi súlyos aszály okozta nehézségek mielőbbi sikeres leküzdése érdekében a kormány törölni fogja azoknak a begyűjtési hátralékát, akik folyó évi kenyér- és takarmánygabona-beadási kötelezettségüknek határidőre eleget tesznek.”¹⁵

A Nagy Imre-kormány programja a lakossági életszínvonal emelését, az ellátási zavarok megszüntetését olyan helyzetben ígérte meg, amikor szinte mindenkől hiány volt. Hogyan tervezték ezt megvalósítani? A moszkvai útmutatásokat követve döntöttek arról, hogy csökkentik az ipari, s azon belül főleg a nehézipari beruházásokat, s az így felszabaduló erőforrásokat a mezőgazdaság, a fogyasztási cikkek gyártó

¹⁴ Uo. 251–254.

¹⁵ Uo. 257.

ágazatok, valamint a lakásépítés területére csoportosítják át. Ugyanakkor az évközi módosítással járó nehézségek 1953-ban már eleve korlátot szabtak a beruházáspolitikai változásoknak. Az is nyilvánvaló volt, hogy az ipar szerkezete, műszaki színvonala olyan torzulásokat mutatott, melyek gyors korrekciójára nem volt remény.¹⁶

Ezeket a korlátokat számba véve a vezetés az agrárpolitikára helyezte a hangsúlyt. Nem véletlen, hogy a júniusi határozatban lefektetett döntéseket épp ezen a területen sikerült a leggyorsabban jogi formába önteni és végrehajtani.¹⁷ Ezt jelezte, hogy 1953 második felében néhány hónap alatt közel 50 kormányhatározat foglalkozott a mezőgazdasággal, s ezek hatására több tucat intézkedés született.¹⁸ Első lépésként, július–augusztus folyamán elsősorban az elviselhetetlenre duzzadt adó- és beadási terheket, a legkülönbébb tartozásokat és hátralékokat csökkentették. Ezt követően a termelési kedvet fokozó intézkedésekre került sor (például a földhaszonbérletet is engedélyezték 25 kh-ig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaadásáról is rendelkeztek). Csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beadási kötelezettségét.¹⁹ Mérsékelték a gépállomási díjakat. Megkezdődött egy új – három évre szóló, s ezáltal kiszámíthatóbb – begyűjtési rendelet előkészítése.²⁰ Ezek az intézkedések arról a kényszerű felismerésről tanúskodtak, hogy a mezőgazdasági termelés növelése, a termelési kedv fokozása csak úgy érhető el, ha a hatalom képvi-

16 PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest 1985. 250–258.

17 A Minisztertanács Titkárságán a mezőgazdasági csoportot Pogácsás György vezette.

18 Terjedelmi korlát miatt itt csak az 1953-as év legfontosabb rendeleteire utalunk. Lásd: 10. sz. tvr. A beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítések törléséről, a beadási hátralékok elengedéséről, valamint a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségének 10%-os csökkentéséről; 18. sz. tvr. Az egyénileg gazdálkodó parasztek őszi termésű kapásnövényekből fennálló beadási kötelezettségének 10 százalékos csökkentéséről, valamint a gabonafélék és az őszi termésű kapásnövények forgalmi korlátozásának megszüntetéséről; 23. sz. tvr. A borbeadásra kötelezett termelők részére nyújtott kedvezményekről; 27. sz. tvr. Az állami begyűjtés többéves rendszeréről; 2/1953. M. T. számú rendelet A kereseti és a vagyonadó megszűnéséről; 35/1953. M. T. számú rendelet Az állatorvosi szolgáltatások kiterjesztéséről és az állategészségügyi szolgálat fejlesztéséről; 42/1953. M. T. számú rendelet Az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről; 1.033/1953. számú minisztertanácsi határozat (MT h.) A mezőgazdasági lakosságnak nyújtandó adókedvezményekről; 1.037/1953. számú minisztertanácsi határozat (MT sz. h.) A termelőszövetkezetek és az egyéni gazdálkodó dolgozó parasztek gépállomási díjtartozásainak elengedéséről, a gépállomások díjfizetési rendszerének megváltoztatásáról és a díjtételek leszállításáról; 1.038/1953. számú minisztertanácsi határozat (MT sz. h.) A termelőszövetkezeti tagok háztáji földjének növeléséről; 4/1953. F. M. számú rendelet A termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezeti feloszlása kérdéseinek szabályozásáról.

19 Azok a gazdák, akik 1953 őszén a kenyér- és takarmánygabona-beadási kötelezettségüknek eleget tettek, arra számíthattak, hogy kukorica-, napraforgó- és burgonyabeadási kötelezettségüket 10%-kal csökkentették. 1954-ben a terület utáni kötelező beadás mértéke (búzakilogrammban kifejezve) a dolgozó parasztek esetében 25–30%-kal volt kevesebb, mint 1953-ban. 1953. augusztus 30-ával megszüntették a fontosabb terményekkel kapcsolatos forgalmi korlátozásokat, 50%-kal felemelték a szőlő, a must és bor beadási árát. A NET 1953. évi 18. és 23. sz. törvényerejű rendelete. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Budapest 1954. 26., 28.

20 Az új begyűjtési rendelet elfogadására csak 1953 decemberében került sor. MNL OL XIX-A-83-j-93. d. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1953. december 11-i üléséről.

selői tartózkodnak a korábbi adminisztratív intézkedésektől, tehát az utasítások kizárólagos erőltetése helyett teret engednek a gazdasági szabályozóknak.

STRATÉGIAI PROGRAM A MEZŐGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉRE

Az eddig áttekintett jogszabályokkal kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy csak tűzoltó jellegű intézkedéseknek szánták őket, vagy bevezetésükkel párhuzamosan megindult az ágazat problémáiról való átfogóbb gondolkodás?²¹ Ez utóbbi feltételezést látszik igazolni, hogy Nagy Imre már 1953 őszén kezdeményezte egy olyan tudományos fórum létrehozását, ahol az ország legjobb agrárszakemberei gyűltek össze. Ha átfutjuk a résztvevők listáját, rögtön szembetűnik, hogy pártonkívüliek is meghívást kaptak. Ezzel a miniszterelnök fontos lépést tett ún. „régí szakembergárda” (volt uradalmi intézők, gazdatisztek, „reakciós” szakemberek) rehabilitálása érdekében. Ezeknek az embereknek az volt a „fő bűnük”, hogy még 1945 előtt kezdték a pályafutásukat. „Reakciós múltjuk” miatt a megelőző években mellőzött helyzetben voltak.

Nagy Imre miniszterelnök az 1953. októberi nyitó értekezleten nagy lelkesedéssel és a szakmai tudásnak kijáró megbecsüléssel szólt az összegyűltekhöz. Élesen bírálva az előző öt esztendő gazdaságpolitikáját, arra kérte őket, hogy dolgozzák ki a mezőgazdasági termelés fejlesztésének hároméves programját. „[...] a jelenlegi feladatokat minden más fölé helyezve, és mentesítve egyéb elfoglaltság alól, önök egy hónap leforgása alatt legjobb képességük, tudományos felkészültségük és gyakorlati tapasztalatuk felhasználásával kidolgozzák azokat az intézkedéseket, amelyeket a kormányzat hivatva lesz megvalósítani.” Hangsúlyozta, hogy „[...] minden téren a hozam növelésére olyan terveket, javaslatokat, rendszabályokat kell kidolgozni, amelyek biztosítják, hogy a fellendülés gyors legyen, nagyarányú legyen, a mezőgazdasági termelés egész komplexumát átfogó legyen, ugyanakkor ezek a tervek és javaslatok reálisak legyenek.”²² Nagy Imre nemcsak a kezdeményezője volt ennek az átfogó munkálatnak, hanem végig a szellemi irányítója maradt. A programkészítéshez részletes vezérfonalat készített, s amikor csak tudott, részt vett a vitákon. Az elnöki feladatokat formailag Hegedüs András vitte mint földművelésügyi miniszter, aki egyúttal a minisztertanács első helyettese is volt.

Az agrárprogram kidolgozása október közepén kezdődött. Az ún. főbizottság a Vörös Csillag szállóban volt elhelyezve a Szabadság-hegyen, az albizottságok zöme pedig a Normafa szállóban.²³ Egy hónapon keresztül gyártották a különböző szakbizottságok (gépesítési, kertészeti, talajművelési, állattenyésztési stb.) a reformterveket,

21 Az eredeti szocialista felhalmozás koncepciója ugyanis a mezőgazdaságnak alárendelt szerepet szánt, olyannyira, hogy egy fajta belső gyarmatként funkcionált, ahonnan erőforrásokat és munkaerőt lehet és kell kivonni az iparosítás érdekeinek megfelelően.

22 Agrártudósaink és mezőgazdasági szakembereink feladatai a mezőgazdasági termelés gyors fellendítésében. In NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1945–1947. II.* Budapest 1954. 402–428.

23 ROMÁNY Pál: Az „új szakasz” agrárprogramja. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV.* Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2006. 99–108.; SIPOS Levente: Nagy Imre, az agrárpolitikus. In *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században.* Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2010. 200–222.

amelyeket hetente kétszer a főbizottság ülésén megtárgyaltak. Nagy Imre „bizalmas emberei” legtöbbször ezeknek a bizottságoknak az igazgatási titkárai voltak.²⁴

A szintetizáló munkára már a Parlamentben került sor. Az ún. hegyi bizottság által összeállított mezőgazdaság-fejlesztési programot a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953. december 19-i ülésén tárgyalta meg.²⁵ Az előterjesztő Hegedüs András a következőképpen jellemezte a kialakult helyzetet: „Elhanyagoltuk az egyénileg gazdálkodó parasztok támogatását, jóllehet az ő kezükben van jelenleg is a szántóterület több mint 60%-a.” Beismerte, hogy a begyűjtés következményeként „nemcsak a nagygazdák, hanem a dolgozó parasztok közül is sok tízezer ajánlotta fel földjét, és ment el dolgozni a városba, ami a tartalékföldek ugrásszerű megnövekedését eredményezte”. Végül az állami és a pártpolitikai felelősségről megjegyezte: „A Földművelésügyi Minisztérium az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok termelésének támogatására nagyon kevés érdemleges intézkedést tett, a Központi Vezetőség Mezőgazdasági Osztálya pedig elmulasztotta feltárni [...] azt a súlyos helyzetet, amibe az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok termelése került.”²⁶

A Központi Vezetőség elé került anyag 11 fejezetben, logikus, jól tagolt szerkezetben tárgyalta a szakbizottságok javaslatait. Nyelvezete világos, közérthető. Nagy Imre sikerének tekinthető, hogy a mezőgazdaság fejlesztését előírányzó program a Minisztertanács és a Központi Vezetőség közös határozataként jelent meg.

Már a határozat bevezető részében megjelent a legfontosabb elhatározás: „[...] a Minisztertanács a program végrehajtása érdekében a következő 3 év alatt mintegy 12–13 milliárd forintot fordít a mezőgazdaság fejlesztésére.” Az ambiciózus cél „a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendítése”, valamint „a dolgozó parasztság jóléti emelkedésének és az általános életszínvonalnak az emelése” volt.²⁷

A határozat jelentőségét a későbbi miniszter, az agrárügyet elvégzése után Hegedüs András titkáráként dolgozó Romány Pál így foglalta össze: „Az első fejezet számos tétele közül hármát indokolt kiemelni. Ilyen volt az ágazatok közötti – közismerten sok gondot okozó – aránytalanságok megszüntetésére való törekvés. Például az állatállomány és a takarmánytermelés közötti aránytalanságra (azaz az »átteleltetési gondok«), vagy a szántóföldi növénytermesztés és a kertészeti ágazat adottságoknak megfelelő fejlesztésére irányították a figyelmet. A másik, nagy hangsúlyt kapott tétel a termelők érdekeltségének kiemelése volt, azt is kimondva, hogy bizonyos feltételek teljesítése után »teljesen szabad legyen a termények forgalma«. [...] Az érdekeltség értelmezése kiterjedt a gép-, eszköz-, anyagellátás kérdéseire is. [...] Nem mulasztották el annak fontosságát kiemelni, hogy a hozamok növeléséhez, a nagyobb jövedelmezőség eléréséhez a tudomány eredményeinek, a korszerű, új eljárásoknak, fajtáknak az alkalmazására van szükség. Szó sem esett itt már gyapotter-

24 A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)

25 MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 26. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1953. december 19-i üléséről.

26 Uo.

27 Uo.

mesztésről, pótbeporzásról, s más (pl. gumipityang) korábban szorgalmazott »politikai növényekről« és »haladó agrotechnikákról«.²⁸

Az utolsó fejezetek az irányítás és a szakmai színvonal jobb ellátásának feladataival foglalkoznak. Számos szervezeti és szervezési követelmény pontos megszabása mellett kimondták, hogy 1956-tól gépállomás igazgatójává, főmérnökévé, főagronómusává gépészmérnökök, illetőleg felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek nevezhetők ki. Az egyetemi végzettség és a megfelelő gyakorlat követelménye ráirányította a figyelmet a szakképzésre, a továbbképzésre. A határozat javasolta az ún. arany-, illetve ezüstkalászos gazdatanfolyamok újraindítását is.

Nagy jelentősége volt a következő évtizedek agrármérnök-kibocsátásának szempontjából annak, hogy az agrárprogramba bekerült: újból meg kell nyitni a Keszthelyi és a Magyaróvári Mezőgazdasági Akadémiát. Egy másik pontban a földművelésügyi minisztert arra kötelezte a határozat, hogy a Gödöllői Agráregyetemen a mezőgazdasági szakemberek továbbképzésére külön kart létesítsen.

A határozat a területi (megyei, járási, falusi) pártszervezeteknek szóló utasításokkal zárult. Felszólította őket, hogy nyújtsanak az eddiginél sokkal fokozottabb segítséget a kis- és középparasztoknak termelésük fejlesztésében. Merőben új volt az a követelmény, hogy aki falun él, a falvak politikai kérdéseivel foglalkozik, az sajátítsa el a szükséges mezőgazdasági szakismereteket, és azokból két év múlva tegyen szakvizsgát.

Nagy Imre, amikor 1954. január 23-án az Országgyűlés előtt számot adott a kormány félévi működéséről, igen nagy figyelmet szentelt a mezőgazdaság-fejlesztési programnak. Hangsúlyozta, hogy „[...] a decemberben közzétett párt- és kormányhatározattal lefektettük e nagyszabású, bátran mondhatom, történelmi feladat megoldásának alapjait. A munka oroszlánrészét legkiválóbb tudásaink, elméleti és gyakorlati szakembereink végezték. Az érdem is őket illeti. Engedjék meg, hogy népünk jólétének biztosítására, egyik legfontosabb népgazdasági águnk fellendítésére, népi demokráciánk gazdasági megszilárdítására és nem utolsósorban a kormányprogram sikeres megvalósítására kifejtett eredményes munkájukért e helyről elismerésemet és köszönetemet fejezzem ki.”²⁹

Bizakodva mondotta, hogy „[...] a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló párt- és kormányhatározattal a népgazdaságunk fejlődésének jelenlegi szakaszán előttünk álló legnagyobb feladat eredményes megoldásának raktuk le szilárd és biztos alapjait. A határozat jelentősége szinte felmérhetetlen. A magyar mezőgazdaság történetében nem volt még példa arra, hogy a mezőgazdasági termelés a maga szerteágazó, bonyolult feladataival és a parasztság gazdálkodásának nehézségeivel az állam gondoskodásának és segítőkészségének ennyire középpontjában álljon, mint most.” Leszögezte, hogy „a határozat reális végrehajtásának feltételei részben máris biztosítva vannak, részben, ha rendkívüli erőfeszítésekkel is, de feltétlenül és időben meg kell teremteni azokat. Kevesebb áldozattal nem érhetjük el a kitűzött célt, többet nem tudunk ráfordítani, mert nem bírja el az ország. Ebből viszont világosan következik,

28 ROMÁNY Pál: Az „új szakasz” agrárprogramja. In *Nagy Imre és kora*. I. m. 103–104.

29 NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1945–1947. II.* Budapest 1954. 441.

hogy amit a határozatban a párt és a kormány feladatul kitűzött, fenntartás nélkül, hiánytalanul és pontosan el kell végezniük egyes termelő minisztériumoknak, üzemeknek és intézményeknek éppúgy, mint az államigazgatás helyi és központi szerveinek.”³⁰

Bármennyire részletesen taglalta is a közös KV- és MT-határozat az egyes minisztériumok, főhatóságok feladatait, sajnos hamar kiderült, hogy a legtöbb intézmény nem sietett a végrehajtással. Jól mutatta ezt az 1954. április 28-i PB-ülés, ahol a mezőgazdaság-fejlesztési határozat végrehajtását tárgyalták.³¹ Sem az illetékes ipari üzemek, sem az irányító szervek nem biztosították a fejlesztéshez szükséges feltételeket. Az új szakasszal szembeni ellenállás fő gócpontjainak a Kohó- és Gépipari Minisztérium, az Országos Tervhivatal, a Nehézipari Minisztérium, és a pártközpont Terv- és Pénzügyi Osztálya számítottak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a Földművelésügyi Minisztérium apparátusa sem igazán igyekezett, hogy jogszabályalkotással segítse az új szakasz megvalósulását.

Nagy Imre a központi és helyi szervek ellenállásával szembesülve, 1954 őszén jelentős személycserékre szánta el magát. Leváltotta a nehézipari, valamint a kohó- és gépipari minisztert a helyetteseikkel együtt. Menesztette az Országos Tervhivatal elnökét a két elnökhelyettesét. Az új kinevezéseknél jól látható, hogy az agrárium szempontjából fontos helyekre olyan embereket állított, akik az ágazat érdekeit tartották szem előtt. Így például Márton Jánost nevezte ki Berei Andor mellé elnökhelyettesként a Tervhivatalba.

Nagy átszervezés történt az agrárirányítás vezető posztjain is. Hegedüs Andrást, Gerő Ernő emberét eltávolította a földművelésügyi miniszteri posztról. Hegedüs utóda az addigi igazságügyi-miniszter Erdei Ferenc lett. Nagy Imre közvetlen munkatársa, Pogácsás György került az újból megszervezett Állami Gazdaságok Minisztériuma élére. „A mezőgazdasági kormányzatba Erdei és Pogácsás személyében olyanok »emelkedtek«, akikhez Nagy Imrét szorosabb baráti, illetve munkatársi kapcsolat fűzte.”³²

Mindezzel párhuzamosan a miniszterelnök felgyorsította a Közgazdaság-tudományi Intézet megalakításának előkészületeit.³³ Ebben az egykori Györffy-kollégista közgazdász, Szabó Kálmán és Fekete Ferenc, Nagy Imre aspiránsa játszottak meghatározó szerepet. Az igazgatói posztra a pártközpont Terv- és Pénzügyi Osztályának vezetője, Friss István került, s mellette a börtönből szabadult Donáth Ferenc lett az egyik igazgatóhelyettes. A miniszterelnök ezt az intézetet szánta a gazdaságpolitikai elemzőmunka műhelyül.

30 Uo. 442–443.

31 MNL OL M-KS-276. f. 53. cs. 172. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. április 28-i üléséről. 1. Az FM és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös jelentése a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről hozott határozatok helyzetéről és javaslata a szükséges intézkedésekre.

32 RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958.* Budapest 1999. 87.

33 PÉTERI, György: *New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–56.* In *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956.* Ed. PÉTERI, György. Trondheim 2001. 47–79.

Egyidejűleg a Minisztertanács Titkársága megbízásából, Vas Zoltán irányítása alatt megindult egy átfogó gazdaságpolitikai program kidolgozása.³⁴ 1954. november 24-re elkészült a „Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához” című másfél száz oldalas, három részből álló dokumentum, amely tézisszerűen fogalmazta meg a reformprogramot. Az iparpolitikával foglalkozó részt Móre András állította össze, a mezőgazdaság fejlesztésének koncepcióját Fekete Ferenc vázolta fel, a gazdasági mechanizmus átalakításáról szóló fejezetek pedig Kopátsy Sándor fogalmazta meg. Rainer M. János szerint „A mezőgazdaságról szóló rész tartalmazta a leghosszabb kritikai fejtegetést, teljes mértékben Nagy Imre koncepciója szerint tárgyalta az 1945 utáni agrárfejlődést, és lassú szövetkezeti átmenetet irányzott elő.”³⁵

Fekete Ferenc így emlékezett vissza a reformmunkálatra. „[...] készültek egy nagyon átfogó gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási munkára is, mert ebben az időben már a Minisztertanács hivatalát Vas Zoltán vezette. És valamilyen módon én ezt úgy képzelem el, hogy készült valami szöveg, amit talán én is olvastam, amit a miniszterelnök írt, hogy majd összehívják a szakembereket, és ott elmondja ezt a beszédet, abból az alkalomból, hogy beindítják ezt a bizonyos munkát. Mert ez szerepelt később is, hogy nincs igazán gazdaságpolitikai koncepció, csak azt tudjuk, hogy nem volt jó, mert túl gyors volt az iparosítás, nem volt jó a szerkezet.

Ez mindig fölvetődött, mint a szerkesztőbizottság tagja a *Társadalmi Szemléből* emlékszem, ahol Friss Istvánnak több kézírata volt. Ő azt mondta, hogy túl gyors volt az ütem, de nagyobb problémák nem voltak, mert később a Berend T. Ivánnal való vitában is a Friss elmondta, hogy nem lehetett mást csinálni, mert háború volt napirenden. Ezzel szemben a Berei – és ez közel volt az akkori progresszív felfogáshoz –, hogy nem erről van szó, hogy csak az ütemmel van a probléma. A struktúra is probléma, az iparszerkezet nem felel meg a mi adottságainknak. Szóval ilyen jellegű viták voltak korábban is. Azonkívül visszatérve erre a dologra, ezt a bizonyos előadás-tervezetet megküldhették az én becslésem szerint legalább 40-50 gazdasági vezetőnek, minisztereknek, miniszterhelyetteseknek, aki élt és mozgott a szakmában, és elhatározták, hogy ebből... Azok meg visszaírtak erre, mindenki elmondta a maga panaszát, és egy ekkora nagy anyag lett. Azt mondták, hogy ebből kell egy gazdaságpolitikai koncepciót csinálni, és ezt illetékes helyeken meg fogják tárgyalni.

Ez 54 kora őszén volt, amikor én már a *Szemlénél* voltam. Itt megint vissza tudok utalni, a munka akkor közeledett a befejezéséhez megint, amikor már megjelent Darvas Józsefnek a *Túllicitálók* cikke és a Népfront kongresszus ülésezett. Így lehet azonosítani. A lényeg tehát, hogy három embert bíztak meg, nyilván Vas Zoltánnak a kezdeményezésére, hogy ezeket az anyagokat összefoglaljuk. Ez a három ember volt a Móre András, Kopátsy Sándor és én. Mi az összes anyagokkal, meg gépírókkal, gyorsírókkal felszerelve kitelepültünk Balatonszemesre, ahol a kormány üdülője volt, és nekiláttunk ezeknek a feldolgozásához.

34 A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Vál. és szerk. SZAMUELY László. Budapest 1986. 15.

35 RAINER 1999. 132.

Itt született először a mechanizmus szó, ezért érdekes. Ezt a Barla Szabó megírta a *Párttörténeti Szemlé*ben is.

Egyszerűen úgy történt, hogy azt mondtuk, hogy háromfelé vesszük az anyagot, mert hárman vagyunk. A Móré az iparral foglalkozik, én a mezőgazdasággal, és a harmadik, ami se nem ipar, se nem mezőgazdaság, hanem irányítás, terv, ezt nevezzük el – Kopátsy mondta – mechanizmusnak. Úgy tudom, ekkor fordult elő először, hacsak valamikor a húszas években nem használták, de mi erről nem tudtunk. Most sincs talán tisztázva. Így láttunk neki.

Össze is foglaltuk egy fehér anyagban, itt nekem meg is van. Ez később büntény tárgya is lett, idézőjelbe téve, mert azt mondta valami fölszólaláson a Gerő, hogy partizán módon, egyes körök – ez nyilván megint Nagy Imrének volt címezve – gazdaságpolitikát akarnak kidolgozni. Erre Szalay Béla a mi információnk szerint kelt a mi védelmünkre. Azt mondta ezen az ülésen, hogy ő tudott erről, miért lett volna ez illegális? Ő, mint a Tervhivatal elnöke, tudta, hogy különféle vélemények és javaslatok vannak, és ez a három ember foglalta össze, és ő erről tudott.³⁶

A kormány egyéves működésének tapasztalatai világossá tették Nagy Imre számára, hogy elképzelései végrehajtása szempontjából mennyire nagy jelentőséggel bír, ha stratégiai fontosságú területeken szövetségesekkel bír. Két ilyen politikust, Fehér Lajost és Erdei Ferencet külön is meg kell említeni, különösen azért, mert az agrárlobbi későbbi története során meghatározó szerepet töltek be.

Fehér Lajos ebben az időben elsősorban újságíróként tudott segíteni az új szakasz programjának népszerűsítésében. Erre annál is inkább szükség volt, mert a párt központi napilapjának újságírói érzékelvén a Nagy Imre és Rákosi Mátyás közötti nézeteltéréseket, 1953 végéig csak mérsékelten támogatták a miniszterelnök politikáját. Papp István kutatásaiból tudjuk, hogy e probléma megoldásában Nagy Imre számíthatott Fehér Lajosra, akit még a *Szabad Föld*nél töltött időszakból ismert.³⁷ Fehér 1953 őszétől igyekezett felhasználni média-kapcsolatait arra, hogy népszerűsítse az új szakasz intézkedéseit. Ennek egyik első példáját mutatja a Magyar Újságírók Országos Szövetségében 1953. november 5-én megtartott tanácskozás, ahol Fehér – feltehetően a miniszterelnökkel való egyeztetést követően – előadást tartott az országos és megyei lapok agrárrovat-vezetői számára.³⁸

1954 folyamán Fehér Lajos a *Szabad Föld* hasábjain számos cikket publikált a kormány agrárvonatkozású intézkedéseinek népszerűsítése érdekében. Dicsérte a begyűjtési és adóterhek csökkentését, a tagosítások felfüggesztését, a gépállomási munkadíjak leszállítását, a silőépítkezési hitelakció beindítását, az ingyenes állatorvosi szolgálat bevezetését stb. A paraszti olvasóközönség számára készített cikkekben hangsúlyosan jelent meg az a gondolat, hogy a kormány által nyújtott „termelési segítség csak egyik oldala a dolognak: ezt *elválaszthatatlanul egészíti ki a piaci se-*

36 Fekete Ferenc-interjú, 1956-os Intézet Oral History Archívuma (a továbbiakban: OHA) 13. sz. 154–156.

37 PAPP István: Fehér Lajos agrárpolitikusi tevékenysége. In *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. I. m. 255–263.

38 Uo. 263.

gítés is”.³⁹ Ezzel ekkor még elsősorban azt akarta Fehér kifejezni: lehetővé kell tenni, hogy a hagyományoknak megfelelően a parasztság szabadon értékesítesse tojását, tejét, zöldségét, tyúkját. Azzal zárta érvelését: ez nemcsak a parasztgazdáknak az érdeke, hanem a kormánynak is, hiszen így gyorsan javítható a városi lakosság ellátása.

A későbbiekben a piac rehabilitálásával kapcsolatos érvelését tudományos igény-nel is továbbfejlesztette Fehér Lajos. Ezt tanúsítják 1954. évi folyóiratcikkei. A *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemlé*ben publikált írásában Fehér nem egyszerűen az új szakasz agrárvonatkozású intézkedéseit méltatta, hanem érveket gyűjtött a Rákosi–Gerő-féle csoport részéről várható támadásokra is.⁴⁰

Épp a parasztpolitika, s azon belül is a középparasztsághoz, valamint a kulák réteghez való viszony vált a leginkább vitatottá 1954 folyamán. Nem véletlenül publikált Fehér Lajos a *Társadalmi Szemlé*ben egy olyan tanulmányt, amely már a címével is világossá tette, a középparaszti kérdést állítja a középpontba.⁴¹

A szerző szókimondó kritikával illette az 1953 előtti parasztpolitikát: „A begyűjtési rendszer túlzott kiterjesztése, az adóterhek túlzott fokozása arra vezetett, hogy a középparasztság árutermeléséből egyre kevesebb jutott a szabadpiacra, hogy az utóbbi években gazdálkodása megszűnt jövedelmező lenni, megingott biztonságérzete.” Szóvá tette, hogy a középparasztság nem kapott mezőgazdasági gépeket („ha eltört az ekéje, nem tudott újat venni”), sem műtrágyához, sem nemesített vetőmaghoz nem juthatott hozzá, a gépállomásokon lévő traktorok sem szántották fel a parcellákat. Mindezt tetézte a kuláknak minősítés, az ezzel járó vegzálás, a pótlólag kivetett beszolgáltatási és adóterhek, a gyakori tagosítások miatti földcserek.

Fehér szerint a követendő szövetségi politika lényege így szólt: „A szövetkezeti tagoknak és vezetőknek világosan kell látniuk, hogy *ha szükség van – márpedig égetően szükség van – a szövetkezetekben a volt szegényparaszti tagok állhatatosságára, harcosságára, lendületére; éppoly szükség van a volt középparaszti tagok szak tudására és szervezőképességére.*”⁴²

Fehér Lajos mellett szólni kell a másik fontos szövetséges, Erdei Ferenc tevékenységéről. Rainer M. János életrajzi könyvében hangsúlyozta, hogy Nagy Imre kezdettől szövetségeseként tekintett Erdeire, annak ellenére, hogy 1953 előtt az agrártárcát irányította.⁴³ A bizalom jeleként értelmezhető, hogy Nagy Imre az Igazságügyi Minisztérium vezetésével bízta meg Erdeit.

Kormányzati szerepe mellett Erdei azért is figyelemre méltó, mert ő egy másik irányban teremtett összeköttetést a miniszterelnök számára. Részint falukutató tevékenysége, részint parasztpárti politizálása révén rendkívül széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett, s ennek segítségével kulcsszerepet játszott a falusi származású ér-

39 A szabadpiacról. *Szabad Föld* 1954. március 7. 5. Kiemelés az eredetiben.

40 FEHÉR Lajos: A kormányintézkedések jelentősége és első eredményei a mezőgazdaság föllendítéséért folyó harcban. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* 1954. 3. 226–244.

41 FEHÉR Lajos: Pártunk parasztpolitikájának központi kérdése: szövetség a középparaszttal. *Társadalmi Szemle* 1954. 3. 33–56.

42 Uo. Kiemelés az eredetiben.

43 RAINER 1999. 29.

telmiség lelkiismeretének felébresztésében.⁴⁴ Jól mutatja ezt az az eset, amikor három nappal a július 4-i Nagy Imre-beszéd után Erdei ellátogatott az Írószövetségbe. Őszinte önkritikája mély benyomást tett a csaknem félszáz jelenlévőre: „Én mint földművelésügyi miniszter egyik vezető végrehajtója voltam annak a hibás politikának, amelyet a mezőgazdaságban csináltunk, mégis nyugodt lélekkel nézek minden dolgozó magyar paraszt szemébe, mert becsületes szándék vezetett akkor is, mikor hibákat követtem el.”⁴⁵

1953. őszi elején az Írószövetség szervezésében népes írócsoport utazott vidékre, hogy feltérképezze a falusi helyzetet, és beszámoljon a parasztság hangulatáról. A Nagy Imréhez közel álló újságíró, Urbán Ernő Vas megyében járt, mivel ott volt országgyűlési képviselő. A Sztálinvárosban (Dunaújváros) lakó Sándor András Fejér megyei községeket keresett fel. Kamjén István, egykori Pest megyei parasztpárti képviselő Pest megyébe küldette magát, Cseres Tibor azért választotta Békés megyét, mert korábban ott dolgozott újságíróként. Galgóczi Erzsébet szülőföldjére ment, amikor a Győr megyei változásokat vizsgálta. Tamási Lajos Tolna megyében született, ezért kérte magát oda. Kuczka Péter és Sarkadi Imre azért mentek a Nyírségbe, mert azt hallották, hogy ott különösen válságos a helyzet.⁴⁶

Tapasztalataikról 1953. október 23-án és 26-án számoltak be az Írószövetségben. A tanácskozáson jelen volt a régi és az új földművelésügyi miniszter – Erdei Ferenc, illetve Hegedüs András, valamint a pártközpont agitációs és kultúrpolitikai osztálya részéről, Horváth Márton is. Ständeisky Éva szerint a tanácskozők két csoportra oszlottak: a tényfeltárókra és az őket partikularizmusban, pesszimizmusban elmarasztalókra. A falujáráson részt vevő írók szembesültek a kollektivizálás során elkövetett erőszakos cselekedetekkel, valamint a kuláknak nyilvánított gazdákkal szemben folytatott politika visszásságaival. Meglepődve tapasztalták, hogy az államapparátus viselkedése nyár óta nem sokat változott. Helyi szinten nem sok foganatja volt a miniszterelnöki figyelmeztetésnek: a közhivatalok vannak a népért és nem megfordítva. „Ezzel a gólem-apparátussal” – jelentette ki Urbán Ernő –, akik gyarmatosító kasztként nem is érintkeznek a lakossággal, „nem lehet keresztülvinni a kormányprogramot”. Sándor András szerint „csaknem minden funkcionáriust le kell váltani”.⁴⁷

Az ún. falusi ankétot év végéig tartó vitasorozat követte, s ezzel párhuzamosan sorra jelentek meg a falujárás tapasztalatairól szóló művek. Ständeisky Éva kutatásaiból tudjuk, hogy a kritikai nyilvánosság határai bővültek ugyan, de azért arra is akadt példa, hogy folyóiratok visszautasították egyik-másik úti beszámoló közlését.⁴⁸

Erdei Ferenc és Nagy Imre között volt egy másik kapcsolódási pont is: a tudományos kutatás, tudományszervezés. Sokat elárul, hogy az MTA közvetlenül a miniszterelnök felügyelete alá tartozott. A Sztálin halála utáni enyhülés lehetőséget teremtett a szovjet tudomány addig dogmaként sulykolt tételeitől való eltávolodásra.

44 HUSZÁR Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz*. Budapest 2012. 160–163., 294–324.

45 STÁNDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest 2005. 208–209.

46 Uo. 215–218.

47 Uo. 217.

48 Uo. 219–228.

Erdei szívügye az agrár-közgazdasági kutatás volt. Ez a szakterület annak ellenére, hogy jelentős tradíciókkal bírt a két világháború között, az 1950-es évek elején pusztta üzemszervezési tudománnyá degradálódott. A feladatát abban jelölték meg, hogy a szovjet iránymutatás szerint segítse elő az újonnan szerveződő szocialista nagyüzemek üzemszervezési gondjainak, napi problémáinak megoldását.

Erdei lett 1954-ben az MTA Mezőgazdasági Üzemszervezési Bizottságának elnöke, s itt nagy lendülettel látott hozzá olyan kérdések tisztázásához, amelyek nélkül szerinte a mezőgazdaság tartós fellendülése nem volt elképzelhető. Saját publikációi mellett különböző viták szervezésével is igyekezett támogatást nyújtani a Nagy Imre-féle agrárpolitikának. Szimbolikus jelentősége lett az ún. háztáji vitának.⁴⁹ A háztáji gazdaság a szovjet kolhoz-modellben csak egy időlegesen megtűrt engedménynek számított, ami átsegíti az egyéni gazdálkodáshoz szokott parasztokat a közös életre. Funkcióját is csak az önellátás biztosításában látták. Hosszabb távon azonban a felszámolásával számoltak. Ettől a hivatalos felfogástól eltérő álláspontot fogalmazott meg Erdei Ferenc, amikor „A háztáji gazdaság kérdései” címmel vitacikket jelentetett meg, ami olyan nagy érdeklődést váltott ki a szakmai körökben, hogy az MTA Agrártudományok Osztálya 1954. november 4-én nyilvános ülést szentelt a kérdésnek.

NAGY IMRE NÉLKÜL

A Nagy Imre- és a Rákosi-féle irányvonal közötti küzdelem – amint már említettük – különösen élesen jelentkezett az agrárügyekben. Éppen ez volt az a terület, ahol Rákosi visszatérően kritizálta Nagy Imrét a moszkvai vezetés előtt.⁵⁰ Amikor 1954/55 fordulóján változott a Szovjetunió politikája, bőséges érvanyag állt rendelkezésre a Nagy Imre-féle vonal bírálatához. Az 1955 elején Moszkvába rendelt magyar pártküldöttséget – s azon belül is főleg Nagy Imrét – pontosan azért a politikáért bírálták, amelyet 1953-ban a szovjetek fogalmaztak meg követendő irányvonalként.

Hruscsov az alábbi, fenyegetésnek is beillő kritikában részesítette Nagy Imrét. „Magának vannak érdemei, de Zinovjevnek és Rikovnak is voltak érdemei, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük, mikor ártalmára voltak a pártnak. Fel kell lépni magával szemben is. Ha más bírálja, nehezebb lesz. Ha időben nem lépünk fel, később az egész párt lép fel maga ellen. Más kiút nincs. [...]”

A sztálinvárosi kohászati üzem építését miért hagyták abba? A túlzott iparosításért bíráltuk magukat, de az iparosítást ésszerűen folytatni kell, nem beszüntetni. Ha iparosítás nem lesz, ha nem lesz nagy gépipar, mi az ellenséggel nem tudunk versenyezni. Lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejlesztenünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz.”⁵¹

49 ERDEI Ferenc: A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* 1954. 8–9.

50 BARÁTH Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV.* Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2006. 153–175.

51 „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Közli: RAINER M. János – URBÁN Károly. *Múltunk* 1992. 4. 147.

Nagy Imre azonban nem volt hajlandó önkritikára, azaz arra, hogy szembeforduljon addigi politikájával. Ez a konfliktus az MDP KV 1955. március 2–4-i ülését követően került nyilvánosságra.⁵² Az ülésről kiadott dokumentum megállapította, hogy a párt politikájának sikeres végrehajtását a megnövekedett jobboldali veszély akadályozza, s egyúttal elítélte Nagy Imrét mint a jobboldali opportunisták nézetek képviselőjét. „Nagy Imre elvtárs jobboldali vonalának egyik alapvető vonása abban mutatkozott meg, hogy tagadta és lebecsülte a párt által elért nagyszerű győzelmeket, és rendszeresen elhallgatta az eredményeket [...]” A KV-határozat egyértelművé tette, hogy a „legfőbb feladat az ipar, benne mindenekelőtt a nehézipar fejlesztése”.⁵³

A Központi Vezetőség következő ülésén határozattá emelték az „új szakasz” politikájával és a Nagy Imrével való szakítást. A bírálókat szerint „Nagy elvtárs arra törekedett, hogy fékezze a szocialista építés motorját, a szocialista iparosítást, benne különösen a nehézipar fejlesztését, falun pedig a termelészövetkezeti mozgalmat [...]. Nagy elvtárs jobboldali opportunisták politikájának megvalósítása érdekében pártyszerűtlen, pártellenes, sőt frakciós módszerekhez folyamodott.”⁵⁴

Ezt követően minden párttiszttségéből visszahívták, majd 1955. április 18-án az országgyűlés felmentette őt miniszterelnöki tisztségéből, s végül december 3-án a pártból is kizárták.⁵⁵ Az új kormányfő Hegedüs András lett, s ezzel 1955 tavaszán Rákosi és Gerő sztálinista irányzata kerekedett felül. Ez a váltás kihatott a Nagy Imrét támogató személyek pozícióira. Ennek legszembetűnőbb esete Fehér Lajos menesztése volt. Erdeinek is fel kellett állnia a miniszteri székből, de a Minisztertanács elnökhelyetteseként maradt rálátása és némi mozgástere is az agrárügyek terén.

Az 1955 során foganatosított gazdaságpolitikai intézkedésekkel lényegében minden területen az 1953 előtti irányvonalhoz tértek vissza Rákosiék. A nehéz- és hadiipar-fejlesztés mindenek elé helyezése együtt járt a felhalmozási hányad újbóli növelésével. A gyors gazdasági növekedés újraindítása – kellő tartalékok hiányában – csak az életszínvonal-politika visszafogásával, a lakossági fogyasztás korlátozásával volt megvalósítható.⁵⁶ Fokozódott a mezőgazdasági termelőkre nehezedő nyomás. A békekölcsönjegyzés erőltetése és a nyugdíjjárulék megemlése pedig azt jelezte, hogy a bérből és fizetésből élő rétegeket is elérték a jövedelemkorlátozó intézkedések.

Az 1955 tavaszán meginduló visszarendeződés óriási csalódást idézett elő a lakosság köreiben. Az emberek tűrőképessége a mélyponthoz közeledett, annál is inkább, mert ők nem az 1953 előtti hiánygazdasághoz és terroruralomhoz viszonyították a helyzetüket, hanem az 1953–54-es évek toleránsabb politikájához. 1956 elejétől a társadalmi és gazdasági élet szinte minden területén sokasodni kezdtek a válság mind nyilvánvalóbb jelei.

52 MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 28. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1955. március 2–4-i üléséről.

53 *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Főszerk. IZSÁK Lajos. Budapest 1998. 340.

54 MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 29. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1955. április 14-i üléséről.

55 RAINER 1999. 118–124.

56 HONVÁRI 2006. 290–300.

A lakosság elégedetlensége a pártvezetés „cikkakk politikájával”, be nem váltott ígéreteivel tovább fokozódott az SZKP XX. kongresszusa után (1956. február 14–25.), ahol legalizálták a szocializmus építésének többféle lehetőségét. Ezzel a magyar társadalom különböző rétegei megerősítést kaptak, hiszen a Nagy Imre-kormány másfél éves „új szakasza” idején maguk is tapasztalták, hogy létezik más útja is a szocializmus építésének, mint amit a Rákosi–Gerő-féle klikk képviselt. 1956 márciusától egyre nyíltabbá vált a vezetéssel szembeni kritikai hang, amit jól tükröztek a Petőfi Kör nyilvános vitái. Az itteni információáramlás jelentős közvéleményformáló erőnek bizonyult.

A párt- és hatalmi apparátus elbizonytalanodása Hruscsov ún. titkos beszédének kiszivárgása nyomán erősödött fel. Az SZKP első titkára élesen bírálta a személyi kultuszt és az 1953 előtti tömeges törvénysértéseket, s felszólította a kommunista pártok vezetőit a koncepciós perek feltárásának meggyorsítására. Rákosiék viszont tovább folytatták halogató taktikájukat ezen ügyek felülvizsgálatát illetően. A Rajk-ügyben való „ködösítés” akadályozta a szovjet–jugoszláv viszony javulását is, ezért szovjet nyomásra Rákosi Mátyás az 1956. májusi budapesti pártaktíván kénytelen volt elismerni saját felelősségét. Az MDP KV július 18–21-i ülésén – a szovjetekkel való előzetes egyeztetés alapján – felmentették Rákosi Mátyást első titkári tisztsége alól, s helyét Gerő Ernő foglalta el.⁵⁷ (Rákosi ezt követően a Szovjetunióba távozott.) A júliusi KV-ülésen bekerült a legfelső vezetésbe Kádár János és Marosán György.

Ez a vezetői gárda nem tudott megfelelő válságkezelő programot kidolgozni, tevékenysége lényegében csak tűzoltó jellegű intézkedésekre korlátozódott. Ugyanakkor a társadalom különböző rétegeiben egyre élénkült a politikai aktivitás. Az Írószövetség, a Petőfi Kör, a fővárosi és vidéki egyetemi ifjúság részéről egyre erősebbé vált a vezetéssel szembeni kritika. Az országszerte megalakuló politikai vitakörök Debrecenről Kaposvárig sok helyen szerveztek agrár témájú előadásokat. Ezek előkészítésében nagy szerepet játszottak az egykori népi kollégisták.

1956 októbere különösen mozgalmas volt e tekintetben. Október 17-én a DISZ Petőfi Kör Budapesten a Kossuth Klubban vitaestet rendezett a magyar mezőgazdaság fejlesztésének további útjairól. A vita alapjául Papp Gábornak az *Új Hang* szeptemberi számában, *Kert Magyarország* címmel megjelent írása szolgált. Október 19-én zajlott Kaposváron Márkus István *Somogyi összegzés* címmel a *Csillag* szeptemberi számában megjelent cikkének vitája. Október 22-én pedig Debrecenben, a megyei pártbizottságok politikai akadémiáján Donáth Ferenc tartott előadást a magyar mezőgazdaság aktuális kérdéseiről és gondjairól.⁵⁸

Bármelyik összefoglaló jegyzőkönyvébe olvasunk bele, ugyanazokkal a problémákkal, panaszokkal találkozunk. Az is megfigyelhető, hogy a vidéki gyűléseken a

57 MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 28. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1956. július 18–21-i üléséről.

58 Az említett vitákat és hatásukat érintik az alábbi írások. DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Vál. VALUCH Tibor. Budapest 1992. 81–95.; *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország?* Budapest 1994. 18. 149–163.; SZÁNTÓ László: *A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténeti Szemle* 1995. 1–4. 353–437.

Petőfi Kör vitáinak és az *Irodalmi Újság* cikkeinek radikalizmusát meghaladó javaslatok és követelések hangzottak el. A vidéki vitafórumok hangulatát legjobban a *Somogyi összegzés* kaposvári vitája érzékelteti.⁵⁹ A résztvevők számát 1200-1300 főre becsülték, ami mutatja a nagyfokú érdeklődést. Nemcsak tsz-tagok, egyéni gazdák és mezőgazdasági szakemberek, hanem a megyei, járási párt- és tanácsvezetők is eljöttek a vitára. Sőt Baranya, Zala, Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyéből is érkeztek vendégek. Ilyen módon nemcsak a somogyi mezőgazdaság problémái, hanem általában a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom égető kérdései kerültek napirendre a tanácskozáson.

A *Somogyi összegzés* című tanulmány szövegének ismeretében nem meglepő, hogy 1956. október 19-én forró hangulatú és tartalmas vitára került sor Kaposváron. A résztvevők élesen és őszintén fogalmazták meg mondanivalójukat. A vita anyagából csak néhány markáns megállapítást emelünk ki.

„Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar parasztságot majdnem tíz éven keresztül teljesen leigázták, hogy a magyar parasztság hiába dolgozott, soha nem tudott eleget termelni, hogy a magas beszolgáltatásának eleget tudjon tenni. Így következett be, hogy a termelőségvetkezetek erőszakos megalakításával nagyon elkedvtelenítették a magyar parasztságot. [...] Mi, Somogy megyei gazdák kérjük, hogy azokat a tsz-eket, amelyeket erőszakosan szerveztek meg, inkább ma, mint holnap oszlassák fel, hogy egyénileg tudjon mindenki gazdálkodni. Mi sokkal többet tudunk az államnak biztosítani, mint egyéni gazdák, mint munkakedv nélkül dolgozzunk a tsz-ben.”⁶⁰

A megyei KSH munkatársa is az agresszív agrárpolitika következményeire hívta fel a figyelmet. „A rendeletek tömkelege is azt a látszatot keltette, mintha a parasztság tönkretétele lenne a cél s teljes megsemmisítve bekényszeríteni a tsz-be. A paraszt ma már csak a mának él, holnapra nem gondol. Nem tervezhetjük, hogy jövőre ennyi meg annyi sertést, szarvasmarhát akar tartani, hiszen évről évre változó a begyűjtési rendelet. [...] Azt tapasztaltam, hogy a parasztság ugyanazokkal az elkopott mezőgazdasági felszerelésekkel szánt, vet, kapál, mint korábban. A gazdasági épületeket, istállókat, pajtákát nem tatarozzák. Talajerő utánpótlás [...] ismeretlen. Rabló-gazdálkodás folyik ezeken a területeken [...]”⁶¹

Ahogy az utóbbi idézet is jelezte, az SZKP XX. kongresszusa után meginduló változások hatást gyakoroltak azokra a politikusokra, szakemberekre is, akik az apparátus tagjaiként igyekeztek kiutat találni az egyre súlyosbodó válsághelyzetből.

Jelzésértékűnek tekinthető az a cikk, amelyet Erdei Ferenc az MTA Mezőgazdasági Üzemszervezési Bizottság elnökeként írt 1956 elején. Már a cím is iránymutató volt: *A XX. kongresszus útmutatása agrárgazdasági és üzemszervezési tudományos munkánk számára*. „A XX. kongresszus legnagyobb eseménye a mi tudományágunk számára az, hogy előtérbe kerültek a gazdaságossági kérdések. Valóságos fordulat ez olyan viszonyok között, amikor a korábbi időszakban általában csak a termelés fejlettebb technikájáról és a terméshozamok emeléséről volt szó és nem vizsgáltuk,

59 SZÁNTÓ 1995. 353–437.

60 Uo. 397.

61 Uo. 398.

hogy egy-egy fejlettebb termelési módszer alkalmazása valóban gazdaságos-e és egy-egy kiemelkedő terméshozam valóban arányos-e a ráfordításokkal” – írta Erdei, majd hozzátette „pedig a gyakorlat nagyon is figyelmeztetett bennünket ennek a szükségességére”.⁶²

Ahogy említettem, Erdei miniszterelnök-helyettesként felügyelte a mezőgazdaságot, és 1956 első felében számos kezdeményezése volt az ágazat helyzetének javítására. A szövetkezeti rendszer bomlásának egyre aggasztóbb tüneteivel szembesülve, megbízást adott 1956 nyarán egy szövetkezeti törvény kidolgozására.⁶³ Ugyancsak távlatos feladatot jelentett, hogy mi legyen az 1954-ben bevezetett három évre szóló begyűjtési rendszerrel 1956 után. Ilyen irányú munkálatok nemcsak az FM-ben, hanem az Országos Tervhivatalban is folytak Márton János vezetésével.⁶⁴ Az agrárlobbi pozícióit erősítette, hogy a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya helyettesének Keserű Jánost nevezték ki. Az ő vezetése alatt az osztály munkatársai 1956. október közepére összeállítottak egy vitaanyagot az agrárpolitika neuralgikus pontjairól. Az előterjesztést 1956. október 22-én tárgyalták meg a megyei pártbizottságok mezőgazdasági titkárainak és osztályvezetőinek részvételével.⁶⁵ A tanácskozáson az addigi agrárpolitika éles bírálata fogalmazódott meg, amit jól érzékeltetnek az alábbi idézetek.

„Sajnos termelőszövetkezeteink többsége az egyéni parasztgazdaságokkal szemben kevesebbet termel, kisebb az áruértékesítésük, alacsonyabb a jövedelmük és több a bürokratikus megkötöttségük.”⁶⁶ Ez az összevetés statisztikailag ugyan már ismert volt, mégis a kimondása, elismerése igen nagy jelentőséggel bírt. Mindehhez még az alábbi radikális megállapítás társult. „A továbbiakban nem szabad mechanikusan követnünk a Szovjetunió kolhozépítési gyakorlatát, hanem figyelembe kell venni sajátos viszonyainkat, [...], a szövetkezés hazai hagyományait.”⁶⁷

A tennivalókat illetően a tanácskozás résztvevői egyetértettek abban, hogy mind a tsz-ek, mind az egyéni gazdálkodók vonatkozásában legsürgetőbb a termelési biztonság és az anyagi érdekeltség helyreállítása. „A termelők anyagi érdekeltségének biztosítása érdekében a legfontosabb kérdés a jelenlegi árrendszer ésszerű megváltoztatása, továbbá a begyűjtés adójellegének fokozatos megszüntetése útján, a kötelező beadási rendszer megszüntetése.”⁶⁸

62. *Agrárgazdasági és Üzemszervezési Közlemények* 1956. július

63 A szerző interjúja Pál Józseffel, 2011. június 8. (A szerző tulajdonában.)

64 A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)

65 MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/5. ö. e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai

Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra. 1956. október 22.

66 Uo.

67 Uo.

68 Uo.

1956 UTÁN

Az idézett háttéranyagok ismeretében már nem meglepő, miért vált elfogadhatóvá Kádárék számára a kötelező beszolgáltatás eltörlése. Közismert, hogy a Nagy Imre-kormány – elismerve a parasztság legfőbb követelését – már október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését. Ennek visszavonását nem vállalta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Sőt, mi több, a konszolidáció érdekében egyenesen magának akarta tulajdonítani a begyűjtési rendszer eltörlésének érdemét. Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-től visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását.⁶⁹

A Kádár-kormány tisztában volt azzal, hogy az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás, miközben az általános sztrájk miatt állt az ipari termelés, beláthatatlan következményekkel járt volna. Éppen ezért más tekintetben is késznek mutatkozott a parasztság sérelmeinek orvoslására. Az új agrárpolitika főbb elemeit 1956. november 27-én tette közzé a kormány abban a felhívásban, amelyet a parasztsághoz intézett. „A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány teljes mértékig elítéli az elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelészövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást, mindazokat a módszereket, amelyeknek alkalmazása következtében évekre visszaesett a magyar mezőgazdaság. Mindez nemcsak a parasztságnak okozott erkölcsi és anyagi károkat, hanem az ipari munkásság és a városi lakosság ellátását is bizonytalanságban tartotta. A kormány máris beszüntette a parasztság termelési bizonytalanságát előidéző erőszakos tagosítást, eltörölte a kötelező beszolgáltatás rendszerét. [...] A kormány eltökélt szándéka, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel támogatja a parasztság törekvéseit a mezőgazdasági termelés fellendítésére és gazdasági támogatást nyújt a szövetkezeteknek és egyéni parasztoknak egyaránt.”⁷⁰

A kormány nyilatkozata differenciálás nélküli támogatásáról biztosította a szövetkezeti és magángazdálkodást, s ami még ennél is fontosabb: a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását. Ezt megerősítette, hogy a kormányfelhívással egyidejűleg tették közzé a földművelésügyi miniszternek a termelészövetkezetből történő kilépést és a tsz feloszlását szabályozó utasítását.⁷¹

A kormányfelhívásban megfogalmazott ígérek újabb és újabb rendeletekben öltöttek testet, amelyek könnyítettek az egyéni gazdálkodók kötelezettségein. Megszüntették a kötelező vetési terveket, valamint az értékesítési kényszert, eltörölték a tűz- és a jégbiztosítás kötelező jellegét, felszámolták a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot, engedélyezték a föld korlátozott adásvételét.⁷²

69 *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956.* Budapest 1957. 62.

70 *Magyar Közlöny* 1956. november 27., 579–580. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz!

71 *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956.* 263.

72 Uo. 68–69., 263–265.

A kezdeti, „tűzoltó jellegű” intézkedések után azonban tisztázásra várt, hogy a jövőben milyen agrárpolitikát folytasson a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP). E tekintetben jelentősen megoszlottak a nézetek. 1956/57 fordulóján úgy alakult a helyzet, hogy az MSZMP Falusi – későbbi nevén Mezőgazdasági – Osztálya lett mindazoknak a gyűjtőhelye, akik határozottan bírálták a Rákosi-féle agrárpolitikát. Nem véletlenül, hiszen ennek vezetésével 1957 elején Fehér Lajost bízták meg.⁷³ Ő elkötelezett híve volt az 1953-as kormányprogram gerincét jelentő új agrárpolitikának, s emellett kitartott Nagy Imre 1955-ös félreállítása után is. Teljesen más álláspontot képviseltek a Földművelésügyi Minisztérium vezetői: Dögei Imre miniszter és a helyettesei: Keresztes Mihály, Magyarai András, Márczis Antal, Szőke Mátyás. Ők a rákosizmus hibáit kisebbíteni, a Nagy Imre-féle politika hibáit pedig felnagyítani igyekeztek.⁷⁴

A dogmatikus nézetek visszaszorítását is célozta az a nagyszabású munka, amely Fehér Lajos kezdeményezésére 1956 decemberében indult azzal a céllal, hogy az elkövetkező évekre kidolgozza a párt agrárpolitikai irányvonalát. Érdemes utalni arra, hogy ugyancsak 1956 decemberében a Kádár-kormány elhatározta az egész gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatát.⁷⁵ A Varga István vezetése alatt folyó munkálatokról tudjuk, hogy lényegében megmaradtak a szakmai bizottságok keretein belül, s mielőtt a szélesebb közvélemény megismerhette volna őket, már le is kerültek a napirendről. Ezzel szemben az MSZMP jövőbeni agrárpolitikájáról az egész országban sokféle fórumon folyt vita.⁷⁶

Fehér Lajos – tanulva Nagy Imre hibájából, aki 1953-ban a mezőgazdaság-fejlesztési program kidolgozását nem a párt égisze alatt kezdte meg – rögtön 1957 elején kérte az MSZMP Szervező Bizottságát, hogy engedélyezze egy szakmai bizottság létrehozását. Az Agrárpolitikai Bizottság Fehér Lajos vezetésével az MSZMP Szervező Bizottság 1957. január 24-i határozata alapján jött létre a KB Falusi – későbbi nevén: Mezőgazdasági – Osztálya mellett. Feladatát úgy határozták meg, hogy „megvitatja a párt vezető szervei (IB, SzB) elé kerülő mezőgazdasággal kapcsolatos előterjesztéseket, részt vesz fontosabb mezőgazdasági jellegű politikai és gazdasági kérdések kidolgozásában”.⁷⁷

Az Agrárpolitikai Bizottság 1957. február 20-án megtartott első ülésén az Agrárpolitikai Tézisek megvitatása volt a fő napirendi pont.⁷⁸ Az ülésre Erdei Ferencet, az MTA Üzemtanulmányi Intézetének frissen kinevezett vezetőjét is meghívták. Erdei nem tudott részt venni az ülésen, de írásban eljuttatta észrevételeit Keserű Jánoshoz,

73 PAPP István: Fehér Lajos agrárpolitikusi tevékenysége. In *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. I. m. 2010. 267–273.

74 VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest 2001. 43–51.

75 *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Vál. és szerk. SZAMUELY László. Budapest 1986. 189–192.

76 Fehér Lajos helyettese, Keserű János visszaemlékezésében leírja, hogy „összesen közel 10 ezer emberrel vitatták meg a tervezetet és 1500 ember véleményét dolgozták össze egységes iránymutató programmá”. Lásd: KESERŰ János: *Parasztorsfordítók között*. Budapest 2007. 81.

77 MOL M-KS-288. f. 6. cs. 9. ó. e. 9. Javaslat az Agrárpolitikai Bizottság létrehozására.

78 MOL M-KS-288. f. 28/1957/18. ó. e. Az Agrárpolitikai Bizottság anyagai.

a Mezőgazdasági Osztály helyettes vezetőjéhez, aki azzal továbbította Fehér Lajoshoz a feljegyzést, hogy ajánlja figyelembe venni a tézisek átdolgozásánál.

Erdei részint a felhasznált statisztikai adatok problematikusságára hívta fel a figyelmet, részint a földkérdéssel és az üzemi struktúrával kapcsolatban tett észrevételeket. Azt hangsúlyozta: ha nem a valós viszonyokból indulnak ki, akkor az befolyással lesz a következtetésekre, tehát újra tévútra terelődhet az agrárpolitika. Legfőbb hiányérzetének az utolsó bekezdésben adott hangot: „Végül nem jut eléggé kifejezésre az anyagban a mezőgazdaság súlyának a leszögezése adott viszonyaink között. Ez egész népgazdaságunk, valamint egész lakosságunk foglalkoztatása szempontjából egyaránt sokkal fontosabb, mint ahogy eddig kezelte a párt. A kérdés alapja pedig az, hogyan állunk most már azzal, hogy ipari ország lettünk. Ebben félreérthetetlen megállapítást leszögezni elkerülhetetlen. Ezért javaslom az anyag kiegészítését ezzel a témával.”⁷⁹

Az Erdei által felvetett kérdés nem jelentett kevesebbet, mint az 1940-es évek vége óta Magyarországra erőltetett sztálini gazdaságpolitika kritikáját. Hozzátehetjük azt is, hogy éppen ez a gondolat képezi a majdani agrárlobbi programjának egyik fő pillérét. Nem maradt visszhang nélkül Erdei felvetése. S hogy sokan mások is ugyanúgy gondolkodtak erről, azt jelezte, hogy az Agrárpolitikai Tézisekbe bekerültek az alábbi „szentségtörő” mondatok:

„A hazai adottságainkhoz nem kellően igazodó iparosítás miatt a mezőgazdaság fejlesztésére nem jutott elegendő anyagi erő. Emiatt a magyar mezőgazdaság még mindig igen kevés műtrágyát használ, gépei meglehetősen korszerűtlenek, rossz kivitelűek és gyenge anyagúak, kevés a modern munkagép, öntözési és egyéb lehetőségeink nincsenek kihasználva stb. Mindezek következtében a katasztrális holdankénti átlagtermések és állati termékhozamok tekintetében a felszabadulás előttihez képest csak keveset haladtunk előre.”⁸⁰

Már az Agrárpolitikai Tézisek első változatának vitáján élesen szembekerült egymással a Dögei-féle irányzat és a Fehér Lajos körül tömörülő csoport. A tézisesítés perspektíváját illetően ragadható meg legjobban a nézetkülönbség: „Az egészről azt a következtetést vonom le, hogy nem lehet a mezőgazdaság szocialista átszervezését önkéntesen úgy vinni, hogy a mezőgazdasági parasztok jövedelme a kisparcellán is fölfelé emelkedjen [...] igenis meg kell mondani a parasztoknak, hogy az állam nem tudja maga vállalni, hogy őket megmentse a kisparcellából adódó nehézségektől.” Dögei szerint Lenin álláspontja az volt, hogy „gazdasági kényszer nélkül a paraszt nem hagyja ott a parcelláját, csak akkor hagyja ott, amikor úgy látja, hogy ott már nem találja meg a számítását”. Fehér Lajos a következő szavakkal szállt vitába vele: „Ez volt a mi politikánk 1945–53-ig és megláttuk, hogy mi lett az eredménye. Ezt a szemléletet nem lehet elfogadni, mert ha a parasztságnak nincs meg a reménye sem arra, hogy jövedelmét növelje, akkor nem fog termelni és így nem lesz nagyobb áru-

79 MOL M-KS-288. f. 28/1957/3. ö. e. ERDEI Ferenc: Hozzászólás az agrárpolitikai tézisekhez. 1957. február 21.

80 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Szerk. VASS Henrik – SÁGVÁRI Ágnes. Budapest 1973. (Második, bőv. kiad.) 104.

termelés.” Másokhoz fordulva kijelentette: „Az egy természetes dolog, hogy a parasztság egy része bővített újatermeléshez fog jutni. Ettől nem kell megijedni, nem szabad olyan dogmatikusan felvetni, mint 1955 tavaszán. Az, hogy a kormány szabaddá tette az 5 kat. holdig terjedő földvásárlást, ezzel együtt a bővített újatermelést is lehetővé teszi.”⁸¹

Az Agrárpolitikai Tézisek második változatát az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának március 12-i ülésén vitatták meg.⁸² Fehér Lajos a keményvonalasok támadásaira így válaszolt: „minket nem hat át semmiféle parasztimádat, hanem kizárólag a népgazdasági érdek: 1. iparnak nagyobb legyen a nyersanyagbázisa, 2. a nép még jobban éljen, 3. a népgazdaságnak segítsen export növelésével és ebből a szempontból mondjuk meg, hogy soha nem teljesítették a mezőgazdaság beruházásait.”⁸³ Az Intéző Bizottság végül is alapul elfogadta a tézisek tervezetét.

1957 nyarán hozták nyilvánosságra az MSZMP Agrárpolitikai Téziseit. A Fehér Lajos- és a Dögei-féle csoport közötti ellentétek azonban továbbra sem simultak el.⁸⁴ Keresztes Mihály miniszterhelyettes vidéki útjai során előszeretettel hangoztatta: „komám, jó az az agrártézis, csak minél kevesebbet kell beszélni róla”. Más alkalommal így fogalmazott: „Mint párttag kötelességből én is egyetértek vele, de ez olyan, mint a biblia, így is, úgy is magyarázható.”⁸⁵

Az FM vezetői tehát továbbra is feltétel nélkül ragaszkodtak a sztálini agrárpolitikához, ennek főbb elemeit megváltoztathatatlanoknak tartották. A Fehér Lajos körül tömörülő csoport viszont a múltbéli hibák elkerülésével, a magyar adottságok és a paraszti érdekek figyelembevételével akarta kialakítani az MSZMP agrárpolitikai irányvonalát. A két csoport között kialakult rendkívül feszült helyzetet jól mutatja az a feljegyzés, amelyet 1958 elején a Mezőgazdasági Osztály készített.

„A Földművelésügyi Minisztérium egyes vezetői nem hisznek a termelőszoövetkezeti nagyüzem fölényének kialakításában [...]. A kollektivizálást lényegében az egyéni parasztok elszegényítése árán, a szegénység talaján tudják csak elképzelni. Emellett írásban és szóban a legkülönbözőbb elméleteket igyekeznek kialakítani és elfogadtatni. Dögei elvtárs [...] a Titkársághoz beadott feljegyzésében azt fejtegette, hogy »mi évek óta olyan gazdaságpolitikát folytatunk, amely mesterségesen fenntartotta a kisparaszti magántulajdont«, tehát stabilizáltuk az egyéni gazdaságokat. [...] Nevezett elvtársak az elmúlt 8 éven át ezt tartják a parasztpolitika fő hibájának.

81 MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/18. ö. e. Az Agrárpolitikai Bizottság anyagai.

82 MNL OL M-KS-288. f. 5. cs 18. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. március 12-i üléséről.

83 Uo.

84 Ezeket a vitákat részletesen bemutatják az alábbi munkák: ROMÁNY Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 357–365.; SIPOS Levente: Fehér Lajos tevékenysége 1956–1958-ban. In *1956 és a magyar agrártársadalom*. Szerk. ESTÖK János. Budapest 2006. 105–114.

85 MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/12. ö. e. Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztérium egyes vezetőinek a párt agrárpolitikájával kapcsolatos nézeteiről. 1958. február 17.

[Ezek szerint nem az volt a fő baj, hogy egymillió kat. hold tartalékföld keletkezett, hanem az, hogy nem hárommillió.]”⁸⁶

Az említett vita igen széles körben zajlott, aktivizálta nemcsak a felső vezetőket, hanem a gazdasági szereplőket és a tudományos kutatókat is. A rendkívül kiélezett vitákra Nyers Rezső egy interjúban így emlékezett vissza: „Már SZÖVOSZ-elnökként is a parasztok elleni restriktív politika megindítása ellen vagyok, tehát a Fehér Lajos-csoporthoz tartozom. Ebben az időben már Erdei is részt vesz a diskurzusaimban. Szerepet játszik Gyenes András, Dimény Imre, Csizmadia Ernő, Márton János. Én ebben benne vagyok. Az Agrárgazdasági Kutatóintézet volt a bázis. Persze Fehér Lajos égisze alatt van az egész társaság. Bár közéjük tartozom, közvetlenül, személyemben mégis csak akkor kerülök bele ebbe az ügybe, amikor pénzügyminiszter leszek.”⁸⁷

Valóban az Erdei Ferenc vezetése alatt álló kutatóintézet lett Fehér Lajosék háttérintézménye. Bármennyire kicsi volt is kezdetben az intézet – körülbelül tucatnyi-an dolgoztak benne –, mégis rövid idő alatt jelentős befolyásra tett szert. Ebben döntő szerepe Erdeinek volt, akit az 1956 előtti agrárpolitikával való szembenézés arra ösztönzött, hogy keresse a korrekció, a hibák kijavításának lehetőségét.⁸⁸ Ezt a törekvését elősegítette, hogy az Üzemtanulmányi Intézet (később: Agrárgazdasági Kutató Intézet) az MTA felügyelete alatt állt, s ily módon független volt az igencsak dogmatikus vezetésű FM-től.

*

A Fehér Lajos körül formálódó agrárlobbi olyan programot fogalmazott meg 1957 nyarán, amely szakított a sztálini agrármodell több alapvető elemével. Nem véletlen, hogy kiélezett vitákat generált az agrártézis. A döntéshozók sorain belül ekkor kirajzolódó választóvonal hatást gyakorolt nemcsak a kollektivizálás befejező szakasza, hanem még a hatvanas és hetvenes évtized során is.

86 Uo.

87 HUSZÁR Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest 2004. 227.

88 Ez a folyamat jól nyomon követhető Erdei 1957 elején készült feljegyzéseiből. Közülük kettőt ROMÁNY Pál közzétett. Lásd: „Feljegyzés a falusi helyzetről”. Erdei Ferenc a szövetkezeti átalakításról, 1957–58. *História* 1995. 9–10. 32–35.

ZSUZSANNA VARGA

THE FIRST CHAPTER IN THE HISTORY OF THE AGRARIAN LOBBY: FORMING A NETWORK AND A PROGRAMME

While the open expression and representation of interests is an important characteristic of democratic society, the situation in the socialist system was the exact opposite. It was the communist party that was expected to recognize and represent the social (universal) interest – which was regarded as paramount – and subordinate all other group or private interests to it. Due to the priority of developing heavy and war industries, agriculture and farmers also had a subordinate role. Only after Stalin's death did the situation change.

In order to alleviate the effects of the serious crisis in food supply, the agrarian sector was upgraded. This was expressed by the new course policy initiated by the Soviet Communist Party in the summer of 1953. In Hungary, Prime Minister Imre Nagy was not satisfied with the implementation of Soviet recommendations, and proposed the development of a long-term programme conforming to Hungarian conditions. In this strategic programme, drawn up by late 1953, the main requirements of the agrarian lobby were already represented. These included the ending of the unfavourable preferment of the industrial sector, the improvement of rural living conditions, the development of farm management based on Hungarian conditions, the partial rehabilitation of markets etc. Unfortunately no time was left to implement the programme, but Imre Nagy found two allies (Ferenc Erdei and Lajos Fehér) who undertook the realization of these aims even after he was ousted from politics. This largely explains why 1956 did not mean a major break in the development of the agrarian lobby, which is also shown by the publication of their programme in mid-1957, titled *Theses on Agricultural Policy*, and which remained for them an important point of orientation throughout the Kádár era.

KÖZLEMÉNYEK

TÓBER MÁRTA

A DUNA–TISZA KÖZI HOMOKHÁTSÁG KÉSŐ KÖZÉPKORI TÁJHASZNÁLATA A SZAKIRODALOMBAN

1. TÁJTÖRTÉNET/KÖRNYEZETTÖRTÉNET: AKTUALITÁSA, HÁTTERE, FORRÁSAI

A táj változása a társadalmi és természeti tényezők kölcsönhatásának eredményeként írható le. Egy terület múltbeli képének változásával számos tudományterület foglalkozik, ugyanakkor céljukat tekintve ezek élesen eltérnek egymástól. A táj egykori képének rekonstruálása során rendkívül sok – társadalmi, természeti – tényezőt kell elemzés alá vetni, ebből következően a vizsgálat során a rokontudományok, így a történeti földrajz, a történeti ökológia vagy a történeti néprajz kutatási eredményeinek felhasználása elengedhetetlen.¹

A történelem során az adott táj lakossága a kor mezőgazdasági és technikai színvonalának, valamint társadalmi elvárásainak megfelelően hasznosította a rendelkezésre álló területeket, vagyis azt, hogy melyek a főbb felszínborítási kategóriák, a természeti tényezőkön kívül a mezőgazdasági célú tájhasználat is meghatározta. A múltban lejátszódó folyamatok értelmezéséhez elengedhetetlen az egyes területek tájhasználati viszonyainak és felszínborításának az összehasonlítása, ami az adott kor igényeinek és gazdálkodási színvonalának megfelelően folyamatosan változott, így mind a gazdálkodásban, mind a tájhasználatban jól nyomon követhetők a jellemző tendenciák. Az egy tájra jellemző – történelmi időkre visszanyúló – művelési ágak megoszlásának vizsgálatánál nemcsak a korabeli vagy közel egykorú írott forrásokat, így országos összeírásokat, leírásokat, okleveleket, helyneveket használhatjuk fel, hanem segítségül hívhatjuk a régészeti kutatás eredményeit, tárgyi leleteit (magok, eszközök), régi képeket, térképeket, légi felvételeket, terepi méréseket, statisztikai adatokat is.

Napjainkban középpontban álló, gyakori probléma a környezet- és természetvédelem, s mivel egy adott területre jellemző természeti és társadalmi tényezők kapcsolatát, működését a tájökológia vizsgálja, így az ezzel kapcsolatos feladatok megoldásánál a tájföldrajzi-tájökológiai kutatások eredményeit is szükséges felhasználni. Az általam vizsgált tájegységnek – a Duna–Tisza közének részét képező Homokhátságnak – mint komplex rendszernek a működésével és annak időbeli és térbeli változásával összefüggésben számos publikáció ismeretes.²

1 FRISNYÁK Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1999. 3.

2 A tájtörténeti szakirodalomra vonatkozóan a Duna–Tisza közére, illetve annak egy részterületére, a Homokhátságra lásd: BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.; BIRÓ Marianna: A Duna–Tisza köze fásszáru vegetációjának átalakulása a 18. század óta, különös tekintettel a száraz homokterületekre. In *Talaj-vegetáció-klima kölcsönhatások. Köszöntjük a 70 éves Láng Editet*. Szerk. KRÖEL-DULAY György – KALÁPOS Tibor – MOJZES Andrea. Vácrátót 2008. 23–38.; BIRÓ Marianna – HORVÁTH Ferenc – PAPP Orsolya – MOLNÁR Zsolt: Historical landscape changes near Fülöpháza in the Kiskunság. In *The KISKUN LTER: Long-term ecological research in*

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy az említett munkák a tájváltozást a 18(–19). századi térképek geoinformatikai módszerekkel való feldolgozásával és így az egyes fő művelési ágak kiterjedésének, elhelyezkedésének elemzésével, illetőleg a legdominánsabb és egyben elkülöníthető kategóriák térbeli és időbeli változásával – részben szakirodalomra támaszkodva –, de a helyi viszonyokra alkalmazva kétszáz évre visszamenőleg vizsgálták. Hogy felmérhessük, milyen mértékben módosult a tájkép és a tájhasználat, illetve, hogy minél pontosabb képet kapjunk erről, ahhoz elengedhetetlen, hogy minél jobban ismerjük az elmúlt korok tájviszonyait. E kutatások fontos területe lehet a középkori tájhasználat vizsgálata, s a korabeli forrásadottságokból fakadóan különösen a 14–15. századé (Anjou- és Zsigmond-kor: 1301–1437).

Jelen tanulmányban az eddigi történeti kutatásoknak a középkori Homokhátsággal kapcsolatos, eddig megjelent munkáit és azok eredményeit mutatjuk be, mely kutatásoknak az egykori tájborításra, mezőgazdaságra, településhálózatra vonatkozó adatai, információi kapcsán a későbbiekben lehetővé válik mintaterületünk részletesebb, tájtörténeti szempontú rekonstrukciója, mélyebb megismerése. A vizsgált terület jó példa ugyanakkor arra is, hogy történetének minél teljesebb megismerése céljából különböző tudományágak eredményeit hívjuk segítségül. Így sokkal alaposabb képet kaphatunk erről a kevésbé ismert vidékről.

2. A KÖZÉPKOR TÁJTÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA: FONTOSABB FORRÁSCSOPORTOK

A késő középkor, vagyis nagyjából a 14–15. század jelentőségét tájtörténeti szempontból az adja, hogy a korábbi időszakokhoz képest megnő az írott források száma, amelyek segítségével lehetőségünk nyílik bizonyos területek tájhasználatának vizsgálatára. A középkori tájváltozások kutatásában – mint ahogy már említettük – a mintaterület minél teljesebb megismerése céljából a történettudomány által felhasznált írott források használatán túlmenően érdemes, sőt szükséges különböző tudományágak eredményeinek segítségül hívása.

A természeti környezet alakulását, változását elsősorban az ember tájátalakító tevékenysége (ez fontossága miatt külön kerül tárgyalásra) és az éghajlat módosulása szabja meg, hiszen az éghajlat jelentős részben befolyásolhatja például a növényzet összetételét és a növényborítottság változását vagy a felszíni vizek állapotát, kiterjedését. Az utóbbi mintegy 1000 év éghajlatának rekonstrukciójával a történeti klimatológia foglalkozik, mely tudományágban az írott források is fontos szerepet játszanak a középkor klimatikus viszonyainak részletes (éves-évszakos szintű), illetve a kevésbé részletes, elsősorban hosszú távú (több évtizedes szintű) bemutatásában. Fontos megjegyezni továbbá, hogy – bár a holocén klímaváltozásokat követően átható, s az egész kontinenst érintő fordulat nem következett be az éghaj-

the Kiskunság. Szerk. KOVÁCS-LÁNG, Edit – MOLNÁR, Edit – KRÖEL-DULAY, Gyula – BARABÁS, Sándor. Vácrátót 2008. 11–12.; MOLNÁR Zsolt – FEKETE Gábor – BIRÓ Marianna – KUN András: A Duna–Tisza közti homoki sztyepprétek történeti tájökölógiai jellemzése. In *Talaj-vegetáció-klima kölcsönhatások...* 39–56.; BIRÓ Marianna: A Duna–Tisza közti homokbuckások tájtörténete az elmúlt kétszázötven évben. In *A Kiskunság száraz homoki növényzete.* Szerk. MOLNÁR Zsolt. Budapest 2003. 71–82.; BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: A Duna–Tisza köze homokbuckáinak tájtípusai, azok kiterjedése, növényzete és tájtörténete a 18. századtól. *Történeti Földrajzi Füzetek* 5. 1998. 1–34.

lati viszonyokban – kimutathatók mind időben, mind térben olyan kisebb ingadozások, amelyek egyes területek gazdaságára, és egyes események lefolyására kihatással lehettek.³

Egy további forráscsoportot képvisel a tájtörténetben a régészeti kutatás eredményeinek alkalmazása, egy-egy falu feltárása során ugyanis a különböző rétegekből előkerülő állati és növényi maradványoknak és azok élőhelyének ismeretével a területet egykor borító vegetáció nagy vonalakban rekonstruálhatóvá válik.⁴

Szintén nem elhanyagolható a történeti helynév-tipológia, hiszen a helynevek kialakulásában döntő súllyal esnek latba az elnevező ember és az elnevezett táj fizikai tulajdonságai. A helynevek a személynevek mellett a terület természetföldrajzi viszonyaira is utalhatnak, például a „kút”, „kutas” kifejezés gyakran a terület száraz környezetére enged következtetni.⁵

3. TÁJHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

3.1. Erdő

A történeti kutatásban számos példát találunk egyes területek, tájegységek tájrekonstrukciójára. Ez idáig azonban nem született konkrétan a Duna-Tisza közti hátság késő középkori, 14–15. századi (Anjou- és Zsigmond-kor: 1301–1437) tájképével és annak lehetséges változásaival foglalkozó, összefoglaló tanulmány.

A vizsgált időszakunkat, vagyis a 14–15. századot megelőző évtizedekből származik az egyik leggyakrabban emlegetett, erdők meglétére utaló forrás, amely a kun szállásterületek

3 Az érett és késő középkori európai klímaviszonyok kutatási eredményeinek szakirodalmi összefoglalására lásd: VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252. A Kárpát-medence éghajlat-módosulásának bizonyos elemeire, illetve az írott források adataira vonatkozóan lásd például: KISS, Andrea: Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 1999. 51–64.; KISS Andrea: Időjárási adatok a 11–12. századi Magyarországról. In „Magyaroknak eleiről...” Szerk. PITI Ferenc – SZABADOS György. Szeged 2000. 249–263.; KISS Andrea: Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit – Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In *Tatárjárás*. Szerk. NAGY Balázs. Budapest 2003. 439–452.; RÁCZ Lajos: Éghajlat-változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. KUBINYI András – LASZLOVSZKY József – SZABÓ Péter. Budapest 2008. 21–35. A magyarországi klímátörténeti és a kapcsolódó rokon, írott források elemzésén alapuló szakirodalom részletes összefoglalására lásd: KISS, Andrea: Climate history/historical climatology research in Hungary: Role of historical written evidence – present stage. *Időjárás* 2009. 4. 315–339. Magyarország éghajlat-története az újkor idején. Szeged 2001. Újabb, egykorú forrásokon alapuló hőmérsékleti rekonstrukcióra, s eredményeinek közép-európai összevetésére lásd: DOBROVOLNÝ, Petr – MOBERG, Anders – BRÁZDIL, Rudolf – PFISTER, Christian – GLASER, Rüdiger – WILSON, Robert – van ENGELEN, Aryan – LIMANÓWKA, Danuta – KISS, Andrea – HALÍČKOVÁ, Monika – MACKOVÁ, Jarmila – RIEMANN, Dirk – LUTERBACHER, Jürg – BÖHM, Reinhard: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD. 1500. *Climatic Change* 2010. 1–2. 69–107.

4 Lásd például: PÁLÓCZI HORVÁTH András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásainak lehetőségei. In *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológiai világából*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest 2000. 273–286.

5 BLAZOVICH László: Gondolatok az Alföld középkori településhálózatról. *Acta Juridica et Politica* 1998. 4. 45–56.

1297 körüli viszonyaiba ad betekintést: „...és mivel a kunok nagy sokasága nagy terjedelmű földet elfoglal, elhatároztuk, hogy azok, akik nemzetségük szerint a Duna és Tisza között, vagy a Körös mellett, vagy a Maros és Körös között, vagy e folyó mindkét partján, avagy a Temes és Maros között, és azok körül megtelepednek, [...] – adván és adományozván nekik ottan a királynői várakhoz tartozó udvarnokok és más szolgálattevők földjeit, vagy örökös nélkül elhalt nemesek birtokait, mindeniket tartozmányaival és haszonélvezeteivel együtt, úgymind erdőkkel, rétekkel, halastavakkal, melyeket az ő szállásaik magukban foglalnak...” „Ezenfelül odaadtuk és adományoztuk..., melyek a tatárjárás után pusztán állottak, és amelyeken halastavak és lábas erdők nincsenek...” „Az olyan nemesi birtokokat és várjobbágyi földeket pedig, melyeken gyümölcsöző haszonélvezetek találhatók és halászzalatt és sűrű erdőkkel bővelkednek, [...] az ily birtokokat ugyanazon nemesek és várjobbágyok, kik azoknak a birtokában vannak, szabadon és békésen a kunok között is birtokolni fogják.”

Ez az adat azonban elsősorban a kunok szállásterületeire vonatkozik, mely terület a homokhátságnál, de akár a Duna–Tisza közénél is jóval nagyobb területet foglalt magában, s mint ilyen, a Temes, Maros, Körös vidékét, illetve részben a Tisza és a Duna ártérészleteit is jellemzi, így nehezen vonható le az erdőkre vonatkozóan a Homokhátságra, de akár az egész Duna–Tisza közére is bármilyen egyértelmű következtetés.

Az 1297. évi forrással szemben konkrétabb adatokat közöl a Duna–Tisza közti Homokhátság területére vonatkozó 1211. évi összeírás, amelyben a szóban forgó birtok Györffy György szerint a mai Izsák falu helyén feküdt. A határjárás leírásából megtudjuk, hogy az egyik határpont egy fenyő, amely feltehetőleg borókát vagy gyalogfenyőt jelent, amely a homokpuszták jellemző vegetációja. A továbbiakban utal az oklevél még egy, Feuneues (fenyves, valószínűleg borókafenyves) elnevezésű határpontra is, de ennek biztos lokalizálására nincsen eligazító információ.⁷

A Duna–Tisza közének növényfejlődéséről pollenanalitikai adatokkal is rendelkezünk. A nagyszéki fúrások eredményeinek elemzése alapján a 10–12. században a középkori faluhálózat kialakulásával párhuzamosan erdőirtást és homokmozgást rekonstruáltak, míg a 13. század közepén néhány évtizedes erdőregenerálódást mutatnak az adatok, amely folyamat a terület átmeneti elnéptelenedésével magyarázható.⁸ Ennél újabb természettudományos kutatás ugyanakkor a 13–14. századi homokmozgásra is felhívja a figyelmet, amelyet az idetelepülő kun népcsoportok gazdálkodási szokásaival, vagyis az állattenyésztés jelentős szerepével, majd a népesség növekedésével magyaráz. Mindemellett feltételezik, hogy a késő középkor folyamán, a földművelés szerepének növekedésével párhuzamosan a homokmozgás is abbamaradt.⁹

6 IV. László második kun törvényének szövege kiadva: MARCZALI Henrik: *A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Budapest 1902. 178–183.; KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16. Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy Karácsonyi János okfejtése szerint a 14–17. századi adománylevelek nem alkalmasak a tárgyalt birtoknak és környezetének a rekonstrukciójára, ugyanis „a magyar király például számtalanszor adományoz hegyet-völgyet, ott, ahol egy halom sincs... stb.”, „mert a kancelláriai formulák így kívánták”. Ennek ellentmondó érveket a tárgyalt adománylevéllel kapcsolatban lásd részletesen: KAÁN 1939. 17–18.

7 GYÖRFFY György: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd. Budapest 1956. 411–412.

8 SÜMEGI Pál: A Kiskunság a középkorban – geológus szemmel. In HORVÁTH Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest 2001. 316.

9 NYÁRI, Diána – KISS, Tímea – SIPOS, György: Investigation of Holocene blown-sand movement based on archaeological findings and OSL dating, Danube-Tisza Interfluvium, Hungary. *Journal of Maps Student Edition* 2007. 54.

Ezen túlmenően, főleg a középkori határjáró oklevelek tartalmaznak számunkra használható, értékes információkat, melyek legtöbbször nemcsak az erdő létezésére, hanem az erdő méretére utaló adatokat is tartalmazhatnak. Ezek alapján az 1368-ban, tehát a 14. század közepén Cegléd község határjárásának alkalmával említenek erdőt: az okmány alapján Cegléd határvonalán, Kappanhalmánál kezdődő *theulherdeu* (tölgyerdő) nevű Kecskemét, Cegléd és Nagykörös között elterülő erdőség a három község tulajdona és közösen használják.¹⁰ Tudjuk, hogy ekkor a terület az óbudai klarisszák birtokába jutott, és a távolság miatt a tisztjeik útján igyekeztek rendezni a birtok ügyeit, s a szomszédosok ezt kihasználva számos határvitát idéztek elő. Az ezeket megörökítő okiratokban is találunk utalásokat a meglévő erdőkre: például 1418 és 1425 között az Ilsvai Lestüák fiai okoztak sok kárt a ceglédi erdőkben, akik végül emiatt folyamatosan prosperáltak.¹¹ Fontos még figyelembe venni a helységneveket is, Nagykörös és Kiskörös a közelükben elterült körisfaerdőről is kaphatták a nevüket.¹² A „Nagykörösi krónika” feljegyzései szerint a város alatt még a 18. század elején is egy Gát nevű tó helyezkedett el, amelyet mocsaras, lápos rész övezett, amelyet minden oldalról erdő szegélyezett. Az egykori erdős állapot nyomait Vadas, Bokros és Tázerdő elnevezése is őrzi. Galgóczy okfejtése szerint az erdő nagy kiterjedését igazolják a szántóföldek mai elnevezései is: Barátszilos (Barátsziles), Bántőse (Bántölgyese), Pálfája.¹³ Ez utóbbi sort folytatva erdők jelenlétét bizonyítja a Böcsa határában elterülő buckás területnek – minden bizonnyal a „tölgyes” szóból származó – Tölös elnevezése, illetve a Bokroshalom, Bokroserdő megjelölés, amelyek a homokos vidéken a kisebb kiterjedésű fehérfabokrokra utalhatnak.¹⁴

Fontos még megemlíteni azt a leírást is, mely a középkorban a Szeged környéki tájviszonyokra vonatkozik: 1433-ban Fülöp burgundi fejedelem első lovászmestere, Bertrandon de la Brocquière Jeruzsálemből jövet Szeged környékét is érintette: „Egész utamon kis pataktól körülvevett két kis berken kívül egyetlen élőfát nem láttam. A lakosok csak a szalmával és náddal tüzelnek.”¹⁵ Ez a kijelentése inkább a terület erdőhiányát látszik megerősíteni, mintsem kiterjedt erdőségek jelenlétét, de ez csak az általa bejárt útvonalra vontkoztatható.

Mindezekon felül a régészeti kutatások Szentkirály falu (Kecskemétől keletre) feltárása során előkerült ormányosbogarak,¹⁶ illetve a nagy arányban szereplő szarvas- és őzcsontok¹⁷ révén arra is rávilágítanak, hogy a közelben tölgyerdők, valamint az utóbbi leletek miatt ligetes erdők, ligetes steppe vegetációval is számolni lehet. Bálint Mariann Árpád-korra vonatkozó tanulmányában természeti adottságokra, régészeti adatokra, illetve néhány történeti forrásra, elsősorban 13. századi adománylevélre és 14. századi határjáró oklevélre alapozott véleménye szerint a Duna–Tisza köze erdősültségi foka magas volt, s a legmagasabb szintű

10 KAÁN 1939. 19–20.

11 BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.* Budapest 1910. 359.

12 Bár a szerző állítása szerint vannak bizonyítékok arra nézve, hogy hajdan körisfaerdőség vette körül a várost, konkrét adatot nem közöl. A település elnevezésére létezik más elmélet is, lásd: GALGÓCZY Károly: *Nagy-Körös város monographiája: régi és újkori ismertetés.* Budapest 1896. 2.

13 GALGÓCZY 1896. 17–18.

14 FIRBÁS Oszkár: Szeged város erdőgazdálkodásának történetéből. In *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Szerk. KOLOSSVÁRY Szabolcsné. Budapest 1975. 467.

15 *Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica. IV.* Budapest 1857. 303.; SZAMOTA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717.* Budapest 1891. 91.

16 TAKÁCS István: Szentkirály középkori falu kútjainak biológiai leletei. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* 1986/1987. 90.

17 KASSAI M. Katalin – TAKÁCS István: Miből éltek a kunok? *Élet és Tudomány* 1985. 853–854.

zárótársulás a gyöngyvirágos tölgyes, amelynek kialakulását a csapadékviszonyok tették lehetővé.¹⁸

Miután a középkorból eddig igen kevés olyan adat került elő, amely az erdőterületre vonatkozólag bármiféle információt hordoz magában, a fennmaradt szórványadatokból egyelőre a késő középkorra jellemző tájviszonyokkal kapcsolatban biztos következtetéseket nem tudunk levonni. A szakirodalomban ez idáig felhasznált középkori határjárások, adománylevelek, leírások, régészeti adatok utalásai alapján annyi állapítható meg, hogy a 13. század végén a kunoknak adományozott területeken említenek erdőt. Továbbá, a 14. századból fennmaradt több információ is alátámasztja a Cegléd, Kecskemét és Nagykőrös közötti nagy területű erdőség létét. Ettől a vidéktől délnyugatra lokalizálható erdő Bőcsa határában, valamint Kecskemétől keletre Szentkirály környékén említenek a források még erdőterületet. Mindezen felül a középkori erdősültség fokát nemcsak határjáró levelek, hanem közbecsü alapján is igyekeztek meghatározni.¹⁹ Ez utóbbi szinte kizárólag 15. századi forrástípus, így tehát az 1400-as évek az első olyan időszak, amelyben a Kárpát-medence erdősültségéről pontosabb képet kaphatunk.

Szakirodalmi említések alapján elmondható, hogy már a késő középkor kezdetén az erdős vegetációról csak kisebb foltok tanúskodtak, amit a külterjes állattenyésztés a késő középkorban tovább ritkított, vagyis a 15. századra az Alföldön igen kevés erdő maradt.²⁰ Talán érdekes, hasznos 18. századi párhuzam lehet a Brocquière által leírtakkal az a feljegyzés, amely a terület fában való szegénységet hangsúlyozza: „Egyébként termékeny vidék, gabonában, legelőben és kiváló dinnyékben bővelkedik, de fa és víz szűkösen van. Tűzrakáshoz és tüzeléshez nádat, szalmával kevert és napon szárított trágyát használnak, meg egy kevés messziről odaszállított fát.”²¹

3.2. Réti, kaszáló, legelő

Fontos még megemlíteni azokat a leírásokat, melyek a középkorban a Duna–Tisza közti Homokhátság területén található rétekre, kaszálókra és legelőkre vonatkoznak. Amint azt már korábban láthattuk, az 1297. évi kunok részére kiadott adománylevélben is említettek réteket, sőt tudjuk, hogy a kun pusztákat általában füves steppéknek írják le a középkori kútfők.²² A késő középkorban többször említik legelők jelenlétét: 1423-ban kun telepítvényt találunk Mámahomokán (most Máma puszta), Csengel-teleken (ma Csengele), illetve Mindszenten, s az oklevélből kiderül, hogy a kunok e területen ekkor földet műveltek és vetéseiket a kecskeméti nyájaikkal folyamatosan lelegeltették.²³ Az említett évből származik Zsigmond király szabadszállási és buzgánszállási kunoknak adott védlevele is, amelyben Körös és Kec-

18 BÁLINT Marianna: Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna–Tisza köz déli részén. In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26. Szerk. BLAZOVICH László. Szeged 1998. 44.

19 SZABÓ Péter: Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében*. Szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS Gábor. Budapest 2009. 139.

20 SZABÓ Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon: In *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon...* 329–330.

21 BÉL Mátyás: Notitiae Hungariae Novae Historico-geographicae. In *Bács-Kiskun megye múltjából VI.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1982. 144.

22 ERDEI Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe*. Budapest 1937. 6.

23 ZSILINSZKY Mihály: *Csongrád vármegye története*. Budapest 1987. 68.

kemét közötti kun területek vetéseit és kaszálóit védelmezi.²⁴ 1462-ben az Asszony szállása nevű kun pusztát és általában a Duna–Tisza köz pusztáit, köztük például a Kecskemét tözsomszedságában fekvő Bene-szállást szabad legeltetés céljából átengedik Szegednek.²⁵

15. századi okleveles forrásaink ugyanakkor Kecskemét mellett Cegléd birtokában lévő számottevő puszták, kaszálók és rétek jelenlétére is fényt vetnek. A tájhasználat szempontjából felhasználható információk jelen esetben is határvillongásokkal kapcsolatos iratokból származnak. Zsigmond király Ceglédhez tartozó Bessenyőegyház, Töröttgyeház, Téglagyeház és Kőegyház nevű pusztákat és szántóföldeket Nyársapáthyaknak adományozta, de mivel a ceglédiek ezzel nem értettek egyet, évtizedekig húzóódó per vette kezdetét.²⁶ Erre az időszakra vonatkozóan a hatalmaskodások, erőszakoskodások több esetében is tesznek említést a határban elterülő rétekről és kaszálókról: 1451-ben Nyársapáthy László Somogyi Istvánnak három aranyforintot érő szénáját vitte el, 1454-ben a ceglédi Palásréte kaszálót kaszáltatta le, a szénát pedig elhordatta.²⁷ Ezzel szemben 1469-ben már arról olvashatunk, hogy az apácák számára a Gáterdő és Hosszúhegy közötti szántóföldeket és kaszálókat foglalták le, majd a Keresztfaréte nevű kaszálót is Ceglédhez csatolták.²⁸ Meg kell még említeni egy, a szakirodalom által részben figyelmen kívül hagyott 1476. évi oklevelet is, amely szintén további kaszálókat említ Cegléd határázójában: Thofew, Daykaaroka, Palusrethe.²⁹

A legelők fontosságát – feltételezhetően az állattenyésztés mint elsődleges gazdasági tevékenység miatt – a térség középkori, kiváltképp 15. századi okleveleiben hangsúlyozzák, bár tudjuk, hogy Magyarországról már legkésőbb a 14. századtól fogva exportáltak szarvasmarhát nyugatra.³⁰ Matteo Villani 14. századi tudósítása szintén alátámasztja az állattenyésztés

24 GALGÓCZY 1896. 24.

25 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet.* Budapest 1890. 677. HORNYIK János: *Kecskemét város története I. kötet.* Kecskemét 1860. 137. Az oklevelek tanúsága szerint Átokszállásán (ma Átokháza), Ellésen (ma Ülés pusztja) és Dorozsma határában is szintén kunok éltek, akik a katonai szolgálat elől folyamatosan megszöktek, így a terület lakossága szüntelenül csökkent. A folyamat kompenzálására Mátyás király engedélyezte mások idetelepítését, bár ez utóbbi intézkedés sem orvosolta az elnéptelenedést. Mátyás idején, tehát ezek a homokos mezőségek néptelenül álltak. Az okmányok leírása alapján a roppant nagy kiterjedésű legelőket a szegedi polgárok kérelmére közös használatra adta a király úgy, hogy a kunok azon már ne telepedhessenek meg. Lásd: ZSILINSZKY 1987. 69.

26 OPPEL Jenő: Cegléd múltja. In *Magyar városok monografiája.* Szerk. KOLOFONT József. Budapest 1931. 25.

27 OPPEL 1931. 26. Az 1454. évre lásd: BÁRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002–1599-ig.* Budapest 1938. 206. (803. reg.). Pálosréte területét 1469-ben is kaszálóként használják, lásd: OPPEL 1931. 30.

28 OPPEL 1931. 30.

29 BÁRTFAI SZABÓ 1938. 272. (1043. reg.).

30 SZÉKELY György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* 1961. 3–4. 318. Az erre vonatkozó egyik első fennmaradt feljegyzés az 1365. évi esztergomi vámtarifa, amely nyugatra vitt marhabőrről, faggyúról és vágómarha vámtételről rendelkezik. JANKOVICH Miklós: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 1967. 1–2. 426.; BELÉNYESI Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* 1956. 51–52. Egy további, szintén erre vonatkozó adat 1360-ból származik, amely a délnémet városokba, Nürnbergbe irányuló marhakivitelről, míg egy 1372. évi adat Sziléziával való kereskedelmi kapcsolatáról tudósít. PICKL, Othmar: Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress.* Edinburgh 1978. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9. 1979. 47., 63. Sziléziára vonatkozóan lásd: SZÉKELY 1961. 318.; GAÁL László: *A magyar állattenyésztés múltja.* Budapest 1966. 110.

jelentőségét: „A pusztákon az élelemmel igen jól el vannak látva s ennek oka az, hogy Magyarországon igen sok ökör és tehén tenyészik. Ezekkel nem munkálják a földet s mivel bő a legelőjük, hamar megnőnek és meghíznak. Ezeket megölik s a bőrjükből és zsírjukból nagy kereskedést űznek.”³¹ Az írott források alapján a 14. századi szarvasmarha-tenyésztés és -kereskedelem dinamikus fejlődése, gazdasági életen belüli térhódítása rajzolódik ki, amely egészen a következő század elejéig töretlen is marad.³²

Habár a marhakivitelen a 14. század első felétől az 1470-es évekig némi visszaesés tapasztalható, a század második felétől ismét egyre fokozódó jelentőségre tett szert.³³ Kováts Ferenc számításai szerint ugyanis 1401–1450 között 155 210 marhát, míg ezzel szemben 620 830 juhot és 43 567 db lovat exportáltak.³⁴ További, még megbízhatóbb és pontosabb adattal szolgál az 1457–1458. évi exportforgalom, amelyben az állatok és állati termékek 61%-kal részesülnek.³⁵

Az export túlnyomó részben a Duna–Tisza közi, illetve az alföldi állattenyésztéshez kapcsolódott, kiváltképp a már említett – a 15. század derekán kiterjedt legelőket használatukba vont – mezővárosokhoz (Szeged, Nagykőrös, Kecskemét).³⁶ A környékről összegyűjtött állatokat Szegedről hajtották Alsó-Ausztriába és a német tartományokba, míg a végállomás München, Augsburg, Ulm, Württemberg, Strassburg és Nürnberg lehetett.³⁷ Ezt támasztja alá egy 1510-ből származó információ is, miszerint Alsó-Ausztriában Szegedről hajtott marhákat foglaltak le, míg a 16. század végéről származó adataink szerint a szegediek a Morvaország és Szilézia felé vezető utakon is feltűntek.³⁸ Az állattenyésztés jelentőségét még jóval később

31 MISKULIN Alajos: *Magyar művelődéstörténeti adatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján*. Bölcsészdoktori értekezés. 1905. 72. Kézirat. A firenzei származású Matteo Villani krónikáját ugyanakkor kellő kritikával kell szemlélnünk, a magyarokat ugyanis nem hazájukban figyelte meg, és leírása is csupán szóbeszédre alapozott. GAÁL 1966. 101.

32 A 14. századi fordulat Bökönyi szerint a magyar állattenyésztés belső fejlődésére, külső hatásokra, illetve az ekkor kezdődő tudatos állattenyésztésre (tenyészkiválasztás) vezethető vissza. BÖKÖNYI Sándor: Az állattartás történeti fejlődése. *Agrártörténeti Szemle* 1968. 3–4. 293. Az említett században a legelőterületek jelentőségére irányítja a figyelmet az a területhasznosítási szokás is, hogy a legeltetéssel hasznosított területek közé iktatják az ugarterületeket, parlagokat, tarlókat, illetve a zöld vetéseket is. GAÁL 1966. 93.

33 BLANCHARD, Ian: The Continental European Cattle Trades 1400–1600. *Economic History Review* 39. 1986. 3. 429–436. A késő középkorban elsősorban a délnémet és az olasz kereskedők játszottak fontos szerepet a magyar külkereskedelemben. Lásd: KUBINYI András: A késő középkori magyar–nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In R. Várkonyi Ágnes. *Emlékkönyv*. Szerk. TUSOR Péter. Budapest 1998. 109–117.; FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest 1981. 364–386. Az állattartás és kereskedelem jelentőségére vonatkozó korabeli leírásokra lásd: SZAMOTA 1891. 511.; OLÁH Miklós: *Hungária*. Ford. NÉMETH Béla. Budapest 2000. 34., 47.

34 KOVÁTS Ferenc: *Magyar gazdaságtörténet*. Budapest 1940. 130. A 15. századi állattartás fejlettségére és a marhakivitel visszaesésére vet fényt a Nyugat-Magyarország áruforgalmát tartalmazó pozsonyi harmincadkönyv.

35 KOVÁTS Ferenc: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XVI. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. Budapest 1902. 197.

36 PACH Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest 1963. 64.; GAÁL 1966. 107–112.; SZÉKELY 1961. 320.; KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 1994. 1–2. 1–52.

37 GECSÉNYI Lajos: Győr kereskedelmi szerepének változásai a XVI. században. *Arrabona* 1991. 26–30. 23–44.

38 SZAKÁLY Ferenc: A török megszállás alatt (1543–1686). In *Szeged története 1*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged 1983. 588.

bi, a 18–19. századi leírások is egyértelműen alátámasztják. Bél Mátyás a Kiskunság vidékéről így ír: „Egyébként termékeny vidék, gabonában, legelőben és kiváló dinnyékben bővelkedik, de fa és víz szűkösen van.”³⁹ Hasonlót olvashatunk szintén a 18. századból Korabinszky Jánostól is: „Szarvasmarha- és lótenyésztésük gazdaggá teszi őket.”⁴⁰

3.3. Szántó

Az eddigi kutatásokban felhasznált írott forrásokban a Duna–Tisza közti Homokhátság területére vonatkozóan szántóföldi művelésre utaló adatokkal elvétve találkozunk. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy az állattartás fejlődése, az állatállomány gyarapodása szükségszerűen együtt járt a földművelés térhódításával, illetve a takarmányfogyasztás területén fellépő egyre növekvő igényekkel. Ennek megfelelően például a szénakészítés mellett a takarmánynövények termesztése is megjelent a 14. századi szántóföldi művelésben.⁴¹

A 14–15. századot megelőző időszakból is rendelkezünk ugyanakkor erre vonatkozó adatokkal, ugyanis a honfoglalás utáni növényleletek vizsgálatának eredményei alapján (például Cegléd–Madarászhalom területén végzett ásatások) feltételezik, hogy már azt megelőzően és beköltözés után is termesztettek gabonaféléket, bár a faji összetételükben csak a 12–13. században mutatnak egyezést, a fejlődésben élen járó dunántúliakkal. A legjelentősebb változás a köles elsődleges szerepének az elvesztése volt.⁴²

A vizsgált időszakra vonatkozóan tudjuk, hogy Kecskemét városa gabonatermesztésre alkalmas talajjal, mindenekelőtt a Városföld elnevezésű pusztán rendelkezett.⁴³ Szántókra utaló információkat elsősorban határjáró levelekben találunk, s ehhez jó vizsgálódási alapot nyújt Cegléd 15. századbeli története, amely szinte folytonos határvillongásokkal telt. A mintegy 36 évig elhúzódó pereskedés egy 1434. évi adománylevéllel kezdődött, amelyben Zsigmond király Ceglédhez tartozó pusztákat és szántóföldeket adományozott a Nyársapáthyaknak.

Hasonló tartalmú, hosszan elnyúló vitákat, erőszakoskodásokat megőrkítő okiratokban is találunk szántóföldekre/földművelésre utaló adatokat. 1445-ben a Székudvar felől búzát szállító Darabos Mátét rabolták ki,⁴⁴ 1455. július 25-én – határjárást követően – Cegléd és Nyársapát közötti Feketehalmot, Bessenyőt és Töröttgyházát ragadta el erőszakkal Nyársapáthy László, majd a szántóföldek egy részét felszántatta.⁴⁵ Egy 1464. március 7-én kelt oklevél szintén Töröttgyháza, míg az egy évvel később kelt forrás pedig Derékegyháza elfoglalásáról, felszántásáról és bevetéséről tudósít.⁴⁶ Egy 1482. évi írott emlék az Albertiben lévő birtokrész zálogként való átengedéséről számol be, a hozzátartozó Belsewhassas erdővel és

39 BÉL 1982. 144.

40 KORABINSZKY János: Geographis-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn. Pozsony. In *Bács-Kiskun megye múltjából VI.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1982. 146.

41 GAÁL 1966. 93.

42 GYULAI Ferenc: Honfoglalás és az Árpád-kori növénytermesztés az archeobotanika szemszögéből. In *A középkori magyar agrárrium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren.* Szerk. BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor. Ópusztaszer 2000. 56.

43 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Kecskemét története 1541-ig. In *Kecskemét története 1849-ig.* Szerk. BÁRTH János. Kecskemét 2002. 128.

44 OPPEL 1931. 25.

45 OPPEL 1931. 27. Az esethez tartozó további jelentést tartalmazó oklevél: Bártfai 1938. 210. (821. reg.), 218. (846. reg.)

46 OPPEL 1931. 29.

Kezepszewhassas szántóval.⁴⁷ Mindezekon felül tudjuk, hogy a 15. században a már földművelésre áttérő kunok az évenként kötelező adót kölesben, árpában, lencsében, borsóban és zabban szolgáltatják be, tehát többnyire olyan növényeket termesztettek, amelyek bő földben is jól tenyésznek és egymás után is bő termést hoznak.⁴⁸

A jelenleg rendelkezésre álló kevés írott forrás adatain túlmenően célszerű figyelembe venni a természettudományos kutatások eredményeit is. A korábban említett nagyszéki fűrés pollenanalitikai adatai elemzésének eredményei szerint a 13–15. századi rétegeket a fapollen szinte teljes hiánya jellemzi, míg ezzel szemben a füves pusztára jellemző fűfélék (*Gramineae*) aránya a 75%-ot is meghaladja. A taposást tűró gyomok megjelenésével párhuzamosan nincs jelen a gabona. Ezeknek a tényezőknek a hatására valószínű, hogy a tárgyalt korszakban valóban a legelőterületek és a nyílt térszínek (utak, települések) részesedése nőtt meg. A szelvény felső részében azonban már a gabonafélék aránya is folyamatosan nőtt, vagyis az állattartás mellett már a földművelés is jelentős gazdasági ágga vált.⁴⁹

3.4. Kert, szőlő, gyümölcs

A mintaterületünkre vonatkozó késő középkori oklevelekben gyümölcs- vagy szőlőtermesztésre utaló információkat ez idáig nem találtak. Miután konkrét adatokkal nem rendelkezünk, a szakirodalom az Árpád-kori és török kori forrásokra támaszkodva igyekezett összefüggésekre rámutatni. Az elemzés során elsősorban a helytörténeti monográfiákra támaszkodhatunk, hiszen a számunkra felhasználható információk valamely jelentősebb, középkori település múltjához köthetők. Míg Kecskemétnek a 13. század közepétől a 14. század közepéig tartó történetére vonatkozóan adatokkal oklevelek hiánya miatt nem rendelkezünk,⁵⁰ addig az ezt követő 16. század közepéig terjedő időszakból fennmaradó forrásokban gyümölcs- és szőlőtermesztésre utaló információkkal nem találkozunk.

Ennek ellenére Hornyik János szerint legkorábban a 13. század második felében, vagy legkésőbb a 14. század első évtizedeiben Kecskemét lakói termesztettek szőlőt. Okfejtése szerint ugyanis a várost a fenyegető homoktól védeni kellett, illetve a Hódoltság idejéből származó adatok olyan mértékű termesztésről tanúskodnak, amelyek csak egy korábbi kultúra továbbélésével magyarázhatók.⁵¹ Előzményei ugyanakkor visszanyúlnak egészen a 11. század végére: II. Géza idején a szomszédos Alpáron nagy mennyiségű szőlőtermesztésre utaló információkkal rendelkezünk.⁵²

Kecskemét szőlőtermesztésének középkori eredetét hangoztatta továbbá Bende László és Szabó Kálmán is, a szakterület két monográfusa.⁵³ Bár a Nagykörös és Cegléd szőlőtermelésére vonatkozó legkorábbi források ugyancsak a 17. században íródtak, ennek ellenére feltételezik – ahogy az előbbi település esetében is –, hogy a bortermelés már az Árpád-korban is

47 BÁRTFAI SZABÓ 1938. 283. (1090. reg.). Érdekes, hogy a zálogosítás kapcsán kialakult perrel kapcsolatos, 1485. évi oklevélben a szántó helyett rét szerepel. BÁRTFAI SZABÓ 1938. 289–290. (1116. reg.).

48 BELÉNYESY Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. *Ethnographia* 1964. 3. 324.

49 SÜMEGI 2001. 316.

50 IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 74.

51 HORNYIK 1860. 164–166.

52 HORNYIK 1860. 191–197.; IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 133.

53 BENDE László: *A kecskeméti szőlő és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete*. Kecskemét 1929. 11–12.; SZABÓ Kálmán: *Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja*. Kecskemét 1934. 10.

jelen volt.⁵⁴ Zöldségtermelésre egyelőre szintén egyetlen, 17. századi forrásunk Evlia Cselebi török utazó leírása: „Kecskemét síkságain... fokhagyma, metélő hagyma és vöröshagyma terem...”⁵⁵

A Duna–Tisza köz másik meghatározó települése, Szeged középkori szőlőtermesztésével kapcsolatban sem rendelkezünk konkrét adatokkal. Az okleveles források és – a Szerémségi borvidékre utaló, borral foglalkozókra jellemző nevekben bővelkedő – tizedlajstromok alapján biztosan annyi állapítható meg, hogy a szegediek már IV. Béla alatt rendelkeztek szőlőbirtokokkal a Szerémségben.⁵⁶ Varga Ferenc ugyanakkor azt állítja, hogy a borkereskedelemmel párhuzamosan, tehát legkésőbb már a 13. században megindult a várost övező fekete-földeken a szőlőtelepítés, amelynek során a Szerémségből hozott szőlővesszőket használták fel: ekkor ültették a tarjányi, Ballagi-tó környéki és a szilléri szőlőket.⁵⁷ Véleményét egy 15. és egy 17. századi oklevélre alapozza: egy 1471-ben, Mátyás által a szegedi polgároknak adó- és vámmentességet biztosító, első ízben IV. Béla által kibocsátott oklevélre,⁵⁸ illetve egy 1686. évi szőlőeladási okmányra.⁵⁹ Az utóbbi forrás véleménye szerint elegendő a bizonyíték arra, hogy ha szegedi polgárok a török kor idején szőlőkkel rendelkeztek, akkor minden bizonnyal azt megelőzően is. A török megszállással egy időben a szerémi szőlőtermesztés lehangyatlott. Bár a török nem támogatta a szőlőművelést, hiszen a Korán tiltotta a borfogyasztást, ennek ellenére azt nem is akadályozta, ugyanis a bor megadóztatásával jelentős bevételre tett szert. A Szerémség elvesztése után és a török megszállással párhuzamosan a 16. század közepén Szeged környéki földeken újabb szőlőtelepítési hullám során megújították a korábbi szőlőket, míg a Kálvária-, Jerikó-, Hernyós-, Kétérköz-dűlőkben és Alsóvároson a temető tájékán gyümölcsfákkal együtt új szőlőket is telepítettek.⁶⁰

A 13–14. századi bortermelésre sem írásos, sem régészeti adattal nem rendelkezünk. A középkorra levont következtetések nem egykorú, hanem későbbi forrásokon alapulnak. Ennek ellenére, a Hódoltság alatti bortermelés nagy mennyiségét összevetve a 14. században a szőlőtelepítőknek kiadott kedvezményekkel,⁶¹ nem vethetjük el egyértelműen azon kutatói véleményeket, melyek szerint már a török kor előtt létezett szőlő- és gyümölcsstermelés a Duna–Tisza köz Homokhátság területén.⁶²

54 FÜR Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány). *Agrártörténeti Tanulmányok* 12. 1983. 17.

55 SZAMOTA 1891. 91.

56 BÖRCSÖK Vince: Adatok a szegediek borkereskedelméről és borfogyasztásáról. In *A Móra Múzeum Évkönyve*. Szeged 1976–1977. 233.

57 VARGA Ferenc: *Szeged város története. A legrégebbi időktől, a török foglalásig. I. kötet*. Szeged 1877. 158.; BÖRCSÖK 1976–1977. 236.

58 VARGA 1877. 157. Oklevél: REIZNER János: *Szeged története. IV. kötet*. Szeged 1991. 69–70.

59 VARGA 1877. 157. Az okleveles említés hiányára véleménye szerint magyarázatul szolgálhat, hogy Szegednek csekély a bortermelése, illetve csak ritkán van fölös termése, nem jó minőségű, emiatt kereskedelemre nem alkalmas, tehát csak belső fogyasztásra használják. In VARGA 1877. 159.

60 KISS Ferenc – TONELLI Sándor – SZ. SZIGETHY Vilmos: *Szeged*. Budapest 1927. 150.; BÖRCSÖK 1976–1977. 236.

61 FEYÉR Piroska: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*. Budapest 1981. 40.

62 Meg kell továbbá jegyezni, hogy a 18. század végén lassan meginduló, majd ezt követően felgyorsuló szőlőkulturális tanyarendszer kialakulását elemző, a fentebb említett következtetéseket is figyelembe vevő vizsgálatok szerint a belterjes kultúrák nem előzmények nélkül fejlődtek ki, tehát a szőlőtermelés nem a tanyásodással kezdődött meg. A 18. században az egyre komolyabb problémát jelentő homokveszély ösztönzőleg hatott a szőlő- és gyümölcsstermelésre, amely a középkori termeléshez képest annyiban mutat eltérést, hogy már meghatározott struktúrában történt, illetve már törvényekkel is igyekeztek a hatékony védekezést előmozdítani. In FÜR 1983. 19.

4. TELEPÜLÉSEK A DUNA–TISZA KÖZI HOMOKHÁTSÁG TERÜLETÉN

A Duna–Tisza közti Homokhátság egyes történeti tájain nem egyenlő arányban folyt a településtörténeti adatgyűjtés és településkutatás, és ha történt is vizsgálódás, az egyértelműen az egykori kun szállásterületekre koncentrált (1. ábra). Elsőként a két világháború között, a Kiskunságban és Kecskemét környékén található középkori elpusztult falvakra vonatkozó kutatási programot kell megemlítenünk. Megfigyeléseik szerint 15–16. századi települések a védelem miatt vízenyős-mocsaras területen létesültek laza szerkezetben. A települések elhelyezkedésére az egyértelmű magyarázatot az állattartás kiemelkedő szerepében találták meg.⁶³

A legújabb kutatások közül ki kell emelni a Kiskunsági Homokhátság 14–16. századi késő középkori településrendjének vizsgálata során elért eredményeket. A vizsgált területen a tárgyalt időszak településszerkezete csak a legkisebb mértékben vezethető le a tatárjárást megelőző, Árpád-kori településrendszerből, míg a dűlást túlélő jelentős számú magyar lakosság továbbélése a homokhátság peremvidékén figyelhető meg.⁶⁴ A mongol pusztítást leginkább az Alföld szenvedte meg, és a veszteségeket a pusztákon megülő kunok és jászok is csak részben tudták ellensúlyozni. Az új nép betelepülése ugyanakkor lehetővé tette, hogy az országon belül, a településszerkezetben már korábban is meglévő különbségek tovább gyarapodjanak.⁶⁵ A pusztítás katasztrofális mértékét jól mutatja az Árpád-kori templomok pusztatemplommá válása és a körülöttük egykor elterült települések eltűnése, illetve egyes területeken a kun telepek túlsúlya.⁶⁶ Ennek megfelelően a késő középkori települési rend alapja a feltelepezések szerint az 1240-es évek betelepült kun szállásaival hozható összefüggésbe.⁶⁷ Alapvető egységeit minden bizonnyal a nagy vízhozamú területek szomszédságában fekvő téli szállások jelentették.⁶⁸ Mindemellett a 15. század második felétől a történeti források – fő-

63 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. ROSTA Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 218.

64 A tanulmányban a pusztulás mértékének meghatározásához elsősorban a templomos helyiségeket vették figyelembe, mivel egy településintegrációs folyamat során befogadó állomások voltak, tehát egy természetes falupusztásodás azokat pozitívan érinthette. A régészeti kutatások eredményei szerint 16 ismert Árpád-kori településből 13 elhalt a 13. században, s bizonyosan nem is települt újra. A pusztásodás magyarázataként ugyanakkor nem tekinthető kizárólagos oknak a településintegrációs folyamat, illetve az 1200-as években beindult természetes pusztásodás sem. Így tehát a nagyarányú pusztulást a kutatás döntően a tatárjáráshoz köti. ROSTA Szabolcs: Új eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületeinek kutatásában. In *Kun-kép...* 190–191.

65 MAKSAJ Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest 1971. 39–40.

66 Maksay Ferenc régészeti adatokra alapozott véleménye szerint az apró, kora Árpád-kori települések nagyszámú pusztulása leginkább ott volt jellemző, ahol a határ jelentős része csak halászatra vagy állattenyésztésre volt alkalmas. Továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy a földbirtokosok nemcsak a magukban álló, rossz talajadottságokkal rendelkező, egyéb okok miatt pusztán maradt birtokaikat hagyták veszendőbe menni, hanem a falvakkal egybeépült, kedvező fekvésűeket is. Ez utóbbira magyarázatul szolgálhat állítása szerint, hogy a földbirtokosok rájöttek arra, hogy a földre ültetett, önállóított jobbágyság megadóztatása sokkal jövedelmezőbb, mint a saját üzemből való dolgoztatásuk. MAKSAJ 1971. 52.

67 ROSTA 2009. 197. A tanulmány ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a 14. századra vonatkozólag mindössze három okleveles forrás áll a rendelkezésünkre, a települések túlnyomó részének léteiről csak a 15. század második feléből vannak információink, míg a legtöbb beazonosított település kizárólag a 16. századi török defterek adataiból ismert.

68 ROSTA 2009. 200.

ként a déli területeket érintő – pusztásodási folyamatról tesznek tanúbizonyyságot, melynek során számtalan kun település néptelenedett el.⁶⁹

A Duna–Tisza köze déli részén, Bálint Mariann szerint, a Kiskunsági Homokhátság területére a késő Árpád-korra felvázolt folyamat majd csak a 14. században, tehát egy évszázaddal később következett be. Az Árpád-kori településhálózat felbomlása után tehát nem alakult ki olyan hálózat, amely a folytonosságot támasztaná alá. A késő középkori anyagok, források viszonylagossága következtében Bálint Mariann szerint nem is feltételezhető nagy kiterjedésű falutelepülés a Dorozsma-Majsai homokhát Csongrád megye délnyugati részén.⁷⁰

Így tehát több szakaszt különíthetünk el mind a Kiskunság, mind a Duna–Tisza köz déli részének településtörténetében. Az előbbi esetében, a 13. században, a meghatározó tényező, amely egyben a településstruktúra alapját is jelentette, a korai kun szállásrendszer volt. Nagyjából a 14. század közepétől a kun székrendszer kialakulása is elkezdődik, illetve erre az időszakra datálhatók a további kun területfoglalások, illetve egyes szállásoknak a kiszakadása is. A 15. század második felében – valószínűleg a pestisjárványok és egyéb gazdasági változások hatására – a kun települések nagy része elpusztul, bár a középkori települési rend felbomlása a Török Hódoltság idején következik majd be.⁷¹ A Dorozsma-Majsai homokhát délre eső területein végzett kutatások eredményei ezzel szemben a 14. század elejére is datálnak egy törést a térség gazdaság- és településtörténetében, amelyet csak részben tulajdonítanak a tatár támadásnak. Bár feltételezések szerint ennek a nagymértékű pusztulásnak egyéb történeti és gazdasági okai is lehettek, a kérdés megválaszolása további kutatásokat igényel.⁷²

ÖSSZEGRZÉS

Ebben a bevezető jellegű tanulmányban megkíséreltük bemutatni a Duna–Tisza közti Homokhátság késő középkori tájviszonyaira vonatkozó fontosabb kutatásokat. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a rekonstruálható táj képét elsősorban legelők, kaszálók, kisebb részben szántók, s legkevesbé erdők határozták meg. Összefüggő erdőt csak elsősorban Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös között, valamint a településektől délnyugatra, illetve keletre találunk. A buckák között időszakosan kialakult szikes tavakat találunk, a vízszinttől függő mértékben megjelenő nádasokkal, gyékényesekkel tarkítva. A táj szántóterületként való hasznosítására csak néhány okleveles forrás utal, amire magyarázatul szolgálhat az állattenyésztés mint el-

69 A demográfiai viszonyokban bekövetkezett változásokat elsősorban az 1456–1457. évi pestisjárvánnyal és az azt követő éhínséggel és kivándorlással hozzák összefüggésbe. ROSTA 2009. 194. A falupusztásodásról bővebben lásd: SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest 1966. 139–188.; SZABÓ István: *Jobbágysok – parasztsok: értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1976. 167–200.; MAKSAJ 1971. 78–88.

70 BÁLINT 1998. 49.

71 Maksay Ferenc hangsúlyozza, hogy bár az új, magyar falvak létesítésének tendenciája a 15. századra szinte teljesen megszűnt, ezzel párhuzamosan a már meglévő települések belső kiépítése, terjeszkedése is megindult. Okfejtése szerint ennek az országosan érvényesülő folyamatnak a gabonakultúra megszilárdulása, a két-három nyomásos rendszer elterjedése – amely ugyancsak együtt- és helyben maradásra ösztönözte a népességet –, továbbá a mezővárosoknak a környező lakosokra gyakorolt vonzóereje is biztos bázist jelentett. Ezzel ellentétes folyamatokat feltételez az Alföldön, ugyanis nagy kiterjedésű, terjeszkedő településeknek kedvezett az alföldi sztyeppe, bár a legújabb kutatások eredményei (15. századi nagymértékű pusztulás) ezt a nézetet – mint láttuk – nem támasztják alá. MAKSAJ 1971. 65.

72 BÁLINT 1998. 50.

sődleges fontosságú gazdasági tevékenység. A Kiskunság és a Duna–Tisza köz déli részén végzett településtörténeti rekonstrukciók a települések egymástól nagy távolságban való elhelyezkedését, a házak laza szerkezetű, látszólag rendszertelen fekvését szintén az állattartással hozzák összefüggésbe.

Az itt szakirodalmi információk alapján bemutatott, feltételezhető tájviszonyokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az adatsor korántsem teljes (a jelenleg rendelkezésre álló információk néhány kivételtől eltekintve a 15. századra vonatkoznak), ezért a további lehetséges források felkutatása és felhasználása még a jövő feladata. A vizsgálatok további folytatásában valószínűleg fontos eredményeket tartogat a Homokhátság további, természetudományos és régészeti vizsgálata, és a térségre vonatkozó még fel nem használt középkori források teljes körű feldolgozása.

MÁRTA TÓBER

LAND USE IN THE HOMOKHÁTSÁG REGION IN THE LATE MEDIAEVAL PERIOD

Based on the examination of recently analyzed perambulation records, deeds of gift, travel guides relating to the late mediaeval land use in the Homokhátság region between the Danube and Tisza rivers, as well as the results of natural-historical research, the following conclusion can be drawn: in the late mediaeval period forest vegetation could only be found in patches around Kecskemét, Nagykőrös and Cegléd and the districts to the southwest and east of these towns. Similarly to the scant references to forests there are very few data referring to the farming of arable land. Based on the currently available scientific literature it can be concluded that the region in the late Middle Ages was characterized by the dominance of pastures, meadows and grasslands, as well as saline lakes that had appeared between sandhills. Comparing these data with the findings of available settlement reconstructions we can presume that land use was determined by animal husbandry as the primary form of economic activity.

At the same time it has to be mentioned that the database on the landscape conditions of Homokhátság, based on references or scientific analysis, is hardly complete, as most of it concerns the 15th century. It remains a future task to unearth further sources and to complement the current data with archaeological and natural-historical information.

FÜGGELÉK

1. ábra. Kun és jász szállásterületek a 16. században

(Forrás: PÁLÓCZI HORVÁTH András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989. 49.)

KOVÁCS-VERES TAMÁS GERGELY

BOLYOK ÉS ÓZD KÖZSÉGEK 16. SZÁZADI DÉZSMAJEGYZÉKEI A KORABELI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Elsőként a címben szereplő témáról, és a mintaként választott két településről szólnánk. Az Ózd nevet hallva legtöbbünknek a Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén fekvő város jut az eszébe. Ez azonban csak egy néhány évtizedes képződmény. 1949-ben emelkedett városi rangra, és csak 1940-ben olvasztotta magába vidékét, Bolyok, Ózd és Sajóvárkony¹ nagyközségeket.² Az ezt megelőző hosszú évszázadok során azonban három, egymástól független, és sok téren eltérő településről beszélhetünk. Kutatásunk kezdetén e három – mai városalkotó – falu 16. századi dézsmájának vizsgálatát tűztük ki célul. De hamar kiderült, hogy Várkony az Egri Káptalan tulajdonát képezte. E birtoklás korai időkre, egészen az Árpádok korába nyúlik vissza,³ 1327-ben a helybeli pap a káptalan képviselte, 1544-ben pedig annak kizárólagos territóriumaként jelenik meg.⁴ A település mint a káptalan birtoka számos esetben említésre kerül Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveiben is.⁵ Dézsmájáról esetleg egyházi forrásokban tájékozódhatnánk. Ebből következően csak Bolyok és Ózd községek ilyen jellegű feljegyzéseit, és az azokhoz kapcsolódó korabeli forrásokat fogjuk vizsgálni.⁶

A dézsma és a dézsmajegyzékek kutatása a 19. századra nyúlik vissza, kiterjedtebb, statisztikai vizsgálatukra azonban csak a múlt században került sor. A téma nagy szakértője Ila Bálint volt, aki két hosszabb tanulmányában fejtette ki – máig is kiindulási alpnak tekintendő – kutatásait.⁷ Napjainkban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Regesta deci-

1 A korabeli forrásokban csak Várkony néven szerepel, ezért a továbbiakban mi is így használjuk.

2 Bolyok és Sajóvárkony nagyközségek 1940. január 1-én a Magyar Királyi Belügyminisztérium 6663/1939. II. (V. III.) b számú utasítása alapján olvadtak be Ózd nagyközségbe, amelyet a belügyminiszter az 1948. október 13-án kiadott 181518/1948. (111. 03.) BM M. számú rendeletével 1949. január 1-től városi rangra emelt.

3 BOROVSZKY Samu: *Borsod vármegye története a legrégibb időkől a jelenkorig*. Budapest 1909. 17.

4 BENYÓ Tibor et al.: *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Szerk. BEREND T. Iván; közr. a Magyar Történeti Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Ózd 1980. 26.

5 *Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei I., 1569–1578*. Közread. a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Miskolc 2008. (A továbbiakban: *Borsod vármegye...*)

6 Egy korábbi feldolgozás is alátámasztja a mondottakat: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest 1957. 406., 410. és 413. (a Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa).

7 1. Ila Bálint: A dézsma adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* 1940–1941. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1941. 223–249. (A továbbiakban: Ila 1941.)

2. Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In *A történeti statisztika forrásai*. 82–118. (A továbbiakban: Ila 1957.)

marum nevű állagában őrzi az eredetiben fennmaradt tizedjegyzékeket.⁸ Mindezek mikrofilmmásolatban érhetők el a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban,⁹ a kutatást ezek felhasználásával végeztük.¹⁰

Mielőtt rátérnénk a fent mondott települések részletes vizsgálatára, tekintsük át a dézsma és a dézsmálás mibenlétét. A tized mint adófajta a feudalizmus időszakában a föld terméseiből, a háziállatokból és némely ipari termékből az egyháznak járó szolgáltatás volt.¹¹

A katolikus egyház joga a tizedjövedelemre az Ó- és Újszövetségben gyökerezik.¹² Rómában a Kr. e. 7. századtól létezett, 566-ban Baján avar kagán pedig olyan feltétellel szövetkezett a longobárdokkal a gepidák ellen, ha összes marhájuk tizedrészét átengedik neki, és a győzelem után megkapja a zsákmány felét, valamint a gepidák lakta földet.¹³ Az egyház már a 6. századtól kezdve Európa-szerte behajtotta.¹⁴ E mintát vette alapul I. (Szent) István király (1000–1038), amikor a hazai püspökségek ellátására II. törvénykönyvének 52. fejezetében¹⁵ azt a rendelkezést hozta, hogy: „Akinek Isten tizedt ad egy évben, a tizediket adja Istennek.”¹⁶ Ekkor még nem volt pontosan körülhatárolva, hogy milyen javakból kell majd a későbbiekben adózni. A „tized” kifejezés latin megfelelője a *decima* (decima -ae f.), melynek későbbi elmagyarosodásából alakult ki a „dézsma” szavunk. I. (Szent) László király (1077–1095) dekrétumainak első könyvében azt rögzíti, hogy: „A püspökök vegyenek tizedet a szabadoktól”,¹⁷ majd kiköti, hogy: „A püspök mindenből tizedet vegyen...”¹⁸ és az a jobbágy, aki hamisan esküdve megpróbálja eltagadni tényleges termését, és ebben „...vétkesnek tapasztalják, legyen övé csak a tized, és kilencz részt adjanak a püspöknek.”¹⁹

1526 előtt általánosságban a gabona (búza, kétszeres,²⁰ rozs, árpa, zab), bor, juh (bárány) és a méhkasok estek tizedelés alá. E században viszont kezdett kiszélesedni a haszonállatok körében a kecskére, sertésre, tyúkfélékre, a jobbágyok által nyert olajra és zsírra, a növényfajtáknál pedig a réti szénára, lenre, kenderre, hajdinára,²¹ kölesre, kerti veteményekre (lencse, borsó, káposzta, hagyma, fokhagyma) és terményekre (alma, körte) nézve, majd a 18. században a kukoricával, burgonyával, dohánnyal, dinnyével, répával, mákkal, tökkel, cirokkal

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mikrofilmtár, E szekció, Regesta decimarum (E 159 dézsmajegyzékek).

9 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bodnár Tamásnak, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár levéltárosának a kutatásaim során nyújtott segítségéért, és hasznos szakmai tanácsaiért, melyekkel mindvégig támogatott.

10 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár XV-32. Mikrofilmgyűjtemény. Dézsmajegyzékek és Dicális összeírások.

11 *Magyar történelmi fogalomtár II. köt.* Szerk. BÁN Péter. Budapest 1989. 202. (A továbbiakban: *Magyar történelmi fogalomtár.*)

12 *Magyar törvénytár.* Szerk. MÁRKUS Dezső. Kálmán I. XXV. tc. (A továbbiakban: *Magyar törvénytár.*)

13 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/T/tized.html> (a letöltés ideje: 2012. november).

14 *Magyar néprajzi lexikon I. köt.* Főszerk. ORTUTAY Gyula; szakszerk. BODROGI Tibor [et al.]. Budapest 1977. 579. (A továbbiakban: *Magyar néprajzi lexikon.*)

15 A *Magyar Katolikus Lexikon*ban tévesen: II:XVIII. törvény.

16 *Magyar törvénytár.* 43.

17 *Magyar törvénytár.* I. László I. XXX. tc.

18 Uo. XL. tc.

19 Uo. XL. tc. I. §.

20 A kétszeres vagy abajdóc gabonafajta, a búza és rozs egyenlő arányú vagy 1:2-höz való keveréke.

21 A gabonafélékhez sorolják, mert lisztes magját a búzához hasonlóan lehet fogsztani.

válík teljessé.²² A dohányzás olyannyira terjedt, hogy Borsod vármegye büntetéssel igyekezett meggátolni azt.²³

Eredetileg nem vették figyelembe az egyén társadalmon belüli jogállását, mindenkinek adóznia kellett. Az I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) által hozott 1351. évi VI. törvénycikk kimondta, hogy a földesúrnak be kell szednie a kilencedet (*nona*) a birtokán élő jobbágyoktól azok terményeiből és állataiból.²⁴ Ezért a későbbiekben dézsmának nevezték az egyházi tizedet és a földesúri kilencedet is. A nemesség jogainak kifejeződését követően, 1415-ben XXIII. János pápa (1410–1415) fölmentette őket a tized fizetése alól,²⁵ mindez 1437-től Erdélyben is érvényesült.

Albert király (1437–1439) 1439. évi XXVIII. törvénycikke szerint: „...a nemesek, akár vannak jobbágyaik, akár nincsenek, régi szabadságuk úgy kívánván, dézsmát fizetni nem kötelesek.”²⁶ Tehát ha pontosan nem tudjuk is datálni e kiváltságuk keltét, úgy véljük, ez egy hosszú folyamat eredménye lehetett, melynek igénye a nemesi társadalom felső rétegeiből indult ki, és fokozatosan lefelé haladva a nemesség egységesülésével az alacsonyabb státuszúak is kiharcolták azt maguknak. Megmaradt tehát a telkes jobbágyság adójaként.

A vetéssel, szőlővel és haszonállatokkal nem rendelkező zsellérek a törvény²⁷ szerint dézsmát nem tudtak adni és nem is adtak, hanem a fokozatosan megjelenő ún. keresztény-pénzt fizették (*pecunia* vagy *denarii Christianitatis*), melynek összege családfőnként általában 6, a helyi szokásoknak megfelelően azonban 2 és 12 dénár között ingadozott.²⁸ Azok a személyek (zsellérek és ígátlan jobbágyok), akik a módosabb gazdákhöz elszegődve részért arattak, az ennek fejében kialakított jövedelemből adtak tizedet vagy sarlópénzt (*pecunia falcis*). Ezt más néven aratópénznek is hívták (*pecunia messoris*). Illa Bálint annyi kiegészítést fűz hozzá, hogy a tized ki nem tevő aratórész után fizették, mert ha azt meghaladta, akkor már tizedet kellett.²⁹ Ha az aratómunka jobbágyok részére történt, akkor a törvény szerint annak jövedelme is dézsmaköteles volt, viszont ha ezt nemes számára végezték el, nemesi földön, akkor nem.³⁰

I. Mátyás király (1458–1490) 1481-ben törvényt hozott a dézsmálás alá eső termények és állatok körének szabályozásáról: „Először is, hogy a főpap urak és egyéb egyházi személyek, kiknek dézsmájuk van, az ország régi szokása szerint semmi más dologból se vegyenek dézsmát, mint csak borból, gabonából, bárányokból, méhekből, kölesből, rozsból, árpából és zabból.”³¹ E rendelkezés mindenképpen az alsóbb néprétegek számára volt előnyös, és ugyancsak az ő érdekeiket képviselte a következő gondolat is: „És hogy ezután azoknak a rendetlenségeknek, melyeket a főpap uraknak és egyéb egyházi személyeknek tizedszedői a behajtásban vakmerően el szoktak követni, meg kell szűnniök és jövőre semmikép elő ne forduljanak.”³²

22 *Magyar történelmi fogalomtár*. II. köt. 202.

23 *Vármegyei szociográfiák V. köt. Borsod vármegye*. Szerk. CSÍKVÁRI Antal. Budapest 1939. 40. (A továbbiakban: *Vármegyei szociográfiák*.)

24 *Magyar törvénytár*. 1351. IV. tc.

25 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/T/tized.html> (a letöltés ideje: 2012. november).

26 *Magyar törvénytár*.

27 *Magyar törvénytár*. 1498. LII. tc.

28 A kereszténypénz első törvényi említésével az 1495. évi XLIII. törvénycikkben találkozunk, Bán Péter és Illa Bálint is hibásan az 1493. LII. törvénycikket adták meg ehelyett.

29 ILA 1941. 230.

30 *Magyar törvénytár*. 1498. LII. tc.

31 *Magyar törvénytár*. 1481. I. tc.

32 Uo. I. §.

Egy másik fontos momentum a kilenced és a tized beszédésének kérdése. Az adó alapját a gazdálkodó teljes termése és állatállománya adta. Ebből kellett kiadnia az egyház számára a – tizedik – tizedet, a földesúr részére pedig a – kilencedik – tizedet. Az iménti sorrend volt az irányadó évszázadokon keresztül. 1351 után a két dézsma egymás mellett élt, így vita támadt az egyházi és világi előkelők között abban a kérdésben, hogy milyen sorrendben kell ezt behajtani. Azokon a területeken, ahol az egyház testesítette meg az egyházi és világi hatalmat is, ott értelemszerűen ő szedte be mindkettőt, a teljes termés összesen 20%-át. Ha viszont az egyik fél – világi vagy egyházi – előbb hajtotta be a tizedet, akkor a másik fél már csak az azzal kisebbitett termésből tudta kivenni járandóságát. Tehát 10%-nyi veszteséget szenvedett el. Az előbbieket számszerűsítve: „Ha egy paraszt teljes gabonatermése 90 kepe, ebből elsőleges kilencedelésnél jut a földesúrnak 10 kepe és az így most már 80 kepe csökkenett termésből az egyháznak tized címén csak 8; ha azonban másodlagosan, azaz a tized előzetes leszámítása után kapja a földesúr a kilencedet, akkor már csak 9 kepe lesz a részesedése és az egyháze is felemelkedik 9 kepe.”³³ Az ország különböző vidékein más-más szokás uralkodott. A földesúr hol a termés 1/10-ed részét, hol pedig az elnevezésnek megfelelően annak kilenced részét szedte be. Ila Bálint is ez utóbbit tartotta elterjedtebbnek, és erre alapozta számításait. Bán Péter szerint: „...ahol a kilenced volt elterjedt, ott a földesúri hatalom már az egyházi tized előtt kivette a maga kilencedrészét (s nem tizedét), sőt méhek és bárányok után is szedni kezdték.”³⁴ Pálffy Géza is hasonlóan magyarázza mindezt: „...a törvények előírásai ellenére az ország számos területén a földesurak mégsem kilencedet, hanem a terméstől függetlenül előre meghatározott mennyiségű gabonaadót szedtek.”³⁵ Bolyokon az 1770-ben az urbárium összeállítása előtt felvett 9 kérdőpontos vizsgálat során a jobbágyok a 3. pontban azt vallották, hogy: „Az uraságnak semmi adózást nem tészünk”, a 7. pontban pedig: „A búzábul és tavaszbul hetedet adunk dézmául, ezen kívül semmit sem. Ekkoráig sem[m]i adózást nem tettünk az uraságnak.”³⁶ A korábbi időszakban a községre vonatkozó urbárium nem készült, így nem lehet megállapítani, hogy a kezdetektől hetedet szedett a földesúr, vagy csak a későbbi időszakban vált szokássá. Mindenesetre alátámasztja a fentebb mondottakat.

A világi hatalom erősödésének következtében, és a kialakuló szokásjog szerint a földesúr kapta meg először járandóságát. 1495-ben a vitát törvényes úton igyekeztek rendezni: „Ezért rendeltük: hogy a mint eddigélé szokásos volt, ugy jövőndőre is előbb a kilencedet kell megfizetni és azután a tizedet.”³⁷ 1500-ban újabb kiegészítést fűztek hozzá: „...a főpap urak és egyházi személyek dézsmáit akképen kell fizetni, hogy először a földes urak vegyék ki ugy a dézsmáltatni szokott vetésekből mint a borokból is az ő szokásos kilencedüket és egyedül abból, a mi a kilenczeden felül megmarad, szedjék a főpap urak és egyházi személyek a dézsmákat.”³⁸

A tized beszédésének joga az érsekeket, a megyéspüspököket és a káptalanokat illette meg, a főpapság e jövedelméből fedezte a katonaiállás kötelezettségét is, ami a török megjelenését követően egyre terheesebb lett.³⁹ A beszédett adóval a püspök rendelkezett, aki egyházmegyéjének fenntartására fordította azt. Az összegből bizonyos hányadot (negyed – *quarta*, nyolcad – *octava*, tizenhatod – *sedecima*) a plébánosoknak engedett át. Kezdetben az

33 ILA 1957. 86.

34 *Magyar történelmi fogalomtár*. I. köt. 244.

35 ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

36 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Bolyok urbárium: IV-501/b. XXII. I. 325.

37 *Magyar törvénytar*. 1495. XLIV. tc.

38 *Magyar törvénytar*. 1500. XXIX. tc. 2. §.

39 ILA 1941. 226.

egyház saját fennhatósága alatt tartotta a dézsmálást, és embereivel, természetben szedette azt be. Később előfordult, hogy kísérletet tettek a tized pénzben történő beszedésére, amelyet már II. András király (1205–1235) az Aranybulla rendelkezései között is megtiltott: „A tizedet pénzzel megváltani senki ne tartozzék, hanem a mit a föld terem, bort vagy gabonát, abból fizessék.”⁴⁰ A pénzben történő megváltás hátrányosan érintette a jobbágyságot, főként ha rossz termésű év esetén is a korábban szokásos tizedösszeget kívánták behajtani rajtuk. De a pénzbeli beszedés ellen szólt az a tény is, hogy a korszakban napirenden volt a régi fizetőeszközök beszolgáltatása, és új valuta forgalomba hozatala, persze mindez a Kamara hasznára (*lucrum camarae*). A rendelkezés olyannyira nem érte el a célját, hogy 1498-ban újra törvénybe kellett foglalni: „A dézsmákat nem ezüstben vagy pénzben, hanem a néhai András király ur decretumának tartalmához képest, örök időkre úgy kell beszedni, a mint a föld a gabonát vagy a bort termette.”⁴¹ Elterjedt gyakorlat volt, hogy az adó bérlésébe és beszedésébe a megyei kis- és középnemesség is bekapcsolódott.⁴² Erről tanúskodik Estei Hyppolit egri püspök számadáskönyvének egyik, helyi vonatkozású bejegyzése: „*A di 13 de octobris arrendai la decima de vini de Zenmarthon in comitatu Borsodiensi al nobile Petro Bolky per fl. 20, de liquali ne pago a di presente fl. 9, ii resto, videlizet fl. XI, debe pagare a la Epiphania*” – „[1500.] október 13-tól bérbe vettem a Borsod vármegyei Szentmárton⁴³ bordézsmáját nemes Bolky Pétertől 20 Forintért, ebből készpénzben kifizetek most 9 Forintot, a maradékot, azaz 11 Forintot vízkeresztig (január 6.) kell megfizetnem.”⁴⁴ Majd: „*Agrie 26 ianuarii 1502. Recepi a Petro Bolki fl. quattuor ex decima vinorum, ei vendita a domino Ludovico Florino in anno 1500, de Zenmarton pro fl. viginti unum et ipse dominus Ludovicus ab ipso recepit fl. 17 et hodie mihi plenarie solvit etc.*” – „Eger, 1502. január 26. Átvettem Bolki Pétertől 4 forintot a bordézsmából, neki Firenzei Lajos úr adta el 1500-ban Zenmártonban huszonegy forintért, és Lajos úr tőle kapott 17 forintot, és ma nekem teljesen kifizette stb.”⁴⁵ Tehát a tizedet 1500-ig Firenzei Lajos bérelte, aki eladta azt Bolyki Péternek 21 forintért. De Bolyki Péter csak 17 forintot fizetett ki érte, a maradék 4 forintot 1502. január 26-án vette át tőle a bejegyzés írója.⁴⁶

Már korábban is találkozunk ezzel a Péterrel, egy 1495. december 8-án Tokaj mezővárosban (*Thokay oppidum*) kelt parancslevélben a nádor utasítja „az egri káptalant, hogy küldje ki tanúbizonyosságul hitelre méltó emberét, akinek jelenlétében a kijelölt nádori emberek valamelyike” a birtokba iktatást elvégzi. A felsorolt nádori emberek között találjuk Bolk-i Mátét és Bolk-i Pétert. 1496. január 26. után: „Az egri káptalan jelenti [a] nádornak, hogy [...] kiküldte tanúbizonyosságul hites emberét, [...] akinek jelenlétében Bolk-i Péter nádori ember beiktatta” a megadományozottakat birtokaikba.⁴⁷

40 *Magyar törvénytár*. 1222. XX. tc. (Aranybulla).

41 *Magyar törvénytár*. 1498. IL. tc.

42 N. KISS István: *16. századi dézsmajegyzékek: Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék*. Budapest 1960. 5.

43 Egykor Borsod vármegye Sajószentpéteri járásában található falu, később Borsod-, napjainkban Bükk-szentmárton a neve, és Heves megyében fekszik Egertől 24 kilométerre.

44 Estei Hyppolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Szerk. KOVÁCS Béla. Eger 1992. 24.

45 Uo. 125.

46 Köszönettel tartozom dr. Tóth Krisztina tanárnőnek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék egyetemi adjunktusának a számadáskönyvben szereplő latin–olasz nyelvű szövegek fordításához és értelmezéséhez nyújtott segítségéért.

47 *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. Közread. TÓTH Péter; szerk. CSORBA Csaba. Miskolc 1990. 82.

A Bolyki családnak már ezek előtt is lehettek jobbágyaik Szentmártonban, és ezt követően is vannak rá adataink: „1570. március 15. Bélyi [szolgabíró] jelenti, hogy Székely Máténak, valamint Dorottya asszonynak, Bokry István házastársának a kérelmére idézte Bárius Istvánt, [...] Bolyky Mátyást, [...] Balika Lőrincet, valamint Dorottya asszonyt, Terenyey Albert házastársát és Katalin leányasszonyt, Lator Kelemen leányát, azért, hogy állítsák elő Szentmártonban lakó jobbágyaikat.”⁴⁸

1507-ben a korábbi rend fenntartása és a túlkapasások megakadályozása céljából ismét ki-mondták: „Hogy minden tiz kévéből egyet a főpap uraknak dézsmaként, egy másikat pedig a földes uraknak tized fejében kell szedni, nyolcz a termelő jobbágnak maradjon.”⁴⁹

1526-ot követően komoly változás következett be a tizedszedés ügyében is. A Török Birodalom folytonos terjeszkedése egyre inkább kiszélesítette a Hódoltságot Magyarország területén. A Habsburgoknak jelentős pénzüsszegekre volt szüksége a megmaradt végvári rendszer fenntartására, és a zsoldos haderő fizetésére. Az is előfordult, hogy az uralkodó e célokra egyházi jövedelmeket foglalt le, 1548-ban pedig az egri püspök maga mondott le tizedbevételeinek 2/3-áról, és azt az egri vár szükségleteire fordították.⁵⁰ Korábban a felső-magyarországi jövedelmek igazgatójának, majd az 1567-ben felállított Szepesi Kamara feladata lett, hogy főként az egri egyházmegyéből minél több dézsmát vegyen bérbe. A 16. század közepétől pedig általánossá vált, hogy az egyházi tizedjövédelmet a végvárok ellátására a Magyar Kamara bérelte. Az állam számára ez jól jövedelmező üzletnek számított. Ettől kezdve királydézsmának (*decima regia*) is nevezték ezt az adót.⁵¹ 1588-ban a Kamara 6313 forintot és 33 dénárt költött tizedbérlésre, az egri és az esztergomi dézsmából pedig évente több mint 10 000 forint, míg az erdélyiből 500 forint folyt be.⁵²

A kamarai adminisztrációt nehezítette az ország különböző vidékein alkalmazott számtalan eltérő nagyságú mértékegység. Már 1550-től próbálkoztak egységes mértékek bevezetésével, elsősorban a gabona mennyiségének mérésére.⁵³ A dézsmaszedő (decimátor) feladata volt, hogy a beszedett tizedet az aktuálisan elfogadott mértékre számítsa át. Azzal is próbálkoztak, hogy a tizedkerületi biztosokkal összegyűjtetik a helyben használt nagyságokat etalonként, de ez sem valósult meg. Szemléletes az ónodi decimátor 1583. évi véleménye, miszerint, felsorolva a különféle helyek változó mértékeit megkérdezte, hogy melyiket küldje el a Kamarának, mert valamennyit képtelenség.⁵⁴

Az ország vezetése évszázadokon keresztül nagy hangsúlyt fektetett a tizeddel kapcsolatos kérdések törvényi szabályozására. Azonban ezzel párhuzamosan rendelkezéseket kellett hozni a dézsmafizetés eltagadásának megakadályozására is. Erre már első uralkodóink korától kezdve odafigyeltek, a későbbiekben pedig olyan szabályozás⁵⁵ látott napvilágot, melynek értelmében a tizedfizetést megtagadókat egyházi tilalom alá lehetett vetni.⁵⁶ E súlyos egyházi fenyegetés azonban a 16. század folyamán mellőzésre került, mert miután világi bérlők kezébe került át a beszedés joga, egyszerűen, karhatalom segítségével hatottak az engedetlenekre.

48 Borsod vármegye... 67–68.

49 Magyar törvénytár. 1507. XV. tc.

50 SZÜCS Jenő: *A szepesi kamarai levéltár, 1567–1813*. Szerk. VARGA János. Budapest 1990 [1991]. 44. (A továbbiakban: SZÜCS 1990.)

51 Magyar történelmi fogalomtár. II. köt. 203.

52 SZÜCS 1990. 44.

53 BOGDÁN István: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmérték 1874-ig*. Budapest 1991. 77.

54 Uo. 77.

55 Magyar törvénytár. 1411. V. tc.; 1481. II-IV, IX. tc.; 1486. XL. tc.; 1495. XXXVII. tc.

56 ILA 1941. 230.

A dézsmaszedők, ha szükségesnek tartották, maguk is kérhették a katonaság segítségét, amely a részükre kiállított utasításokban (*instructio*) is megjelent.

A 17. századtól a természetben fizetett szolgák ostopénzt, a falu pásztorai pástor- vagy botpénzt adtak, később, a 18. században elterjedt a bíró-, molnár- és bábapénz is.⁵⁷ Tehát mindenki, aki nem nemesi földön gazdálkodott, adóznia kellett – így a jobbágytelken élő armalista nemeseknek és az iparosoknak is.

A nemesség mellett más elemek is rendelkeztek olyan szokásjogi vagy írott kiváltságokkal, melyek alapján nem fizettek tizedet. Felmentették alóla a hajdúkat, jászokat, kunokat, majd a 18. században letelepült népeket.⁵⁸ Ilyenek voltak a rácok (szerbek), oláhok (románok) és rutének. Előnyös helyzetüknek több oka is volt, egyrésztől nem tartoztak a katolikus hívek közé, már ezért sem kötelezték őket tizedfizetésre,⁵⁹ másrésztől az adóelengedés népeségسالogató hatással is bírt.⁶⁰ A vlachok sem adtak terménybeli tizedet, hanem azt állataik után szolgáltatták. Ezek mellett a falvak bírái is mentesek voltak, ennek magyarázatát lejjebb közöljük.

A 17. század utolsó évtizedeiben lezajlott a török kiűzésének folyamata, és a 18. század elejére az ország korábbi egysége is helyreállt. A harcok elcsendesedésével párhuzamosan a Kamarának már nem volt állandóan szüksége a tizedbérlelésből származó jövedelemre, így azt kiengette a kezéből. Tehát azt mondhatjuk, hogy a Magyar Kamarán fennmaradt dézsmajegyzékek a török hódoltság időszakában keletkeztek, amikor is a tizedszedés világi kezekbe került át, míg korábban és később egyháziban találjuk. 1792-ben Hajnóczy József (1750–1795) javaslatot tett a tized megváltására.⁶¹ Az 1832–1836-os reformországgyűlés határozata alapján a promontóriumok,⁶² valamint a juh-, kecske- és méhszaporulat után járó dézsma kötelezettségét eltörölték.⁶³ Az 1848 áprilisában elfogadott törvények sok más fontos kérdés mellett a papi tizedről is rendelkeztek, hiszen a klérus önként lemondva róla, kimondta annak megszüntetését.⁶⁴

A tized törvényi szabályozását és elvi alapjait követően tekintsük át részletesen a dézsmaszedés folyamatát. Ennek menetéről a decimátorok részére előzetesen kiállított utasítások adnak szemléletes képet.⁶⁵ A 16. század közepén megjelenő instrukciók az idő múlásával egyre részletesebbé váltak, igyekeztek lefedni a tizedszedés minden apró mozzanatát, hogy minél zökkenőmentesebben és mindenekelőtt törvényesen járassanak el a tisztviselők. A tizedet a dézsma bérlelője számára annak megbízottjai szedték be. A Magyar Kamara árendálása idején általánosan elterjedt volt, hogy annak a várnak a – különböző rendű és rangú – előljárói hajtották be, melynek hasznára azt kirendelték.

57 *Magyar történelmi fogalomtár*. II. kötet. 202.

58 *Magyar néprajzi lexikon*. I. kötet. 579.

59 *Magyar törvénytár*. 1495. XLV. tc.

60 *Magyar törvénytár*. 1481. III–IV. tc.

61 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/T/tized.html> (a letöltés ideje: 2012. november).

62 Promontórium = Szőlőhegy.

63 *Magyar néprajzi lexikon*. I. kötet. 580.

64 *Magyar törvénytár*. 1848. XIII. tc.

65 1. NAGY Gyula: Adatok: kamarai utasítások a gabona-, méh-, bor- és bárány-tizedszedésről részére, 1571–1605. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (Szerk. PAIKERT Alajos, TAGÁNYI Károly, KOVÁTS Ferencz). Budapest 1897. I. 15–34.

2. E.: A galgóczi uradalmi dézsmás utasítása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1897. 3. 124–125.

3. KÁRFFY Ödön: Adatok a tized történetéhez: egri tizedszedő utasítás, 1583; munkácsi tizedszedő utasítás, 1645; a lisszakai terület tizedutasítása, 1647. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1905. I. 36–42.

1546-tól kezdve az államhatalom több törvényben is engedélyt adott a tizedjövedelem bérbe adására, erre elsődleges joga a földesúrnak és a kincstárnak volt.⁶⁶ Az adójövedelem birtokosa mindig arra törekedett, hogy a legnagyobb hasznot húzza a dézsma beszédéséből. Ez újabb visszaélésekre adott lehetőséget.⁶⁷ Úgy próbáltak ez ellen védekezni, hogy Szent György napjáig (április 24.) a nagybérlőkkel nem, csak a település földbirtokosával lehetett bérleti szerződést kötni.⁶⁸ Ahol lehetőségük nyílt rá, a falu maga árendálta a dézsmát, így elkerülték a hatalmaskodó tizedszedőket. Illa Bálint véleménye, hogy: „Az 1550–1610 közötti gömöri dézsmajegyzékek záradéka szerint a hazai, részben a gömöri nemesség soraiból kiválasztott dézsmaszedők sem írni, sem olvasni nem tudtak; alig lehet kétséges, hogy így volt ez más megyéknél is.”⁶⁹ Az Arlói járásra vonatkozóan a vizsgált korszakból bortizedelésről két esztendőből (1597 és 1600) ismerünk instructiót, amelyek magyar nyelvűek, tehát azt a kézhez vétel után a decimátor bármikor beletekinthetett, elolvashatta. Magyarországon a plébániai iskolahálózat már első királyaink alatt létrejött, erre a korra már bizonyosan számos településen megtalálhatók voltak ezek az intézmények. Így főként a nemesség, és a korábban vármegyei, állami szolgálatban álló személyek minden bizonnyal maguk is el tudták olvasni a kézhez vett utasítást. Bolyki Mátyás például éveken keresztül vármegyei tisztségviselő volt,⁷⁰ így ő nemcsak magyarul írt és olvasott, hanem latinul is tudta záradékolni az 1583-as dézsmajegyzéket.

Az adott kerület (*districtus*) vagy járás (*processus*) dézsmáját nem egyetlen személynek kellett behajtania, hanem legalább kettőnek, de több személy is részt vállalhatott belőle. Az Arlói kerületben sem volt ez másként, íme néhány példa az adószedők személyére: 1548-ban a felnémeti plébános és Horváth Gergely, 1578-ban a bordecimátor Bebek Ferenc, a gabona-dezsmások pedig Szabó Ambrus és Gogh János, 1581-ben Szabó Ambrus és Makray István, akik ugyancsak felnémetiek, 1582-ben Szabó Ambrus és Bebek Ferenc, 1583-ban a gabona és a bor tizedelését is Bolyki Mátyás végezte el, 1598-ban pedig három fő látta el hivatalát: „*Egr[egius] Gregor[ius] lit[t]eratus Harsany, Stephanus Veres Felnemethien[sis] Gregor[ius] Toth Czegledien[sis]*” – „A jeles Gergely deák Harsányból, a felnémeti Veres István és a ceglédi Tóth Gergely.”

A decimátor melletti második személy (*coadjutor, collega, conscriptor*) a beszédés során segédkezett, és írásba foglalta a jegyzékeket. A dézsmaszedő mint kamarai tisztségviselő kézhez vette az utasításokat, majd letette a hivatali esküt. Ebben megfogadta, hogy posztjának hűségesen, az instrukciónak megfelelően eleget tesz, mindezt részrehajlás és túlkapás nélkül. A kiadott irányelvekben rendszerint felsorolták a decimálandó falvakat is, melyeket régebbi jegyzékekből, urbáriumokból másoltak ki.⁷¹ Az 1597-es, de általában más jegyzékekben is a „*Nomina possessionu[m] distr[ictus] Arlo et Kaza*” – „Arló és Kaza kerület falvainak nevei” szövegrész után tüntették fel a településeket, olyan sorrendben, ahogy azokon végig kellett haladni.

66 ILA 1941. 233.

67 „...a dézsmálást végző tisztségviselők sanyargatják a népet, a maguk részére dolgoztatják, későn érkeznek a tizedelésre és így a termés pusztul, magukat »úri módon« tartatják és sok ajándékot szednek. A legnagyobb panasz azonban, hogy a megengedettnél nagyobb hányadot hajtanak be.” Lásd: ILA 1957. 84.

68 ILA 1957. 84.

69 ILA 1941. 235.

70 1578-ban ülnök (*assessor*); 1580 és 1582 között, majd 1586-ban a megyei tábla ülnöke (*assessor tabulae*); 1589 és 1590-ben esküdt (*juratus assessor*); 1591-től 1594-ig szolgabíró (*judex nobilium*). Lásd részletesen: Borsod vármegye...

71 BORSA Iván – BOTTLO Béla – ILA Bálint: *Történeti segéd tudományi alapismeretek II.* Budapest 1963. 94.

A helybeli jegyzékek elkészítéséhez felhasználták a Szent János könyvét is,⁷² melynek alapszövege 1570-ben keletkezett.⁷³ Ebben kétszer is előfordul az Arlói kerületben (*Distric-tus Arlo*) Bolyok és Ózd község.⁷⁴

Ezek után indulhattak el kerületükbe, hogy lehetőleg a földesúrnak járó kilenced beszédével egy időben hajthassák be a tizedet is. Amikor eljött a dézsmálás ideje (tudniillik az aratást követően), az adott járás községeinek bírái kötelesek voltak a dézsmálás idejét bejelenteni, hogy a decimátor legkésőbb 15 napon belül meg tudja kezdeni munkáját.⁷⁵ A gabonatermesztéssel kapcsolatosan megemlékezünk a két legfontosabb mozzanatról: a vetésről és az aratásról. Az őszi búza, árpa és rozs vetését az ország különböző pontjain más-más időpontban kezdték meg és fejezték be, általánosságban szeptember–október hónapokban.⁷⁶ A tavaszi vetési munka a föld fagyának elmúltával, többnyire József-napkor (március 19.) indult, és Szent György napjáig (április 24.) végeztek vele.⁷⁷ Az aratómunka kezdetének időpontja a középkortól kezdve Sarlós-Boldogasszony napja (július 2.) volt.⁷⁸

A 16. század közepén az egyes gabonafajtákat különbözőképpen aratták le. E munka-folyamat legősibb szerszáma a sarló volt. A búza és rozs aratása sarlóval történhetett, amely során a markokat (2–5) kévébe kötötték.⁷⁹ Viszont az árpa és a zab kévébe kötése nem volt jellemző, így ezeket kaszával vágták le, majd boglyába gyűjtötték.⁸⁰ A hosszú kasza (70–120 centiméter pengehossz) a 13–14. század környékén tűnt fel a rétgazdálkodásban, de az aratásban csak a 15–16. században kezdték el szórványosan alkalmazni, így az aratás legfontosabb munkaeszköze a 16. századig a sarló volt.⁸¹

A különböző betakarítási módot más okból is alkalmazták. Rossz termés esetén a jobbágyok nem aratták, hanem egyszerűen csak lekaszálták a búzát, és a csökkent értékű gabonából nem adtak dézsmát, csak néhány dénáros váltságot.⁸² A hatóság ezt visszaélésnek minősítette, és minderre a tizedszedők figyelmét is felhívta az utasításokban.

A tized beszédésének ideje pontosan meghatározott volt. A bárányokat június 24-ig, a gabonát augusztus 20-ig, a méhrájokat szeptember 29-ig, a bort pedig január 6-ig kellett dézsmálni.⁸³ Ha a tizedszedő munkáját legkésőbb szeptember 1-ig (Szent Egyed napja) nem végezte el, akkor a falu előljárója a földeken elvégezhette a dézsmálást, a tized összegét kint hagyva, kitevé az időjárás viszontagságainak és az állatok, rágszálók támadásának.⁸⁴ Az adóként kivett bárányokat és kecskéket a továbbiakban is őriznie kellett a pásztornak, de a törvé-

72 Az egri káptalan Szent János könyve egy olyan gyűjtemény, amely különböző időben és más-más célra készült összeírásokat tartalmaz és jogbiztosító iratok összeállításából jött létre. Lásd: n. p.: Az egri káptalan Szent János könyve. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2007. 251.

73 *Liber Sancti Johannis capituli Agriensis* = az egri káptalan Szent János könyve. Közzéteszi KOVÁCS Béla. Eger 2005. X.

74 Uo. 27. és 80.

75 *Magyar törvénytár*. 1498. LI. tc.

76 *Magyar néprajz: nyolc kötetben. II. köt. Gazdálkodás*. Szerkbiz. PALÁDI-KOVÁCS Attila [et al.]. Budapest 2001. 359. (A továbbiakban: *Magyar néprajz*.)

77 Uo. 359.

78 Uo. 384.

79 *Magyar néprajzi lexikon*. I. köt. 129.

80 BALOGH István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve I.* (1958). Szerk. CSALLÁNY Dezső. Budapest 1960. 152.

81 *Magyar néprajz*. II. köt. 388–389.

82 N. KISS 1960. 7.

83 NAGY 1897. 15.

84 *Magyar törvénytár*. 1622. LXX. tc.

nyek értelmében legkésőbb szeptember 29-ig (Szent Mihály napja) eztán már csak a dézsmatulajdonos kockázatára maradt nála.⁸⁵

A tizedszedő személyzetével és lovaival egyetemben érkezett meg az adott faluba, meg szállva a község bírójánál. Őt a földesúr választotta ki a jobbágygazdák közül, és hivatalánál fogva mentesült minden földesúri teheről, de köteles volt a faluba érkező adó- és tizedszedőt ellátni.⁸⁶ Emiatt tizedet sem szedtek tőlük, és a portális adóból is engedményt kaptak. Megbíztatásuk rendszerint egy évig tartott. A dézsmajegyzékek a község nevének feltüntetése után, elsőként – ha volt – a bírót (*judex primarius*) említik. A korszakból az alábbi előljárókat ismerjük:

S.sz.	Ev	Bolyok	Özd
1.	1576	Császár Tamás	—
2.	1581	Császár Tamás	Kovács Jakab
3.	1582	—	Kovács Jakab és Segh Benedek ⁸⁷
4.	1583	Császár Tamás	Szegh András és Faber Gergely esküdt
5.	1594	Kutacs Imre	Nagy Albert és Bartha András
6.	1598	Kutacs Imre	Szegh János és Kiss János
7.	1599	Kutacs Imre	Kovács Gergely és Kovács György

A táblázatra nézve azonban láthatjuk, hogy nem feltétlenül tartották be az időkorlátokat. Azok a jobbágyfők, akik – korukból is adódóan – rátermettebben vezették a közösséget és hathatósan igyekeztek védeni a falu érdekeit a külső érintettekkel, azok huzamosabb ideig is betöltötték pozíciójukat. Császár Tamás már az 1548-as jegyzékben is szerepel, majd a későbbiekben folyamatosan bíróként funkcionált. Valószínű, hogy e tiszte az idősebb gazdák töltötték be. Özd esetében előfordul, hogy két személyt is találunk a község élén. Az azonos évből való dézsmajegyzékekben egyikük a gabona, másikuk pedig a bor összeíráskor szerepel. Tehát vagy fél-fél évig töltötték be tisztlüket, vagy pedig megosztották egymás között a teendőket.

A decimátornak elvben meg kellett elégednie azzal, amit az előljáró ellátására nyújtani tudott. A rovók (dicátorok) egy pint bornál, egy kenyérnél, egy csirkénél és egy budai mérő zabnál többet nem követelhettek.⁸⁸ Innentől kezdve a helyben történő tizedszedés gyorsan lezajlott. A bírónak össze kellett hívnia azokat a családfőket és nagykorúakat, akik adókötelesek voltak, és a tizedszedő az eskümintá alapján szavukat vette, hogy az ígazat fogják mondani, majd ezután mindenki bevallotta dézsmaköteles termékét, vagy állatainak mennyiségét, amíg ezzel nem végeztek, addig senki sem mehetett haza.⁸⁹ Az utasítások olyannyira igyekeztek a zökkenőmentességet biztosítani, hogy a legapróbb részleteket is szabályozták: „...a rajpénzt mindenki a kezében tartsa kiszámítva és amikor az examinálásnál⁹⁰ sorra kerül, adja át a dézsmásznak és előtte olvasásával ne bajlódják.”⁹¹

85 Magyar törvénytár. 1486. XLII. tc. és 1495. XXXIX. tc.

86 ILA Bálint: *Gömör megye I.: a megye története 1773-ig*. Budapest 1976. 285.

87 Segh Benedek neve nem a tizedjegyzékekben szerepel, hanem az Eszterházy Miklós nádor által elrendelt összeírásban. Lásd: *Borsod vármegye adózása a török korban*. Bev., az 1641. évi vizsgálat és a függelékek összeállítása BODNÁR Tamás; az 1582. és 1596. évi vizsgálat fordítása TÓTH Péter. Miskolc 2005. 38. (A továbbiakban: *Borsod vármegye adózása*.)

88 THALLÓCZY Lajos: *A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*. Budapest 1879. 96.

89 ILA 1941. 237.

90 Vizsgálat, bevallás.

91 ILA 1957. 89.

A bevallás az adott faluban található porták és házak sorrendjében történt, így az is megállapítható, hogy ki hol lakott, és ki kinek a szomszédja volt. A bemondott termésmennyiségeket a dézsmáló segédje feljegyezte és ezt követően az adózókkal együtt kimentek a földekre, ahol a learatott termés keresztekbe volt rakva, és ellenőrizték a korábban felírtak valódiságát. Amit ezenfelül találtak, azt elkobozták (*contraband*): annál is inkább, mivel ennek harmada a decimátort illette. A mezőn vették ki a tizedet, melyet az adószedő fogadott emberei szállítottak el a korábban kijelölt helyre. Amíg nem történt meg a tized elszállítása, addig a jobbágyság nem nyúlhattak termésükhöz, csak 12 forint büntetés terhe mellett. A csalások elkerülése érdekében lehetőség szerint a kilencedelés időpontjában kellett kitudni a tizedet is.⁹² A török hódoltság időszakában annyi változás történt, hogy a hódolt falvak bíráit vagy akár egész lakosságát egy biztonságosabb helyre hívták, ahol ki-ki bemondhatta termésének mennyiségét – már aki egyáltalán megjelent, vagy akit a törökök elengedtek –, majd ezek után a falvak határáiba kiszállva be lehetett gyűjteni az adót.

Ezzel egy időben, de külön szedték be a nemesek jobbági földön termelt javainak tizedét és a zsellérektől járó ostor-, sarló- és keresztényénzt. Az összegyűjtött gabonát akár több helységről is egy helyre szállították és azt nagy asztagokba rakva sövényvel kerítették körül, a bort edényekbe töltötték, majd azt is a kijelölt végházba vagy élésházba szállították.⁹³

A cséplést követően a bezsákolt terményt a kassai vagy valamelyik másik élésház, esetleg a vár udvarbírája kapta meg. Az udvarbírák és az élésházak kezelőinek (*annonarius*) jelentése alapján minden évben a Kamara tanácsa állapította meg, hogy mennyi tized bérletére lesz szükség.⁹⁴ A méhkasok (*examen apum, apes*) után rajpénzt szedtek, melynek összege 2 dénár volt.

A tized beszedését követően a decimátor nyugtát (a középkorban rovást) adott a bírónak, és fordítva is, melyeket mindkét fél a Kamarának szolgáltatott be. A dézsmagabona cséplését a kamarai bérlet kezdeti időszakában a csépltető dézsmás (triturátor) végezte, ugyancsak előzetes utasítás alapján.⁹⁵ Ő is a bíró portáján szállt meg, és a helyszínen felfogadott napszámosok segítségével végezte el munkáját. A segédek részesedése mindezt 7–12-ed rész között változott. Csak a kicséplést magok tisztítása és zsákokba rakása után szállították el azokat a kijelölt helyükre. E munkafolyamat is kölcsönös nyugtaadással zárult. A 17. század derekától kezdve e kettős hivatalt megszüntették, és mindkét feladat a dézsmás kezében összpontosult, addig nem is mehetett tovább egy-egy helységről, míg az meg nem történt.⁹⁶ A tizedjövdelem tulajdonosának a feladata volt az alsópapságnak járó részesedés természetben történő kiadása – lásd feljebb –, melyről a plébánosok nyugtát adtak. Számos, a plébánosok által a Kamarának benyújtott elismervény (nyugta, menedék) maradt ránk:⁹⁷ „*Ego Bart[h]olomeus Solimosi, concionator Eccl[esi]ae Jesu[s] Chri[stus] in Arlo significo his meis li[ttera]ru[m] me ab hiis providis viris nimir[um] Amrosio [S]Zabo et Franc[isco] Bebek decimatoribus frugu[m] in Arlo in octava parte levisse frugu[m] gelimas 12 m[anipulorum].*

92 A jobbágyság a juh- és bordézsmá kapcsán is igyekezett ügyeskedni: „...a juhokat vagy az úr nyájához csapják a dézsmaszedés idején vagy pedig elhajtják messzebbi határookra... A szőlő esetében azal próbálkoztak, hogy: „...a szőlőt már a dézsmá előtt leszüretelték, kisajtolták és így egy részét könnyen el lehetett rejteni a dézsmás elől. Ez ellen úgy védekeztek, hogy a szüret kezdetét előzetesen be kellett jelenteni.” Lásd: ILA 1941. 238.

93 ILA 1941. 239.

94 SZÜCS 1990. 44.

95 ILA 1941. 240.

96 ILA 1957. 106.

97 1576-ból 3 nyugta gabonáról, 1578-ból 2-2 gabonáról és borról, 1579-ből 1-1 gabonáról és borról, 1581-ből 1 gabonáról, 1582-ből 2 gabonáról, 1 borról, 1583-ból 1 gabonáról, 1594-ből 3 gabonáról és 2 borról, 1597-ből 7 gabonáról, 1599-ből pedig 6 gabonáról és 5 borról.

In cuius rei testimoniu[m], hoc meo chyrographo binos decimatores quietos et expeditos reddo. Datu[m] in supra. Anno 1582. Idem qui et supra” – „En Solymosi Bertalan, Jézus Krisztus arlói egyházának papja, ezzel a levelemmel jelzem, hogy ezektől a férfiaktól, mégpedig Szabó Ambrus és Bebek Ferenc gabonadecimátoroktól Arlóban a nyolcadot, 12 gelima⁹⁸ őszi búzát felvettem. Ennek az ügynek a bizonyosságára ezt a nyugtatványt mindkét decimátornak saját kézírásával kiadtam. Kelt mint fent 1582-ben. Ugyanaz aki fentebb is.”

Az egyháziak által kiállított igazolások nagyobbik része latinul kelt, azonban szép számmal akadnak magyar szövegezésűek is: „En Rimaszombati Ambrus velesdi lelki pastor valom, hofi ennekem ez ianbor desmasok igazan meg attak az mi engemett illetett az quartaban attamak?⁹⁹ negi keobeol bortt es keth pintet kiröl attam en kezem v[onását] [pecsét helye] mindzent napian 1597.”

Ugyanebből az évből a várkonyi plébános ad menedéket az átvett gabonajárandóságról: „En Melhior Somogi parochus varkonyensis attam az en kezem roasat ez tisztelet[es] uraimnak hofi ennekem igazan meghattak az sedecima parst ugi mint abafaluaból es osdrol az ugi mint crucis 3 ma[nipulos] vero 6...” Somogyi Menyhért tizenhatod részt kapott, 1 gelima és 21 kéve mennyiségben (1,02 mázsa).

1599-ből cséplési (triturációs) jegyzék is rendelkezésünkre áll, ekkor az Arlói járásban Veres István és Véghe Mátyás voltak a csépleltetők.¹⁰⁰

A decimátorok és a trituratorok munkájukért fizetést (*salarium*) kaptak, amely lehetett természetbeni, 5–12 forint közötti összeg vagy más formájú. A csépleltető általában hányadot, később 5 forintot kapott fáradozásaiért.

Az 1583-ban készült jegyzék végén, az alábbiak szerint készült el az összesítés:

Summa totius districtus Arlo facit fr[ugum] g[e]l[imas] 30 manipulor[um]: 1083,5 man[ipulos] 13	Az arlói területben az őszi búza gelimája 30 kévét tesz ki, mind összesen: 1083,5 gelima és 13 kéve.
*** In sallarium (sic!) levatea fr[ugum] g[e]l[imas] 30 manipulor[um] gel[imas]: 62 / 4	*** Saláriumként levéve 30 kévés búza gelimákban: 62 gelima és 4 kéve.
Manent ad ra[ti]onem Sacr[ae] Caesar[ae] Regiaeque [maies]t[is] fr[ugum] gel[imas] 30 manipulor[um] fr[ugum] g[e]l[imas]: 997,5 man[ipulos]: 9 Vernalium g[e]l[imas]: 105,5 man[ipulos]: 9	Megmaradt a Szent Császárnak és Királynak 30 kévés búza gelimákban: őszi búzából: 997,5 gelima és 9 kéve tavaszi gabonából: 105,5 gelima és 9 kéve.

Ebből látható, hogy a területben egy gelimát harminckévesnek számítottak. A decimátort – vagyis Bolyki Mátyást – a beszedett dézsma 17-ed része illette meg saláriumként, amely 62 gelima és 4 kéve (37,28 mázsa őszi búza) volt.

A falvak szegény elemei különféle munkákat vállalhattak, ilyen volt a bércséplés, hiszen az egyházi és világi földesurak, valamint a Kamara a beszedett dézsmát nagy mennyiségben, meghatározott részért csépleltette ki.¹⁰¹ Az adott év gabonatermésétől függően 6–14. részért

98 Más néven „kalangya” vagy „kepe”, amely általában 15–60 kévéből állt. Vidékünkön a 30 kévés fajtája divott.

99 A szó első felét egy tintapaca fedi, így pontosan nem lehetett kiolvasni.

100 „Processus Arlo trituratores Stephanus Weres et Mattheus Veghi”.

101 ILA 1957. 109.

végezték munkájukat. A fuvarvállalás is jelentős volt, hiszen a mezőről a gyűjtőhelyre, majd onnan a kicsépelte termést a meghatározott magtárakba kellett szállítani, mely növelhette a munka költségét.¹⁰² Kézi napszámmal is találkozunk, elsősorban a szőlőmunkák esetében, de előfordult a szénakaszkálás, az ásás, a köhordás, az árokásás, és a várak körüli munka is. 1555-ben a huszti várban munkát vállaló férfiak átlagos napibére 10, az asszonyoké 6, a fiataloké pedig 4 dénár volt.¹⁰³ Nyáridőben a napszám a télnek általában a kétszeresét tette ki.

A dézsmajegyzékek tartalmazzák a járás falvait, melyeket az utasításnak megfelelő sorrendben kellett jegyzékbe venni. Az egyes települések adózó népességének felsorolása a mentességet élvező bíró(k) nevének említésével kezdődik, majd egymás után következnek a jobbágy családfők. Általában a jegyzék bal oldalán találjuk a gazdák által megtermelt gabonafajta megnevezését és mennyiségét gelimában és kévében. A középső oszlopban sorakoznak az adózók nevei, mellettük pedig a kivett tized mennyisége látható. Időnként szokás volt, hogy csak a kivett dézsma nagyságát tüntették fel. Külön oszlopban sorolták fel az őszi (*autumnalis*) és a tavaszi (*vernalis*) gabona mennyiségét. Az állatok és a méhkasok száma vagy a bor mennyisége is ilyen elvek szerint került feltüntetésre, amely a birtoklási rendet is követi. A méhtizedet a gabonadézsma alkalmával jegyezték fel a nevek mellé vagy alá írva, a fizetendő összeggel együtt. Az 1548-as jegyzékben az egyes mennyiségeket még római számokkal adták meg, az azt követően készültek azonban már arab számokkal íródtak. Általában a falusiakat követően, azoktól elkülönítve jelennek meg az extraneusok (vidékiek), vagyis azok a személyek, akik más, idegen településről származnak, de az adott településen is bérelnek és művelnek földe(ke)t.

A ma vizsgált dézsmajegyzékek nem rögtön helyben, a tizedszedés alkalmával készültek, ott csak jegyzeteket készítettek. A behajtást követően került sor a végleges, Kamarának benyújtandó jegyzék tisztázására, végleges átírására. E munkafolyamatot a fődézsma segédje (*coadjutor, collega, scriba*) végezte el. Mint már korábban utaltunk rá, a dézsma és főként segédje nem feltétlenül volt magyar nemzetiségű. Ennek következtében a sietve jegyzetekbe kerülő nevek, majd a végleges átírás során is jelentős torzulások, elírások következtek be.¹⁰⁴ Bár ez inkább a családnevek esetében volt jellemzőbb. A vizsgált jegyzékekben a keresztnév esetében kevés pontatlanság figyelhető meg, a családnevek írása azonban nyelvtani szabályok híján tarka képet fest.

Miután a Kamara számára elkészült a jegyzék, a decimátor és a coadjutor is ellátta azt kézjegyével, és ha volt, pecsétjükkal is. A tized beszédésének folyamata és az arról készült adminisztráció egyre pontosabb és terjedelmesebb lett, a jegyzékhez kapcsolódó mellékletek nagy száma miatt. Az elkészült kimutatásokat (*Regesta decimarum*) és utasításokat rövid időn belül be kellett nyújtani a Kamarának. Erre a tizedelés befejezésétől számított két hét állt rendelkezésre, legkésőbb Szent András napjáig (november 30.), a határidőt elmulasztókra büntetést (bírságot) róttak ki.¹⁰⁵

Az 1578-as gabonadézmáról szeptember 24-én, az 1582. évi bordézmáról a jegyzékét a két decimátor 1583. január 10-én mutatta be. 1583-ban Bolyki Mátyás – elég korán – augusz-

102 „A béreket befolyásolta az út hossza, minősége, karbantartottsága, a szállított gabona neme és súlya, a közbiztonsági viszonyok stb.” Lásd: ILA 1957. 109.

103 Uo. 109.

104 „...az egyes jegyzékekbe, illetve a nevek helyesírásába részint elírásokból, részint a bemondott név meg nem értéséből is sok hiba csúszott be, amelyek azután a tisztázásnál, amikor a különben is értelmetlen nevet kellett leírni, még csak fokozódtak. A legtöbb bajt persze az idegen népiségű scriba okozza, aki az eredeti magyar neveket alig is érthette meg tökéletesen és a tisztázásnál még jobban eltorzította őket.” Lásd: ILA 1941. 246.

105 ILA 1941. 248.

tus 29-én adta le a gabonatizedről készült jelentését. 1597-ben a gabonáról szeptember 28-án prezentáltak, a bor dézsmáról pedig december 7-i dátummal. 1598-ban a gabonatizedről szeptember 29-én, 1599-ben szeptember 14-én, a borról pedig november 25-én adtak számot.

A Kamara összesítő és ellenőrző munkája ekkor vette kezdetét. A benyújtott jegyzékeket összevetették az instrukciókkal, a beérkezett nyugtákkal és a gabonaházak által készült jelentésekkel. Az *Extractus decimarum* az adott megye részletes jegyzékei alapján, a járások szerint készített összesítés volt. Az ellenőrzés akkor volt teljes, amikor már az egész megye területéről beérkezett az összes tizedjegyzék. A 17. század második felétől rendszeresen, egy nagy táblázatban tüntették fel, általában megyénként a dézsma végösszegét, valamint a tizedbérlet költségét, melyből kimutatható volt a negatív vagy pozitív mérleg.¹⁰⁶ Ha a Kamara eltérést, hiányt mutatott ki, eljárás indult ezek pótlására. A büntetés legegyszerűbb és kisebb mértékű formája volt a decimátor járandóságának levonása. Nagyobb hiány esetén azonban vagyoni elégtételt kellett adnia.

Az ellenőrzést követően lezárt jegyzékek a kamarai számvevőség irattárába, majd a Kamara levéltárába kerültek, ahol egy helyen tárolták az adott megyére vonatkozóakat, évek szerint csomóba kötve.

A továbbiakban a dézsmajegyzékek statisztikai szerepéről szólunk, mivel alkalmasak és felhasználhatók a népesség számának megközelítően pontos meghatározására, valamint azért, mert viszonylag teljesek és folyamatosak.¹⁰⁷ Emellett – igaz, kisebb statisztikai értékkel – a portális (dicális) összeírások is felhasználhatók.

A korabeli falu teljes lélekszámának meghatározása igen nehéz feladat, hiszen a dézsma-jegyzékekben csak a dézsmaköteles háztartások szerepelnek. Nemesek is belekerülhettek, ha jobbágyföldet műveltek; viszont alapesetben kimaradtak abból, mivel a nemesi föld adómentesnek számított. Nem szerepelnek benne a földesúr majorságában dolgozó cselédek, taksások, vagy a kúriális telken élő zsellérek, ha dézsmaköteles földet nem műveltek, valamint a birtokos házi cselédsége sem jelenik meg a lajstromokban.¹⁰⁸ Mint már korábban megállapították, a családfők számát békés és nyugodt időben egyaránt öttel lehet szorozni. Segítségül hívhatjuk a portális összeírásokat (*dicales conscriptiones*), amelyek a porták, esetleg a házak számát feltüntetve készültek el.¹⁰⁹ A 16. században a kapuadó összege 1 forint 30 dénárra, majd 1,5 forintra emelkedett, és azt Szent György (április 24.) és Szent Mihály ünnepe (szeptember 29.) idején hajtották be.¹¹⁰ 1596-ig a korábbi évszázadokban megszokott rendszer szerint írták össze a portákat, 1598¹¹¹ és 1604 között azonban a házak számát vették lajstromba. Megjelennek benne az adott helység birtokosai is, szerencsés esetben nevük és a birtokukban lévő porták száma szerint feltüntetve, nem csak egyszerű „nemesek” (*nobiles*) említéssel. Tehát még e forrás felhasználásával sem lehet a teljes lélekszámot megnyugtatóan tisztázni. Bolyokra nézve 1548-ból ismerünk egy tized-, 1549-ből pedig egy részletes portális összeírást. E kettőt lenne célszerű egybevetni.

Bolyokon a tizedjegyzék szerint 18 fő adózót találunk, melyben nincs kereszténypénz fizető, tehát nincstelen zsellér. Viszont a lajstromban nem találunk feltüntetve bírót. Így a 18 jobbágyfő családtagjaival együtt 90 lelket tesz ki. A portális összeírás szerint a település bir-

106 ILA 1957. 93.

107 Uo. 94.

108 BALOGH 1960. 146.

109 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár XV-32. Mikrofilmgyűjtemény. 453. tekercs. Valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Dicális összeírásokra vonatkozó, világhálón elérhető adatbázisa: <http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/94>.

110 BOROVSZKY 1909. 119–120.

111 *Magyar törvénytár*. 1598. III. tc.

tokosai a következők: Bolyky Kálmán 1, Bolyky Jakab 1, Horváth Mátyás 2, Bolyky Márton 1 és Bolyky Péter 3 portával.¹¹² A település döntő részben a Bolyky család kezén volt 6 portával. A Horváth család nem helyi birtokos, jelenlétét a faluban időlegesen tekinthetjük, a két porta csak zálog címén volt a kezükön. Állításunkat Borsod vármegye jegyzőkönyvei világítják meg: „1570. március 29. Szendy Horváth Mátyásnak, Basó Mihály kezesének az érdekében [...] birtokolta a Bolyokban fekvő, elzálogosított birtokrészt [...] Mihály [...] idején birtokolta Bolyky Kálmán, azt mondja, hogy ő is szomszéd [...] ezért le akarja tenni a zálogösszeget. A törvényszék azt az ítéletet hozta, hogy Bolyky visszaválthatja [...]”.¹¹³ A zálogbirtokosok azonban vonakodtak átadni azokat: „Basó Mihály és Horváth Mátyás inti Bolyky Kálmánt, valamint az összes atyafit a Bolyokon lévő birtokrésznek a 160 forintért való visszaváltásával kapcsolatban” – erre: „Bolyky Kálmán eltiltja Horváth Mátyást ugyanazon birtokrésznek a közbeeső fölött való eladásától, s letette a tiltásért fizetendő 12 dénárt.”¹¹⁴

A nemesség – négy birtokos – az előbbi mintára 20 főt tett ki. Egybevetve a két összeírás lélekszáma, az 1548–1549-es évekre minimálisan 110 fős népességet mutathatunk ki. Egy másik viszonyszámra is következtethetünk ebből, vagyis ha vesszük a 18 fő adózót és a 8 portát, akkor megállapíthatjuk, hogy átlagosan 2,25 jobbágycsalád lakott egy portán.

Nézzük mindezt Ózd vonatkozásában. A mintát ugyanezen két év adatai alapján állítottuk föl. A dézsmajegyzékben sem bíró, sem kereszténypénz fizető nem szerepel. Ezek nélkül a 31 adózó 155 főt ad. Az 1549-es portális összeírás birtokosként említi Cserney Ferencet 4, Gortvay Miklóst 3, és (enyingi) Török Jánost 3 portával.¹¹⁵ A Cserney és a Gortvay családok idegen birtokosai a településnek, amit vezetéknévük is mutat. A főnemesi családból származó Török János sem itteni lakos, ezért egyik birtokost sem vettük számításba.

A Török família a későbbiekben is fontos szerepet játszott a vidéken: „1580. május 25. Bárius András úr, miután a törvénycikkelyekben foglaltaknak megfelelően panaszt tett, a maga személyében és Bárius János nevében is kihívja az alispán urat annak a Kisarlón¹¹⁶ lévő földnek a helyszínére, amelyet Geszthy Ferenc úr, enyingi Török István és Török Zsuzsanna leányasszony, néhai Török Ferenc leánya mostanában hatalmasul elfoglalt. – A végrehajtók: Barczy és Bolyky [Mátyás].”¹¹⁷

Ezek alapján az 1548–1549-es évekre minimum 155 fős népességszámot valószínűsíthetünk. Ózdon a 31 fő adózó 10 portán foglalt helyet, tehát átlagosan 3,1 jobbágycsalád jutott 1 portára. A két település jobbágynépességét összevetve elmondható, hogy Ózd esetében számuk magasabb, de gazdasági erejük kisebb volt.

A népesség számának meghatározását egyéb tényező is nehezítheti. A tizedjegyzékekben szereplő jobbágyfők ugyanis nem feltétlenül jelelték az egész település szolgáló népességét. Az Egri Káptalan nemcsak Várkony községet birtokolta, de időszakosan egyes jobbágyokkal vagy akár telkekkel is rendelkezett Bolyok és Ózd területén. Erről Borsod vármegye jegyzőkönyvei nyújtanak információt: „1569. július 20. A dékán kéri elbúcsúztatni Veres Demeter ózdi jobbágyot. – A végrehajtók: Bélyi és Bolyky.”¹¹⁸ A dékán káptalani méltóság volt, gyak-

112 Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk. és a bev. tanulmányt írta MAKSAJ Ferenc. Budapest 1990. 260. (A továbbiakban: *Magyarország birtokviszonyai*.)

113 *Borsod vármegye...* 69.

114 Uo. 70.

115 *Magyarország birtokviszonyai* 265.

116 Kisarló Ózd falu szomszédságában található település volt.

117 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. IV. A 501/I Borsod Vármegye első jegyzőkönyve, 1578–1581. 294–295.

118 *Borsod vármegye...* 23.

ran annak főpapja.¹¹⁹ Bolyky Kálmán és Mátyás ebben az időben a vármegyei esküdt tisztét töltötték be, Kálmán azonos az 1549-es portális összeírásban szereplő személlyel. Majd 1575. március 23-án „Várkonyi Gáspár a saját, valamint Várkonyi Lőrinc nevében is 12 forint büntetés terhe alatt tiltja Abafalva [Kisvárkony] praediumot Ózd lakosaitól, valamint a káptalan Várkony, Bolyok és Uraj possessiókban lakó jobbágyaitól, s leteszi a tiltásért fizetendő 12 dénárt.”¹²⁰ Tehát fontos, hogy a népesség nagyságának megállapítása előtt tisztában legyünk az adott település(ek) birtoklástörténetével.

A vizsgált dézsmajegyzékek lényegében a 16. század második felétől állnak rendelkezésre, kivéve az elsőt. Összesen 13 darab gabona tizedeléssel kapcsolatos lajstromot ismerünk az: 1548, 1576, 1577, 1578, 1579, 1580, 1581, 1582, 1583, 1594, 1597, 1598, és végezetül az 1599-es évből.¹²¹ Az 1548-as év településeinkre vonatkozó jegyzékeit már korábban is vizsgálták.¹²² Az Ózdi Kohászati Üzemek történetét feldolgozó munka a két település múltját is igyekszik behatóan vizsgálni.¹²³ A gabonadézsmajegyzékek számadásai alapján megemlítik az 1576-os évet, de Bolyok és Ózd esetében tévednek az adózók létszámával kapcsolatosan, mert az eredeti forrásokban 11 helyett 10, 27 helyett pedig 26 főről van szó.¹²⁴

A jegyzékekben nincsenek feltüntetve családi kapcsolatok, emiatt családtörténeti kutatásokhoz aligha felhasználhatók. Legfeljebb az egyes személyek életkorát, elhalálozásuk időpontját lehet belőlük hozzávetőleges pontossággal megállapítani. Bolyokon 1581-ben találkozzunk Kovács Pállal, 1582-ben ennek özvegyével, Veres Lászlót 1576-tól kezdve szinte folyamatosan összeírták egészen 1599-ig, 1600-ban viszont már „*Ladislaus Veres relicta*” – „Veres László özvegye” van bejegyezve. Az egyik évről a másikra történő kimaradás a jegyzékből azonban nem feltétlenül jelent elhalálozást. A jobbágycsalád egész egyszerűen el is költözhet egy másik földesúr birtokára, mint azt az alábbi példa is mutatja: „1575. március 9. Czikó Mihály elbúcsúztatni kéri Bolyky Mátyás jobbágját, Veres Lászlót Bolyokról.”¹²⁵ Ebben az esetben az elköltözés szimbolikusán értendő, hiszen Veres László tulajdonképpen ugyanebben a faluban maradt, csak a Bolyki család egy másik tagjának joghatósága alá került, hiszen 1576-tól kezdődően ez a László folyamatosan megtalálható a dézsmajegyzékekben. Majd: „1578. december 10. Cserney Orsolya asszony elbúcsúztatni kéri Ózdról, Cserney Jánostól Szegh Andrást. – A végrehajtók: Bárczy és Járdánházy.”¹²⁶

A jobbágnak elköltözési szándékát Szent Mihály napja (szeptember 29.) körül kellett bejelentenie, és Gergely napján (március 12.) távozhattott. Előtte azonban rendeznie kellett köz- és magántartozásait, meg kellett szereznie földesura és a vármegye alispánjának bizonyítványát, melyek nélkül senki sem fogadhatta be őt.¹²⁷

119 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/D/dékán.html> (a letöltés ideje: 2013. január).

120 *Borsod vármegye...* 209–210.

121 A jegyzékek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár XV-32. számú Mikrofilmgyűjteményében találhatóak. Az évek és a hozzájuk tartozó tekercek számai: 1548. év 358. t.; 1576. év 360. t.; 1577. év 361. t.; 1578. év 362. t.; 1579. év 362. t.; 1580. év 363. t.; 1581. év 364. t.; 1582. év 365. t.; 1583. év 365. t.; 1594. év 368. t.; 1597. év 369. t.; 1598. év 369. t.; 1599. év 370. t.

122 1. NAGY Károly – TÓTH Péter – SERESNÉ SZEGŐFI Anna: *Régi históriák: Ózd és környéke múltjának írott forrásai: Helytörténeti olvasókönyv*. Ózd 1984. 31–34.

2. LEHOCZKY Alfréd: Hangony-Hódos völgye a honfoglalás idején és a középkorban. Miskolc 1996. 116–117. és 142–143.

123 SÁRKÖZI Zoltán: A település története a Vasmű alapítása előtt. In BENYÓ Tibor et al. 1980. 23–40.

124 Uo. 28.

125 *Borsod vármegye...* 206.

126 Uo. 286.

127 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/J/jobbagytelek.html> (a letöltés ideje: 2012. január).

A jegyzőkönyvek más esetben is megörökítik a helybelieket: „1578. december 10. Bárczy a személye szerint idézte Bolyky Mátyást Bolyky Gergely és házastársa, Dely Ilona asszony kérelmére, azért, hogy állítsa törvény elé a Bolyokon lakó Császár Tamást a három fiával együtt.”¹²⁸ 1579. március 18-án ismét az előbbieket törvény elé citálásáról hallunk: „...a Bolyokon lakó Császár Tamást és fiait: Császár Mátét, Istvánt és Simont.”¹²⁹ Bizonyára nem komoly vétségről volt szó, hiszen Császár Tamás ezt követően is bolyoki bíró maradt.

Az idézések jobbágyságok által is történhettek: „1578. december 10. Bárczy Bolyky Mátyás kérelmére idézte Bolyky Gergelyt Császár Pál által”,¹³⁰ illetve: „1578. szeptember 24. Kereszthes Cserney Orsolya asszonynak a kérelmére idézte Cserney Jánost az Ózdon lakó György Máté jobbágy által.”¹³¹

A kereszténypénz fizetők általában csak a 6 dénár feltüntetésével különülnek el a tizedet fizetőktől, 1600-ban például megjegyzik, hogy „*Michael Császár inquilinus*” – „Császár Mihály zsellér”. Ugyancsak ekkor veszik számba Ózdon Posar (Pozsár?) Orsolya és Szabó Pál özvegye zselléreket. Még 1583-ban egy „Katalin asszony” tűnik fel 6 dénárral a bolyoki összeírásban.

Mint már említettük, a dézsmajegyzékek gazdálkodónként tartalmazzák a teljes termés felsorolását, vagy csak a tizedként kivett gabona mennyiségét.¹³² Ezekből az adatokból visszafelé számolva meg lehet állapítani egy-egy jobbágy termésének eredeti, teljes mennyiségét. A kalkuláció elvégzéséhez a már említett Veres László gazdálkodót választottuk ki. Ennek oka, hogy ő szerepel a legtöbbször, összesen 11 alkalommal a korszak jegyzékeiben. Így nemcsak egy-egy kiemelt évet tudunk vizsgálni metszetszerűen, mint ahogy azt N. Kiss István tette, hanem a rendelkezésre álló legtöbb adatból határozhatjuk meg a jobbágygazda termésének átlagát.¹³³ Így könnyebben és pontosabban tudjuk vagyoni kategóriákba sorolni és ezt követően szántóterületének nagyságát meghatározni. Terméseredményeit az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

Ssz.	Adóév	Őszi gabonatermés mennyisége (gl ¹³⁴)	Tavaszi gabonatermés mennyisége (gl)
1.	1576	27	10,125
2.	1578	23,625	–
3.	1579	29,8125	–
4.	1580	37,5	–
5.	1581	30,375	5,625
6.	1582	51,75	5,625
7.	1583	78	13,125
8.	1594	33,75	–
9.	1597	19,125	1,125
10.	1598	28,125	1,125
11.	1599	23,25	–
Összes termés:		382,3125	36,75
Évi átlag:		38 gl és 7 m (22,93 q ¹³⁵)	3 gl és 20 m (2,2 q)
Termőterület nagysága:		7,64 hold	0,73 hold

128 Borsod vármegye... 312.

129 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. IV. A 501/I Borsod Vármegye első jegyzőkönyve, 1578–1581. 141.

130 Borsod vármegye... 313.

131 Uo. 282.

132 ILA 1957. 91.

133 N. KISS 1960.

134 A továbbiakban a gelimát gl alakban rövidítjük.

135 A métermázsa rövidítése (= 100 kg).

Az egyes évek számértékeit úgy kaptuk, hogy a dézsmajegyzékben szereplő kivett tized mennyiségét 11,25-tel szoroztuk, tehát csak az egyházi tizedet és a földesúri kilencedet vettük számításba.

Ha a vizsgált időszakban (1576–1599) az egy évre eső átlagos gabonatermés mennyiségét vesszük alapul (ősziből 38 gl és 7 kéve, tavaszból 3 gl és 20 kéve), és azt megszorozzuk 60-nal – mivel kedvező termés esetén egy gelima kicsépelése után nagyjából ennyi szemtermést kapunk –, akkor 22,93 mázsa őszi búza és 2,2 mázsa tavaszi gabona lesz a teljes termés (összesen 25,13 mázsa), melyből majd a nonát és a decimát is kiveszik. A kor technikai viszonyai között ötszörös szemhozammal, és holdanként 3 mázsás (450 literes) terméssel számolhatunk, így a mondott mennyiségek megtermeléséhez 7,64 és 0,73 hold nagyságú földterület szükségesetük.¹³⁶ Akkoriban háromnyomásos gazdálkodást folytattak, tehát a gazda földjeit három részre osztotta, egyik harmadát legelőnek használta és pihentette (ugar), a második és harmadik harmadba pedig őszi, illetve tavaszi gabonát vetett, melyet az alábbi, klasszikus kördiagram mutat be:

Ez a felosztás azonban nem alkalmazható a helyi termelési gyakorlatra. Az alábbi táblázatban a két falu adott évi őszi és tavaszi gabonatermeléséhez szükséges vetésterületek nagyságát látjuk, melyeket a dézsmajegyzékek adatai alapján a fenti módon számítottunk ki. Mellettük az aktuális évben művelés alatt álló teljes vetésterület (őszi + tavaszi) százalékos megoszlását látjuk. Vastagított szedéssel jelöltük a legelső irányadó év értékeit, majd az egyes évtizedek átlagát. Jól látható, hogy a vetésterület nagysága jelentősen csökkent a század végére. Bolyokon az őszi búzáé az 1570-es évek átlagához képest az 1590-es évek végére közel negyedével (18,49%) csökkent, míg a tavaszi gabonáé több mint a felére esett vissza (58,66%). Ózd esetében az őszi vetésterülete 63,42%-kal, míg a tavaszié 53,93%-kal csökkent. Elmondható, hogy ebben az időszakban Bolyokon, az ugar területét leszámítva átlagosan a termőföld 91,88%-án őszi, míg 8,1%-án tavaszi vetést találunk. Ózd esetében ez az arány 87,01% és 12,97%.

Adóév	Bolyok				Ózd			
	Vetésterület		Vetésterület		Vetésterület		Vetésterület	
	nagysága (hold)		nagysága %-ban		nagysága (hold)		nagysága %-ban	
	Őszi gabona	Tavaszi gabona	Őszi gabona	Tavaszi gabona	Őszi gabona	Tavaszi gabona	Őszi gabona	Tavaszi gabona
1548	264,22	22,2	92,24	7,75	314,1	14,84	95,48	4,51
1570 ¹³⁷	169,18	48,7	77,64	22,35	217,88	153,8	58,62	41,37
1576	45,11	9,6	82,45	17,54	89,25	10,57	89,41	10,58
1577	104,28	9,33	91,78	8,21	122,1	10,01	92,42	7,57
1578	45,15	2,7	94,35	5,64	23,32	3,45	87,11	12,88
1579	46,35	—	—	—	67,5	—	—	—
1570-es évek átlaga	60,22	7,21	89,52	10,46	75,54	8,01	89,64	10,34
1580	93,56	0,97	98,97	1,02	69,75	10,57	86,84	13,15
1581	54,22	7,27	88,17	11,82	28,57	5,02	85,05	14,94
1582	71,32	5,51	92,82	7,17	107,8	4,5	95,99	4
1583	107,77	10,35	91,23	8,76	70,12	13,8	83,55	16,44
1580-as évek átlaga	81,71	6,02	92,79	7,19	69,06	8,47	87,85	12,13
1594	60,75	—	—	—	40,57	5,55	87,96	12,03
1597	37,12	3,71	90,91	9,08	37,95	3	92,67	7,32
1598	58,2	2,25	96,27	3,72	7,95	5,7	58,24	41,75
1599	40,27	—	—	—	24,07	0,52	97,88	2,11
1590-es évek átlaga	49,08	2,98	93,59	6,4	27,63	3,69	84,18	15,8

Mindezek alapján látható, hogy a két településen az őszi és a tavaszi gabona vetésterülete körülbelül 90:10% arányban áll egymással, amit a következő képen ábrázolhatunk:

Elgondolásunkat Balassa Iván szavai is alátámasztják, miszerint: „A három nyomás egyikébe őszt vetettek, mivel azonban a tavaszi gabonák kisebb helytel is megelégedtek, egyes esetekben a tavaszi határt is legalább részben, de néha egészben is őszi vetették.”¹³⁸ Az őszi és a tavaszi gabona termésterületét (7,64 és 0,73 hold) összegezve a jobbágyi külső telek-nagyság 2/3-át kapjuk (8,37 hold), és ha ehhez hozzávesszük az 1/3 területű ugart (4,185

137 Dőlt szedéssel jelöltük az 1570-es török adóösszeírásból származó adatokat.

138 Magyar néprajz. II. köt. 316.

hold), akkor összesen 12,555 hold nagyságú, külső fundust kapunk. Ez a terület – mint ahogy arra a termésmennyiség is mutat – egy féltelkes gazda földjének felel meg, az egész telkes tehát 25,11 holdon gazdálkodhatott.

N. Kiss István forráskiadványában öt időmetszetben (az V. a fluktuációra vonatkozó forrásanyag) ábrázolta a többek között Borsod megyére is vonatkozó 16. századi dézsmajegyzékeket.¹³⁹ Bolyok és Ózd esetében 1576-ból,¹⁴⁰ 1594-ből,¹⁴¹ és 1598-ból¹⁴² közöl adatokat, melyeket úgy kapott meg, hogy a kivett tizedmennyiségeket tízzel szorozta. Az 1576. év vizsgálatakor megállapította, hogy az Arlói járásban a szőlők területe 59 hold, gabonát pedig 1389 holdon vetettek, 1188 holdon (85,6%) őszt, 201 holdon (14,8%) pedig tavaszt.¹⁴³ Arló *districtus*ban az 1576., 1594. és az 1598. évben sincs adat az *extraneus* birtoklásra Bolyok és Ózd esetében.¹⁴⁴ 1594-ben a járásban az értékek visszaesését figyelhetjük meg: szőlő 33 holdon, szántókultúra pedig 993 holdon terült el, őszt 943,35 holdon (95%), tavaszt pedig 49,65 holdon (5%) termeltek.¹⁴⁵ N. Kiss István szerint: „...az 1598. évet a termelőerők határozott fellendülése jellemzi. Valószínűleg a háborús hadszíntérré vált déli járásokból észak felé húzódott jobbágyság duzzasztják fel a népességet ebben az eladdig meglehetősen gyér lakosságú s gazdaságilag jelentéktelen hegyvidéki *districtus*ban.”¹⁴⁶ Lehetséges, hogy a járás többi településén növekedett a népesség, a helyi viszonyokra azonban ez nem igaz. Ebben az évben a borkultúra 85, a szántóterület pedig 1417 hold, őszt 1289,47 holdon (91%), míg tavaszt 127,53 holdon (9%) termeltek a járásban. Ha a három kiemelt év őszi és tavaszi gabonájának vetésterületére tekintünk, láthatjuk, hogy az egész járásban hasonlóan oszlanak meg, mint ahogyan azt mi is kiszámítottuk a korábbiakban.

N. Kiss István az egyes gazdálkodókat az adott évben megtermelt mindenféle mezőgazdasági javaik mennyisége alapján 4 kategóriába sorolta:

	Vagyoni kategóriák	Gabona (gl)	Bor (hl)
1.	zsellér	0 – 10	0 – 2,5
2.	pauper (szegény)	10 – 25	2,5 – 5
3.	féltelkes	25 – 50	5 – 10
4.	gazdagparaszt (jómódú)	50 –	10 –

Veres László esetében ugyanarra az eredményre jutottunk, mint N. Kiss István, aki ugyancsak féltelkesnek tüntette fel három időmetszetében ezt a termelőt.¹⁴⁷ A két számítás között azonban az lesz a lényeges eltérés, hogy N. Kiss István vagyoni kategorizálása egy-egy kiemelt év termésén alapszik. De ha az összes rendelkezésre álló jegyzékben előforduló adatot figyelembe vesszük, akkor az 1578., az 1597. és az 1599. év termelvényei alapján csak a jobbágyság szegény (*pauper*) rétegébe sorolhatnánk a gazdát a 23,625, a 20,25 (őszi + tavaszi) és a 23,25 gelima termésmennyiségekkel. Ugyanakkor az 1582. és az 1583. év adatai alapján a jómódúak közé számítana 57,37 (őszi + tavaszi) és 91,12 (őszi + tavaszi) gelimányi javai-val. Sokkal célravezetőbb tehát a keresztmetszetű vizsgálódás helyett a vertikális szemlélet

139 N. KISS 1960. 6.

140 Uo. 234.

141 Uo. 495.

142 Uo. 749.

143 Uo. 241.

144 Uo. 243.

145 Uo. 501.

146 Uo. 750.

147 Uo. 1576-ban (234.); 1594-ben (495.); 1598-ban (749.).

alkalmazása. Vagyis ne csak egy-egy prominens évet vizsgáljunk, hanem ha lehetséges és rendelkezésre áll a megfelelő forrásbázis, akkor lehetőleg mindegyik év átlagát hasznosítsuk.

Veres László átlagos őszi búza termését alapul véve, nézzük meg, hogy ebből mennyit kellett adózni, és mennyi maradt meg neki és családjának saját fogyasztásuk biztosítására:

Megtermelt őszi gabona:	35 gl és 26 kéve	21,52 q	100%
Földesúri kilenced:	3 gl és 29,5 kéve	2,39 q	11,1%
Egyházi tized:	3 gl és 8,5 kéve	1,97 q	9,15%
Török tized:	2 gl és 26 kéve	1,71 q	7,94%
Vetőmag:	7 gl	4,2 q	19,51%
A gazdálkodónak maradt:	18 gl és 22 kéve	11,25 q	52,27%

Mint látható, a kettős adóztatás eredményeképpen a teljes javak majdnem felét kellett beszo­ gáltatnia. Azt sem kell elfelejtenünk, hogy ezek mellett még az állatok takarmányozására is kellett valamennyit fordítani, igaz, azt inkább a tavaszi termelvényekből igyekeztek fedezni.

A kutatók próbálták meghatározni a gazdálkodók saját megélhetéséhez szükséges javak mennyiségét. N. Kiss István a jobbágycsaládok létfenntartásához minimálisan szükséges ter­ melvények, és jövedelmek körét ekképpen határozta meg:¹⁴⁸

Termék	Mennyiség
Gabona	10 gl (6 q)
Bor	5 egri köből ¹⁴⁹ (1,27 hl)
Méz	25 icce (41,96 liter)
Disznó	2
Birka	25 juh jövedelme

Mások ezzel szemben egy család évi gabonaszükségletét vetőmag nélkül, optimálisan 17,5 mázsára teszik.¹⁵⁰ Veres László adófizetés utáni gabonatermése a maga 11,25 mázsájával elégségesnek mondható a létfenntartáshoz.

A dézsmajegyzékek vizsgálatát más forrásokkal is kiegészíthetjük, gazdagíthatjuk. Ide sorolhatjuk a török kori szandzsák¹⁵¹ összeírásokat (defterek). Borsod vármegye törökök általi hódoltatása 1544-ben vette kezdetét, mikor a budai pasa hadat vezetett falvai és Miskolc vá­ rosa ellen.¹⁵² 1554. szeptember 4-én Hamza¹⁵³ szécsényi szandzsákbég elfoglalta Fülek és Salgó várát, és röviddel ez után mintegy 400 falu hódolt be a töröknek.¹⁵⁴ Ezek között voltak olyanok, melyeket fegyveres erővel sikerült hatalma alá vonni, másokat csak adófizetésre tu­ dott kényszerített. Borsod vármegye ezt követően 1596-ig kettős adózású területnek számí­ tott. Ugyanis a Magyar Kamara továbbra is igényt tartott portális és tized adójára. Viszont

148 Uo. 1060.

149 1 egri köből = 25,4 liter.

150 DÁVID Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982. 98–99.

151 Az Oszmán Birodalom közigazgatási egysége, nagyjából a magyar vármegye megfelelője. Lásd: *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szandzsák.html> (a letöltés ideje: 2012. de­ cember).

152 *Borsod vármegye adózása*. 6.

153 Más forrás szerint Tojgun budai pasa foglalta el. Lásd: BODNÁRNÉ MOLDOVÁN Éva et al.: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye hon- és népismerete: tanári segédkönyv*. Szerk. SOMORJAI Lehel. Miskolc 2004. 51.

154 *Borsodi levéltári évkönyv IV*. Szerk. ROMÁN János. Miskolc 1981. 53. (A továbbiakban: *Borsodi levéltári évkönyv IV*.)

1555-től kezdve a hódolt falvak a portális adójuknak csak a felét fizették.¹⁵⁵ Fülek várában továbbra is nagyszámú őrség állomásozott. A katonák száma 1556–1557 között: 315, 1558–1559-ben: 323, 1583-ban pedig: 129 fő volt.¹⁵⁶ 1566-ban a török segédhadakként megjelenő tatárok pusztították végig a megyét, eljutva egészen Rimaszombatig.¹⁵⁷ A törökök mellett az idegen zsoldosok támadásainak is ki volt téve a megye, emiatt sokan biztos helyre szöktek, a földek pedig műveletlenül maradtak.¹⁵⁸

1566-ban lezárultak a várháborúk évtizedei, és a Hódoltság területén az elkövetkező negyedszázadban viszonylag békés évek következtek.¹⁵⁹ 1591-ben kezdetét vette a tizenöt éves háború, amely a Habsburg és az Oszmán Birodalom között zajlott Magyarország meghódításáért. Ez újabb szenvedést zúdított a vidék népességére. 1593. november 11-én Tauffenbach Kristóf Füleknél megverte a törököket, 17-én pedig Pálffy Miklós a várat is visszavette, így a megye észak felől mentesült.¹⁶⁰ Viszont 1596-ban elesett Eger vára, és az azt követő mezőkereszteszi csatában ismét keresztény vereség következett. Ezzel újabb száz esztendőre állandósult a Hódoltság vidékünkön.¹⁶¹ A hosszú és pusztító háborúskodás az 1606-ban megkötött zsitvatoroki békével zárult le.

Az Oszmán Birodalom a katonai hódítások mellett a török hivatali apparátuson keresztül nagy hangsúlyt fektetett az adózó népesség nyilvántartására, teherbíró képességének precíz felmérésére. Az összeírásokban az adófizető családfőket név szerint jegyezték fel, valamint azok 15 éven felüli fiait, testvéreit.¹⁶² A mohamedán jog értelmében a 12–14. életévét betöltött férfi alattvalók kötelesek voltak adót fizetni, ezért össze is írták őket.¹⁶³ Más, külföldi kutatók a mohamedán jogot tágabban értelmezve úgy vélik, hogy: „...serdületlen az, aki 15. életévét még nem töltötte be...” és „A serdülőkort a mohamedán jogban általában 15 holdévre teszik, mind a fiúk, mind a lányok esetében.”¹⁶⁴ Pontosán tehát nem lehet megállapítani az összeírt fiatalok korát, viszont az Oszmán Birodalom bizonyos területein az adóztatási gyakorlatban a 14. életév számított korhatárnak.¹⁶⁵

E feljegyzéseket a budai tartományi kincstár kezelte. Hazánkban az első ilyen jellegű összeírások 1545–1546-ban készültek, és a felmérő biztosok alapos munkájának következtében ezek a jegyzékek az 1560–1570-es évekre váltak a leggazdagabbá.¹⁶⁶ E célból érdemes és szükséges a török és a magyar forrásokat egybevetni.¹⁶⁷

Tekintsük át, hogy a török terjeszkedés miként hatott a vizsgált településekre. Az 1553-as – vagyis az utolsó békeévből – portális összeírásból megtudjuk, hogy Bolyokon 8, Ózdon pe-

155 *Borsod vármegye adózása*. 7.

156 *Magyarországi török kincstári defterek I. kötet*. Bev. és sajtó alá rend. KAMMERER Ernő. Ford. LÁSZLÓFALVI VELICS Antal. Budapest 1886. 96., 232. és 347. (A továbbiakban: *Magyarországi török kincstári defterek I.*)

157 BODNÁRNÉ MOLDOVÁN et al. 2004. 53.

158 *Vármegyei szociográfiák*. V. köt. 34–35.

159 *Borsod vármegye adózása*. 6.

160 *Vármegyei szociográfiák*. V. köt. 35.

161 BODNÁRNÉ MOLDOVÁN et al. 2004. 53.

162 *Borsodi levéltári évkönyv IV.* 50.

163 DÁVID 1982. 52.

164 Uo. 53.

165 Uo. 53.

166 BAYERLE Gusztáv: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből = *Defter Mufassal-I Liva Hatvan* (Baskanlik Arsivi, TD 550). Előszó SZAKÁLY Ferenc. Hatvan 1998. 15.

167 Uo. 15.

dig 13 portát írtak össze.¹⁶⁸ Az 1554-es török támadás után az előbbiben nemeseket, 7 portát, 4 zsellért, 2 pusztult portát, és 1 bírót találtak az összeírók, az utóbbiban pedig 9 portát, 9 zsellért, 2 pusztult portát, valamint 1 bírót. Az 1555-ös év első felében „*Bolyk deserta per turcam*” vagyis „Bolyok a török miatt elhagyott”. Ugyanitt találkozunk „*kiis boiik*”-al (Kisbolyok), amely nemeseké, és 3 porta található rajta. Ózd ekkor Cserney István birtoka 5 portával és 3 pauperrel. Az év második felében Bolyokon 2 Ózdon pedig 5 portát vettek számba. Az 1556-os év még inkább vészterhes lehetett, mert a dicátorok három alkalommal szálltak ki összeírni a lakott helyeket. Első alkalommal Bolyok „*deserta*”, a másik két összeírásból pedig hiányzik. Ózdon 5 portát regisztrálnak, de a másik két alkalommal szintén kimaradt a jegyzékből. Portális összeírás ezek után csak 1564-ből ismeretes, melyben a környék falvai már hódoltként szerepelnek. A török iga alá kerülés azonban nem ekkor, hanem már 1554-et követően bekövetkezett. Ugyanis, ha végigtekintünk az 1555. november 15. és 1556. november 2. között összeírt hitetlenek fejadóján a hatvani szandzsák területéhez tartozó jászberényi náhijében,¹⁶⁹ akkor több környékbeli faluval¹⁷⁰ egyetemben ott találjuk „*Baloka*” és „*Uzd*” községeket, amelyek Salgó várához tartoznak.¹⁷¹ Ebben az oszmánok a háztartásokat írtak össze, mindkét községben hatot-hatot.

A török összeíráskor a családfő köteles volt nagyobb – 15 éven felüli – fiait is bemutatni, kisebb gyermekeit azonban nem kellett nyilvántartásba vetetni, de ezek mellett „beírták a családfő háznépének valamennyi felnőtt férfitagját, ha egy kenyéren éltek, így idős apját, nőtlen testvérét, nős fiát, vejét és szolgáját.”¹⁷² A családfőt vezetéknevével együtt tüntették fel, míg háza népét csak keresztnévükön sorolták fel.¹⁷³ Ugyanez érvényes a szolgákra is, akik szintén csak ilyenformán szerepeltek.¹⁷⁴

Az oszmánok által meghatározott adófizetési kötelezettség a magyar törvények figyelembevételével történt. Az 1547. évi X. törvénycikk kimondta, hogy: „mindazokra [tudniillik a teljes jobbágyságra] róják ki az adót, a kiknek hat forintot érő dolgaik és javaik vannak, s ezek mindegyike fizessen rovattal.”¹⁷⁵ 300 akcse¹⁷⁶ abban az időben 6 Magyar forintnak felelt meg.¹⁷⁷ Majd az 1557. évi III. törvénycikk hozzátette, hogy: „azokat a jobbágyságot, a kiknek hat forint értékű vagyonuk nincsen, ne adóztassák meg.”¹⁷⁸ Külön kitér a kettős adóztatású területekre: „azok a jobbágyságok, a kik a törökök alatt is állanak, az ilyen hadi segélynek csak felét tartozzanak fizetni.”¹⁷⁹ Tehát az ettől kevesebb vagyonnal rendelkező réteget tekinthetjük szegénynek, melyeket a török sem adóztatott.

168 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Dicális összeírások: XV-32. Mikrofilmgyűjtemény. 453. tekercs.

169 A náhije az Oszmán Birodalom kisebb közigazgatási területe, a szandzsák része, adózási és gazdasági (a magyar járásoknak megfelelő) egysége. Lásd: *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/N/náhije.html> (a letöltés ideje: 2012. november).

170 Néhány szomszédos település: Disznós, Nádasd, Balaton, Cserne, Omán, Csokva, Sata, Darofcse.

171 *Magyarországi török kincstári defterek I.* 182.

172 KÁLDY-NAGY Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest 1970. 20.

173 Uo. 20.

174 DÁVID 1982. 43.

175 *Magyar törvénytar.* 1547. X. tc. 2. §.

176 Az akcse (vagy akcsa) a Török Birodalomban használatos pénzegység volt. Ezüsből készült, és a 16. század közepén két dénárral volt egyenértékű, 50 akcse pedig 1 forintot tett ki.

177 KÁLDY-NAGY 1970. 24.

178 *Magyar törvénytar.* 1557. III. tc. 1. §.

179 Uo. 4. §.

A hatvani szandzsák kanunnáméjából¹⁸⁰ kiderül, hogy a nem mohamedán ráják¹⁸¹ háztartásaik után 50 akcse dzsizje-adót¹⁸² fizettek, azonban egy 1566-os szultáni rendelet ezt az összeget 60 akcséra emelte.¹⁸³ A dzsizje-adó (más néven harádzs vagy császár adója) fizetése alól felmentést kapott a falu évenként választott bírāja, a papok, és azok, akik állandó jelleggel hid-, út- és várjavítási munkákat végeztek.¹⁸⁴ Az özvegyasszonyok ennek az összegnek csak negyedét tartoztak fizetni.¹⁸⁵ A nemesek azonban a 16. században dzsizje-adófizetők lehettek, amit a Veszprém megyei Szentgál falu esete is mutat, amelynek lakosai királyi nemesek voltak, mégis adóztak a töröknek.¹⁸⁶ Ezt a városokban és a falvakban élő nemeseknek is fizetniük kellett, csakúgy, mint a jobbágyoknak, viszont igyekeztek ezt kikerülni, mire a nádor parancsba adta, hogy nekik is adózniuk kell, mint mindenki másnak.¹⁸⁷ A császár adója tehát az oszmán állam alapvető bevételi forrása volt. Emellett a török földesúrnak kapu-adó címén is fizetni kellett 25 akcsét Szent György napján (április 24.) és újabb 25-öt Szent Demeter napján (október 26-án).¹⁸⁸

Az összeírások alkalmával a jövedelmek számbavételének legfontosabb szempontja az volt, hogy az egyes tételek hároméves átlagát kellett a jegyzékben feltüntetni.¹⁸⁹ Az ilyen elv szerint felépített lajstrom minden bizonnyal nem szolgáltat teljesen hiteles képet. Hiszen a török összeíró előtt a falusiak igyekeztek kisebbnek feltüntetni termésük és állatállományuk nagyságát, a biztos pedig tetszése szerint felülbírálhatta a bemondott értékeket.¹⁹⁰ Számára az volt a lényeges, hogy a település gazdasági erejével arányban álló, de az előre kikalkulált végösszeghez igazítsa a számsorokat.¹⁹¹ Bolyok községben 4000 akcsényi összeget szedtek be a jövedelem tizedből és az adókból, Ózdon pedig 5500-at.¹⁹² Arlóban a kerületnek is nevet adó mezővárosban ekkor 20 háztartás volt, és minden más járandósággal együtt 15 400 akcse jövedelemmel tartozott a Portának.¹⁹³

1570-ben a hatvani szandzsákhoz tartozó putnoki náhijében találjuk Bolyok¹⁹⁴ és Ózd¹⁹⁵ községeket 9, valamit 10 háztartással.¹⁹⁶ Alacsony szám ez, viszont ez évben Miskolcon is csak 60 házat vettek jegyzékbe!¹⁹⁷ Bolyokon a következő adózókat sorolták fel: *Kutacs Ferenc, Kutacs Imre, fia Pál, Bocsi Kálmán, Bocsi Pál, fia Gergely, Bocsi Mátyás, testvére Mátyás, Császár Tamás, fia Benedek, Tulkai Jakab, fia Péter, Tulkai Menyhért és Pásztor Pál.*¹⁹⁸

180 Az adófizetők törvénykönyve.

181 Adófizető alattvalók.

182 „Állami adó volt, melyet a XVI. század derekán a 300 akcse értékű ingósággal rendelkezőknek, majd 1580 körül már minden családfőnek, illetve önálló keresőnek fizetni kellett.” Lásd: KÁLDY-NAGY 1970. 103.

183 BAYERLE 1998. 17–19.

184 KÁLDY-NAGY 1970. 23.

185 DÁVID 1982. 44.

186 KÁLDY-NAGY 1970. 101.

187 BOROVSZKY 1909. 266.

188 BAYERLE 1998. 17.

189 KÁLDY-NAGY 1970. 27.

190 DÁVID 1982. 91.

191 Uo. 92.

192 BAYERLE 1998. 246–247.

193 Uo. 214.

194 „Bolog” alakban.

195 „Ózsd” alakban.

196 BAYERLE 1998. 246–247.

197 *Magyarországi török kincstári defterek I.* 184.

198 A töröknek adózó személyek nevei közül a jobbágyfőként *dölt* szedéssel jelöltük.

Ózdon az alábbi jobbágynépességet találjuk: *Gál Pál*, fia András, testvére Balázs, *Márton Jákob*, fia Zsigmond, testvére Péter, *Veres Benedek*, fia Tamás, fia Pál, *György Bence*, fia Ambrus, fia Benedek, *Szabó István*, fia Imre, fia András, *Szeg Borbás*, fia András, fia János, *Szeg Pál*, *Mátyás János*, *Szeg János*, *Szeg Mihály*.

A fentebb mondottak alapján – miszerint a nemeseknek is adózniuk kellett – mégis azt tapasztaljuk, hogy az összeírásban egyik birtokos neve sem szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy hosszabb időre elhagyták településeiket, és más vidéken húzták meg magukat, vagy pedig sikerült adómentesnek maradniuk.

A névsor vizsgálatának másik aspektusa lehet, hogy összevetve a – dézsma és a török – jegyzékekben szereplő családfőket, szembeötlő, hogy a szandzsák-összeírásban található nevek egy része hiányzik a tizedjegyzékekből, és fordítva.¹⁹⁹ Hiszen az összeírók elől igyekezett időlegesen vagy véglegesen megszökni az, aki tudott, így elkerülve az adózást. Bolyok esetében három Bocsi és két Tulkai nevű családfőt is találunk a szandzsák-összeírásban, viszont ők egyik tizedjegyzékben sem fordulnak elő. Azonban pont fordított a helyzet az általában 3-4 családfőt reprezentáló Veresek esetében.

A tized- és adótételek felsorolásából kiderül, hogy mindkét település fizetett búza-, bárány-, lencse-, borsó-, bab-, káposzta-, répa-, fokhagyma-, vöröshagyma-, méhkas-, len- és kendertizedet, valamint tűzifa-, szén-, menyasszony-, csősztartási-, és sertésadót, illetve a bírságpénzek felét. Ezeken kívül Ózdon must- és gyümölcstizedet (alma, körte), puttony-, hordó- és birtoklási adót is szedtek. Lássuk számszerűsítve ezeket az adófajtákat. A 450 és az 500 akce fajadóból kitűnik, hogy 1570-ben még mindig 50 akcsés dzsizje-adóval számoltak, nem pedig a megemelt 60-nal.

Bolyok búzából 132 (1584 akce értékben), kevert gabonából pedig 38 kilányi²⁰⁰ (228 akce értékben) tizedet adott. Az előbbi 40,6, míg az utóbbi 11,68 mázsát tett ki. Egy kila búza értéke 12, ugyanennyi kevert gabonáé pedig 6 akce volt. Ózdon 170 kila búza (2040 akce értékben) és 120 kila kevert gabona (720 akce értékben) adja a tizedet, 52,29 és 36,91 mázsza mennyiségben.

Kísérletet tehetünk a török adóösszeírásban szereplő gabonatizedekből a településeken felsorolt gazdálkodók adott évi teljes termésmennyiségének meghatározására. Mint mondtuk, a vizsgált időszakban rendszeresen beszédtek az egyházi dézsmát, és ismerve a helységek birtokosait, azok is bizonyosan behajtották kilenced járandóságukat. A török jegyzékből pedig világos, hogy az oszmán hatalom is megkapta a maga tizedét. A birtokos nemesek, földesurak a török berendezkedése miatt biztosabb vidékre költöztek, vagy végvárokba húzódtak és onnan igyekeztek gyakorolni jobbágaik feletti jogaikat.²⁰¹ Könnyebben is hajlottak a falusiak kérésére, hogy érjék be kevesebb adóval, amennyit ők fel tudnak ajánlani. Sajószentpéter város lakói a török hódoltságban időszakosan fel voltak mentve a kilenced fizetése alól, az egyházi tizedet azonban meg kellett fizetniük.²⁰² Annál kíméletlenebbek voltak a török földesurak, akik nem hogy engedményt tettek volna, hanem fokozatosan emelték az adót.²⁰³

199 KÁLDY-NAGY 1970. 99.

200 „Egy kile Isztanbulban búza mérésénél 20 okka (1 okka 1282 gramm), vagyis 25,65 kg és az árpa mérésénél kb. 22,25 kg volt. [...] A mohácsi szandzsákban a XVI. század derekán a kilét annyinak számították, mint a magyar fertált, amely, mint írták, 24 okka volt, vagyis mai súlymértékkel 30,76 kg-nak felel meg.” Mi is ez utóbbi értéket vettük alapul. Lásd: KÁLDY-NAGY 1970. 27.

201 BOROVSKY 1909. 262.

202 Uo. 263–264.

203 Uo. 262.

Eszterházy Miklós nádor rendeletére többek között Borsod vármegye hódolt településeinek adói és kárai is összeírásra kerültek.²⁰⁴ Az 1582. évi vizsgálat jegyzőkönyveiből olyan környékbeli települések vallomásait idézzük, melyekből kiviláglik, hogy a katolikus földesurak szinte minden esetben beszédtek kilenced járandóságukat, esetleg az anyagi jellegű jutatásokból tettek engedményeket. Várkonyon: „A keresztény földesúrnak Szent Mártonra (november 11.) minden egyes telek fizetett 1 forintot. Tizedet adtak a gabonából és a borból. Szolgáltak is.”; Centerben: „A keresztény földesúrnak évi adó gyanánt 40 dénárt adtak. Tizedet gabonából és borból szolgáltattak és szolgálatot is teljesítettek”; Sátán: „A keresztény földesúrnak semennyi adót sem fizettek, hanem kilencedet adtak és szolgálatokat teljesítettek”; Arlón: „A keresztény földesúrnak semennyi adót sem fizettek, hanem kilencedet adtak és szolgáltak”; hosszan sorolhatnánk még a példákat, végezetül következzen Segh Benedek ózdi bíró vallomása: „A keresztény földesúrnak pénzbeli adót semennyit sem fizetnek, hanem tizedet adnak és szolgálatokat teljesítenek.”²⁰⁵

A tizedek és a kilenced behajtásának sorrendje most nem is annyira lényeges. Ila Bálint számításaira alapozva,²⁰⁶ de továbbgondolva azt, miszerint ha a török adójegyzékben szereplő 132 kila őszi búza mennyiségének a 12,5-szeresét vesszük,²⁰⁷ akkor megkapjuk Bolyok község, adott évi teljes termését a kivett kilenced, a magyar dézsma és a török tized mennyiségével együtt. Ez alapján 845 gl és 27 kéve búzát kapunk (507,54 mázsa). A kevert gabona 243 gl és 15 kéve (146,11 mázsa). Ezek alapján a búza vetésterülete 169,18, a kevert gabonáé 48,7, összesen 217,88 hold. Ózdon ősiből 1089 gl és 12 kéve (653,65 mázsa), kevertből pedig 769 gl (461,4 mázsa) a teljes termés. Vetésterületük: 217,88 és 153,8, összesen 371,68 hold. A vetésterületek nagyságát bemutató táblázat adatai jól mutatják, hogy az 1548-as – jó termésű – év értékéhez képest visszaesés tapasztalható, de ehhez viszonyítva sokkal jelentősebb az a csökkenés, amely az 1576-os dézsmajegyzék számaiból következik.

Annyit tennénk még hozzá az érdekesség kedvéért, hogy a 16. században egy pozsonyi mérő (45,56 kg) lisztből 27 kenyert tudtak kisütni.²⁰⁸ Vagyis 1,68 kg lisztet használtak darabonként, így 2,4–2,8 kg-os cipók készültek.

A must-tizedet mindig magyar ürmértékekben vették fel, pintben (1,69 liter) vagy cseberben (42,42 liter), majd feltüntették annak pénzbeli értékét.²⁰⁹ Ózd esetében mindez 350 pintet (5,915 hektoliter) tett ki (1050 akce értékben). Egyes vidékeken szüret idején az a szokás alakult ki, hogy a tímár-birtokosoknak²¹⁰ minden szőlőterület után egy-egy kosár szőlőt, vagy ennek váltságaként két-két akce kosárpénzt vagy puttonyadót adtak.²¹¹ Az összeírásban 20 akce szerepel, vagyis 10 szőlőskertet vehetünk számításba. A szüreti eredményből a szőlő-

204 Borsod vármegye adózása. 8.

205 Borsod vármegye adózása. Várkony: 19.; Center: 19–20.; Sata: 30.; Arló: 30–31.; Ózd: 38.

206 „Ha a tizedjegyzékben csak a kivett tized mennyiségét jegyezték fel és ebből kell a teljes termést kiszámítani, akkor a tizedet 11,25-tel kell szorozni. [...] a 90 kepéből 10 kepe kilenced után kivett 8 kepe tized 11,25-szörös szorzata adja ki a 90 kepe teljes termést.” Lásd: ILA 1957. 102.

207 A 90 kepés példánál maradva, ebből kilenced címén lejön 10 kepe, majd a 80 kepéből kivett 8 kepe egyházi dézsma után 72 kepe marad, melyből a török tized címén 7,2 kepet visz el. Ha a 7,2 értékének 12,5-szörösét vesszük, akkor megkapjuk az eredeti 90 kepés termést.

208 ILA 1957. 113.

209 KÁLDY-NAGY 1970. 29.

210 Olyan földbirtok, amely éves jövedelme 3 és 20 ezer akce között van. „A jövedelmet a beglerbég és a Fényes Porta egy azt kiérdeklő szpáhinak adományozta, aki ezért kötelezve volt katonai szolgálata.” Lásd: BAYERLE 1998. 278.

211 KÁLDY-NAGY 1970. 30.

birtok nagysága is kiszámítható.²¹² 1570-ből nem áll rendelkezésre bordézsmajegyzék, így nem tudjuk, hogy abban az évben adtak-e tizedet belőle. A földesúr azonban bizonyosan megkapta a kilencedét, mint ahogy azt a gabona esetében is láttuk.

Így az 5,915 hektoliteres török tized értékét 11,25-tel szorozva teljes termésként 66,54 hektoliter bort kapunk, amely 6,65 holdnyi kiterjedésű szőlőbirtokot feltételez.

Legtöbbször a gabona tizedjegyzékekkel párhuzamosan bor dézsmával kapcsolatos lajstromokat is ismerünk.²¹³ Ezekben viszont csak Ózd község szerepel, Bolyok nem. Ebből arra következtethetünk, hogy az utóbbi település határában nem voltak jobbágyi művelés alatt álló szőlőterületek, így a két falu termelését sem hasonlíthatjuk össze.

A bortermésre kivetett másik illeték a hordóadó volt, melyet a törvénykönyv így definiál: „Ahol a saját határukban bor nem teremne, hanem azt hordóban más helyről hoznák és italmérést létesítve eladnák, hordóadó címén a földesúrnak minden hordó után 15 akcsét fizesse nek...”²¹⁴ Mivel 30 akcsét jegyeztek fel, így elég kis mennyiségről, mindössze két hordó borról van szó, melyet Ózd faluban értékesítettek.

Az egy-egy kocsi széna és tűzifa járandóságából fejlődött ki a tűzifa- és szánadó, amelyet 25 akcse lefizetésével lehetett megváltani, ez alapján Bolyok 225 (9 szekérnyi), Ózd pedig 250 akcsét (10 szekérnyi) adott.

A menyasszonyadó a hajadonokért 30, az özvegyekért pedig 15 akcse volt. Azonban mindkét falu 32 akcsét szolgáltatott...

A Magyar Kamara által szedett báránytizedről készült jegyzékek között sem Bolyokot, sem Ózdot nem találjuk meg; annak ellenére, hogy mindkettő jelentős számú juhállománnyal bírt. Bolyokon a törökök 75 darab (1125 akcse értékben) bárányt szedtek be tized fejében, Ózdon pedig 25-öt (375 akcse értékben). Tehát egy bárány aktuális értéke 15 akcséval volt egyenértékű.

Az előbbi számadatokból meghatározható az adózók tulajdonában lévő juhállomány nagysága.²¹⁵ Most is a korábbiakban meghatározott szorzószámok figyelembevételével jár-

212 A számítás alapja: „Tudjuk viszont, hogy dél-zempléni borvidéken, a 18. században, jó közepes termés esetén egy 10 kapás szőlőre (egy hold!) 10 hordós (á 136 liter) szüreti eredményt számítnak. Ezt a holdanként 13,6 hl-es termésátlagot mely a korszak legfejlettebb borvidékére jellemző, a 16. század második felére vonatkoztatva mintegy 10 hl-re becsüljük. [...] 10 hl bort tekintünk egyenlőnek 1 iugerum szőlő hozamával.” N. KISS 1960. 9.

213 Az alábbi évekből ismerünk Ózdra vonatkozóan bordézsmajegyzékeket: 1576, 1577, 1578, 1580, 1581, 1582, 1583, 1594, 1598 és 1599.

214 KÁLDY-NAGY 1970. 32.

215 „Az eddigi kutatások és feldolgozások nem adnak megbízható támpontot arra, hogy eldönthessük: a dézsmaszedés alapjául a tényleges állományt vették-e vagy az évi szaporulatot? Az első esetben a dézsmajegyzékben szereplő számból a valóságos állományt az Ila Bálint által ajánlott 11,25 szorzószámmal számítva, közvetlenül meg lehet állapítani. Ezzel az eljárással a valóságos állományra alacsonyabb számot kapunk, mint a második esetben. Ha ugyanis csak a szaporulatot vették alapul, akkor a kosokat, ürüket, anyákat és a tavalyiakat figyelembe véve egy olyan nyáj, melyből 8 darab dézsmát szedtek, 90 bárányból állott. A 90 bárányos nyáj tényleges állománya azonban a bárányokon felül még kb. 105 anya, 5-6 kos, 20-25 toklyó és kb. ugyanannyi ürü volt, tehát egy 8 dézsmabárányt fizető jobbágy valóságos juhállománya, a dézsmaszedés alapjául szolgáló szaporulattal 160-165 darab lehetett. [...] A valóságos állomány megállapítása érdekében tehát a dézsmabárányok számának 11,25-ös szorzatát – ami csak a bárányállományt adja – még 1,8-del meg kell szorozni. Az így kijött eredmény természetesen magasabb állományt mutat, mintha a dézsmába beadott mennyiségnek egyszerűen tízszeresét vagy az Ila Bálint által javasolt 11,25-szörösét vesszük alapul, azonban ez esetben, ha a tized alapja csupán a szaporulat volt, a valóságos állomány megállapítása érdekében ezt a korrekciót is el kell végezni.” Lásd: BALOGH 1960. 163.

tunk el. Ha Bolyok községben 75 darab bárányt szedtek be, akkor a földesúri kilenceddel és a török tizeddel nagyobbított rész 844 darabot ad,²¹⁶ majd ezen végrehajtva a korrekciót 1519 állatból álló nyáját kapunk. Ózd esetében 25 bárány került dézsmálás alá, tehát az itteni nyáj 506 jószágból állhatott.

Az apróbb tételek Bolyok esetében: lencse-adó 20, borsó- és bab-tized 5, káposzta- és répa-tized 8, fokhagyma- és vereshagyma-tized 17, len- és kender-tized 67, a csösztartási adó pedig 18 akcse. Ózdi viszonylatban ezek: 25, 11, 14, 12, 35, és 20 akcse.

Sértésadó címén az egy évesnél fiatalabb állatokért nem, az e fölöttiekért pedig 2-2 akcse összeget szedtek, ha makkoltatták őket, akkor – makkadó címén – egy akcse járt a földesúrnak, így Bolyok 85 (42 darab) míg Ózd 150 (75 darab) akcsét fizetett.²¹⁷ Ebben az esetben nem tudjuk megállapítani a teljes sertésállomány nagyságát, mindössze az egyévesnél idősebb egyedek számának török dézsmálás előtti értékét kaphatjuk meg, vagyis 420 és 750 egyedből álló kondákat.

Mindkét település 35-35 akcséval, a bírságpénzek felével adózik. A törökök a szultáni ház²¹⁸ (khász) birtokok- és a ziámet-birtokosok²¹⁹ falvait „szabad” státuszúnak tartották, és ezek bírság- és büntetéspénz jövedelmét a szandzsák összeírások idején teljes egészében beszámították az adott település jövedelmének összegébe.²²⁰ Velük ellentétben a nem „szabad” településeken csak a büntetés- és bírságpénzek felét írták össze, mivel a másik fele a szandzsákbéget²²¹ illette.²²² Ennek megfelelően mindkét esetben 70 akcséra kell tennünk ezek összegét. A két településnek tehát egy török szpáhi²²³ volt a birtokosa. A bírságok nagysága a társadalmi hovatartozás és a kihágás mértékétől függően eltért: „Bartók Mikós verekedés miatt 150 akcse”; „Gucsora cigány lopás miatt fizet 150 akcse”; „Orsola rendelet meg nem tartásáért 150 akcse”; „István rágalom miatt fizet 50 akcse”; „Gucsora Margit rosszakarátú rágalomért 60 akcse”; „Abdullah tilalom áthágásáért 200 akcse” stb.²²⁴

Az oszmánok a malmokat és a templomokat is összeírták. Az előbbieket után 25–50 akcsét kellett fizetni, de mivel egyik településnél sem találunk ilyen illetéket, megállapíthatjuk, hogy a korábbiakhoz hasonlóan ebben az időszakban sem működött itt malom, melyet egy 1393. március 4-én, Budán kelt oklevél is tanúsít: „Zsigmond király Borsod megye hatóságához. Tartson vizsgálatot Wra-i István fia Fábián és János fia László panaszára, amely szerint Zech-i Balázs fia Péter három év előtt Fábiánnak Thomas magnus nevű Wra-i jobbágyát Zeech-ben elfogatta, sokáig megbilincselve tartotta, majd halálra kínoztta; ugyanő Jakab apos-

216 Mivel kamarai megbízásból báránytized szedésről nem tudunk, csak a földesúri és a török dézsmát kell figyelembe vennünk.

217 BAYERLE 1998. 17., 246–247.

218 „A török hódoltság korában az a szolgálati, javadalmi birtok, melynek jövedelme elérte vagy meghaladta az évi 100 ezer akcsét.” Lásd: *Magyar Katolikus Lexikon*: [http://lexikon.katolikus.hu/K/khász_\(hász\)_birtok.html](http://lexikon.katolikus.hu/K/khász_(hász)_birtok.html) (a letöltés ideje: 2012. december). „Magyarországon a szultánnak, a beglerbégeknek és a szandzsákbégeknek juttattak ház-birtokot.” Lásd: BAYERLE 1998. 277.

219 Olyan szolgálati birtok, amelynek évi jövedelme 20 és 100 ezer akcse között volt.

220 KÁLDY-NAGY 1970. 26.

221 A szandzsák az Oszmán Birodalom közigazgatási egysége volt, nagyjából a magyar vármegyének felelt meg. Élén a szandzsákbég állt. Lásd: *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szandzsák.html> (a letöltés ideje: 2012. december).

222 KÁLDY-NAGY 1970. 26.

223 A török hadsereg zsoldos lovas katonája. Az Oszmán Birodalomban szolgálataiért a meghódított területeken az 1850-es évekig nem örökithető földbirtokkal jutalmazták. Lásd: *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szpáhi.html> (a letöltés ideje: 2012. december).

224 *Magyarországi török kincstári defterek II. kötet*. Bev. és sajtó alá rendezte KAMMERER Ernő. Ford. LÁSZLÓFALVI VELICS Antal. Budapest 1890. 140.

tol napja (július 25.) körül Lászlónak Mihály és Jakab nevű, Bulk birtokban lakó két jobbágyától négy ökröt, karácsony előtt Fábiánnak Gemur (dictus) János nevű Bulk-i jobbágyától két ökröt és kövér sertéseket Zeech birtokon elvett, ugyancsak karácsony táján Fábiánnak négy ökrét, amidőn familiárisaival a malomba gabonát vitetett szekeren, szekerestől és gabonástól az országúton elvette, Wra birtokhoz tartozó halastavukban pedig ismételtelen halásztatott.²²⁵

A törökök méhkas-adót is szedtek, melynek mértéke tíz kasonként másfél kasonként pedig fél kast tett ki, ha pedig ez alatt volt a számuk, akkor darabonként 2 akcsét kellett adni, viszont az összeírásokban a méhkasok tizedét nem jegyezték fel, csak azok megváltási összegét.²²⁶ Ezt az aratás idejére eső mézszüret során kellett beszolgáltatni vagy megfizetni. Bolyok 101, míg Ózd 146 akcse méhkas-tizedet adott, ebből 50 és 73 kaptárra következethetünk!²²⁷ Ez azonban irreálisan magas szám, hiszen mint az a 16. század második felében keletkezett dézsmajegyzékekből kiderült, a településeken átlagosan csak 10,33 és 9 darab kaptárt találunk. Megfigyelhető a korábbi török adóösszeírások pontosságának hanyatlása, felületessé válása, az előző időszakok másolása. Emiatt lehetett, hogy Tolna város esetében 1576-ban 45, 1580-ban pedig már 1000 méhkast regisztráltak!²²⁸

A török korban a méhészkedés és a méz szerepe is felértékelődött. Olyannyira értékes árunak számított, hogy egyes helyeken a hadisarcot is ebben vetették ki a lakosságra.²²⁹ A 16. századi budai török piacon egy keresztény fogolyért 1 pint mézet adtak.²³⁰ Így nagy becsben tartották és óvták a méheket és a kaptárokat. A méhészkedést törvényileg védtek, a visszaéléseket pedig keményen büntették. Bártfán 1569-ben a város évkönyvében feljegyezték, hogy egy Mutter Anna nevű asszonyt a „méheknek élelmükből való kifosztása és megrontása” miatt máglyahalálra ítélték, és a büntetést a város főterén végre is hajtották.²³¹

Értékükből és hasznosságukból adódóan nem volt ritka, hogy más javakkal együtt ezeket is eltulajdonították: „1578. június 25. Cserney Orsolya asszony, Pataky Miklós házastársa szolgabíró és esküdtet – Kereszthest és Bolykyt [Mátyás] – kér valamely jószágoknak, tudniillik méheknek, teheneknek, búzának és egyebeknek a Kovács Gergelytől és Kovács Vincétől, Cserney Mihály jobbágyaitól való visszakövetelésére.”²³²

Hazánkban régi idők óta kezdve szokásban volt, hogy a hatóságok az élelmiszerek és az egyéb kereskedelmi termékek árának igyekezett gátat szabni, és egységes árszabást próbáltak meghatározni az egész ország számára.²³³ Témánkhoz időben a legközelebb az I. Ferdinánd király (1526–1564) alatt 1538-ban hozott Szlavón törvények kapcsolódnak,²³⁴ ebből emelünk ki néhány tételt az árviszonyok érzékeltetésére:

225 KOVÁCS VERES Tamás Gergely: *Bolyok község a középkori oklevelek tükrében: 1301–1526.*

A borítót és a mell. kész. KOVÁCS VERES Ádám. Budapest 2011. 15.

226 KÁLDY-NAGY Budapest 1970. 35.

227 BAYERLE 1998. 246–247.

228 KÁLDY-NAGY 1970. 86.

229 RUDNAY János – BELICZAY László: *Mézkönyv: a méz és a mézeskalácsosság története.* Budapest 1987. 18.

230 Uo. 18.

231 *A méhészet kézikönyve I. kötet.* Szerk. NIKOVITZ Antal. Gödöllő–Budapest 1983. 10. (A továbbiakban: *A méhészet kézikönyve.*)

232 *Borsod vármegye...* 275.

233 LEHOCZKY Tivadar: Adatok árszabályzatunk történetéhez. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (Szerk. PAIKERT Alajos – TAGÁNYI Károly – KOVÁTS Ferencz.) Budapest 1894. 345.

234 *Magyar törvénytar.* 1538. XXVI. tc.

- egy font ²³⁵ marhahús:	1 krajcár ²³⁶
- egy pint ²³⁷ bor:	2 dénár
- egy tyúk:	2 dénár
- egy font disznóhús:	2 dénár
- egy lúd vagy kappan: ²³⁸	3 dénár
- egy malac:	4 dénár
- egy kecskebak:	6 dénár
- egy nőstény kecske:	25 dénár
- egy hízott ártány: ²³⁹	2 forint
- egy fejős tehén	6 forint
- egy igavonó ökör:	12 forint

Az 1563. évi XIII. törvénycikk engedélyezte, hogy a véghelyeken a kerületi kapitány az alispánnal és a szolgabírákkal közösen állapíthassák meg a körülményekhez képest megfelelő árakat.²⁴⁰ Ezen intézkedést az 1588. évi XI. és az 1649. évi XCII. törvénycikk is megerősítette.²⁴¹ 1563-ban a pozsonyi országgyűlés alkalmából újfent sor került az árszabásra. Ekkor egy pint méz ára 5, egy font marhahús 2, egy köből búzaliszt 20, egy szekér zsinóly pedig 25 dénárba került.²⁴² 1572-ben Brassóban egy pint mézet már csak 18 dénárért lehetett megvenni a piacon, viszont ugyanennyi zsír csak 8 dénárba került.²⁴³

Számításaink elvégzéséhez azonban vidékünkéről származó források is rendelkezésre állnak. Mint már utaltunk rá, Eszterházy Miklós nádor elrendelte, hogy az idők folyamán a töröknek hódolt falvakat, ezek adóit, kárait az illetékes vármegyék írják össze, melyek közül épp Borsod vármegyéé a legteljesebb.²⁴⁴ A vizsgált települések szomszédságában található falvak 1582. évi adótételeiből világosan látszik, hogy egy pint vaj és ugyanennyi mennyiségű méz 20-20 dénárba került.²⁴⁵

A mai termelési viszonyok között hazánkban a sokéves átlagtermelés kaptáronként 20-30 kilogrammra tehető.²⁴⁶ A vándoroltatott méhcsaládok esetében 30-50, átlagban 40,19 kilogramm hozamot értek el.²⁴⁷ Mi N. Kiss István számításait alapul véve, a 16. századi termelési viszonyoknak megfelelően átlag 6 kilogrammos értékkel számoltunk.²⁴⁸ A következő táblá-

235 1 font 0,4675–0,5612 kilogramm közötti súlymérték. Lásd: BOGDÁN 1991. 448.

236 1 magyar forint = 100 dénár = 75 krajcár.

237 A régi budai és az új pozsonyi pint nagysága: 1,6786 liter. Lásd: BOGDÁN 1991. 258.

238 Herélt kakas.

239 Herélt sertés.

240 LEHOCZKY 1894. 345.

241 *Magyar törvénytár*. 1588. XI. tc. és 1649. XLII. tc.

242 RUDNAY-BELICZAY 1987. 19.

243 Uo. 19.

244 *Borsod vármegye adózása*. 8–9.

245 *Borsod vármegye adózása*. Innen az alábbi részletek: Centerben: „Vajat 1 pintet adunk, mézet ugyanannyit, ami kitesz 40 dénárt.” (20.); Sátán: „Vajat tíz pintet adtak, mézet is ugyanannyit, ami kitesz 4 forintot.” (30.); Arlóban: „Vajat 20 pintet adtak, ami kitesz 4 forintot.” (31.); Járdánházán: „Vajat adtak 1 pintet, ami kitesz 20 dénárt.” (31.); Ózdon: „Vajat 2 pintet adtak és mézet is ugyanannyit, ami kitesz 80 dénárt.” (38.)

246 *A méhészet kézikönyve*. I. köt. 278.

247 Uo. II. köt. 757.

248 „Kiindulva a 394 kasból, kb. évi 20 mázsás mézterméssel számolhatunk. Egy méhésztetre átlagosan évente 12 kg méz esik. [...] 46 kas után, a termés felét számítva eladásra kerülő mennyiségnek, évi 1,5 mázsára becsülhetjük az áruméz minimális súlyát.” Lásd: N. KISS 1960. 243.

zatban a korszak dézsmajegyzékeiben feljegyzett méhrajok számát tüntettük fel, majd meghatároztuk az általuk termelt mennyiségeket, és azok értékét:

Sz.	Adóév	Bolyok		Ózd	
		Kaptárok száma	Termés mennyisége és értéke ²⁴⁹	Kaptárok száma	Termés mennyisége és értéke
1.	1548	—	—	1	6 kg 2,38 pint 48 dénár
2.	1570 ²⁵⁰	50	—	73	—
3.	1576	4	24 kg 9,53 pint 191 dénár	18	108 kg 42,89 pint 858 dénár
4.	1578	3	18 kg 7,14 pint 143 dénár	5	30 kg 11,91 pint 238 dénár
5.	1583	4	24 kg 9,53 pint 191 dénár	10	60 kg 23,82 pint 477 dénár
6.	1594	16	96 kg 38,12 pint 763 dénár	19	114 kg 45,27 pint 906 dénár
7.	1597	25	150 kg 59,57 pint 1191 dénár	11	66 kg 26,21 pint 524 dénár
8.	1598	7	42 kg 16,68 pint 334 dénár	2	12 kg 4,76 pint 95 dénár
9.	1599	6	36 kg 14,29 pint 286 dénár	2	12 kg 4,76 pint 95 dénár

Mint mondtuk, 1570-ből nem áll rendelkezésünkre dézsmajegyzék, ellenben ismerünk portális összeírást, melyben Bolyok 2, míg Ózd 4,5 portával szerepel. A porták száma alacsonynak tűnik a háztartások számához viszonyítva, pedig a hasonló évekből származó összeírások is ezekhez közelí értékeket produkálnak.²⁵¹

A két adóegység – porta és háztartás – azonban nem fedi egymást. Egy-egy portán több jobbágycsalád vagy zsellércsalád élt háztartásával egyetemben. A lélekszám adatok kiszámítására vonatkozóan a hagyományos 5-ös szorzószámot alkalmaztuk. De már korábban rámutattak, hogy az így kapott eredményt még további 30%-kal célszerű megemelni, mivel a török összeírásban csak a családfőket jegyezték fel, az adómentes elemek, valamint a gazdasági cselédek ebből kimaradtak.²⁵² Így az 1570-es évben Bolyokon 59, míg Ózdon 65 főnyi jobbágyi, szolgáló népességgel számolhatunk.

249 Az átváltásról: 1 liter méz = 1,5 kilogramm, 1 régi budai és az új pozsonyi pint nagysága = 1,6786 liter. Ennek megfelelően 1 pint egyenértékű 2,5179 kg mézzel. Egy pint méz árát 20 dénárral számoltuk.

250 Dőlt szedéssel a 1570-es török adóösszeírásban szereplő kaptárok száma szerepel, irreálisan nagy számuk miatt, nem számoltunk belőlük méztermést.

251 Bolyok esetében: 1566 – 3, 1572 – 2, 1574 – 1, 1576 – 1, és 1578-ban is 1 portát írtak össze. Ózdon hasonlóan: 1566 – 6, 1572 – 5, 1574 – 5, 1576 – 4, 1578-ban pedig 3 portát vettek fel.

252 VASS Előd: Borsod megye török adóztatása az egri vár eleste előtt, 1544–1596. In *Borsodi levéltári évkönyv IV.* Szerk. ROMÁN János. Miskolc 1981. 52.

Ssz.	Adóév	Bolyok						
		Adózók száma	Porták száma	Őszi g.	Tized m.	Tavaszi g.	Tized m.	Méhraj
1.	1548	18	1546-ban: 10 1549-ben: 8	1321 gl és 4 m (792,68 q)	117 gl és 13 m (70,46 q)	111 gl (66,6 q)	9 gl és 26 m (5,92 q)	—
2.	1570 ²⁵³	9	2	845 gl és 27 m (507,54 q)	—	243 gl és 15 m (146,1 q)	—	50
3.	1576	10 (1)	1	225 gl és 17 m (135,34 q)	20 gl 1,5 m (12,03 q)	48 gl (28,8 q)	4 gl és 8 m (2,56 q)	4
4.	1577	10	n. a.	521 gl és 13 m (312,86 q)	46 gl és 10,5 m (27,81 q)	46 gl és 20,5 m (28,01 q)	4 gl és 4,5 m (2,49 q)	—
5.	1578	12 (2)	1	225 gl és 22,5 m (135,45 q)	20 gl és 2 m (12,04 q)	13 gl és 15 m (8,1 q)	1 gl és 6 m (0,72 q)	3
6.	1579	12 (2)	n. a.	231 gl és 22,5 m (139,05 q)	20 gl és 18 m (12,36 q)	—	—	—
7.	1580	22 (3)	n. a.	467 gl és 24 m (280,68 q)	41 gl és 17,5 m (24,95 q)	4 gl és 26 m (2,92 q)	13 m (0,26 q)	—
8.	1581	18 (3)	n. a.	271 gl és 4 m (162,68 q)	24 gl és 3 m (14,46 q)	36 gl és 11 m (21,82 q)	3 gl és 7 m (1,94 q)	—
9.	1582	19	1	356 gl és 19 m (213,98 q)	31 gl és 21 m (19,02 q)	27 gl és 17 m (16,54 q)	2 gl és 13,5 m (1,47 q)	—
10.	1583	19 (4)	n. a.	538 gl és 26 m (323,32 q)	47 gl és 27 m (28,74 q)	51 gl és 22,5 m (31,05 q)	4 gl és 18 m (2,76 q)	4
11.	1594	12 (1)	n. a.	303 gl és 22,5 m (182,25 q)	27 gl (16,2 q)	—	—	16
12.	1597	14 (2)	n. a.	185 gl és 19 m (111,38 q)	16 gl és 15 m (9,9 q)	18 gl és 17 m (11,14 q)	1 gl és 19,5 m (0,99 q)	25
13.	1598	12 (2)	13 ház	291 gl (174,6 q)	25 gl és 26 m (15,52 q)	11 gl és 7,5 m (6,75 q)	1 gl (0,6 q)	7
14.	1599	11	11 ház	201 gl és 11 m (120,82 q)	17 gl és 27 m (10,74 q)	—	—	6

253 Az 1570-es év adatait a török adóösszeírás alapján tüntettük fel.

Ssz.	Adóév	Ózd						
		Adózók száma	Porták száma	Őszi g.	Tized m.	Tavaszi g.	Tized m.	Méhraj
1.	1548	31	1546-ban: 13 1549-ben: 10	1570 gl és 15 m (942,3 q)	139 gl és 18 m (83,76 q)	74 gl és 7,5 m (44,55 q)	6 gl és 18 m (3,96 q)	1
2.	1570 ²⁵⁴	10	4,5	1089 gl és 12 m (653,65 q)	—	769 gl (461,4 q)	—	73
3.	1576	26 (1)	4	446 gl és 7,5 m (267,75 q)	39 gl és 20 m (23,8 q)	52 gl és 26 m (31,72 q)	4 gl és 21 m (2,82 q)	18
4.	1577	24	n. a.	610 gl és 15 m (366,3 q)	54 gl és 8 m (32,56 q)	50 gl és 2 m (30,04 q)	4 gl és 13,5 m (2,67 q)	—
5.	1578	15 (4)	3	116 gl és 19 m (69,98 q)	10 gl és 11 m (6,22 q)	17 gl és 7,5 m (10,35 q)	1 gl és 16 m (0,92 q)	5
6.	1579	19	n. a.	337 gl és 15 m (202,5 q)	30 gl (18 q)	—	—	—
7.	1580	17	n. a.	348 gl és 22,5 m (209,25 q)	31 gl (18,6 q)	52 gl és 26 m (31,72 q)	4 gl és 21 m (2,82 q)	—
8.	1581	16 (3)	n. a.	142 gl és 26 m (85,72 q)	12 gl és 21 m (7,62 q)	25 gl és 4 m (15,08 q)	2 gl és 7 m (1,34 q)	—
9.	1582	18	2,5	372 gl és 11 m (323,42 q)	33 gl és 3 m (19,86 q)	22 gl és 15 m (13,5 q)	2 gl (1,2 q)	—
10.	1583	18 (1)	n. a.	350 gl és 19 m (210,38 q)	31 gl és 5 m (18,7 q)	69 gl (41,4 q)	6 gl és 4 m (3,68 q)	10
11.	1594	19 (3)	n. a.	202 gl és 26 m (121,72 q)	18 gl és 1 m (10,82 q)	27 gl és 22,5 m (16,65 q)	2 gl és 14 m (1,48 q)	19
12.	1597	15	n. a.	189 gl és 22,5 m (113,85 q)	16 gl és 26 m (10,12 q)	15 gl (9 q)	1 gl és 10 m (0,8 q)	11
13.	1598	15 (4)	11 ház	39 gl és 22,5 m (23,85 q)	3 gl és 16 m (2,12 q)	28 gl és 15 m (17,1 q)	2 gl és 16 m (1,52 q)	2
14.	1599	12	6 ház	120 gl és 11 m (72,22 q)	10 gl és 21 m (6,42 q)	2 gl és 19 m (1,58 q)	7 m (0,14 q)	2

254 Az 1570-es év adatait a török adóösszeírás alapján tüntettük fel.

A jobbágyság gazdaságát két elkülönülő részre oszthatjuk. A belső telek (*fundus intravillanus*) a falu belsejében helyezkedett el, ezen foglaltak helyet a lakóház(ak), a gazdasági udvar, az istállók, ólak, csűr és a kert.²⁵⁵ A *fundus* nagysága országszerte 1100 négyszögöl volt,²⁵⁶ amely ma körülbelül 0,4 hektárnak felel meg (3956 m²).

A külső telek (*fundus extravillanus*) magában foglalta a szántóföldet és a rétet, melyek nagysága minőségüktől, a falu határrészének nagyságától és a jobbágyság számától is függött.

Mária Terézia királynő (1740–1780) 1767-ben kiadott Úrbéri rendeletében szabályozta és egységesítette a jobbágyság földesúri járandóságait. Ekkor a szántóföldek nagysága országos viszonylatban 16–36, a (kaszáló)rété pedig 6–22 hold között váltakozott.²⁵⁷ Bolyok és Ózd urbáriuma 1771-ben készült el.²⁵⁸

Bolyokon 1770. július 4-én zajlott a 9 kérdőpontos vizsgálat, mellyel felmérték a korábbi évszázadokra jellemző határhasználatot. Ekkor a falu főbírája Mustos István (sic!) és Kónya Ferenc az 1. pontban feltett kérdésre, miszerint: „Vagyon e most urbáriuma minemű, és mennyi időtől fogvást kezdődött?” – azt felelték, hogy: „Semmi urbariumunk nintsen.” Így a dézsmálást nem vethetjük össze korábbi úrbéres megállapodásokkal. Az 5. pontra adott válaszból kiderül, hogy: „...egyenek egynek az egész határban 12 köből alá való szántó földünk vagyon és egyik egyik közülünk 3 szekér szénát kaszálhat.” Az ugyanekkor felvett táblázatos összeírásban (*Conscriptio Possessionis Bolyok*) Kónya Ferencet fél telekkel (*Fundus intravillanus*) említik, amely 12 hold (*Jugerum*) nagyságú szántóra (*Agri*) és 3 (kaszáló)rétre (*Prata*) terjedt, erről 3 szekér (*Curruum*) szénát takaríthatott be. Mária Terézia rendelete kimondta, hogy egy kaszás rétet 1 hold nagyságúnak kell venni.²⁵⁹

A korszakban egy köből vetőmaggal számoltak holdanként.²⁶⁰ Tehát Bolyok esetében még a 18. század második felében is egy fél telken gazdálkodó 12 hold szántóval és 3 hold kaszálóréttel rendelkezett, összesen 15 holddal. A 16. század második felében, Veres László termelvényei alapján 12,555 holdas szántóterületet kalkuláltunk ki. Vagyis az azóta eltelt két évszázadban nem változott a külső szántóterületek nagysága.

A fennmaradt gabona dézsmajegyzékek vizsgálatát elvégezve, a kinyert információkat a következő táblázatban összegeztük. Az adózók számát egyszerűen csak össze kellett számolnunk, viszont a bírók ebben nem szerepelnek. Zárójelek között a kereszténypénzt fizető zselérek számát közöljük, hiszen ők nem rendelkeztek terméssel, rosszabb esetben földdel sem, gondoljunk csak az alszellérekre (*subinquilinus*). Az 1548-as dézsmajegyzék felvételének időpontjából nem állt rendelkezésre portális összeírás, ezért az ehhez időben legközelebb eső két értéket tüntettük fel. A kévéket (*manipulos*) „m” betűvel rövidítettük. Az 1570-es év kivételével nincs rá adatunk, hogy a törökök rendszeresen beszedték volna a tizedet, ezért a teljes gabonatermés kiszámításánál csak az egyházi dézsma és a földesúri kilenced mennyiségével nagyobbítottuk a dézsmajegyzékben feltüntetett, kivett tized mennyiségét. A számértékek nem egy-egy gazdálkodó, hanem a település jobbágygazdái által összesen megtermelt gabona mennyiségét reprezentálják.

255 *Magyar néprajzi lexikon*. I. köt. 246.

256 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/J/jobbagytelek.html> (a letöltés ideje: 2012. december).

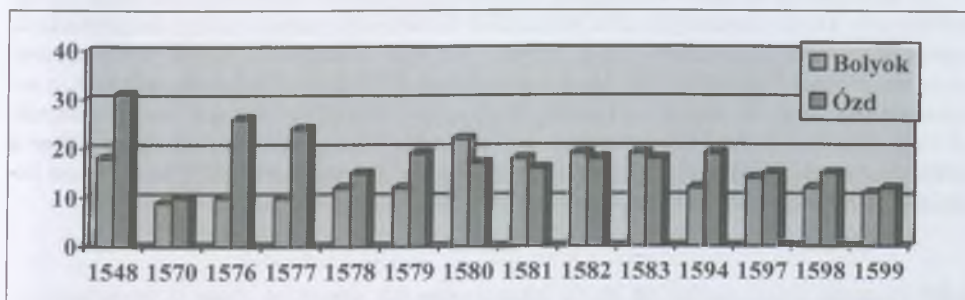
257 *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/U/Úrbérrendezés.html> (a letöltés ideje: 2012. december).

258 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Bolyok urbáriuma: IV-501/b. XXII. I. 325., Ózd urbáriuma: IV-501/b. XXII. I. 349.

259 *Magyar néprajz*. II. köt. 247.

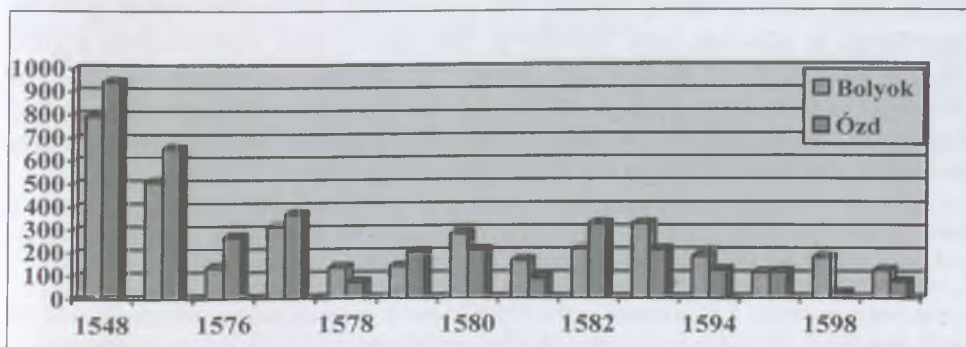
260 N. KISS 1960. 9.

A jobb áttekinthetőség kedvéért a következő grafikonban kiemeltük az adózók számának változását:

Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a török dúlás előtti időszakból rendelkezünk egy tízdejegyzékkel, mely a korábbi, békés viszonyokat tükrözi. Az 1550-es és 1560-as évtizedekből, mely vidékünkön a pusztulás és a hódoltság kezdetét jelöli, nem maradt ránk egyetlen jegyzék sem. Azt követően azonban mindegyik évtizedből több is reprezentálja a népességet, a termés mennyiségét, és ezen keresztül a faluközösség szántóterületének változását. Az oszlopokat nézve jól látható, hogy a két településre másként hatottak az események. Mindkettő jobbagynépessége drasztikusan csökkent, de Ózdon a hetvenes évek folyamán szinte visszaállt az eredeti állapotába, majd azt követően a század végéig folyamatos csökkenést mutat. Bolyok a hetvenes években ugyancsak lassú növekedésnek indult, a kilencvenes esztendőekben azonban – valószínűleg a tizenöt éves háború következtében – ismét lassú apadás vette kezdetét. A nyolcvanas években viszont mindkét település egy közepes, stagnáló értéket produkál. Hiszen ekkorra már kialakult mind a török, mind a magyar adószedési struktúra és politika. Mindkét fél – török és magyar – számára fontos volt a gazdálkodók védelme, a mezőgazdasági termelés zavartalanságának biztosítása, és ezzel a saját adóbevételük folyamatosságának fenntartása.

Mivel a tavaszi gabona, mint láttuk, kis gazdasági súllyal szerepelt, ezért csak az őszi búza termésmennyiségének alakulását vettük fel grafikonunkra. Az oszlopok mázsában adják meg a termés nagyságát:

A terméseredményekről nehezebb következtetéseket levonni, hiszen nemcsak a termelő jobbagyok számától és igaerejétől, hanem az időjárási viszonyoktól a hadak járásától (török, ta-

tár, német) és egyéb tényezőktől is függött a hozam. A grafikon értékei ezért erősen ingadozó képet mutatnak.

A dézsmálás és az ahhoz kapcsolódó összeírások vizsgálata elsősorban statisztikai jellegű vállalkozás. De ha kiegészítjük azt a korszakból fennmaradt, hasonló jellegű összeírásokkal, akkor alaposabb, részletesebb képet kapunk egy-egy településről, annak környezetéről. A lajstromokban előforduló névanyag vizsgálatára nem tértünk ki, pedig a családnevek, a keresztnévadás, vagy ez alapján az etnikai vonatkozások érdekes adalékokat szolgáltathatnak. A nagy számban fennmaradt igazolások egyháztörténeti forrásként, Borsod vármegyében a prédikátorok működésére nézve kerültek feldolgozásra.²⁶¹ A jövőben tehát érdemes lenne feldolgozni, értékelni e számos értéket rejtő, nagy mennyiségű forrásbázist.

TAMÁS GERGELY KOVÁCS-VERES

THE 16th-CENTURY TITHE REGISTERS OF BOLYOK AND ÓZD VILLAGES AS SHOWN BY CONTEMPORARY SOURCES

The examination of tithe levies can still be a current issue as its complete analysis is still outstanding. This paper starts with an overview of tithe-related laws and regulations. These are quite wide-ranging and could be the subject of a separate paper; consequently only significant elements were considered here. The 16th-century grain tithe rolls and the connected redemption of bee swarms of Bolyok and Ózd villages were examined. As in the case of several other villages in the country, these so far had not been researched. Their survey is important not just from an economic or socio-historical point of view, but they can be compared to other sources to gain a more nuanced picture, such as tax returns by households, Turkish tax rolls, or county tax registers. Vicars and preachers gave receipts of their tenth allowances which yield data for church history. The comparison of various sources gives an opportunity to calculate local population. The data in such registers form a good basis to determine the original, full volume of produce of various farmers. The calculation of the sown area of spring and autumn wheat and their ratio is also important. The agricultural output can also be compared to later urbanial contracts, or in their absence with the survey taken under Maria Theresa's reign.

261 BODNÁR Tamás: Borsod megyei prédikátorok az 1576–1652 közötti tizedjegyzékek alapján. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLII. = Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó Nominati* 2003. Szerk. VERES László, VIGA Gyula. Miskolc 2003. 597–621.

CSOMA ZSIGMOND

KULTÚRÁK KERESZTEZŐDÉSÉBEN, KULTÚRÁK HATÁRÁN

(Mikes Kelemen gazdaságtörténeti jelentősége)

A nyolc éven át tartó, az ország függetlenségéért vívott küzdelmet lezáró szatmári béke (1711. április 30.) a politikai játszmák új fajtáját és a bujdosói lét keserűségét is eredményezte. Magyarország ugyan megtarthatta a nemesi alkotmányban rögzített különállását, ugyanakkor az uralkodó személye, III. Károly (1711–1740) a dunai Habsburg Monarchiához kötötte az országot. A Rákóczihoz hű bujdosók a korábban függetlennek tartott, de inkább a Porta vazallusi kötelékébe tartozó Erdélyből is követték a fejedelmet Franciaországba, majd a török birodalomba. II. Rákóczi Ferenc a szultán hívására Franciaországból 1717. október 10-én Törökországba érkezett, hogy a kuruc emigráció élén török segítséggel szabadítsa fel Magyarországot a Habsburg-uralom alól. Így Mikes Kelemen is, aki évtizedeken át beszámolt a gyengülő fejedelem környezetéről, majd Rákóczi haláláról, és fiának, Rákóczi Józsefnek ambivalensen megítélt életéről.¹ Mikes éles szemű megfigyelő és krónikás volt, aki sokszor összehasonlította saját 17–18. századi fiatalkora Erdélyének mindennapjait a törökországi valósággal. Nagy területet utazott be, megismerte Erdély keleti végétől (Zágontól) Nyugat-Európán át a Kárpáton túli moldvai területeket, Jasit (Jászvásár) és Bukarestet, Törökország nyugati partvidékétől Konstantinápolyig sokat és sokfélét látott és leírt. Saját megfigyelései mellett a *Törökországi levelek* mint Mikes fő műve terjedelmének közel egynegyedét fordításbetétek teszik ki.

Cikkemben Mikes munkásságát, a már közismert történeti-irodalomtörténeti mellett² mint gazdaságtörténeti forrást szeretném bemutatni, felhívni a figyelmet ilyen jelentőségére is. Észrevételei, esetleg gazdasági javaslatai, melyeket képzeletbeli nagynénjének tett, nem kell, hogy megleljen bennünket, hiszen az erdélyi udvarházak a 17. század végén a gazdálkodás sajátos színterei voltak, ahol a kertkultúra, a mezőgazdasági termelés, de még a borkereskedelem is a mindennapok termelő kultúrájához hozzátartoztak.³

Mikes első levelét huszonkét évesen fogalmazta meg nénjének, 1758. december 20-án pedig már 69 évesen⁴ keserűen észrevételezte, hogy a törökök az osztrákokkal huszonnégy esztendeig tartó békességet kötöttek, így tudta, hogy tartósan a bujdosók életét kell élnie, mint írta: „török kenyeret kell enni a rakásból”⁵ Előre látta, hogy leveleket, beszámolókat kell

1 *Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadtnak.* Írta: Mikes Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékes-szólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2 *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen.* Szerk. TÜSKÉS Gábor. Budapest 2012; *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil. (Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung).* Hrsg. TÜSKÉS, Gábor. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien 2012.

3 Vö. CSOMA Zsigmond: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben.* Budapest 2009.

4 Rodostóból írta levelét 1758. XII. 20-án. MIKES 1794. 490.

5 Drinápoly 1718. VIII. 15. MIKES 1794. 31.

majd írnia, kissé önkritikusan is állapította meg, hogy beszámolóit el fognak térni a korábban megszokottól, eddig ugyanis Erdélyben főleg a férfiak feleségeiknek csak a gazdálkodásról, a hagymáról, a dézsmaborokról írtak, mint Mikes állítja, főleg azért, mert az asszonyok ekkor még kevésbé tudtak írni-olvasni.⁶ Mikes számára az írás, a beszámolók készítése, a rendszeressége egyféle pszichikai megnyugvást is eredményezhetett. Későbbi megvakulása és így írni-olvasni képtelensége ezt még inkább aláhúzta. „Már tizenöt hónapja, hogy nem olvashatok. Mással kell íratnom: mert mostani írásomat még magam is nehezen olvashatom”⁷ – írta 1754-ben. A beszámolók írásához mindvégig szegényes körülmények álltak rendelkezésre, illetve mostoha viszonyok közt születtek az egyre szaporodó sorok. Hol hidegre, hol hőségre panaszkodik, máskor arra, hogy házát csak egy cseréptáiban lévő kevéske szén melegítette.⁸ Ez a Balkánon és Törökországban is jól ismert *kudari* lehetett, amelynek változatait a magyarországi kofák is ismerték és alkalmazták – mint szoknyájuk alatt a meleget biztosító fűtő szerkezetet. Máshol bútortozatlan szobáját említi, ahol sem szék, sem asztal nem volt, a török szokásnak megfelelően.⁹ Rodostóban az örmények, zsidók, görögök, akik a törökök mellett lakták a várost, Erdély soknemzetiségű, sokvallású népességére emlékeztetheték.

A bujdosásban eltöltött évtizedek – az európai politikai háttérrel – néha reménysugarat jelentettek a Magyarországra, Erdélybe visszakíváncozóknak. Mikes meg is írta, hogy olyan reménységgel jött ide, hogy majd hadakozással térjen vissza Magyarországra, Erdélybe.¹⁰ Erre halovány esélyt látott 1735 tavaszán, amikor fegyveres felkelésre szervezkedtek a békés-szentandrászi és a mezőtúri parasztok, akik kurucoknak is nevezték magukat, és II. Rákóczi Ferenc visszatérésében bíztak, mert nem tudták, hogy 1735. április 8-án a fejedelem meghalt. A török kormány a kuruc emigrációt akarta felhasználni a Habsburgok elleni felkelés kirombaltására Magyarországon. Ezért a szultán *athnámét* adott a volt fejedelem fiának, Rákóczi Józsefnek, akinek kiáltványa a bécsi udvarban ugyan nagy rémületet keltett, de kevés hatása volt. Rákóczi József 1738. november 9-én meg is halt, a törökországi kuruc emigráció pedig hamarosan visszatért Rodostóba.

Mikes, aki ez erdélyi gazdálkodástól nem állt távol, az újdonságokra, a praktikus gazdasági megoldásokra fogékony volt. Erkölcsi példabeszédek, politikai hírek, beszámolók mellett gazdasági észrevételek, ajánlatok, leírások és rácsodálkozások is átszöttek a bujdosók mindennapi életét leíró leveleket. Rodostóból azt írta 1720. május 28-án például, hogy sok veteményes kert van, amit a helyi szokás szerint jól műveltek, de mindezek ellenére sem lehetett ezeket az erdélyiekhez hasonlítani.¹¹ Megfigyelte, hogy a rodostói piac olcsó volt, mivel a magyar kolónia meg nem érkezett.¹² Részletesen leírta a határt: „...mivel itt mindenütt a földet jól megművelik, a faluk mellett lévő mezők nem puszták, és ennek a városnak a földje olyan művelt, valamint egy jól meg művelt kert – kivált mostanában gyönyörűséggel nézi az ember itt a szántóföldeket, és a szőlőket, és a sok veteményes kerteket. Itt pedig annyi szőlő-hegyek vannak, hogy másutt egy vármegyében elég volna – azokat pedig igen jól művelik, és azokban a sok gyümölcs fák úgy tetszenek, mintha mind kertek volnának.”¹³ Hatalmas gyapotföldeket látott, nagy gyapotkereskedelmet, ami erdélyi szemének újdonságot jelentett. Em-

6 Jenikő 1719. VI. 18. MIKES 1794. 51. Ezek a gazdálkodói levelek ma még nem eléggé kiaknázottak a magyar történetírásban! Vö. CSOMA 2009.

7 Rodostó 1754. VIII. 16.

8 Drinápoly 1718. III. 15. MIKES 1794. 21.

9 Jenikő 1718. IX. 22. MIKES 1794. 35.

10 Drinápoly 1718. VI. 6. MIKES 1794. 28.

11 Rodostó 1720. V. 28. MIKES 1794. 78.

12 Rodostó 1720. V. 28. MIKES 1794. 78.

13 Rodostó 1720. V. 28. MIKES 1794. 78.

líti is, hogy Torda vármegyében megteremne ez a növény, ha a sovány földön nem lenne elég meleg a termesztéséhez. A török nőknek pedig a fő foglalkozást a gyapottermesztés munkája adta. A szőlőszüret időpontját októberben látta, de a búzaaratás idejét hol később, hol korábbi hónapokban. Említi, hogy András király keresztes hadjárata idején a görög gabona-liszt-kereskedők oltatlan mésszel keverték a lisztet, amitől sok keresztény katona halt meg annak idején.¹⁴ Jászvásár környékét beutazva Moldvában, 1739-ben Erdélyhez és Zágonhoz közel járván szakadt fel belőle „Valamit a föld teremt, az itt mind több, és jobb, mint másutt – mindenféle mezei és kerti vetemény. Hol lehet szebb marhákat látni, mint itt? hol lehet olyan jó ízű tehén húst enni? És a borát akármely asztalra felvihetik – a Gotnári bort a konty alatt is kényessen, és gyönyörűséggel meg tsemtseghetik.” Persze Mikes itt egyféle népkarakterológiai megjegyzést is tett, a lakosságot a vadállatokhoz hasonlítja, akik a földet műveletlenül hagyják, erdőkben élnek.¹⁵ Máshol pedig hatalmas rozmaringfát említ, amely fűzfához hasonlít, persze a hideg időjárású Zágonban ez elképzelhetetlen, de vigasztalólag írja, hogy el lehet lenni ezek nélkül, viszont itt Rodostóban nincs olyan jó szilva- és fenyőfa, ami az erdélyi jellegzetes adná vissza. Természetesen a szőlőföld utáni vágyódását jelzik ezek a sorok is.¹⁶ A vágyódás másban is megmutatkozik, például mikor a törökök búzakenyere ellenére az erdélyi málét említi¹⁷ – ami az újvilági kapásnövény, az Erdélyben törökbúzának nevezett kukorica meglétének is a bizonyítéka. A török búzakenyér finomsága ellenére érezteti az olvasóval Mikes Kelemen, hogy sokáig kell majd ezt a kenyeret élvezniük, akár több évtizedig is.

Az időjárás, az ökológiai adottságok is ismeretlenek voltak a Törökországban bujdosók előtt. Szélsőséges időjárásnak voltak tanúi, nagy hidegek mellett nagy hó, néha bő vizű eső, nagy meleg és szárazság sújtotta Nyugat-Törökországot ebben az időben. Mikes csodálkozott is, hogy a termés, a bor bőséggel volt mindezek ellenére, és nincs nyoma az éhínségnek, mint Erdélyben. A szélsőséges, hűvös időjárás az európai kis jégkorszak velejárója volt, amit a kontinentális időjárás még elviselhetetlenebbé tett. Kis versikéjében ezt úgy fogalmazta meg:

*„A tél hideg, s igen szellős
És a mellett igen essős, ...
Itt az aër olly változó,
Amint a nép hazudozó:
Télben délig tüzet gyujthatsz,
Dél után ablakot nyithatsz.
Nyárban délig nagy meleg van,
Estve fel vedd, ha mentéd van”¹⁸*

Az időjárás természetesen a beszámolólt író is befolyásolta, ha nem volna hideg, többet írta, amit említ is, az erdélyi teleket, a fűthető udvarházakat, kastélyokat megszokott Mikes Kelemen.¹⁹

¹⁴ Rodostó 1727. V. 7. MIKES 1794. 228.

¹⁵ Jászvásár 1739. VII. 22. MIKES 1794. 425.

¹⁶ Rodostó 1726. XII. 4. MIKES 1794. 214.

¹⁷ Drinápoly 1717. XII. 17. MIKES 1794. 17.

¹⁸ Rodostó 1721. XI. 20. MIKES 1794. 98.

¹⁹ Drinápoly 1718. II. 15. MIKES 1794. 20., Drinápoly 1718. IV. 22. MIKES 1794. 23., Jenikő 1719. I. 2. MIKES 1794. 45., Rodostó 1726. I. 16. MIKES 1794. 191: „...mert télben nem lehet hoszszú levelet írni ezért, hogy hideg vagy on – nyárban pediglen igen meleg...”

A SELYEMHERNYÓRÓL

Mikes hamar felfigyelt az erdélyi, székelyföldi viseletből számára már jól ismert, nagy hírű, különleges selyemre, illetve a selyemhernyó-tenyésztés törökországi gyakorlatára. Több levélben foglalkozott ezzel az érdekességgel, ami akkor Magyarországon még ismeretlen volt. Így több mint száz évvel megelőzte a selyemhernyó-tenyésztéssel foglalkozó magyarországi érdeklődést, a reformkorban kialakuló nemzetgazdasági szempontú kérdésfeltevést, javaslatot. Passardi János első tenyésztő nemesi címere ugyan ismert 1709-ből, de a selyemhernyó-tenyésztés kérdése egyáltalán nem volt még köztudomású. Bár Ázsiában már Kr. e. III. évezredtől ismert a selyem, a tenyésztés módszere pedig Kr. u. 6. században jutott Európába, Magyarországon csak III. Károly, majd Mária Terézia és II. József pártolták a selyemhernyó tenyésztését, azután pedig a nemzeti magyar ipar megteremtésének reformkori mozgalmában kapott jelentősebb szerepet a selyemkészítés alapanyagának termelése, feldolgozása és kereskedelme.

Rodostóból Mikes azt írta 1725. május 23-án, hogy a hernyótenyésztést bárki véghezviheti a saját házában, ezért nem is érti, hogy Erdélyben, „...a mi földünkön nem igen hajtanak még az Urak is, de jól tselekszik é?”²⁰ – teszi fel a kérdést. Görögország után a törökök, majd az olaszok, a spanyolok, a franciák kezdték el a selyemhernyó-tenyésztést és a selyemmel kereskedést. A görög császár két misszionárius papot is kitüntetett, akik az első tojásokat behozták és elterjesztették a selyemhernyókat Görögországban – mint arról a levélíró beszámolt. Mikes a néjét traktálta azzal, hogy ha elterjesztené a selyemkészítést Erdélyben, méltó lehetne arra, hogy nevét arannyal írná be Erdély históriájába²¹ – de azt is mondhatnánk: gazdaságtörténetébe.

A bujdosók szeme előtt folyt a selyemhernyó-tenyésztés és a selyemfonál nyérése, szövése. Nem véletlen, hogy hosszú levélben részletesen foglalkozott a tenyésztéstechnológiával, az állatka változásaival, a gubókészítéssel. Mikes egy hónappal később folytatja a selyemhernyók életének és bebábozódásának leírását: az állat három hét eltelte után lepke alakban hagyta el a selyemgubóját. Talán azért is írta le olyan részletességgel, technológiai hűséggel leveleiben a selyemhernyó-tenyésztést – amit kedélyesen meg is említett –, hogy a nagynénje legyen majd az első alapítója Erdélyben a selyemhernyó-tenyésztésnek. Csak el kell kezdeni, aztán mások és egyre többen folytatják majd biztatása és véleménye szerint. Rögtön Erdélyre, a székelyföldi elterjesztésére gondolt, amikor a fehér és a „veres” (fekete eperfa, *Morus alba* és *Morus nigra*) telepítésén morfondírozott, amelyek szerinte megteremnének Erdélyben is, mint a mediterráneumban is, bár itt ebben a kérdésben a klimatikus adottságok okozta korlátokat nem vette figyelembe.²² Olvasmányaira is utal, azt mondja vissza, amit valószínűleg egy francia selyemhernyó-tenyésztési könyvből olvasott.²³ Rákóczi rodostói könyvtárában olvashatta Noël Chomel *Dictionnaire oeconomique, contenant...*-jének 1709-es kiadását, a 60. és a 61. levél selyemhernyó-tenyésztéséről szóló részének forrását. Magyar nyelvű szakkönyv, a bécsi felvilágosult abszolutizmus, a racionalizmus gazdaságpolitikája előszeleként csak 1754-ben jelent meg először, egy 1752. évi német szakkönyv fordításaként.²⁴ 1769-ben, majd 1770-ben már Debrecenben és Pozsonyban is kiadásra került Sollenghi Károly az új módi magyar

20 Rodostó 1725. V. 23. MIKES 1794. 160. Az első szakkönyvet 1754-ben adták ki a selyemhernyó tenyésztéséről és a selyem készítéséről, egy német munka magyar fordításaként.

21 Rodostó 1725. IV. 22. MIKES 1794. 152.

22 Az eperfák magyarországi nevelésével, hasznosításával többen foglalkoztak.

23 MIKES 1794. 154–159.

24 *A Selyemeresztésnek módja, az az: elégséges leírása annak, miképen kellések eperj-fákat és selymeresztő-bogarakat szaporítani, azokra gondot-viselni, a selymet jól kikészíteni és haszonra fordítani.* Fordított németből magyarra 1752-dik esztendőben. Szeben 1754.

selyemruháról és a „selyem-eresztő bogarak”-ról szóló könyve.²³ 1771-ben németül,²⁶ majd a magyarországi, az Osztrák–Magyar Birodalom nemzetiségeinek nyelvén is megjelent selyemhernyó-tenyésztési szakkönyv, ami a bécsi udvar gazdaságpolitikájának része és eredménye volt.²⁷

A SZŐLŐ-BOR KULTÚRÁVAL KAPCSOLATOS ÉSZREVÉTELEI

Az erdélyi zordabb időjárás miatt is megkülönböztetett figyelmet fordított Mikes – legalábbis észrevételeiből erre következtethetünk – a törökországi szőlő-bor kultúrára. Rodostóról azt írta verselve 1721. november 20-án:

*„Szép oldalra van építve,
Szőlő hegygel körülvéve.
Szépnek várost nem mondhatni,
Se azt rútnak nem tarthatni,
Ez Országban akár hol jársz,
De szép várost itt nem találsz.”*

A szőlővel való bibelődés annyira megnyerte tetszését, hogy saját maga is telepített kertjébe szőlőt, sőt büszkén írta, hogy két gerezd szőlőt már teremtek is. Szomorú boldogsággal nyugtázta ezt a termést, „Én azoknak úgy örülök, mintha a Tokai hegyet birnám.”²⁸ Más alkalommal (1738. április 11-én) a török adta vendégség alkalmával említette, hogy a török basa és kísérete, bár vendégfogadóak, szívélyesek voltak, de nem étkeztek a keresztényekkel együtt, így velük sem, mert a keresztények bort ittak, a mohamedán vallás pedig tiltotta az alkohol, a bor fogyasztását.²⁹ A török hadról Mikesnek amúgy sem volt jó véleménye, előfordult, hogy csak afféle szőlőpásztoroknak titulálta őket.³⁰

A szőlőket azonban nagyon jó minőségűeknek tartotta, Rodostóban is olcsón nagyon finom és édes szőlőt tudott venni.³¹ Beszámolt a szőlőművelésről, arról a szemének ismeretlen módszerről, amikor nem karózták, hanem a balkáni-kis-ázsiai szőlőtermesztésnek megfelelően a földön futtatták a szőlőhajtásokat. Ennek a racionális magyarázatát is adta, hogy a földön fekvő hajtások és levelek árnyékot adnak, és nyáron a kevés eső ellenére sem engedik a föld és a szőlőtövek kiszáradását. Más alkalommal pedig meg is fogalmazta, hogy ha itt annyi eső esne, mint más országokban, akkor a szőlőfűrtök elrohadnának épp a karózatlanságuk miatt.³²

25 SOLLENGHI Károly: *Új-módi magyar selyem-ruha az az: Magyar- és hozzá tartozandó országoknak a selyem-eresztő bogarakból következő különös hasznok és gyarapítások.* Nyomt. Alsó Slavo-
niában. 1769.

26 *Aufrichtiger Unterricht und Besondere Anmerkungen von der Plantage des weissen Maulbeer-Baums, worinnen Die nothwendigsten Handgriffe und Vortheile getreulich entdeckt und ans Licht gegeben.* Oedenburg 1771.

27 A bécsi udvar gazdaságpolitikájára és mezőgazdasági szakkönyvprogramjához vö. ifj. BARTHA János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. Században.* 1973; ifj. BARTHA János: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában.* Budapest 1982.

28 Rodostó 1741. III. 15. MIKES 1794. 417.

29 Vidin 1738. IV. 11. MIKES 1794. 398.

30 Jászvásár 1739. VII. 22. MIKES 1794. 425.

31 Rodostó 1748. X. 26. 433–434.

32 Rodostó 1730. V. 28. MIKES 1794. 78., Rodostó 1746. VIII. 15. MIKES 1794. 428.

Ennek megfelelően a napi kapálása is nehéz, bár megemlíti a bujdosók életére célozva, hogy az elme nyughatatlansága a testi fáradtságánál is nehezebb.³³

1717. október 29-én Drinápolyból keltezett levelében arról számolt be, hogy Üzönküpri városában a fejedelem szállásának udvarán oly nagy és öreg szőlőtőkét látott, mint egy szilvafa. A valószínűleg csemegeaszőlő-fajta bogyói is olyan nagyok voltak, mint egy-egy szilva. A fára emlékeztető szőlőn az elsődleges és a másod-harmadlagos termésű szőlők is együtt értek, illetve virágoztak, tehát még a szentmártoni billingek, szőlőbogyók is megtalálhatók voltak rajta.³⁴ Egy évtizeddel később Rodostóból is hasonló jelenséget figyelt meg,³⁵ ami a nagy, öreg tőkéknél nem lehetett ritka a rejtett rügyekből hozott későbbi hajtások és virágok termése miatt. Mikesnél újdonságnak számított, amit ma már a történeti-néprajzi kutatások eredményeként ismerünk és a balkáni, török szőlő-bor kultúráként tartunk számon.

A szüret és a borkészítés is számos ismeretlenséggel szolgált a bujdosók számára. Erdékségnek tartotta Mikes, hogy bár melegebb az időjárás a szőlő tenyészidejében, mint Erdélyben, a szüretidő mégis majdnem aznap kezdődik, mint szülőföldjén, sőt Európa-szerte. Elfilozofálgatott azon, hogy ennek mi lehet az oka; megemlíti, hogy a római császárok parancsolata alapján az egész birodalomban egy időben kezdődött a szüret, mégis úgy látja, hogy az időjárás, a meleg, a napos napok száma az, amely meghatározza a szüretkezdetet.³⁶ Mikes itt nem észleli a finom, akár hetes, kéthetes szüretkezdeti időpontok különbségeit, ami szeptembertől október végéig akár a magyarországi szüretkezdeteket is jellemezte, bár megemlítette, hogy Tokaj-Hegyalján novemberben szüreteltek. Észrevételezte, hogy a törökországi szüretkezdések nem olyan vidámak, mint a hazaiak. A törökországi zsidó, örmény, görög szőlősgazda segítséggel hazahordta a szőlőtermést, és mindenki otthon szürte le nagy csendességgel³⁷ – a mohamedán vallás szigora miatt. Bár a balkáni borkultúrában a bor mellett édes mustkészítményeket, ürmösöket is ismerünk, amelyekben nincs is vagy alig van alkohol. De örmény, görög, zsidó borkereskedők a szőlősgazdák saját termelésű borait a kádik engedélyével vásárolhatták és árulhatták, ha kifizették ennek árát.³⁸ A török-balkáni szőlőkultúra édes italának készítését is megfigyelte Mikes, nem tudván, hogy ez is kísérő eleme az itteni szőlőfeldolgozásnak. A *pekmetz* így készítették:

„...De tudja é kéd, mi legyen a? A szőlőt nagy üstökben megfőzik, mind addig, amíg olyan sűrű nem lesz, mint a ser élesztő: azután leszűrlik, hordókba töltik. Ollyan színű, és ollyan édes, mint a méhser.”³⁹ Érdekes, hogy Mikes nem ismerte ezt, és nénjének is mint ismeretlent mutatta be, pedig Erdélyben létezett éppen a minőség javítása céljából készített édes mustsűrítmény. Legfeljebb nem nevezték törökösen pekmeznek, peszmegeknek. Rodostóban az örmények fogyasztották nagy kedvvel, érdekes módon friss fehér 2-3 napos hóval, amely a tömény édességet oldotta és egyféle jéghabot adott a cukros sziruphoz.

Más csemegekészítményről is beszámolt a levélíró, így például 1748. október 26-án ürmös bort készített,⁴⁰ ami nem lehetett ismeretlen előtte. Ennek egy típusa, az ún. rác vörös ürmös is balkáni-török eredetű Magyarországon és Erdélyben, de a nyugat-európai fehér ür-

33 Rodostó 1722. X. 11. MIKES 1794. 111.

34 Drinápoly 1717. X. 29. MIKES 1794. 5.

35 Rodostó 1726. XII. 4. MIKES 1794. 214.

36 Rodostó 1725. X. 4. MIKES 1794. 175.

37 Rodostó 1726. XII. 4.

38 Rodostó 1721. XI. 20. MIKES 1794. 95.

39 Rodostó 1734. XII. 14. MIKES 1794. 354–355.

40 Rodostó 1748. X. 26.

mösbort, amelyet már az ókorban is ismertek, a késő reneszánsz erdélyi, székelyföldi udvarházakban is készítették, kedvelt borféleségként.⁴¹

A borok minősége különböző volt. Bukarestből azt írta, hogy ha valamelyik szolgájának csak pitesdi bort adott, az nagy büntetésnek számított.⁴² Természetesen kotnári kiváló borokkal nem mindenkit itathatott. Jászvásár környékén Moldvában pedig azt figyelte meg, hogy a román papok nagyon szerették a bort, mert a kocsmákban minden hordó mellett állt legalább tíz pap, amelyet úgy vettek körül, mint egy halottat.⁴³ „...mert borunk elég vagyon. De nem csak elég, de jó is – asztali bornak bévehetni, nem kényes italra való borok, se nem kontyalávalók, amint szokták mondani. De elég jók a szükségre, és a táplálásra – mi kell egyébb? A mértékletes ital segíti a mi édes egységünket. Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az elsőt mi magunkért: a másodikat jóakaróinkért, a harmadikat a vigasságért, és a negyediket az ellenségünkért. Ezt nem tartják a mi édes tündér Hazánkban” – írta Mikes Rodostóból 1734 áprilisában.⁴⁴ Leveleiben többször eljátszott a gondolattal, mintha a néneje ajánlotta volna, hogy erdélyi bort hozna, de erre Ő mindig lebeszélte, és biztatta, hogy végre saját maga látogassa meg őt Rodostóban.⁴⁵ Egy szólásmondást is említett Mikes, „Kiki a maga kádjáról dézmlál” – amikor beszámolt arról, hogy Forgács és Bercsényi közt az összeférhetlenség odáig nőtt, hogy Forgács Lengyelországba költözött át.

A tisztas és illendő borfogyasztást szem előtt tartva a részegségről példabeszédet tartott. Azt írta: „És mi rövidítheti úgy az életet, mint a részegség? Az a sokféle savanyú, és édes, az a sokféle hidegítő, és melegítő mitsoda zenebonát nem tsinál gyomrokban? És mindezekkel halmozva megtöltik magokat, azután nem hogy valami járással segítenék az emésztést, de még aztot meggátolják két óráig való déli álommal. Hát még a rettentő ital mit tsinál? amidőn nem az árvízben, hanem az ár borban kell úszkálni a szegény gyomornak. Akinek lehetetlen megemészteni mindazt, amit belé töltenek, és vetnek. Az okozza azután a sokféle rossz humorokat, vagy nedvességeket, és a sűrű vért, és a sok nyavalyák ezekből származnak. Ezért mondja egy példabeszéd, hogy: Az ember a fogával és magának vermet.”⁴⁶

A nagymértékű borfogyasztás a fertőzéseknek, a pestisjárványoknak ellenszere is volt. 1739. június elsején vetette papírra azt a humoros történetet, miszerint Csernavodában a német szomjúzó muskétások megréféltak borért egy, a pestistől féltő görög pópát. Ásóval és kapával felszerelkezett katonák jelentek meg, mintegy sírt ásva a pápa kapuja előtt, hogy egy tréfából kiterített, pestis áldozatának feltüntetett katonatársukat elássák. Addig erősködtek a sírásás mellett, amíg a megfélemlített pápa három veder bort ígért, de a katonák öt veder alá nem adták, hogy továbbálljanak a tetszhalottal, aki máris felpattant, amint az ötvedernyi bort megkapták a turpis társai.⁴⁷ Még nem tudta, hogy az életének is a pestis vet majd véget.

A török esküvők tartásának időpontjában is a borkészlet meghatározó szerepét hangsúlyozta novemberben–decemberben, amikor az új bor már kiejedt, és a hús is rendelkezésre állt.⁴⁸

41 CSOMA 2009. 176–179.

42 Bukarest 1739. VI. 11. MIKES 1794. 422.

43 Jászvásár 1739. VII. 22. MIKES 1794. 426.

44 Rodostó 1734. IV. 12. MIKES 1794. 302.

45 Rodostó 1728. I. 12. MIKES 1794. 248., Rodostó 1734. IV. 12. Uo. 302.

46 MIKES 1794. 173.

47 Csernavoda 1739. VI. 1. MIKES 1794. 417–418.

48 Rodostó 1721. XI. 20. MIKES 1794. 96–97.

A GYÜMÖLCSKULTÚRÁRA VONATKOZÓ MEGFIGYELÉSEI

Rodostóból írja, hogy szeptember közepén a gyümölcsöktől roskadozik minden, bár a kertészek rosszak, még oltani sem tudnak. Talán ezért is, a szemének is hiányzott az Erdélyben fő gyümölcsfélének számító körte, alma, szilva,⁴⁹ amit szinte nem is látott, nem úgy, mint a számára ritka csemegének számító sok őszibarack, a sokféle, melegigényes dinnye, amelyek közül az őszi dinnyék decemberig is eltarthatóak. Ezek az uborkához hasonlítottak, nem voltak ugyan tetszetősek, de ízük különlegesen finom, olyan édesnek tűntek, mintha nádmézbe főzték volna meg, az ember szájában szinte elolvadtak.⁵⁰ A dinnyét és a dinnyeszüretet szimbólumként is használta: a dinnye egyeseknek nem ízlett, főleg annak a török vezérnek nem, akit 1752 nyarán leváltottak és a fő lovászmesterét tették helyébe – Mikes szerint.⁵¹ Hogy az idősödő Mikes a lédús, ízes dinnyéket emlegeti, talán az életkorával és ifjúkori erdélyi élete dinnyehiányos táplálkozásával is összefüggethet. A hideg hőmérsékletű Erdélybe Moldvából hozhattak dinnyéket. Nem lehet véletlen, hogy a bujdosók törökországbeli házainak belső festett díszítése között sok gyümölcsöt, dinnyemotívumot lehet találni, amit a Kassára áttelepített, már a Rákóczi-kultusz éltető török faházak belső díszítései is jól mutatnak.

A GYAPOTTERMESZTÉS ÉS FELDOLGOZÁS

A melegigényes gyapot termesztéséről is közli észrevételeit. Rodostóból beszámolt arról, hogy szemtanúja volt, ahogy például 1725 áprilisában az örmény asszonyok vetették a gyapotot, ami nagy hasznot hozott. Meg is jegyzi, hogy a meleg idő hiánya miatt érti is, hogy Erdélyben miért nem termesztik a növényt, de Magyarországon, ahol melegebb időjárás uralkodott, meg sem próbálták, pedig „...nagy hasznot hozna az országnak...”⁵² A gyapotmag olyan nagy, mint egy borsó – mint írta, de fekete. Leírta termesztése menetét, majd hogy szeptemberben Törökországban, amikor a gyapot termése megszáradt és egészen kinyílt, aztán megfehéredett a gyapotszál színe, akkor szedték és gyűjtötték. A magot a gyapottól egy magelválasztó szerkezettel, egymás felé forgó kerek segítségével választották el. Ez az innovációs termék elterjedt, e gépecske nélkül nehézkes lett volna a gyapotszálat a magjától elválasztani. Ezt a részt franciaországi és a fejedelmi könyvtárban található olvasmányélménye alapján írta. René Aubert Vertot *Histoire des Chevaliers Hospitaliers...*-jének 1707–1715. évi párizsi kiadásának példányai alapján, amely kötetek szintén megvoltak a rodostói Rákóczi-könyvtárban. Ez volt Mikes Kelemen 60. levelének forrása, ihletadója a gyapottermesztési résznél.

MÁS GAZDÁLKODÁSI ÉRDEKESSÉGEK, FURCSASÁGOK MIKES TOLMÁCSOLÁSÁBAN

Mikes nagyon várta a híreket szülőföldjéről, de hiába. Még bukaresti útja alkalmával 1740-ben említette, hogy csak néhány száz kereskedővel találkozott, akik a számára érdekes információkat nem tudhatták, legfeljebb, mint írta, csak a len felől lehetett volna velük tudakozni.

49 CSOMA 2009. 105–107.

50 Rodostó 1750. IX. 16. MIKES 1794. 445–446.

51 Rodostó 1752. VIII. 2. MIKES 1794. 456.

52 Rodostó 1725. IV. 22. MIKES 1794. 151. Két és fél évszázad múlva, az 1950-es években megpróbálták, de a sok szenvedést okozó gazdaságpolitika, a kisparaszti mezőgazdaság széjjelverése végül nem járult hozzá a gyapot termesztésének elterjedéséhez és meghonosításához.

zódni.⁵³ A gabonatermesztésről részletes észrevételeket tett mint Erdélyben is ismert növényfajról, kenyérgabonafajról. Októberben említi a pamut felszedését, majd decemberben egy nyomorú ekével (ami faeke lehetett) – mint írta – és két ökörrrel felszántották a területet, decemberben elvetették és júniusban aratták a gabonát. De az olyan volt, mint a nád.⁵⁴ Mászor is (1725) decemberben szántottak és vetettek, amit érdekesnek és későinek tartott, mint írta, Erdélyben már rég végeztek a munkával, ha nem akartak havat szántani. Javasolta nénjének egyik olvasmányélménye alapján, hogy ha a gazdasszonykodásra visszatérne, akkor nagyobb termést a következő módon tudna elérni: egy véka búzát főzzön meg, bő vízben, majd négy véka búzát egy kádba tegyen, és a megfőzött búza meleg vizét öntse a kádban lévő búzára és töltsse fel. Másod-harmad nap pedig, amikor a búzaszem dagadni kezdett és a vizet jól beitta, akkor kell elvetni a földbe, de jó ritkásan, mert bokrosodván, több búzaszál fog kihajtani. Mivel olvasta ezt az eljárást, azt írta: „...igaz é, vagy sem? nem tudom, de aki nem hiszi, próbálja meg.”⁵⁵ Nem említette, hol, milyen könyvben olvasta ezeket, de elképzelhető, hogy a már említett rodostói könyvtárban levő Noël Chomel *Dictionnaire oeconomique*...-jának 1709-ben megjelent első kiadása adta a 69. levél forrását. De néprajzi szemmel is érdekes termékenységi mágiát ír le a búzával kapcsolatban, amikor azt említi, hogy egy bolgár faluban a faluba tartó idegent egy vénasszony rostában lévő búzával önti le.⁵⁶ Ez egy kelet-európai agrárritus maradványa lehetett.

Állatokkal kapcsolatos megfigyelései, észrevételei is nagyon érdekesek. Így például a paripaajándékozás szokása, amikor magas rangú vendégnek a tisztelet jeléül felszerszámozott paripát adtak.

Az indiai származású bivalyokról is ír Mikes, akinek ezek az állatok nem lehettek idegenek, hiszen az erdélyi fejedelmi birtokokon már ismert igahúzó és többes haszonállatokként tartották. Leírja a sáros pocsolyákban hűsölő állatokat, a görög papok állatszentelését, a bivalyokkal történő halászást, ami a felkevert iszapos, átláthatatlan tóvízből kézzel történő halakapkodást jelentett, nagyon eredményesen. Rodostóban az örmények bivalykolbászt készítettek, amelyet szárazkolbászként egész évben fogyasztottak. Mikes panaszkodva írta, hogy az állatokat fejbe csapkodták a vágás előtt, és a kopácsolás hangja miatt egész éjjel alig tudott aludni.⁵⁷

A Törökországban vallásilag tisztátalannak tartott sertésekkel nem találkozhatott, de Havasalföldre tett útja során Orosztsík nevű helyiségben 1738-ban általános sertéstartást látott extenzív körülmények között, a szigeteken. Kettőt elejtettek és jóízűen elfogyasztottak, csak a török hajósuk rosszallón nézte a dolgot, mondogatva, hogy megszeplősítették a hajóját.⁵⁸

Legnagyobb élménye Mikesnek a Rodostóban látott élő elefántok voltak. Az állatokról már olvasott, de élőben először találkozott elefántokkal. Részletesen leírta őket. „Olyan nagy állatot láttam, aki felől gyermekségmentől fogvást hallok beszélni, és kívántam látni. Már ebből észre veszi kegyelmed, hogy az egy Elefánt. Ez a nagy állat egér szőrű. A feje olyan, valamint írják. A fülei, valamint az aszszonyok legyezője. A szájából két felől két vastag fog nő ki, mint a karom. Azok pedig hoszszaak, és az ételre azok neki nem használhatnak: de az is bizonyos, hogy a természet azokat neki hasznára adta – az is bizonyos, hogy az Esztergálosok sok szép drága munkára fordítják azokat. De amit leg inkább tsudáltam abban az állatban, az

53 Bukarest 1740. V. 22. MIKES 1794. 438.

54 Rodostó 1748. X. 26. MIKES 1794. 434.

55 Rodostó 1725. XII. 7.

56 Rodostó 1740. VI. 22. MIKES 1794. 440.

57 Rodostó 1720. VIII. 23. MIKES 1794. 84., Rodostó 1721. IX. 9. Uo. 93., Rodostó 1721. XI. 20. Uo. 96.

58 Orosztsík 1738. X. 14. MIKES 1794. 411.

orrát – de orrnak nem mondhatom, mert az orra végiből jó ki egy olyan fiztyelék, valamint a pujkának. A pedig hosszabb fél ölnél, és vastag, mint a karom. Az úgy hajlik, mint egy korbáts – annak a vége olyan, mint a disznónak az orra, – két lyuk megyen fel rajta mind végig, valamint két szivárványon. Azon szivja fel a vizet, mikor iszik, vagy mikor magát mossa, azzal fetskendezi. Azzal ad magának enni – a neki olyan, mint nekünk a kezünk. Ő azzal egy polturát felveszen – ő azzal egy tsumó szalmát felveszen, és magát mindenütt legyezi, mert a farkának azt a hasznát ne veheti. Akit pedig azzal megüt, meg vagyon ütve. Egy szóval nem lehet kigondolni, aki azt nem látja, hogy mennyi féle hasznát veszi ő annak. A lábai mindenütt egyaránsú vastagságúak, mint az oszlop – vannak olyan vastagok, mint egy embernek a tzombja. A magassága 13 araszt volt – de e még tsak a kisedek közül való. Tsudálatos az lsten az ő munkáiban. Elég már arról a nagy állatról beszélni.⁵⁹ Itt nem lehet tudni, hogy indiai vagy afrikai elefántot látott-e Mikes, de valószínű, hogy a munkára tanított, kisebb, az emberi kultúrával együtt nevelkedő indiai elefántról lehetett szó.

Különleges szokásként szerette meg a dohányzást. Sőt viccesen írja néniének, hogy addig szereti, amíg dohányozhat. Vagyis amíg él, addig igyekszik dohányozni és addig szereti kedves álnénjét. A dohányzással Törökországba érkezésekor ismerkedett meg, mint az Jenikőből 1718. december 16-án küldött leveléből kiderül.⁶⁰ Rákóczi is pipázott, időtöltésnek és passziósnak tartotta a dohányzást,⁶¹ Mikes fel is teszi a kérdést, hogy miért üldözik a szegény bujdosókat, akik itt a török tengerparton csak ártatlanul dohányoznak nagy sóhajtozásokkal?⁶² Mikes észreveszi és rögtön megérkezése után írásban, leveleiben rögzíti is, hogy a nők Törökországban általánosan dohányoztak, míg Erdélyben szégyenletes lenne, ha egy úriasszony rágyújtana a dohányra.⁶³ A legnagyobb dohányossá a bujdosók közül Bercsényi Miklós lett, aki még 1725. november 6-án bekövetkezett halála előtt két órával is rágyújtott a pipájára.⁶⁴ Magát Mikest is elkapta a dohányzás gyönyöre, 1726. szeptember 17-én Rodostóból írt levelében elnézést kért az „Édes Néném”-nek szólított levélcímzettjétől, hogy a levélírást elhanyagolta a sok heverés és a dohányzás miatt.⁶⁵

EGÉSZSÉGÜGYI HELYZET

Mikes Kelemen hűséggel és precízen beszámolt a fejedelem és környezete egészségi állapotáról. Mikor Franciaországból 1717. szeptember 15-én elindultak Törökországba, Rákóczi jó egészségi állapotnak örvendett, csak a köszvény kínozta. Abban reménykedtek, hogy a törökországi klíma majd javít a helyzetén.⁶⁶ Ez a betegség, mint izületi betegség, a sok marhahúsevésnek és az eléggé ki nem fűtött termeknek köszönhetően, általános volt Európában. A sok bor fogyasztása sem tudta ellensúlyozni az izületeket támadó húgsavat, amely – a sok húsevésnek eredményeként – az izületekben rakódott le, fájdalmat okozva. Rákóczi azonban váratlanul egy hónappal később jobban érezte magát, fájdalmai elmúltak, és a Tatár Kám látogatására ment október 21-én.⁶⁷ Mindez azonban csak átmeneti javulás volt, 1723 novembe-

59 Rodostó 1737. VII. 20. MIKES 1794. 387–388.

60 Jenikő 1718. XII. 16. MIKES 1794. 40.

61 Békós 1719. X. 7. MIKES 1794. 61.

62 Jenikő 1719. X. 10. MIKES 1794. 62.

63 Jenikő 1720. III. 7. MIKES 1794. 66.

64 Rodostó 1725. XI. 6. MIKES 1794. 180.

65 Rodostó 1726. IX. 17. MIKES 1794. 192.

66 Gallipoli 1717. X. 10.

67 Gallipoli 1717. X. 21.

rében és decemberében egyre rosszabbul érezte magát, a köszvény miatt lábra sem tudott állni.⁶⁸ 1735. április 8-án a fejedelem elhunyt. Még április elsején kedvenc időtöltésével foglalkozott, a fafaragással, amely több mint egy évtizeden keresztül fizikai munkát, időtöltést és gyönyörűséget jelentett számára. 1728. március 24-én Mikes azt írta, hogy délutánonként a fejedelem fűrt, faragott, vagy a faesztergáján dolgozott. Szakálla sokszor tele volt faforgáccsal,⁶⁹ akkor is, amikor a karosszékét készítette, s karfájának alsó részét egy-egy mivesen kifaragott szőlőfürttel díszítette.⁷⁰

Mikes Kelemen levelei, mint a fentebbi példák is jól mutatják, gazdaságtörténeti, történeti-néprajzi forrásként is jól használhatók. Az erdélyi, a belső székelyföldi mindennapok és a törökországi, kis-ázsiai anyagi kultúra számos területén fontos összehasonlításokat, jelzéseket tett. Esetleg nem ismerte a jelenségeknek vagy a természet gazdasági-ökológiai adottságainak hátterét, a történeti gyökerét, az ázsiai termelési mód és a keleti munkamorál kérdéseit, de észrevételei, összehasonlításai, visszaemlékezései a hazaszeretetét, honvágyát mutatják a gazdasági újító szerepével együtt. Javaslatai, melyeket névleges nagynénjének írt, s melyek az erdélyi és a magyarországi gazdálkodók, nemesek figyelmét talán felkelthették volna, sokszor korát megelőző javaslatok voltak. A bécsi udvar gazdaságpolitikája még nem ért meg arra, hogy a feudalizmus béklyóival szemben az adófizetőt védje, a merkantilizmussal gazdasági újításokat vezettessen be, és felfigyeljen Mikes Kelemen javaslataira. Munkásságának gazdaságtörténeti értékelése más megvilágításba teszi, árnyalja a róla kialakított sematikus történeti-irodalomtörténeti képet, véleményyt.

ZSIGMOND CSOMA

AT THE CROSSROADS OF CULTURES – THE IMPORTANCE OF KELEMEN MIKES IN ECONOMIC HISTORY

The importance of Kelemen Mikes and the Mikes family in Hungarian historiography and literary history are well known, as opposed to their role in economic history. Transylvanian manors in the 17th and 18th history were not just dwellings but farmlands of the local nobility. In the final decades of independent Transylvania and in the early 18th century during the Rákóczi Uprising wine trade and, in areas conducive to vine-growing, viticulture was fairly widespread. This form of economic activity was definitive in the life of some families and might have paved the way for economic advancement. During his uprising Ferenc II Rákóczi paid special attention to quality vini- and viticulture, and a large part of his military expenditures

68 Rodostó 1723. XII. 19. MIKES 1794. 120.

69 Rodostó 1735. IV. 8. MIKES 1794. 361–362., Rodostó 1728. III. 24. Uo. 250.

70 A II. Rákóczi Ferenc készítette karosszék a szőlőfürtökkel megtekinthető a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán.

was financed by the trade in his own wine. It is not a coincidence that Kelemen Mikes also directed his attention to the study of vine-growing during his stay in Turkey. He described a viticulture of Asia Minor which displayed characteristics of both Mediterranean and East European wine culture and farming. Contemporary records of travellers and diplomats prove that Mikes was a keen observer whose reports contain data that are valuable for Hungarian researchers. The paper also presents the role wine played in both the everyday life and the diplomacy of the exiled prince.

The correspondence of Mikes, as the above examples show, can be used both as a source of economic history and ethnography. He made apt comparisons between the everyday life of inner Transylvania and the material culture of Asia Minor. He might not have known the economic, historical or ecological background for the phenomena he described, or the issues of Asian farming and Eastern work ethics, but his observations, comparisons and reminiscences show his patriotism and homesickness as well as his interest in innovation. His recommendations, written for his fictional aunt, were ahead of their time and could have drawn the attention of Hungarian and Transylvanian farmers and nobles. But even the economic policies of the Viennese court were not mature enough to protect taxpayers against feudal constraints or to implement innovations within the mercantilist framework. The evaluation of his role in economic history helps to reassess his schematic depiction by historiography and literary history.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

**AGRI-CULTURA.
A MAGYARÓVÁRI FŐHERCEGI URADALOM
PIACORIENTÁLT ÁTALAKÍTÁSA
AZ 1810–1820-AS ÉVEKBEN**

„Ha Alcsuth poesise a' gazdaságnak, M. Övár bizonyosan logicája”¹

A magyarországi arisztokrácia a 18. század középső harmadától építette ki nagybirtokgazdaságait. Piaci szempontból az ország nyugati és északi részén, illetve a Duna mentén elterülő uradalmak voltak különösen kedvező helyzetben. A század második felében a folyamatos konjunktúra a majorsági termelés fokozatos kiterjedését eredményezte, aminek hatására megindultak az első nagy tájálalakító – főleg lecsapolást célzó – vállalkozások. A francia háborúk konjunkturális időszakát az előző évtizedekben megerősödő uradalmak nyereséggel zárták: minden mezőgazdasági termék iránt nagy kereslet mutatkozott, s erejüknél fogva a paraszti gazdasághoz képest hatékonyabban tudták a piacra jutást megszervezni. A kiterjedt allodizáció korszerű szakismereteket kívánt meg, nem véletlen, hogy épp két feltörekvő nagybirtok – a keszthelyi és a magyaróvári – vált a hazai gazdasz képzés úttörőjévé. A 19. század első fele Magyaróváron is az uradalmi gazdaság weberi értelemben vett racionális, illetve kapitalista módon termelő, piacorientált nagybirtoküzemmé történő átalakításának az időszaka.² Az 1810-es évekig a magyaróvári uradalom sem különbözött az ország nagy kiterjedésű, külterjesen művelt birtokaitól. A napóleoni háborúk lezárultával körülbelül egy időben, Wittmann Antal főjósághoz tartozó reformjainak köszönhetően azonban gyors átalakulás kezdődött.³ A következőkben ezen átalakulási folyamatból alapvetően csak egy szegmensre, a juhtenyésztésre koncentrálni szeretném az 1810–1830 között végbement változásokat bemutatni.

A magyaróvári uradalom magját a Moson megye közepén elterülő Mosoni-síkság alkotta. A 147 ezer kataszteri hold (84 593,45 hektár) területű uradalom gazdasága Wittmann Antal színre lépéséig nem sokban különbözött a területén elhelyezkedő települések paraszti gazdaságaitól, a majorsági gazdálkodásnak csak a csírái voltak jelen. Az óriási, lakatlan puszták láttán a nyugatról érkező utazók csodálkoztak, hogy ez a vidék miért nincs jobban benépesítve, miért nincs a föld megművelve: a szántóművelés még az 1800-as évek elején is jobbára csak a falvak közvetlen határában volt jellemző. A határ többi részét legelőként hasznosították, vagy parlagon hagyták. Jóságait az uradalom a falvakéval együtt legeltette. Az urada-

1 CSANÁDY István: Töredék, utazási naplóból. *Magyar Gazda* 1841. 17. 259–267.

2 Az átalakulás gazdaságtörténeti és történeti szociológiai modelljére lásd TÓTH Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Budapest 1980. különösen 25–30.; VÁRI András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 1990. 1–2. 1–28.; CSITE András: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In *Gazdaságtörténeti tanulmányok* 1993. 82–84. (Zalai gyűjtemény 34.).

3 *Statistikai adatok a magyar-óvári főhercegi uradalom kezeléséről, nagyságáról, beosztásáról, üzeméről és termeléséről*. Magyaróvár 1905. 4.

lom központi területét képező Parndorfi-fennsík és a Mosoni-síkság, ahol a későbbi Wittmannshofot létrehozták, valódi pusztaság volt: „gyakran órákon keresztül nem látni sem egy falut, sem egy házat, sem egy fát, és az időről időre felbukkanó néhány kutat leszámítva, nincs semmi, ami megtörné a látkép egyhangúságát”.⁴ A félmegegyényi uradalom területéből mindössze 10 856 hold volt praedium, de az 1800-as évek fordulóján még ebből a területből is „a szántóföld csak néhány holdat tett ki, tulnyomó része sovány legelő volt, mely majdnem kizárólag juhokkal értékesítettett”.⁵

Wittmann színre lépése előtt szántóművelést gyakorlatilag nem folytattak, csak a majdani Wittmannshof területén próbáltak megművelni 200 holdat – kevés sikerrel. A szomszédos Farkaskutat bérbe adták. Ezenkívül csupán a jobbágyföldek közé ékelődő földeket műveltették meg robotmunkával, illetve azokat is bérbe adták.⁶ A gazdálkodás szinte kizárólag a juhok legeltetésére korlátozódott, a jószágok a hatalmas kiterjedésű pusztákon és a jobbágyokkal közösen használt legelőkön, valamint az úrbéres részek tarlóján kellő táplálékot találtak. 1812–1813-ban a juhokon kívül mindössze hat ló és ötven ökör volt az uradalomban.⁷ Istállózás hiányában ugyanakkor a trágyát nem tudták hasznosítani, igaz, nem is lett volna hol, hiszen szántóművelés sem folyt. A nyájakat a takarmány mennyiségétől függően hajtották egyik pusztáról a másikra, ezért a korábbi időszakokra nincs is pontos adat arra vonatkozóan, hogy az egyes birtoktesteknek mekkora volt az állatállománya. A juhok száma 12–18 ezer között váltakozott, de előfordult, hogy elérte a húszezret is. A jelentős ingadozás részben az eladásokra, részben pedig a nagyarányú elhullásra vezethető vissza. A század első évtizedéig a téli takarmány előteremtését saját kezelésben nem tudták megoldani. A szalmát a tizedből biztosították, ellenben a széna mázsáját (1 q = 56 kg) az uradalom 1,5–3 forint közötti áron vásárolta meg, majd szállította két-három órányi távolságból a juhászatokhoz. Az is előfordult nemegyszer, hogy amikor nem tudták a kellő mennyiségű téli takarmányt előteremteni, a nyájak egy részét Bélyllyére hajtották. A tavaszi–nyári időszakban ezenkívül az jelentett számottevő veszteséget, hogy a jobbára a falvak szélén található hodályokból a nyájakat először át kellett hajtani a szántóövezeten, s a jószágok csak ezután érthették el a legelőket. Ez napi többórás – s főleg nyáron kimerítő – utat jelentett.⁸

4 BURGER, Johann: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

5 RODICZKY Jenő: *Adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. A juhtenyésztés*. Magyaróvár 1880. 20.

6 BURGER 1833. 107.; SEIDL, Michael: *Bericht an die kais. königl. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königsreiche Böhmen über die Herrschaft Altenburg in Ungarn und die Herrschaft Seelowitz in Mähren*. Prag 1834. 5–7.

7 BURGER 1833. 94–95.; SEIDL 1834. 5–7.

8 WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (a továbbiakban: WITTMANN 1829a); WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte, IV–V*. 2. Aufl. Wien 1831 [1825]. 52.; BURGER 1833. 107.; SEIDL 1834. 7.

A NAGYBIRTOK MINT ÜZEM – WITTMANN PROGRAMJÁNAK MEGVALÓSÍTÁSA

Wittmann Antal 1814 tavaszán kezdte meg működését Magyaróváron.⁹ A háborús időszak vége és Wittmann színre lépése nem véletlen egybeesés, már az uradalom első monográfiusa is a napóleoni háborúk lezárultától számítja a mintagazdasággá válás kezdetét, amikor is „újra feltámadt a földművelés békés hivatása iránti vágy”.¹⁰ Wittmann az uradalom gazdaságának átalakításakor elsődleges feladatának azt tartotta, hogy lépésenként egy olyan nagybirtokot hozzon létre, ahol összhang uralkodik az egyes gazdasági ágak között. Olyan növekedési pályára kívánta állítani az uradalmat, ahol a fokozatos felerősödés időszakát követően a birtok erőforrásait a lehető legjobban kihasználják, biztosítva a legmagasabb elérhető jövedelmet. (Az uradalom történetét vizsgálva feltűnő, hogy nem vagy alig voltak bérletek, lehetőleg minden birtoktestet házi kezelésben igyekeztek művelni.) Mindezt Wittmann a realitások maximális figyelembevételével kívánta megvalósítani: tudta, hosszú távon csak a klimatikus és talajtani adottságokhoz igazodó gazdasági rendszer bevezetésével érhetnek el sikert. E józan „okszerűségnek” köszönhető, hogy nem erőltette doktriner módon a racionális gazdálkodás bevezetését: az uradalomban a sokféle vetésforgó mellett a későbbi évtizedekben is jelen voltak régebbi (például háromnyomásos), sőt akár a korban már elmaradottnak minősülő gazdálkodási formák is (például legeltető gazdaság).¹¹ A fő prioritást az képezte, hogy legyen kellő mennyiségű takarmány, állatállomány és trágya, ami nélkülözhetetlen a továbbfejlődéshez. A szemes terményről való gondoskodást azért is tarthatták másodlagos fontosságúnak, mert a kilenced és a bérbe vett tized révén ehhez kellő mértékben hozzájutottak, ide értve a szalmát is.¹²

Wittmann a mennyiségi fejlődés mellett legalább annyira fontosnak tartotta a minőség javítását és a hatékonyság fokozását is. A magyaróvári uradalomban így rövid időn belül számtalan, eltérő jellegű váltógazdaság keletkezett. Az olyan helyeken, ahol az uradalmi földek a jobbágyokéi közé vegyültek, továbbra is meghagyták a háromnyomásos gazdálkodást (például Mosonban, Rajkán és Zurányban [Zurndorf]). Egy kétnyomásos és egy egynyomásos gazdaság is működött, Tarcsán (Andau), illetve Szentandrásan (Sankt Andrä); ezek csak legelőként funkcionáltak (bloße Compascual-Hutweide), a szükséges szénát más majoroktól kapták.¹³ A másik végletet a tanintézet gazdasága jelentette, ahol az intézet növendékei egy harmincholdas, tízes vetésforgón gyakorolták a gazdálkodást, de részben ugyanezt a szerkezetet

9 Szeretném hangsúlyozni, hogy a magyaróvári uradalom felvirágoztatása Wittmann működésének csak az egyik szeletét tette ki. Ugyanilyen intenzitással felügyelte és gondozta a hasonló méretű és hasonló kihívásokat jelentő Baranya megyei bényei, a tescheni és a morvaországi seelowitz és a saybuschi, illetve Friedeck és Bestrin uradalmakat. BRETTL, Herbert: *Vom feudalistischen zum kapitalistischen Agrarsystem. Am Beispiel der Entwicklung der Kolonistendörfer in Raume Halbtunn.* Diplomarbeit – ÖNB. Universität Wien 1991. 43. Wittmann pályáját és gazdasági eszméit egy korábbi tanulmányomban ismertettem: „Lépcsőnkénti csendes haladás”. Wittmann Antal eszmevilága. In *Parasztok és Polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk. CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – POZSGAI Péter. Budapest 2008. 204–227.

10 HECKE, W. [Wenzel]: *Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landwirtschaftliche Lehranstalt daselbst.* Wien 1861. 113.

11 A kortársak közül már Seidl is hangsúlyozta, hogy nincs értelme úgy általában racionális gazdálkodásról beszélni, hanem mindenütt a viszonyokhoz és lehetőségekhez mérten kell a racionalitást, „okszerűséget” számon kérni: „Vielleicht nirgend anderswo wie hier, dringt sich dem Landwirth der Grundsatz auf, daß es kein absolut bestes Wirthschaftssystem gib, und daß jedes das rationelle seyn könne, wenn es an dem Platze ist, der ihm zukömmt.” SEIDL 1834. 10.

12 SEIDL 1834. 10.

13 WITTMANN 1829a 13.

honosították meg Farkaskúton és Wittmannshofban is. A két szélső típus között több átmeneti formát is találunk. Márialigeten tiszta rétgazdaságot alakítottak ki, Bordacson legelő- és rétgazdaságot. Wittmann a talajjavító módszereket Farkaskúton és Wittmannshofban kombinálta a tízes vetésforgót alkalmazó gazdasággal, illetve a legelő- és rétgazdasággal, s hasonlóan járt el Albertligeten is. Az általa kidolgozott ún. Renovationswirtschaftnak köszönhetően az utóbbi birtoktesten sikerült talán a leglátványosabb haladást elérnie.¹⁴ Az átalakítási munkálatokat Wittmann valamennyi esetben személyesen irányította.¹⁵

A 147 ezer kataszteri hold területű magyaróvári uradalomban az 1820-as évekre nem egészen 11 ezer holdat vontak majorsági művelés alá.

1. TÁBLÁZAT

A magyaróvári uradalom az 1820-as években, kataszteri holdban

Magyaróvár privilegizált mezőváros	7 000
uradalmi és nemesi birtok	12 000
beltelek	2 000
száraz és mocsaras rét	40 000
száraz legelő	32 000
mocsaras legelő	3 000
községi erdő	6 000
terméketlen terület, út, víz stb.	2 000
<i>Összesen</i>	<i>10 4000</i>
űrbéres terület	43 000
ebből ugar	14 000
művelés alatti	29 000
<i>az uradalom területe összesen</i>	<i>147 000</i>
<i>ebből uradalmi puszták</i>	
Albertliget (Albertsau)	600
Henriett és Károlyliget (Henriettenau és Karlsau)*	70
Hauptmannwiese, még nem áll művelés alatt	130
Bordacs	1 100
Márialiget (Marienau)	1 200
Wittmannshof	3 000
Farkaskút (Farkasbrunn)	1 300
Császárret (Kaiserwiese) és Hanság praedium	1 756
sovány erdők, ligetek	1 700
<i>Összesen</i>	<i>10 856</i>

Forrás: BURGER 1833. 93.

* Több szerző is Albertligethez számolja a szomszédos Henriett- és Károlyligetet, illetve az intézeti gazdaság 30 holdját, s ezáltal kap eredményként 700 holdat.

A nagyszabású átalakítási munkálatoknak rövid időn belül híre ment a birodalomban. Mint-hogy az 1956-os budapesti levéltári tűzben a Habsburg-család magyarországi ágának irat-anyaga legnagyobbbrészt megsemmisült, forrásaim a következőkben – Wittmann művein túl – jórészt az immár mintauradalommá lett magyaróvári gazdaságról megjelent beszámolók, is-

14 WITTMANN 1829a 14–15.; WITTMANN, Anton: *Eggyik fűrttye Denglätze Wittmann Antal ur mezőgazdasági munkáinak*. Magyaróvár 1838. 46–47.

15 SCHREIBTAFEL: Die Herrschaft Ungarisch-Altenburg. Aus der Schreibtafel eines Reisenden. *Oekonomieische Neuigkeiten und Verhandlungen* 1818. 40. (July) 315.

mertetések. Valamennyi írás közös jellemzője az itt látottak feletti őszinte ámulat és nagyrabecsülés, ugyanakkor minden esetben tárgyszerű, adatolt leírásokkal van dolgunk.¹⁶

A juhtenyésztés

Az első lépések egyike a korszerű nagybirtoküzem megteremtéséhez vezető úton az egybefüggő birtoktestek létrehozása volt (vö. Koppelwirtschaft).¹⁷ A számtalan széttörédezett, a paraszti földek közé vegyülő földdarabokból önkéntes megállapodáson alapuló cserével és vásárlással rövid időn belül több hatalmas birtoktestet hoztak létre (ezek a forrásokban különféle neveken szerepelnek, mint pusztá, major, Praedium vagy Prädium, Prädio, Landgut), melyek szigetként emelkedtek ki környezetükből.¹⁸ Wittmann mind a minőségben, mind a méretben kompromisszumkész volt, az egyedüli cél az egységes birtoktestek kialakítása volt, melyek a legkevesebb idővesztéssel művelhetők meg.¹⁹ Ezek Wittmann definíciója alapján a hagyományos majorságoktól abban különböztek, hogy a robotmunkát lehetőleg teljesen nélkülözték, s csak napszámosokat alkalmaztak.²⁰ Ezt követően már adott volt a terep a takarmánytermesztés, s ezáltal a gyapjútermelés fejlesztéséhez.

A juhtenyésztés terén az uradalom céljai és lehetőségei összhangban voltak az országos trendekkel. Felfutásában nagy szerepet játszott, hogy a merkantilista gazdaságpolitikát folytató II. József 1784-ben megtiltotta az idegen szövetek behozatálát, ami felértékelte a juhtartást, s ezen keresztül a legelőket. A Napóleon-féle kontinentális zárlat szintén kedvezett a helyi gazdaság erősödésének, a francia háborúk kiváltotta gazdasági konjunktúra következtében pedig még a szélesebb néprétegek is megengedhették maguknak az igényesebb fogyasztás luxusát: a korábbi lenvászon helyett mindinkább teret nyert a gyapjúviselet. Az 1820-as évek alacsony gabonaárai ismét a gyapjútermelés kiterjesztésének kedveztek. Számos helyen még a köznép körében is elterjedt a nemes juh. A kimagasló tenyésztői eredményeket azonnal pénzre válthatták, így a magyar nagybirtokos arisztokráciára oly jellemző presztízsszempon-
tokon túl ez esetben a piacképes, minőségi nagyüzemi gyapjútermelés megteremtése volt az elsődleges cél.²¹ A magyaróvári uradalom állatállományának szerkezete jól demonstrálja a gyapjúkonjunktúra jelentőségét a reformkorban.

16 Lásd például V. S. R.: *Bemerkungen auf einer Reise von Kopstan nach Halbthurn in Ungarn* 1816. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* 1817. 21. (Ápril) 165.; SCHREIBTAFEL 1818. 315.; BURGER 1833. 90.; SEIDL 1834. 2.

17 Thaer hatására e tekintetben lásd BARTA János, ifj. – OROSZ István: Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. *Agrártörténeti Szemle* 1979. 365–366.

18 WITTMANN 1831 [1825]. 26–27. „Prädium nennt man in Ungarn einen geschlossenen adelichen Grund, der von allen Dienstbarkeiten und Weide-Servituten befreit ist.” SEIDL 1834. 7.

19 „Man mußte durch freywillige Uebereinkunft die Austauschung bewirken.” SCHREIBTAFEL 1818. 314.

20 A praediumok: „geschlossene, von allen Dienstbarkeiten freye Wirtschaftskörper” WITTMANN 1829a 15. Wittmann munkáiban a robot intézményével szembeni idegenkedés többször visszaköszön. Használatát csak akkor javasolja, ha a birtokos saját napszámosaival nem tudná jobban elvégezni az adott feladatot. Wittmann robotellenességéről lásd WITTMANN, Anton: *Landwirtschaftliche Hefte VII. Sorge für hinlängliches Futter*. 2. Aufl. Wien 1833. 85.; WITTMANN 1838. VII.; BREITL 1991. 63.

21 A juhtenyésztés kérdéséhez, adatokkal a magyaróvári uradalomhoz is lásd GALGÓCZY Károly: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticaja*. Pest 1855. 339–340.; SEIDL 1834. 38.; RODICZKY 1880. 22.; CSAPLOVICS, Johann: *Bemerkungen über die Schafzucht und Behandlung der Wolle in Ungern, zunächst in mercantilischer Hinsicht, I–II. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* 1837. 3. különösen 23.

2. TÁBLÁZAT

*Az állatállomány szerkezetének változása
a magyaróvári uradalomban 1812 és 1873 között*

	Ló	Marha	Juh
1812–1813	6	50	15 000
1832–1833	30	400	42 000
1872–1873	490	3 444	5 128

Forrás: BURGER 1833. 94–95.; SEIDL 1834. 5., 7., 36.; RODICZKY 1880. 21., 24–25.

A csúcsidőszak 1830 és 1840 közöttre tehető, amikor 35–40 ezer juhot legeltettek az uradalom pusztáin. A gyapjúkonjunktúra alábbhagyásával, illetve más, jövedelmezőbb tevékenységek megjelenésével a juhtenyésztés a század második felében teljesen megszűnt.²²

Wittmann működése egybeesett a gyapjúkonjunktúra időszakával, jóllehet e téren reformjainak voltak előzményei. Az országban a magyaróvári uradalomban honosították meg elsőként a merinó fajtát.²³ Az uradalom már 1800 körül elkezdte a spontán tenyésztést, ekkoriban körülbelül 18–20 ezer darabból állt az állomány – igaz, jórészt nem nemes fajú juhok. A fajtaváltás fázisai, a tenyésztés folyamata a különböző kortárs leírások és Wittmann művei alapján jól rekonstruálható, bár az egyes források a dátumok és mennyiségek tekintetében nem minden esetben fedik egymást.

A minőségi juhászat kialakításának kezdőpontja 1802-re tehető, amikor Albert herceg a császártól a Spanyolországból érkezett, s Mannersdorfbán nevelt merinó nyájából, a kor nyelven: „selyem juhokból” 15 jérkét és 15 kost kapott ajándékba, „mellyek ez idő óta [1821-ig] tisztán, öszve elegyítlenül tartatván 1600-nyi selyem szőrű főkát [falkát, azaz nyáját] szaporítottanak”.²⁴

Wittmann hivatala elfoglalását követően nagy hangsúlyt fektetett az átgondolt tenyésztés, a tudatos keresztezés feltételeinek megteremtésére. Negretti és electoral jellegű kosokból „mestiznyáját” hozott létre, melyben 1823-ra már négyezer juh legelt.²⁵ A fejlesztés nem állt meg, újabb és újabb szállítmányokkal egészítették ki a már meglevő állományt.

„1816-ban más 400.nyi darabból álló főka hajtatott bé Franciaországól”, melyet Bordacsra telepítettek.²⁶ „1817-ben nagy költséggel, ámbár bizonytalan reménység’ fejébe, egy hiteles Juhezmérő küldetett ki, hogy egyenesen Spanyolországból, rendkívül való utakon eredeti juhokat szerezni igyekezzék; ki olly szerencsés volt, hogy eme Selyemjuhok’ honnyában 200. merinos juhokat a’ Leon tartománybeli fajtából válogathatott, mellyeket kevés idő múlva a’

22 A juhállomány növekedésének ütemére lásd RODICZKY 1880. 22–24.

23 A juhok korabeli osztályozására lásd PABST, H[enrik] W[ilhelm]: *A mezőgazdaság tankönyve II/1. A mezőgazdasági háziállat-tenyésztés*. Ford. LÖNYAI Gábor. Pest 1853. 107–114.

24 Y: A Magyar Óvári Gazdaságot tanító Intézet, 's ennek a' Juh-tenyésztés eránt közlött tapasztalásai. *Tudományos Gyűjtemény* 1821. 1. 52. Vö. C. W.: Schafzucht. Ihr Zustand auf der Herrschaft Ungarisch-Altenburg. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* 1819. 57. (September) 449. Rodiczky csak ezer darabos szaporulatot említ (RODICZKY 1880. 21.). Mikoletzky szerint a magyaróvári juhászatot még Lotharingiai Ferenc hozta létre, s 1764-ben már 15 ezer juhot számlált. MIKOLETZKY, Hanns Leo: *Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung des Habsburgisch-Lotharingischen Familienvermögens*. Wien 1961. 37.

25 RODICZKY 1880. 22–23.

26 Y 1821. 52; C. W. 1819. 450.

Pireneusi havasok' napkeleti dombjain ált-is vett, és haza hozott."²⁷ E juhok is Bordacsra kerültek.²⁸ „1818-ban azon uttal móddal ugyan azon fajtából 727. darabok hajtattak ki. Mind a' két foka a' Henriett szigeti (Henrietten-Au) nevű majorban, mindjárt Óvár mellett, telepítetett le. Különböztető jegyök az általlyában egyenlő, rendkívül-finom, 's egyszersmind tömött szőr, és az igen szép, köpczös termet."²⁹ „Ehhez járultak 1819-ben még 300. darabok, melyeket ő Fölsége, a' Saxoniai Király, ajándékozott a' Magyar Óvári Intézetnek; melyek Electoralis Juhoknak neveztetnek, hosszabbak 's erősebbek a' Spanyol országból nem régen érkezetteknel; de nincs fodros tokájok; gyapjok igen finom."³⁰ 1822-ben az uradalom a farkaskúti puszta 70 darab segoviai fajtájú anyát és 44 darab kost hozatott. „A kik ezen szállít-mányt szemmel látták, szakértő utazók egy hangulag állítják, hogy e volt ezen időben a Magyarországra került juhok közt a legszebb sereg, mely szépségével és finomságával a szemlélőknek a legnemesebb juhról alkotott képzeletét megaladta."³¹

Az eredeti spanyol juhokból létrehozott törzsnyjákat Bordacson és Farkaskúton tartották. Bordacsra kerültek a leoni és escurial fajták, Farkaskútra pedig a negrettiék. Az utóbbiakat mannersdorfi fajtájúnak is hívták, „szép formájú testök, fodros szőrű nyakok, 's hosszú, sűrű, gazdag gyapjok által különböztetnek meg”.³² Szintén Bordacsra kerültek az 1816-os franciaországi transzporttal érkezettek, melyeket a spanyol juhoktól elkülönítve tartottak, s melyek létszáma 1821-re körülbelül ezer darabra növekedett. „Különossége a' jó testalkotás, 's az igen finom gyapju.”³³ A Féltoronyban tartott, ún. electorál nyáj eleinte csak kétszáz darabot számlált, de az állomány gyorsan növekedett, s jórészt Márialigetre helyezték át.³⁴ A nyájukat azért tartották külön, mert azt gondolták, ezáltal a tenyésztő „általok idővel minden nyájait megneemesítheti, 's a' vizsgálódóknak alkalmatosságot nyújt az eredeti selyem juhok' esméretére, 's megkülönböztetésére”.³⁵

A juhtenyésztés körülményeinek átalakítása 1818-ban kezdődött. Fő forrásunk ez esetben is Wittmann, aki a juhtenyésztésről írott munkájában részletesen beszámol töprengéseiről, kísérleteiről, az egyes telephelyek kialakításának mikéntjéről, a háttérben meghúzódó okokról. 1831-ben megjelent írásában a tizenkét évvel korábbi, azaz a „reform előtti” állapotokat veti össze a harmincas évekbeliékel.

A reform előtti időkben a szakszerű tenyésztést leginkább az akadályozta, hogy az épületek kedvezőtlen helyeken és célszerűtlenül hozták létre. A juhállomány megaladta az épületek befogadóképességét. Több juhászatban télen is a szabad ég alatt tartották az állatokat, amit azok megsínylettek, de a legsúlyosabb probléma a juhászatok nem megfelelő kialakítása volt. Ideálisnak azt tartották, ha a falu és az uradalom jószágai külön legelnek, ám az uradalmi épületek és pajták mégis a falvak közelében, egyúttal a pusztá szélén helyezkedtek el.

27 Y 1821. 52.

28 WITTMANN 1831 [1825]. 43–45.

29 Y 1821. 52. A felsorolt ismertetőjegyek az eredeti merinó tulajdonságok.

30 Y 1821. 53. Rodiczky e szállítmánnyal összefüggésben írja, hogy 1817 körül (ami éppen lehetett 1819 is) a szász királytól egy kos és három jerke érkezett, továbbá Altstadtból és Lohmenből egy-egy kost és három-három anyát kaptak. RODICZKY 1880. 20–23.

31 GALGÓCZY 1855. 313.

32 Y 1821. 52.

33 Y 1821. 52. Rodiczkynál a franciaországi, ún. rambouillet-i juhok telephelye a mosoni praedium volt, míg egy másik forrás egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy „a' Bordacsi mezőn (Sachsenfeld); Mosony mellett szállítattott meg”. RODICZKY 1880. 20–23.; Y 1821. 52.

34 RODICZKY 1880. 20–23.

35 Y 1821. 53.

A hodályok körül nem volt elég tisztaság, fény és tér, kevés volt a kapu a juhok ki- és behajtásához. A nyájak áttekinthetetlenül nagyra duzzadtak, s ezért a fertőzésekkel szemben is kevésbé voltak ellenállóak. A hodályok telepítésekor elsősorban azt tartották szem előtt, hogy minél közelebb legyenek a tizedet adó földek és pajták. Egy másik szempont az volt, hogy a szalmát a legrövidebb úton szállíthassák a hodályokig.³⁶

Mivel a hodályok általában a falvak szélén helyezkedtek el, a juhok ártterelése a legelő egyik vagy másik felére gyakran órákba tellett. Ráadásul ritkán fordult elő, hogy egy nagy falu határának egyik felén csak szántó, a másik felén pedig csak legelő lett volna. A kevésbé végiggondolt telephelyválasztás miatt a juhoknak naponta át kellett vonulniuk a szántókon, a gyakran saras és tócsás utakon, s közben erősen kimerültek. Amikor végre megérkeztek a legelőre, ott nemegyszer újabb, hőség vagy vihar okozta szenvedés várt rájuk (napszúrás, vakság a portól). A kimerült jószágokat könnyebben támadták meg a betegségek (rüh, kergekór, körömfájás, mételey), melyekben sok el is pusztult. A pásztorok mégis gyakran rákényszerültek, hogy továbbhajtsák a nyájakat, mert a legeltetés hónapjaiban sokszor voltak kedvezőtlenek a körülmények (kiégett vagy ritka fű, meleg vagy tartós eső). Utóbbi esetben a juhok átnedvesedve, elfáradva érkeztek a legelőre, és vizes, illetve az egészségükre ártalmas takarmányt ettek. Szeles, poros időben megszomjaztak, és hazahajtásnál rohantak a pocsolyákhoz, hogy végre ihassanak. Nyáron ettől könnyen tüdőgyulladást kaptak, tavasszal és ősszel mételey, vízkórt és vérhast. Az évi elhullási ráta akár a 15–20 százalékot is elérte, ilyenkor a gypájú is silány lett. A bárányok voltak a legkiszolgáltatottabbak, főleg, ha anyjukkal együtt – egy szolga napszámát megspórolva – hajtották ki őket, nem pedig külön. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a juhászatok egy része teljesen elnyomorodott és elsatnyult.³⁷

Érthető, ha Wittmann szerette volna e kedvezőtlen körülményeket mihamarabb kiküszöbölni, már csak azért is, mert nélkülük nem volt értelme import törzsnyajak telepítésének. A betegségekre, nedvességre, hidegre érzékeny „űri” juhok megfelelő ellátást kívántak, ami az egész uradalom gazdálkodásának és munkaszervezetének átalakítását tette szükségessé. A cél az volt, hogy a már a húszas évek elején 40 ezer darabot számláló állomány részére akkor is legyen elegendő takarmány, ha egész évben istállóban tartják őket. Az 1818 után kialakított új rendszerben a juhokat csak olyan helyre hajtották hőség idején, ahol árnyékot kaphattak, vagy csak akkor hajtották, ha hazafelé tartottak.³⁸ Wittmann úgy vélekedett, hogy minél inkább sikerül az egyes csoportokat elkülönítve legeltetni, annál jobb. A bárányokat egy-éves korukig lehetőleg az istálló közelében kell hagyni, így kevésbé merülnek ki,³⁹ ritkábban lesznek betegek, és jó tenyészállatokká válnak. A legideálisabbnak mégis azt tartotta, ha a bárányokat egyéves korukig egyáltalán nem engedik ki az istállóból, s kizárólag száraz- és zöldtakarmányon élnek, mert csak így erősödnek meg, s maradnak később is egészségesek, ellenállóak a kergekórral szemben. Tapasztalatai szerint később ezen állatoknak a gypája is bőségebb lesz.⁴⁰

A szálláshelyek kialakítása, a takarmánytermelés megindítása a juhtenyésztésen jócskán túlmutató vállalkozásokat gerjesztett: a Lajta mellett, Márialigetnél megalkotott rétöntöző rendszer – mint látni fogjuk – a birodalomban is egyedülálló vállalkozás volt.

Arról, hogy a spanyol juhok istállózása és takarmányozása jótékonyan hat azok életkilátásaira és gypájuk minőségére, nem rendelkeztek semmiféle előzetes ismerettel. Wittmann ma-

36 WITTMANN 1831 [1825]. 30–31.; SEIDL 1834. 36–37.

37 WITTMANN 1831 [1825]. 32–33.

38 WITTMANN 1831 [1825]. 33–34.

39 Kihajtáskor, míg a felnőtt birkák lépegetnek, a bárányoknak végig szaladniuk kell, s közben alig legelnek, ami pedig jut nekik, azt a többi állat már elszennyezte (WITTMANN 1831 [1825]. 39.).

40 WITTMANN 1831 [1825]. 38–39.

ga kísérletezte ki azokat a metódusokat, melyek mentén tartásuk körülményeit kialakították. Első lépésben próbaképpen háromszáz bárányt, kost, ürüt, jerkét tartottak istállóban, melyek csak szalma-széna keveréket kaptak – „szerencsés előmenetellel”. Egyik sem kergült meg, és „olly kövérek is lettek, mintha mézszárszékre hizlaltattak volna”.⁴¹ A tanulság tehát az volt, hogy a spanyol juhokat jobb istállóban tartani, ahol nem éri őket eső, és nem juthatnak nedves zöldtakarmányhoz. Az istállózással további előnyök is jártak: a juhok trágyája megmaradt; a legelés során nem kaptak el fertőzéseket; nem kaptak hőgutát; tisztábbak maradtak, illetve nem lopták el őket. („A’ Juhok a’ Zsiványok’ rabló körmeitől, és a’ cselédek álnok meszterkedéseitől jobban megőriztethetnek.”)⁴²

Az istállóban tartott juhok körében sokkal kisebb volt a halandóság, ezért nem bizonyultak igaznak azok az érvek, melyek szerint a legeltetés olcsóbb („semmibe se tellik”). Legeltetés mellett az eredeti létszám tíz év alatt „megemésztetik”, így a veszteség magának a nyájnak az ára. Más megközelítésben: ha a legelőnek használt területen szántóművelés folyik, az sokkal jövedelmezőbb, „mellynek ára e’ szerint fölálodoztatik”. Az istállózással összegyűjtött trágya révén azonban a szántóföldi termelés jövedelmezősége is megugrik, s ez a plusz nyereség fedezi az istállózó tartás költségeit. A konklúzió: „Szerencsés tehát az a’ Gazda, ki se-lyem juhait istállóban tarthattya!”⁴³

Kitekintésképpen érdemes azzal is megismerkednünk, hogy milyen takarmányozási kísérleteket folytattak. Abból a tényből indultak ki, hogy a takarmányon tartott jóságok sokkal jobban hasznosítják a táplálékot, ha csak frisset és lehetőleg felaprítva kapnak, miként az is fontos, hogy az etetés mindig ugyanabban az időben történjen, mert „etetésök’ idejét elhibázhatatlanul tudják”.⁴⁴ Az intézeti kísérletek alapján az istállóban tartott juhok számára célszerű takarmánynak bizonyult a burgonya (felaprítva, „s leginkább moslékká csináltatva”), a száraz lóhere és bükköny, a vágott széna, a felszecskaázott árpa- és zabszalma, a tiszta vagy kevert zab, a szálas, illetve felszecskaázott szalma-széna keverék. Mivel a burgonya és a zöldtakarmányok elég költségesek voltak, az uradalom a kezdeti években a kevés zabbal kevert széna-szalma keveréket választotta takarmányként.⁴⁵

Az állatorvosi ismeretek abban az időben jobbra csak tapasztalatokon és hiedelmeken alapultak. A himlőoltás megjelenése és gyors elterjedése az állatgyógyászatban is új korszakot jelentett. Igaz, az oltás hatásmechanizmusával nem voltak, nem lehettek tisztában,⁴⁶ a gyakorlatban az a legtöbbször mégis eredményesnek bizonyult. E téren első kísérleteit Wittmann 1804 körül kezdte meg. Kezdetben az embereknel alkalmazott, tehénhimlőből kinyert oltóanyaggal próbálkozott, de rájött, hatásosabb, ha magából a juhhimlőből előállítottat használ („mit Materie von gutartigen Schafblattern”).⁴⁷ Ha hihetünk Wittmann-nak, akkor ő volt az első, aki juhokat himlő ellen oltott.⁴⁸ A magyaróvári uradalomban 1820 körül évente

41 Y 1821. 54.

42 Y 1821. 54.

43 Y 1821. 55–56.

44 Y 1821. 58–59.

45 Y 1821. 56. A bárányok és a nagyobb jóságok takarmányozását lásd uo. 57.

46 „Az oltó a’ szél ellen fordúlyon, és úgy tartsa maga előtt a’ beoltandó juhót: mivel a’ szél könnyen kifújhatná a’ himlő matériáját.” Y 1821. 62.

47 WITTMANN, Anton: Erfahrungen über die Schafpocken-Impfung auf den Herzoglich Albrecht’schen Schäfereyen. In *Verhandlungen der kaiserlich-königlichen Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien* II. 2. Wien 1821. 113.

48 „Vielleicht war ich der erste, welcher Versuche mit der Blatter-Impfung bey Schafen gemacht hat.” WITTMANN 1821. 112.

hozzávetőleg 10-12 ezer juhot oltottak be.⁴⁹ Wittmann elvárta, hogy valamennyi gazdatiszt, juhász és cseléd a kellő higiénés igényességgel el tudja végezni e műveletet. A szabályok betartása esetén az állomány gyakorlatilag veszteség nélkül esett túl az oltáson.⁵⁰

Az állathigiénének nemcsak a jószágok egészségének, hanem a gyapjú minőségének megőrzése szempontjából is nagy jelentősége volt. Hagyományosan a gyapjú nyírás előtti tisztítására az ún. buktatást alkalmazták: a juhokat egy körülbelül két ölnyi – majd’ négy méter – magas emelvényről folyóvízbe – a magyaróvári uradalomban a Lajtába – ugratták, amit kétszer-háromszor megismételtek. A vízbe csapódás által a gyapjúból kivált a kosz egy része. Az eljárás mégsem volt elég hatékony, mert a gyapjúzsír eközben lecsapódott a szőrszálak tövére és a bőrré, ennek eltávolítása pedig nehéz volt. Wittmann újítása nyomán a Lajta egy elkerített részén a juhokat két ember a lábuknál fogva vízbe merítette, ezáltal gyapjukat mintegy átöblítették, majd elengedték és egy lentebbi részre úsztatták őket.⁵¹ Két ilyen „mosodát” alakítottak ki, egyet Máriaaligetén, egyet Magyaróváron.⁵²

A juhászatok elhelyezésénél a meglevő adottságok, a célszerűség és a biztonság összhangjára törekedtek. Az 1810-es évek derekán az uradalom 12 településén működött juhászat (Mosonban, Szolnokon, Szentjánoson, Tarcsán [Andau], Szentandrásen [Sankt Andrä], Farkaskúton, Wittmannshofban, Zurányban [Zurndorf], Miklósfalun [Nickelsdorf], Hegyeshalomban a Lajtán innen és a Lajtán túl is, Németjárfaluban [Deutsch-Jahrndorf] és Rajkán). Tizenkét év alatt a juhászatok száma 13-ról 22-re, a hodályok száma 29-cel, a szükséghodályoké, cserényeké (Notschupfe) 7-tel nőtt.⁵³

Az átalakítások során, az új épületek építésekor egyedül a „célszerűséget, a kényelmet, tisztaságot és a jószágok egészségét vették tekintetbe”.⁵⁴ Az istállóknak nem volt padlásuk, így építésük nemcsak olcsóbb volt, de az állatok kipárolgása sem szennyezte a takarmányt. Az oszlopokon álló épületek nád-, illetve zsúpfedelet kaptak, ami szintén hozzájárult olcsóságukhoz (hodályonként 2000 bécsi értékű forint).⁵⁵ A jól szellőző épület védte az állatok egészségét is, nyáron hűvösséget, télen kellő meleget biztosított. Ugyanakkor mivel az istállók kisebbek voltak a szokottnál, a gyapjú ezekben nem sárgult be annyira, és egy esetleges tűz is kevesebb kárt okozott.⁵⁶ A kisebb állomány lehetővé tette, hogy egy hodályt (250 anya- vagy 500 meddő juh, illetve bárány) egy juhász felügyeljen, míg ezer anyajuhra egy számadó juhász (Meisterknecht) és három bojtár (Knechte) jutott.⁵⁷ A pajtákát nem látták el oldalfallal, így azokat inkább tekinthetjük oszlopokon nyugvó színeknek. Egy 1000 mázsát befogadó pajta költsége így csak 100 bécsi értékű forintot számlált.⁵⁸

49 WITTMANN 1821. 115.; Y 1821. 61–62.

50 WITTMANN 1821. 115–116.

51 Y 1821. 67. Ugyanezen eljárást írja le konkrét helyszín megjelölése nélkül, de gyaníthatóan a magyaróvári uradalomban (is) nyert tapasztalatok alapján p**y: A ’juhok’ úsztatása ’s nyírése, a’ mint ez Sziléziában, és nem rég időtől fogva Magyar-Országban is szokásban vagyon, némely nevezetesebb, és különös nemességű juhnyájaknál. *Mezei Gazdák’ Barátja* III. darab – 11. (1829. február 5.) 161–169.

52 HECKE 1861. 177.

53 WITTMANN 1831 [1825]. 30. A szükséghodályokat, cserényeket kint a legelőkön emelték, hogy vihar esetén gyorsan szárazra hajthassák a jószágokat. SEIDL 1834. 43.

54 SEIDL 1834. 39.

55 A magyaróvári istállózás költségei így harmadannyiak, mint Csehországban (SEIDL 1834. 42).

56 SEIDL 1834. 39–41.

57 BURGER 1833. 115–117.; SEIDL 1834. 41.

58 SEIDL 1834. 43.

Juhászatok – birtoktestek

Márialiget (Marienau)

Mint láttuk, beiktatása után Wittmann elsődleges célja az volt, hogy növekedési pályára állítsa az uradalom gazdaságát, ezen belül is különösen a minőségi gyapjútermelést. Mindez megkívánta az állatok kiegyensúlyozott ellátását, hogy egész évre úgy biztosítsák a takarmányt, mintha a juhokat folyamatosan akolban tartanák, továbbá, hogy a lehető legkisebb ráfordítással állítsák elő a lehető legtöbb jó minőségű szénát.⁵⁹ Az uradalom saját kezelésű rétjeiről betakarított széna nem fedezte a szükségleteket, ezért télre 40–50 ezer mázsányit vásárolni kellett, amire hozzávetőleg évi 80–130 ezer bécsi értékű forintot áldoztak. A megyében a kaszálási lehetőségek egyenetlenek voltak, nyáron a rétek csak a vizek közelében maradtak frissek. (A lecsapolások megindulása előtt a rendelkezésre álló rétterület nem volt túl jelentős, és a minősége sem volt megbízható.) A tartósan jó minőségű és az uradalom sokszorosára növekedett jóságállománya számára elegendő széna előállítás, a téli takarmány kiegyensúlyozott biztosítása megkívánta a nagyüzemi keretek között működő, öntözéses rétgazdálkodás megteremtését. A szükséges mennyiség előállítása egy olyan, hozzávetőleg 1000 holdas területet feltételezett, amelyen egy jelentékenyebb patak is fellelhető.⁶⁰

Márialiget a bécsi országút mentén, Hegyeshalom felett, a Lajta két oldalán terült el. Az itt most nem részletezett albertligeti reformok mellett talán itt érvényesült a gyakorlatban leginkább, amit Wittmann a beruházások kapcsán a kis lépések fontosságáról írt. Amennyiben ugyanis évente csak 100 holdat tennének öntözhetővé a Lajta vizével, és a terület az első évben csak 20 mázsa szénát teremne holdanként, ez összesen már akkor is 2 ezer, majd a második évben 3 ezer mázsát jelentene, a következőkben pedig akár a holdankénti 50 mázsára is emelkedhet a hozam. Azaz fokozatosan kitermeli az induláshoz és a beruházás folytatásához szükséges tőkét.⁶¹

Az 1200 kataszteri holdas Márialigeten Wittmann tervei alapján 1814-től ún. lombard rendszerű öntözéses rétgazdálkodást alakítottak ki.⁶² A birtokon, ahol a két *electoralis* juhászati mellett még hatvan szarvasmarha is megfér, a mesterséges rétek mellett volt még szarvasmarha- és juhistálló, vadászház, malom, faiskola, halastó. További 200 holdon gabonát termesztettek.⁶³

Az átalakítás után az azelőtt jórészt kopár legelő értéke legalább megtízszereződött.⁶⁴ Wittmann – Burger elmondása szerint – a birtok értékét 1 millió váltóforintra, azaz 400 ezer konvenciósi értékű forintra becsülte, ami – maradvá utóbbi értéknél – holdanként 333 forint értéket jelentett. A terület a költségek levonása után nettó 37 bécsi mázsa szénát termelt évente, amelynek előállítása mázsánként mindössze 27 krajcárba került. Az ültetett, s időközben megnőtt fák értékét 30 ezer forintra tették (holdanként 30 fával és 1 forint értékkel számolva).⁶⁵

59 WITTMANN, Anton: *Landwirtschaftliche Hefte VII–VIII. Sorge für hinlängliches Futter. Fortsetzung*. 2. Aufl. Wien 1840 [1829]. továbbá SEIDL 1834. 24.

60 BURGER 1833. 98., 105.

61 BURGER 1833. 96–97., 105–106.

62 A terület kiterjedésére forrásainkban több, eltérő adatot találunk: a magát Y-ként jegyző szerző 1600 holdat, Hecke 1756 holdat ad meg, amiből 600 hold természetes rét volt a Lajta mentén. Y 1821. 53.; HECKE 1861. 159. Korizmic, Burger és Seidl, illetve a legilletékesebbnek elfogadott Wittmann 1200 kataszteri holdat ír. KORIZMICS László: *Levelek a' réöntözés érdekében*. Buda 1845. 57.; BURGER 1833. 101.; SEIDL 1834. 21.; WITTMANN 1829a 15.

63 SEIDL 1834. 7., 23–24.

64 KORIZMICS 1845. 57.

65 BURGER 1833. 106.

A Lajta két oldalán fekvő Márialigetet három nagy részre osztották. Az első, ún. angol részen „a’ csatornák ’s utak kanyarogva mennek”, míg a francia részen „négyzöget képeznek”. A harmadik volt a lombard rész, „hol az egyenes menetelű csatornák partjai olasz nyárfa, körte szilvafa és szőlő – ültetésekkel díszelnek”. E három elkülönülő terület összesen kilenc nagy táblára oszlott, mely nagy táblák további, 6–7 kataszteri holdas táblákra tagolódtak.⁶⁶ A domborzati viszonyok függvényében a három területen háromféle öntözőrendszert építettek ki, a lehető legpraktikusabb formában: „egyszerű árasztás, – lombárdiai öntözés egyszerű sima területekkel, – és a mesterséges csergetés domboruan terepelt ágyakkal” – emlékezik vissza Galgóczy, aki fiatal gazdászként személyesen is látta a létesítményt.⁶⁷ A víz egyrészt a Lajtából, másrészt a Vármegyeecsatornából érkezett a magasabb részekről a lapályosabbakra (amennyiben szükséges volt, mesterséges töltések segítségével). Emellett voltak még az ún. öntöző-, illetve vízelvezető csatornák, az utóbbiakon vezették vissza a felesleges vizet a Lajtába, vagy a Rét-árok-csatornába (Wiesgraben). Csanády István útinaplójában csodálkozva írja, hogy „[d]rága, kirakott csatornákat, nagy vízosztó ’s vízfogó- épületeket képzeltem, ’s mit láttam ezek helyett? csekély költségbe került árkokat”.⁶⁸ A víz szabályozására öt darab, 3–12 láb széles és 4,5–5 láb mélységű zsilipet iktattak be. A főcsatorna hossza 720 öl volt.⁶⁹

A rétöntözés lényege abban állt, hogy tavasszal és ősszel nyolc–tíz napra elárasztották a rétet, majd egy kéthetes szünetet követően még négy–öt nap hosszan ismét vizet engedtek rá. Az évi kétszeri főöntözést követően a rétet már csak nedvesen tartották.⁷⁰ Az öntözésnek köszönhetően annyi széna termett, hogy „[i]gy a’ rét háromszor is kaszáltathatik; szénát olly bőven terem, hogy 30,000 juh, és mintegy 80 Helvetiai teheneknek tartására nem tsak elegendő, hanem fölösleges is”.⁷¹ A Wittmann által tervezetthez képest később a kilencedik táblán bizonyos Karlbrunner tervei alapján egy más rendszerű csatornát is kialakítottak, amivel az addigi, holdankénti 30 mázsza szénatermést 110 mázsára tudták növelni.⁷² A birtok a gazdasági tanintézet diákjai számára is jól hasznosult, mert az öntözést a gyakorlatban tudták tanulmányozni.⁷³ Az itt termett szénát kisebb részben a helyi juhászat és tehenészet használta fel (1830 körül kilenc istállóval), nagyjából pedig azon juhászokat kapták, melyek nyaranta a közlegelőkön és a jobbágyok ugaron hagyott földjein legeltettek.⁷⁴

Bordacs

Bordacs a Mosonból Győrbe tartó országút mentén, a mai Istvánpuszta területén feküdt, a Mosoni-Duna nagy kanyarulatában, körülbelül egy órányira Mosontól. Az 1100 holdas pusztát az 1810-es évekig csak kaszálóként hasznosították.⁷⁵

66 Y 1824. 43., vö. még SEIDL 1834. 23. A létesítmények mérnöki leírását lásd WITTMANN 1840 [1829]. 72–80.

67 *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e célra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására.* Szerk. GALGÓCZY Károly. Budapest 1879. 75.

68 CSANÁDY 1841. 263. A létesítmény bemutatását lásd BURGER 1833. 99–104.; SEIDL 1834. 22–24.

69 SEIDL 1834. 22.

70 HECKE 1861. 160.

71 Y 1824. 44.

72 GALGÓCZY Károly: Utazási közlések. Magyaróvár. *Magyar Gazda* 1843. 83. 1326.

73 „...diese gibt den Zöglingen Gelegenheit zur praktischen Kenntniß der Grundbewässerungs-Methoden.” WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte II. Vorbegriffe zur Landwirthschaftskunde.* 2. Aufl. Wien 1829. 39. (A továbbiakban: WITTMANN 1829b.)

74 BURGER 1833. 105; WITTMANN 1831 [1825]. 30.

75 BURGER 1833. 121–122.; SEIDL 1834. 33–35.

1816-ban először egy háromszáz férőhelyes szükséghodályt és a juhásznak egy deszkakunyhót építettek. Az építkezést siettetette, hogy akkor érkezett az első eredeti spanyol nyáj, amelyet a többtől elkülönítve kellett tartani. A zárt nemesjuhászat megteremtésére 1817-ben Bordacson hét akollal és egy szükségakollal (Nothschäferey) három külön juhászatot alapítottak. Az aklokat úgy helyezték el, hogy közvetlenül a legelőre nyíljanak. Azokat a részeket, melyeket nem alakítottak át legelőnek, felparcellázták és fasorokkal vették körbe, majd szintén a Renovationswirtschaft elvei mentén kezdték feljavítani. Ezáltal sikerült elérni, hogy a kétezer juh számára helyben termelhessek meg a takarmányt, évente 20-30 ezer bécsi mázsát. 1818-ban is kerültek ide eredeti tenyészhok, így összességében egy igen értékes juhászat jött létre.⁷⁶ A húsz évvel később idelátogató Csanády István már egy üzemszerűen működő birtoktestet talált, melynek látványa felett nem győzött álmélnokdni. A pusztát átszelő utak kereszteződései „egy-egy majomnak adnak helyet, 's ezek' egyszerű de célirányos épületeit egy gazda sem nézheti öröm nélkül. Nem fényűzésre vannak ezek épülve; hanem igazi gazdasági célból, melly azt tanítja; miszerint kamatot nem hozó épületekre senki [...] sok pénzt ne fordítson. Ezen cél itt úgy látszik, tökéletesen el van érve; 's én nem győztem eleget gyönyörködni, e' szerfelett olcsó épületeken.”⁷⁷ Ezt követően a hodályok dicséretével folytatja, s kiemeli a búzaföldeket szegélyező fasorok jótékony hatását is, melyek a vetést a szélről óvják, és árnyékot adnak.⁷⁸

Féltorony–Wittmannshof–Farkaskút

Farkaskutat és Wittmannshofot a közjük ékelődő Albertkázmér választotta el, a két pusztát összesen 4500 kataszteri holdat tett ki. Wittmannshof a féltoronyi (Halbturn) kastély és a Parndorf–Szolnok gyepút között feküdt. Korábbi neve Weichselhof, csak 1824-ben vette fel Wittmann nevét.⁷⁹ A birtok Féltorony felőli része volt a jobb minőségű, míg a Hegyeshalom felé eső rész talaja nagyon kavicsos volt. 1813-ban e területet még sovány juhlegelőként tartották számon. 1832-re a kastélyhoz közelebbi részt parkosították: szántók, rétek, facsoportok váltakoztak, míg a szabályos táblákká alakított tulajdonképpeni birtok 3 ezer holdat tett ki.

A két birtoktestet közel azonos módon művelték: 600-600 holdat tíznyomásos, ugyanennyit pedig kétszer hatnyomásos rendszerben. A fennmaradó rész jobbára juhlegelő volt, illetve egy kisebb hányadot takarmányföldként hasznosítottak (lucerna, francia perje és baltacím), 200 holdat pedig három nyomásban műveltek.⁸⁰

A forgóművelés lényege az volt, hogy minden legelőből évente 60 holdat feltörtek, egy másik 60 holdnyi területet ugyanakkor a művelt részből a legelő számára kivettek. Összesen tehát évi 120 holdat érintett a körforgás. A legelővé tett részbe ávizst, francia perjét, baltacímet, réti lóherét stb. vetettek. A füvet általában már egy évvel a váltás előtt elvetették, még a gabona (Frucht) alá, vagy ha erre nem nyílt mód, akkor közvetlenül aratás után.

A körforgás tehát abban állt, hogy az időszaki legelőt szántó-, illetve forgótöldd tették, az utóbbiakat pedig legelőként pihentették. A tízforgós részen a vetőmag 10 százaléka így mindig frissen feltört részbe került, további 20 százalékat pedig évente trágyáztak, így a so-

76 WITTMANN 1831 [1825]. 43–45.

77 CSANÁDY 1841. 260.

78 CSANÁDY 1841. 261.

79 BRETTL 1991. 82.

80 WITTMANN 1829a 15–16.; SEIDL 1834. 8. Talán e 200 hold adja azt az eltérést, amely az uradalmi területek táblázatos kimutatásának 3 ezer és 1300, összesen 4300 holdja, illetve az itt szereplő 4500 hold terület között fennáll.

vány földek és a – wittmanni elvek ellenére mégis igénybe vett – robotművelés ellenére is gazdag volt a termés.⁸¹

A növénytermesztést teljesen a juhtenyésztés szolgálatába állították, de a birtok kialakításánál, az aklok elhelyezésénél is ez volt a döntő szempont. Wittmannshofban egy nagy, hárompólusú juhászat létesült, melynek helyzetét Wittmann csaknem valamennyi tekintetben igen jónak minősítette. A pusztá közepén egy gazdatiszti ház épült, illetve több akol és istálló az 1800 escurial juh és a száz ökör számára. Ezeken túl még további aklokat is felhúztak az 1600 egyéb juh számára.⁸² A központi épületeket itt is egy körbeárkolt emelkedésre építették, így a vizek könnyedén elfolyhattak, s még a gazdasági udvarra is fákat ültettek, hogy a jóság itt is árnyékot leljen. Tűzbiztonsági okokból az egymáshoz érő gazdasági épületeket átépítették, és a meglevő anyagokból újra felhúzott nagy pajtát a gazdasági udvaron (Hof) kívül helyezték el. Az istállók trágyáját a forgóművelésű földekre hordták, de a terület nagy kiterjedése miatt e földek túlsó végére már megerősítendő lett volna a szállítás, így oda is telepítettek egy-egy hodályt. Fontos volt az is, hogy valamennyi újonnan létesített istállónál legyen kút.⁸³

A szomszédos Féltoronyban (Halbturn), ahol a főherceg nyári kastélya állt, nem volt legelő, csak 100 holdnyi szántóművelés alá vont föld, ami lehetővé tett némi istállózást. Az itteni hodályok ugyanakkor kellően tágasak voltak, ezért a jóságok egy részét – főleg télen – Wittmannshofból és Farkaskútról ide terelték át, hogy szellősebben legyenek.⁸⁴

A Wittmannshoftól délkeleti irányban fekvő, Albtertázmér alatti Farkaskúton nyolc akolban 2500 juhot tartottak, továbbá nyolcvan ökröt. A gazdaság kialakítása nem különbözött az előbbtől:⁸⁵ itt is három új juhászat létesült, és a saktáblaszerűen felosztott pusztán a legeltetés mellett Renovationswirtschaftot folytattak.⁸⁶ A földek (Felder) négy nagy táblát képeztek, melyeket négy, 30 öl széles fasor kapcsolt a birtokot körbevevő legelőkhöz. A központi hodály a melléképületekkel itt is a pusztá közepén nyert elhelyezést. A hodályok „nagyon egészségesek és szárazak” – mondja Wittmann. Szintén középen, a kereszt tengely két végén is állt egy-egy istálló, melyekben a juhokat a fentebb tárgyalt okokból jobbra szintén elkülönítve tartották: ez a megoldás megkönnyítette felügyeletüket és tartásukat, illetve ennek köszönhetően a legelő valamennyi hodálynál közvetlenül elérhetővé vált. A nyájakat a fasorokkal övezett utakon hajtották ki. A trágyát valamennyi hodályból itt is könnyűszerrel kihordhatták a legközelebbi földre, attól függően, hogy éppen melyik esett szántás alá.⁸⁷

A gyors kapcsolattartást Farkaskút és Wittmannshof között két, 20–30 öl széles, fasorral szegélyezett út biztosította.⁸⁸

Egyéb juhászatok

Wittmann a szolnoki főjuhászat bemutatásán keresztül demonstrálja az általa meghonosított új rendszer jellemzőit. Azért ezzel, mert az átalakítások előtt annak állománya szenvedett legtöbbet a kedvezőtlen feltételektől. Megfigyelte, hogy a nagy állományokat nemcsak sokkal

81 „...die noch meistens mit Roboth bestellt werden müssen...” WITTMANN 1829a 16.

82 BURGER 1833. 115. A központi épületeket 1829-ben 52 személy lakta (BREITTL 1991. 8). A hodály leírását lásd BURGER 1833. 116–117.

83 WITTMANN 1831 [1825]. 49–51.

84 Uo. 48.

85 BURGER 1833. 120.

86 A Renovationswirtschaft bemutatását lásd HORVÁTH 2008. 216–224.

87 WITTMANN 1831 [1825]. 48.

88 Uo. 49.

nehezebb kezelni, de ezekben magasabb az elhullás aránya is, a jelentéktelen betegségek is súlyos járványokká válhatnak, melyek terjedését nem tudják megakadályozni. Továbbá gyengébb a gyapjú minősége, amin a főjuhász és a gazdatisztek szakértelme sem segít. A bojtárokra is felügyelő juhász nem képes az egész nyáját naponta alaposan átvizsgálni.⁸⁹

A kisebb méretű juhászatok kialakítása mellett szólt, hogy így az állatokat nem kell anynyira messze hajtani az istállótól. Ezzel ősszel, amikor sokat kell várni a harmat felszáradására, időt spórolhatnak, a juhász valamennyi állatot folyamatosan szemmel tarthatja, a gyengébbeket időben kezelheti, kedvezőtlen időjárás esetén könnyebb biztonságba helyezni őket, s egyszerűbb az állatok kor és erőnlét szerinti csoportosítása.⁹⁰

A juhászatot a község nagy kiterjedésű szántói vették körbe, a legelő ezért Albertkázmértől egészen Császárrétig húzódott. A legelőre vezető úton volt egy jó negyedórányi szakasz, ahol a juhokat egy mocsaras részen kellett áthajtani. Telente itt az állatok alatt gyakran beszakadt a jég, ezért a jószágoknak egy rendes, 10 öl széles utat csináltattak, amelyet azután a község is használt. A távolság azonban nagy volt, ami különösen Császárrét felé jelentett megterhelést a bárányoknak. A szolnoki juhászat e negatívumát úgy küszöbölték ki, hogy a területen három részleget hoztak létre: két hodályt a legelő közepén, az egyiket Farkaskút irányában a szentjánosi határban, a másikat Császárrét közelében, úgy, hogy a már álló három hodályt meghagyták Szolnokon. A három helyszínen, amelyek másfél órányira voltak egymástól, háromfelé osztva nevelték a nyáját. Az állatok erőnlétének kémélésén túl ez azzal a haszonnal is járt, hogy tűzvészkor nem égett le minden, és járványok esetén sem betegedett meg az egész nyáj. A birkák közvetlenül a hodály előtt legelhettek, és extrém időjárás esetén rögvest visszahajthatták őket. Télen a falu melletti istállóban tartották valamennyit. Az újonnan emelt hodályokból ilyenkor hordták ki a trágyát Császárrétre, illetőleg Farkaskútra. A szolnoki istálló trágyáját ellenben nem tudták felhasználni, mert a közelben nem volt uradalmi birtok. A két új telephely létesítése után a szolnoki juhászat mutatói is javultak, a korábban oly gyakori betegségek eltűntek, a juhok állóképessége nőtt, a gyapjú minősége megjavult.⁹¹

Császárréten az első telkesítések 1815-ben kezdődtek, amikor – mint a legelő legmagasabbban fekvő részét – a betörő víz ellen árkokkal, töltéssel, illetve fasorokkal vették körbe. 1825 őszétől, a lecsapolások kezdetét követően a mocsárból kiszakított területekkel évről évre bővítették, s 1830 körül egyesítették Hanság praediummal. A 600 hold pusztá művelés alá vonása annak tesztelésére szolgált, hogy miként lehetne fokozatosan az egész Hanságot lecsapolni, majd hasznosítani.⁹² Császárréten négy lakást, négy hodályt és négy szint húztak fel. 1831–1832 telén már kétezer juh és negyven ökör várta itt a tavaszt.⁹³

Az uradalomnak Szentjánoson nem volt birtoka, így az itteni hodályban elkezdett trágyát sem tudták felhasználni. Erre csak azt követően nyílt részben lehetőség, hogy Császárréten 600 holdat művelni kezdtek. Ugyanez állt Szentpéterre és Tarcsára (Andau) is. Hogy megkönnyítsék a trágyaszállítást és lerövidítsék a terelés hosszát, a császárréti mellett új hodályokat építettek a tarcsai és a szentjánosi legelőn is, az utóbbihoz egy pásztorlakot is felhúztak. Így minden nyáj közvetlenül a legelő szomszédságában talált otthonra, a trágya egy részét pedig Farkaskútra szállíthatták.⁹⁴

89 WITTMANN 1831 [1825]. 37. Meg is jegyzi, hogy a kisebb juhászatok valamennyi mutatója általánosan sokkal jobb, mint az ezer darabnál nagyobb állományúaké (uo., 40.).

90 WITTMANN 1831 [1825]. 41–42.

91 Uo. 35–37., 42.

92 Uo. 28.

93 BURGER 1833. 124–125.

94 WITTMANN 1831 [1825]. 46–47.

A mosoni főjuhászat közvetlenül a város közlegelőjének szomszédságában feküdt, ahol a bárányok elegendő fűvet találhattak az istállók mellett, bár a juhokat messze kellett hajtani. A legelőt több csermely, mélyedés keresztezte, melyeket a Lajta látott el vízzel, nyáron is. A juhászat épületei kellően stabilak (solid) voltak, amelyekben a háromezres állomány kényelmesen elfért. Az átépítések után viszonylag tűzbiztossá váltak, az épületek állapota itt volt a legjobb. A trágyát részben a juhászat közelében található úrbéres földeken hasznosították.⁹⁵

A szentandrászi (Sankt Andrä) juhászat kedvezőtlen helyen, közvetlenül a falu szélén volt található, ahol a közlegelő kezdődött. A közelben itt sem volt szántóföld, melyen a trágyát felhasználhatták volna, s a terelés is – amíg a legelő másik felére értek – sok időt igényelt. A falu mellett elterülő szikes tavak, melyek vize a jószágra káros volt, szintén nehezítette a juhtartást. Itt 1830-ig nem változtattak semmin, de tervbe vették, hogy a hodályt a pusztá (Heide) közepére telepítik. Igaz, még így is meglehetősen messze lett volna Farkaskúttól ahhoz, hogy a trágyát odahordhassák.⁹⁶

A zurányi (Zurndorf), miklósfalui (Nickelsdorf), hegyeshalmi, levéli, németjárfalui (Deutsch-Jahrndorf), rajkai és bezenyei juhászatról Wittmann csak annyit jegyez meg, hogy ezeket pár évvel korábban ugyanilyen elvek mentén rendezték, hogy az előbbiekhöz hasonlóan sikeresek legyenek. A rajkait és bezenyeit korábban bérbe adták, de a húszas évekre ezeket is házi kezelésbe vonták.⁹⁷

Az új rendszerben sem sikerült azonban mindent önfenntartóvá alakítani, mert egyes nagy juhászatok trágyáját, noha a legtöbb szalma ezekben fogyott, megfelelő földek hiányában nem lehetett hasznosítani. Egyedül a zurányi, németjárfalui, rajkai és részben a mosoni juhászatokból tudták a trágyát az úrbéres földek közé szorult uradalmi földekre kihordani. Szentjános, Szentpéter és Szolnok is csak egy részét tudta a téli trágyának Császárrétre eljuttatni, de a miklósfalui, hegyeshalmi és bezenyei juhászatok még ennyit sem. Történt próbálkozás arra is, hogy a trágyát Máriaaligetre szállítsák, de ez a relatív csekély távolság ellenére is igen költségesnek bizonyult. Albertliget és Bordacs tetemes jószágállománnyal, de kevés legelővel bírt, ami lehetővé tette a környező földek alapos trágyázását. Ezen a két birtokon a takarmányozó tartás volt az elsődleges, viszont a gyakori trágyázásnak köszönhetően mindkét helyen annyi felesleg termelt, hogy innen látták el takarmánnyal a szentjánosi, szolnoki, miklósfalui és bezenyei juhászatiakat is. A robotfuvarban végzett szállítás ez esetben is nagy kihívást jelentett, amit úgy orvosoltak, hogy a takarmánytermesztő központokban a harmincas évekre bővítették a téli férőhelyeket, így Máriaaligeten hét, Bordacson három, Albertligeten egy új hodályt emeltek, Császárréten pedig a meglévőt bővítették. Télre a nyájakat az átteleltető telepek között szétosztották, így nemcsak a takarmányszállítást spórolták meg, hanem a téli hónapok összes trágyáját is visszaforgathatták a termelésbe.⁹⁸

*

A kivételes tehetségű osztrák Anton Wittmann – 1825-ben történt nemesítése után és magyar keresztnévvel: denglázi Wittmann Antal – iskolapéldája a Max Weber által váltóállítónak nevezett személyiségeknek. Azok az átfogó reformlépések, amelyek a 19. század első felében a magyaróvári uradalom gazdasági sikereinek háttérében meghúzódnak, gyakorlatilag kizárólag az ő széles horizontú látásmódjának köszönhetőek. A Wittmann által az 1810–1820-as

95 WITTMANN 1831 [1825]. 44.

96 Uo. 47.

97 Uo. 52.

98 Uo. 53–54.

években, a gazdasági válság idején megkezdett és véghezvitt reformoknak köszönhetően a földrajzi elhelyezkedésen túl egyéb kedvező adottságban nem igazán bővelkedő magyaróvári uradalom már a rendi viszonyok közepette át tudott állni a piaci alapú működésre. Azaz nem a rendit váltotta fel a piaci, hanem az előbbiből sarjadva erősödött, alakult át piacivá a gazdálkodás. Az uradalomban meghonosított gazdasági újítások (például rétöntözés, juhtenyésztés), és az olyan nagyszabású vállalkozások, amelyek következményei az úrbéres népesség életlehetőségeit is kitágították (lecsapolás, melioráció), összességében katalizátorként hatottak a jogilag még kötött helyzetű népesség gazdasági ambícióira. A tanulmányban nem tárgyalt lecsapolás következtében a rétgazdálkodás új lendületet kapott a Hanság északi peremvidékén. Amennyire megfelelt a feudális magyar jognak a magyaróvári uradalom működése, uralmi rendszere, annyira sok hasonlóságot mutat a kevésbé rideg alsó-ausztriai jobbágypolitikával is. Az alattvalóknak adott nagyobb mozgástér messzemenőkig megtérült: az uradalom kevésbé volt a gyenge minőségű robotmunkának kiszolgáltatója, ellenben bér munkások alkalmazásával a teljesítményorientált és költséghatékony munkagazdaság irányába mozdult el, még a jobbágyfelszabadítás előtt.

Wittmann mindenkor az elmélet és gyakorlat összhangjára törekedett, azt vallotta, hogy a beruházások esetében csak az első lépésnél szabad külső erőforrást igénybe venni, a további lépés költségeit már magából a megkezdett, s immár jövedelmet termelő átalakításból kell fedezni. Ezen elv működőképességét több uradalmi nagyprojekten is bizonyította, mint amilyen a rétöntözés, a juhtenyésztés reformja, a talajjavító forgóművelés (Renovationswirtschaft), de az uradalmi gazdatisztek komoly piaci értéket képviselő hozzáértése miatt a felsőbb gazdasági tanintézet létrehozása is ebbe a sorba illeszthető. A csekély összeggel elindított, majd a hozamokból továbbfejlesztett beruházások pénzügyileg stabilá, gazdaságilag pedig erőssé tették az uradalmat. A hitbizomány nyújtotta jogi védelem itt nem a hitelezők ellen szolgált pajzsként, hanem az elért eredmények egységes keretben történő megtartását szolgálta a későbbiekben is. A Wittmann által megkezdett reformok a század folyamán újabb és újabb impulzusokat kaptak, elég csak például a cukorrépa-termesztésre vagy a tejgazdaság kiépítésére, még később a sertéshizlalás megteremtésére gondolnunk. Az uradalom által házilag kezelt termőterület a jobbágyfelszabadítás után is dinamikusan növekedett, s 1895-re megduplázódott: 1850-ben 12 124, 1895-ben 24 756 kataszteri hold állt saját kezelésben és került megművelésre.⁹⁹ A házi kezelésű üzemágak mellett feltűnő a bérletek hiánya, legalábbis az általam bemutatott termelési folyamatban a takarmány előállításától a gyapjú értékesítéséig minden részfázisban a külső erőforrásoktól és közvetítőktől való függetlenedési törekvés figyelhető meg. Ez nemcsak a szomszédos uradalmak által követett stratégiával, de az országban ekkoriban általánosan bevett gyakorlattal is ellentétes.

⁹⁹ Statisztikai adatok 1905. 10.

GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH

**AGRI-CULTURA.
THE MARKET-ORIENTED TRANSFORMATION
OF THE MAGYARÓVÁR ARCHDUCAL ESTATE
IN THE 1810s–20s**

The paper gives an overview of how the former archducal estate, situated on the present Austrian/Hungarian border, managed to successfully reorganize its traditional feudal farming to a modern market-based farm management. The transformation started in 1814, when Anton Winter from Upper Austria became the chief agent of the estate. He realized that the estate could only be competitive if it could exploit the possibilities of the upturn in wool demand. To reach this end, he transformed the management of the estate so that after the first subsidized steps the next stages could be financed from the profit of the enterprise already under way. The undertaking of high-quality wool production was started in this spirit. The paper presents the development of Merino breeding, and describes the contemporary considerations that took a role in the process (vaccination, stabling, fire protection, fodder).

KERESKÉNYI MIKLÓS

WILIM JÁNOS NÉPTANÍTÓ MÉHÉSZNAPLÓJÁRÓL (1850–1871)

A FORRÁS

A Békés Megyei Könyvtár és Tudásház Régi Könyvek részlegében található egy kézírásos, fekete papírkötésbe foglalt, A/5-ös nagyságú könyv. A kötetben a gazdálkodásra és a vagyoni állapotról vonatkozó legkülönbözőbb iratokat gyűjtötte össze a szerző. A könyvkatalógus szerint Lipták Pikó Mihály gazdasági feljegyzéseit tartalmazzák a lapok. Ebben található az a forrás, amelynek „A méh körüli észrevételek” címet adta szerzője.

A katalóguscédula azért tüntette fel szerzőként Lipták Pikó Mihályt, mert a nyitó oldalon s az első bejegyzés fejlécében is ez a név szerepelt. A kötet szerzője azonban Wilim János. Lipták Pikó Mihály neve abban a bizonyos fejlécben valójában nem tulajdonosként, hanem eladóként szerepel: a „Pikó Mihály-féle két-negyed földemnek jegyzéke és tanyai épületeknél található holminak inventáriuma” cím egyértelműen mutatja, hogy a tulajdonos a feljegyzést író személy, Wilim volt.¹ A kötetben – különféle okokból, szerződések, bejegyzések aláírójaként stb. – sokszor szerepel Wilim János aláírása. Az aláírásokat s magát a kézírást összevetve a Wilim által írt és jegyzett könyvek betűformáival, kétséget kizáróan megállapítható az azonosság.² A források tartalma önmagában is elárulja, hogy azok az aláíró Wilim Jánoshoz kapcsolódnak.

A szép írásképp, a betűk formálása már önmagában is felhívja magára a figyelmet, szerzője olyan ember lehetett, akinek mindennapos gyakorlat volt a betűvetés. A betűformálás könnyedsége ugyan nem mindig azonos szintű, olykor látszik a sietség is, de még így is arról árulkodik, hogy gazdája a szépírás művészetében jártas volt. Wilimről pedig tudjuk, hogy néptanítóként számtalan elismerést kapott a szépírás oktatása terén elért eredményeiért. Egy 1857-ben készült vagyonkimutatás alapján azt is tudjuk róla, hogy 4/8-ad, tehát két-negyed nagyságú tanyabirtoka volt.³ A méhésznapló ugyancsak tanyaföldről, (tanyai) majorságról tesz említést.

„A méh körüli észrevételek” című rész „névtelen” szerzőjének leírásában kétszer is említésre kerülnek a Nagylakról érkezett családtagok nevei, kik között a lányán, unokáján kívül szerepel „Haán Lajos vőm” neve is.⁴ Ezek a bejegyzések ugyancsak kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a mindaddig homályban maradt munkanapló szerzője valóban Wilim János volt.⁵

- 1 Békés Megyei Könyvtár és Tudásház (a továbbiakban: BMKT), Békéscsaba. Régi Könyvtár (a továbbiakban: RK) 20.
- 2 BMKT, RK 21., 23., 86. kötetek. Nem véletlen az 1847-es kezdő évszám sem. Ekkor történt a békéscsabai örökváltság végrehajtása, s feltehetően ekkor mérték ki, ellenőrizték a föld valós nagyságát is, ekkor kerülhetett a nevezett földdarab – vétel – útján új tulajdonosához.
- 3 Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: BÉML) V. 302. f/65. k. Birtokkönyv, I. tized, 1857.
- 4 WILIM János: Méhkörüli észrevételek. Kézirat. BMKT, RK 20. 1850. július 3. (A továbbiakban: WILIM *i. m.*)
- 5 Wilim leányait vette feleségül, hiszen első felesége halála után, a húgának kérte meg a kezét a későbbi tudós és akadémikus Haán Lajos, aki lelkészként éppen az 1840/50-es évek fordulóján Nagylakon tevékenykedett.

A gazdasági feljegyzéseket különböző részekből utólag fűzték össze s köttették könyvbe. Erre az eltérő színű tinták használatából, a dátumozás szakaszosságából (tudniillik fejezetenként újraindulnak), a lapok összefűzéséből és eltérő színéből stb. lehet következtetni. Az egyik ilyen feljegyzési blokk kapta „A méh körüli észrevételek” címet. Ennek első hét oldalán általános méhészeti ismereteket, szabályokat, módszereket taglal a szerző. A következő körülbelül negyven oldal az éves méhészeti munkák leírásait tartalmazza. A feljegyzések 1850. március 25-én kezdődtek. A naplót 1871. március 1-ig folyamatosan vezette, akkor vélhetően betegsége miatt abbahagyta. Három hónap múlva meghalt. A naplót naprakészen, folyamatosan vezette. Utólagos, nagyon kevés számú beszúráásával alig találkozhatunk. Lát-szik, hogy nem emlékezetből, hanem szinte a történések pillanatában írta a sorokat. A folyamatos és naprakész feljegyzések tényszerűségéről és megbízhatóságáról győz meg bennünket az is, hogy elvégzett munkáit napra, a rajzást órára pontosan megadva vette számba. A napló formai képe, a dátumozás folyamatossága, a nagyon kevés javítás véleményünk szerint arra utal, hogy valamiféle jegyzetet készített, s azután tisztázta le a napló végleges szövegét.

A dátumokhoz többnyire névnapokat kapcsolt. A kapcsolatok pontosak, általában jól megfelelnek egymásnak. Néhány esetben felmerülnek – mai szemmel nézve, és jelenkori naptárakat használva – problémák. Rosszul egyeztetni a névnapot és a naptári napot Cirill, Nikodém, Lukrécia esetében. Benignus napja csak röviddel, alig egy héttel, Vilibaldé mindössze egy nappal került előrébb a napló bejegyzésében. Az Ödön-napnál felmerülhet a Jenővel (Edmond – Eugén) történő tévesztés lehetősége. Korpác napját nem találtuk meg a naptárakban. Az említett felsorolással szinte számba vettük – e téren – az összes hibáját. Az eltérések ugyan pontatlanságot tükröznek, de – az alaposabb kutatást feleslegesnek tartjuk – nem változtatnak fentebbi megállapításunkon a forrás megbízhatóságával kapcsolatban. (Az is lehetséges, hogy a mai naptárakra épülő összevetésből származtathatóak az eltérések.)

Nemcsak a méhészettel, de gazdaságának más területeivel kapcsolatosan is készített leírásokat, emlékeztetőket. A munkálatokról szóló feljegyzéseket elsősorban emlékeztetőül, ön-maga ellenőrzése és okulása céljából írhatta, s azok a gazdaságának állapotát számon tartó, a papírmunkát szívesen végző ember precizitását tükrözik. Mind közül mégis a méhészeti naplója emelkedik ki, mert az húsz év méhészeti munkálatait megszakítás nélkül tartalmazza. A főbb méhészeti technológiák egyetlen fontos eseménye sem hiányzik a leírásból, ami a folyamatos vezetés tényét és a leírás megbízhatóságát megkérdőjelezhetetlenné teszi. A szövegben említésre kerülő személyek és helyszínek azonosíthatók, ami a forrás hitelességének újabb bizonyítéka. A szöveg a méhészeti munkák leírásában nem egyenletes színvonalú, mert a gyakorlati tevékenység középpontjában álló rajzás bemutatása legrészletesebb, más munkafolyamatokról szóló feljegyzései felületesebbek.

A naplónak nagy a forrásértéke, a méhészeti dokumentumok sorában pedig rendkívüli a jelentősége. A néprajztudomány inkább adatközlők visszaemlékezéseiből merít, s az emlékezés nem nyúlhat vissza a 20. századnál korábbi időkre. Sem a történeti néprajzi, sem a gazdaságtörténeti irodalomban – tudomásunk szerint – ez ideig méhészettel kapcsolatosan nem jelent meg ehhez hasonlítható forrás.

BISZTRICSKÁTÓL BÉKÉSCSABÁIG – ÉLETRAJZI VÁZLAT

Wilim János 1800. január 19-én, a történelmi Magyarország északi szegletében, Turóc vármegyében, Bisztricska nevű kicsiny településen született.⁶ Az alig több mint hatszáz lelkes faluban⁷ napvilágot látott parasztyerek földrajzi, de egzisztenciális értelemben is nagy utat tett meg 1842-ig, Békéscsabára történő érkezéséig. Az ország egyik legnagyobb evangélikus és szlovák központjában történő letelepedésével vándorútját befejezte, otthonra talált. A köz-tiszteletben álló, sokak által szeretett néptanító még megérte tanári működésének ötvenéves, 1871. június 17-én tartott ünnepét, de két nap múltán, június 19-én meghalt.

Milyen erők mozdították ki falujából a méhéssznapló szerzőjét? A paraszti sorsból elég nehéz volt kitörni, ráadásul a paraszti rétegek szerényebb vagyoni részéhez tartozhatott. A falu jegyzője, Lányi György, akinek fia az elemi iskolában osztálytársa volt Wilimnek, meggyőzte a szülőket, hogy taníttassák tehetségesnek látszó gyermeküket. A döntés akkor különösen nehéz lehetett, hiszen ez nemcsak a vándorbot kézbevételeivel, de a nehezen előteremthető tandíj tehervállalásával is járt. A két kisfiú együtt vágott neki a „világnak”. Először Turócszentmártonba, majd az „evangélikus ifjak Athenéumba”, Osgyánba mentek. Innen Lőcse és a „Tarca-parti Athén”, Eperjes következett. Az itteni főiskolából nagyon sok híres személyiség (például Kossuth Lajos is) került ki. Az édesapját időközben elvesztő tanuló hamar „felnőtté” vált, hiszen nagyrészt magának kellett megteremteni a tanulási anyagi feltételeit. Az eperjesi főiskolán is latin (és német) nyelven folyt az oktatás, írta Zsilinszky, Wilimről szóló rövid írásában.⁸ Tanárai közül egyedül Greguss Mihály „taníttatta” a magyar nyelvet. A szorgalmas diák értett, de nem tudott magyarul. Ám ez és az önmagába, szorgalmába vetett hit elegendő alap volt arra, hogy elfogadjon a tanítói állást Nagykárolyba. A „tót atyafiak” világából mint honorácior érkezett meg az Alföldre. Az nem lehet igaz, amit Zsilinszky hangsúlyoz, hogy Nagykárolyban csak magyarul beszéltek volna, mert 1720-ban a volt kuruc tábornok, Károlyi Sándor evangélikus szlovákokat is hívott az elárvult földjeire. 1851-ben (Fényes Elek szerint) közel 250 „tót” élhetett a városban.

Innen 1823-ban már egyenesen vezetett tovább az életút az evangélikus-szlovák közösség hívásának engedve, Mezőberénybe. A fiatal tanító, s ezt az a néhány hátramaradt írás is mutatja, magasan kitűnt korának hasonló foglalkozású társai közül. Írt-olvasott szlovákul, németül, latinul, megtanult írni-olvasni magyarul.⁹ Ismerte a magyar történelmet, a magyar irodalmat, az ókori klasszikusokat. Mindezekből több könyvnyí átírata maradt fenn, melyekből

6 ZSILINSZKY Mihály: *Wilim János B-csabai ev. tanító életrajza*. Gyulán, 1871. 4. Szinte minden, másol, más szerzők által megjelentetett életrajzi adat Zsilinszky művéből származik. Például: *Csabai életrajzok*. Szerk. GRÓSZ Mihály. Békéscsaba 1995.

7 „Bisztricska, tót falu, Thurócz vármegyében, közel a Thurócz vizéhez, Sz.-Mártontól dél nyugotra 1/2 órányira. Számlál 215 kath., 570 evang., 24 zsidó lak. Rétye legelője igen jó; erdeje nagy, patakján számos liszt- és fűrészmalomokkal bir. Lakosai olajjal kereskednek; hegyén egy tavat szemléltetni. F. u. [földesurai] többen. Ut. p. [posta] Thurócz-Zsámbokrét.” VÁLYI András: *Magyarországnak leírása*. Buda, 1796. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Turócbeszterce>; Fényes, 1851. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:57w1zAdrEt8J:hu.metapedia.org/wiki/Turócbeszterce+Bisztricska&cd=10&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> (Az oldal meglátogatása: 2010. december 9.).

8 ZSILINSZKY 1871. 6. A magyar nyelvű oktatás kötelezővé tétele csak 1840-ben történt meg (zayugróci határozat). Lásd: MÉSZÁROS István: *Az eperjesi evangélikus kollégium a magyar művelődéstörténetben*. 51. http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2003_4/szemle_2003_4_meszaros.pdf (Az oldal meglátogatása: 2012. július 12.)

9 „Ő gyermek korától fogva oly helyeken forgott, ahol a közéletben és családi körben alig hallott egyebet tót szónál.” ZSILINSZKY 1871. 6.

az is kiderül, hogy a jegyzetek, átmásolt könyvek tartalma a tanítás gyakorlatias követelményeinek is igyekezett megfelelni. Olyan történetekről beszélt diákjainak, amelyek megérintették a fiatalok lelkét, erősítették bennük a vallást és az erkölcsi értékeket (Ábel halála, Aesopus meséi), alkalmasak voltak a magyar történelmi tudat erősítésére (mint például a *Historica Hungariae pragmatica tradita* című munka korábbi tanárától, Georgius Müllertől), de a korabeli magyar irodalom fejleményeit is figyelemmel kísérte. Képezte magát, s szorgalommal, jól és eredményesen végezte munkáját. Tisztelet és népszerűség övezte.

Mindig is önmagának s nem befolyásos mecénásoknak köszönhetette előmenetelét.¹⁰ 1842-ben az evangélikus egyházközség meghívta Békéscsabára, az akkor nyílt Kastélyi iskola tanítói katedrájára. Az osztálykönyvet 1842. október 24-én nyitotta meg.¹¹ Magától értetődőnek tarthatjuk, hogy a korabeli Magyarország „legnépesebb evangélikus tanodája”¹² felfigyelt rá. Evidensnek tekinthetjük, mert munkája és eredményei beszéltek helyette. Természetesnek, mert Békés megyében a 18. századtól folyamatosan tevékenykedett egy nagyon felkészült, nagyon szorgalmas, igényes, és generációról generációra erősödő evangélikus értelmiségi réteg. A legismertebbek közülük időrendben haladva Markovitz Mátyás, Tessedik Sámuel. A nagy elődök nyomdokain a 19. században is méltó utódok haladtak.¹³ Közöttük találjuk Wilim tanítványát, az akadémikus Zsilinszky Mihályt, vagy vejét, a szintén akadémikus Haán Lajost is. Őket is mindazon értékek vezették, amelyeneknek Wilim János is birtokában volt.

A MÉHTARTÁS ESZKÖZEI

A telephely

Wilim János munkahelye a Kastélyi iskola volt. Vajon a lakóhelyeül is ez az épület szolgált? Többnyire a kettő együvé tartozott. Arra, hogy ez esetben is így volt, bizonyíték Haán Lajos naplója: „A Vahot Imre által szerkesztett Pesti Divatlapot járattam [...], [1848.] március 17-én kaptam a lapot [...], öfelsege elfogadta a független magyar minisztériumot, a jobbagyság eltörlését, a nemzetőrséget [...]. Sietek a lappal azonnal nőm szobájába, innen Wilimékhez a Kastélyi iskolába. Itt az ajtón azzal rohanok be: Szabadság, egyenlőség, testvériség! Éljen a haza! Éljen Kossuth Lajos! Az enyimek nem tudják mire vélni a dolgot. S ekkor előmutatom a lapot, s lett általános öröm, a szegény öreg Wilim sírt örömeiben.” A napló másik, sokkal szomorúbb részéből kiderül, hogy meglehetősen nagy, a kor viszonyai közepette tisztos házat mondhatott magáénak a Wilim család: „[Haán első felesége 1848.] szeptember 19-én szült egy szép leánygyermeket [...] Reménylettük, hogy most már talán jobbra fordul a sorsa [szívbeteg volt]. [...] november második felében mindinkább rosszabbul kezdett lenni, s saját kívánságára elvittük professzori lakomból szüleihez, a Kastélyi iskolába.” Ekkor a férj is odaköltözött.¹⁴ A leírásból kiderül, hogy legalább három szobás lakásban lakott a néptanító. Egyikben a szülők, a másikban haldokló lányuk, és még Haán is kapott egy szobát. Ha arra gondolunk, hogy még egy felnőtt fiuk, János, valamint egy lányuk, Haán későbbi, második felesége, az ugyancsak nagykorú Amália is ott lakott, akkor a szobák számát talán még egy-gyel emelni lehetne. Mindenesetre az bizonyosnak tűnik, hogy Wilim János munka- és lakó-

10 „...amivé lett, saját szorgalma után lett [...] olyan fiatalember, [aki] minden különös segedelem nélkül, saját szorgalma által küzd fel magát”. ZSILINSZKY 1871. 6.

11 BMKT, RK 23.

12 Békés, 1871. június 22.

13 DUSNOKI József: Békés vármegye felfedezése. In: BÉL Mátyás: *Békés megye leírása*. Szerk. KRUPA András. Gyula 1993. 79–106.

14 *Haán Lajos naplója*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Békéscsaba 1971. 76. (Bibliotheka Bekesiensis 6.)

helye azonos helyen volt. Az 1862-es várostérképből az is kiderül, hogy a telekhez két kert is tartozott.¹⁵ A 34-es házszám alatt jegyzett iskola közelében, a 44-es házszám alatt is feltüntettek egy kertet, ami szintén az ő tulajdona volt.¹⁶ Lehetséges, de mégsem valószínű, hogy ez a kert lenne a méhészeti feljegyzésekben említett terület. Úgy véljük, hogy az az iskolához kapcsolódó kert egyike, a hátsó, nagyobb kert lehetett. A méhészeti telep, a lakó- és munkahely egybetartozhatott.

Az iskolához kapcsolódó nagy kert egyben a város szélét is jelentette. A kettős kert végében folyt el a Körös egy ága, amelynek medre ma is itt található (Élővíz-csatarna). Azon túl a szőlőskertek következtek. A vízben, növényvilágban gazdag környezet kedvező lehetőséget kínált a méhtartásra is. Az általa feltöltött területen gyümölcsfákat nevelt.¹⁷ Wilim a méhcsaládok számát alacsonyan tartotta, tehát a méhsűrűség nem volt nagy, tartásuk nem zavarhatta az itt lakók életét. Az emberek akkor még sokkal közelebb éltek a természethez, s ami manapság problémát, konfliktust gerjeszthet, az akkoriban természetes volt, emiatt a tűrésüközübbük is lényegesen magasabb lehetett a mostaninál.

1. ábra. A Kastélyi iskola, a lakóház és kert mint méhészeti telephely alaprajza (Békéscsaba, 1862)

Naplójában nem tesz említést az embereknek a méhekkel történő együttéléséből fakadó egyetlen konfliktusáról sem. Nyilván azért, mert nem is volt ilyen.

A környezet természeti és emberi-társadalmi tényezői biztosították az otthoni méhtartás alapjait. A ház körüli tartás gyakorlatát a praktikusság is indokolta. A rajzás időszakában különösen fontos, hogy annak megtörténtéről azonnal tudomást szerezzen a gazda. Semmi olyan utalásról nem tudunk, hogy a méhes valahol kinn a határban, a mezei, erdőszéli, vagy más, tartásra alkalmas helyen lett volna, amire például Szatmár vármegyében, az Erdőháton

¹⁵ Békés Megyei Levéltár térképei. 2008. XV. 1. a. 12. (DVD)

¹⁶ BÉML V. 302. f. 65. k. Birtokkönyv I. tized, 1857.

¹⁷ ZSILINSZKY 1871. 22.

találunk példát.¹⁸ A régi Békés megyében¹⁹ nem is ismerték e tartási módot. Hajdú Mihály, aki az Orosháza környéki tanyákon folyt méhészkedési gyakorlatot alaposan feldolgozta, tanulmányában megállapította, hogy a méhtartás helye a ház, az istálló mögötti kiskertben volt.²⁰ Igaz, hogy a visszaemlékezések legvégső időhatára a Monarchia, a boldog békeidők végnapjaira estek, de az igaz lehetett a korábbi évszázadban is.

A méhésznapló bejegyzései arra utalnak, hogy a méhészkedés főként a ház mögötti vagy a házhoz közeli kertben mint telephelyen zajlott. Itt állhatott a méhesház is. Ezt bizonyítják a rajzás idején letelepedett új családok befogási helyei, amelyek vagy a kertben, a méhesház előtt kirakott kasokban, a gyümölcsfákon, vagy a közeli szomszédok valamelyikének kertjében voltak. Csak néhány bejegyzést idélek: 1850. június 7-én a kirepült raj „fele része a méhház előtt a kasba, fele része pedig Mézes Pál [nem tő-, de közeli szomszéd] kertjébe, sövény közé” repült; 1864. VI. 2-án, „Erasmus napján, kijött az erősebb kasból az első raj, mely [szomszédja] Lukácsik [Lipták Lukácsik János] kertjében, rajfüvel kidörgöltetett font kasba” szállt; 1866. június 1-én a „II-dik raj a mi kertünkbe, a cseresznyefa mellett a kasba szállván, este a méhházba tétetett”.²¹

A méhesház milyenségéről semmit sem tudunk. A tartás technikájáról csak annyit, hogy a méhlikások – mint általában – deszkalapokon álltak, a kijárók elsősorban délnek vagy nyugatnak fordultak.

Wilim János a kert mellett tanyájának lehetőségeit is kihasználta a méhek esetleges tartására. Tehette, hiszen ott állandóan laktak, és szemmel tartották az állományt.²² A major bevonásának több oka is lehetett. 1853. május 3-án „a nagy vízáradás miatt ki kellett [a] tanyára Lukácsik János által küldeni [a méhkasokat], holott itthon már anyaházhoz készült” a család. A rajzáshoz szükséges üres kasokat május 30-án küldte utánuk, amiből kiderül, hogy a méhészeti év hátralévő részét is ott töltötték. 1866. július 21-én, mikor a nagy forróság miatt félt az erős kutatóstól és rablástól, a gyengébb negyedik rajt, „a rabló méh miatt majorba kivitettem, s ott ettettem”.²³ Az tehát bizonyos, hogy a fő szezonban a tanyára csak nagy szükségben kerültek ki a méhcsaládok, amikor olyan baj volt, hogy sürgősen be kellett avatkozni a megmentésük érdekében.

Sokkal érdekesebb és némiképp problémásabb az 1854. és 1856. évi két bejegyzés. [1854.] december 21.: „etetődött a három méhkas [gyenge családok] folyvást márciusig, s mégis kiveszett – csak ketteje maradt meg –, s ez is a tanyán majd kiveszett volna kertészek gondatlansága miatt, de április vége felé azt hazahozatván, felépült mind a kettő”. [1856.] január 25-én „Pál napkor megnéztem a négy méhkast, mely is a legjobb állapotba találtatott”. Az 1854. április 28-i bejegyzés szerint „hazahoztam [a] tanyáról 5 üres kast”.²⁴ Ezek szerint a családok messze a háztól, kint a tanyán teleltek. Az 1856. januári ellenőrzés helyszíne is a tanya, másik szóhasználata szerint a major volt. Ezek szerint a törzscsalád általában a tanyán telelt. Ez alapján kijelenthető, hogy a major nemcsak kisegítő, ideiglenesen használt helye a

18 SZABADFALVI József: Méhészkedés a szatmári Erdőháton. *Ethnographia* 1956. 451–480. A „kelenec” helyett a „méhes” kifejezést használták a helybeli emberek.

19 A mai megyehatár 1950-ben alakult ki, amikor a volt Bihar megye déli részét és Csanád megye jelentős részét Békéshez csatolták.

20 HAJDÚ Mihály: Méhészkedés Orosháza környékén. In *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve*. Szerk. NAGY Gyula. Orosháza 1963. 171–235. (174.)

21 WILIM i. m. 1850, 1864, 1866. Lukácsik János a 33-as, Wilimék a 34-es helyrajzi szám alatt laktak. Lásd a 16. lábjegyzetet.

22 A tanyán dohánykertészek laktak, akik egy-egy évre szerződtek. BMKT, RK 20.

23 WILIM i. m. 1853, 1866.

24 WILIM i. m. 1854, 1856.

méhészkedésnek, nemcsak raktáruul szolgált, hanem egyben a tartás, a telelés fontos színtere is volt. A naplóbejegyzésekben nem esik szó többször a második telephelyről. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy az ottani teleltetés természetes volt, minek beszélni róla. Elvileg jelentheti azt is, hogy nem rendszeresen került rá sor. Mi az előbbi megállapítást tartjuk valószínűnek.

A méh lakások

A méhésznapló feljegyzései alapján a méhcsaládok jellemző élőhelye a méhkas volt. A források sokféle módon emlegetik őket: „óriás kas, nagy kas, széles kas, hosszú kas, font kas, más kas, gyékényes kas, gyékényes nagy kas, gyékényes kis kas”. A naplóíró mindössze egyszer használja a „köpü”²⁵ elnevezést, mégpedig a következő összefüggésben: „23 máj. [...] a kasok előtt megtaláltam halva a méhanyát [...], ugyan [csak] május 23-dikán észrevehetőek valószínűleg a köpük előtt heréknek való repkedése s dongása” is.²⁶ Ez esetben a két történés ugyanott, ugyanazon méh lakások előtt történhetett. Elvileg lehetséges, hogy kasokat és köpüket egyaránt használt a méhészetében Wilim János. Véleményünk szerint ez esetben, mivel máskor soha nem használta a „köpü” elnevezést, az a kasokra vonatkozott. E megállapítás szerint másfél száz évvel ezelőtt, a név megváltozott jelentéssel élt tovább Békéscsabán.

A különböző nevek ellenére elég nyilvánvalóan kirajzolódnak a használatos méhkasok típusai. Wilim János (is) anyaguk szerint kétféle típust használt, mégpedig vesszőből és gyékényből font méh lakásokat. A „nagy, nagyobb, hosszú kas” nevűek a (vesszőből) fonott kasok csoportjába tartoztak. Ide sorolhatjuk a „font kasnak” nevezett építményeket is.²⁷ A gyékényből készült kasokat talán nem mindig, de következetesen „gyékény kasként” emlegette gazdájuk.

A kétfajta kason belül egy kisebb és egy nagyobb forma használatára utalnak a „nagy” vagy „nagyobb kas” elnevezések, amelyeken a vesszőből készült kasokat kell érteni. A gyékényből készült méh lakások esetében Wilim következetesen használja a „nagy” és „kis gyékény kas” elnevezéseket. Elvértve, de egyértelműen a „széles” és „hosszú kas” megnevezéseket is említi a szerző. E kifejezések arra utalnak, hogy magasabb és karcsúbb, szélesebb és zömökebb építmények egyaránt előfordultak.

Az elmondottakat kiegészítheti Andó Mihály, aki 1903-ban született, évtizedekig Békéscsaba határában élt, és az I. világháború, valamint a Horthy-korszak idejére emlékezett vissza. Akkoriban „fonott kast használtunk, kívül sárral volt betapasztva. Készült szalmafonással is, akkor a hurkákat fűzavesszővel korcolták át. Ezeket is betapasztották.”²⁸ Hasonlóképpen fogalmaz a napló szerzője is. Wilim szerint a legjobb a szalma (zsúpszalma) kas, mert „ezekbe leghamarabb rajzanak; alátétethetnek ahhoz alkalmaztatható pótlékok vaskapcsokkal (iszkákkal) összekötve. Ezek a legtanácsosabbak, mert 40 évig is használhatók.” Ő mégsem ezt a típust, hanem a gyékénykast használta. Jól leírja beszúrt, szlovákul írt széljegyzetében a tapasztás módját is: „...végy tehéntrágyát, azt keverd meg hamuval vagy száraz lócitrommal, és ezzel tapasztd, és így lesz nagyon tartós és jól védett a molyok ellen”.²⁹ A paraszti hagyomány és a napló szerzőjének feljegyzései azt mutatják, hogy a kasokat ő is tapasztatta,

25 Köpü: fatörzsből természetesen (odú) vagy mesterségesen kialakított méh lakás.

26 WILIM *i. m.* 1850.

27 AMBRÓZY Béla: *A méh*. Budapest 1992. 199. (Reprint).

28 Andó Mihály, Telekgerendás, 1985. aug. Gyűjtötte: Nagy László. Erkel Ferenc Múzeum, Adattár. Itt köszönöm meg Martyn Emilia etnográfus szíves segítségét.

29 WILIM *i. m.* Méhek körüli észrevételek. Ezúton köszönöm meg Janecska János segítségét, aki a széljegyzet szlovák nyelvű beszúrást lefordította.

ami általánosan elterjedt gyakorlat volt.³⁰ Az nemcsak a molyok elleni védelemre, de a nagyon meleg vagy hideg időjárás kivédésére is szolgált.

A két kastípus, mint láttuk, kétféle méretre oszlott. Andó Mihály visszaemlékezésében szintén két nagyságmeretet emleget. A nagyobb körülbelül 80 cm magas és 40 cm széles volt, a kisebb 50 cm magas és 50 cm széles lehetett. Mindenesetre úgy gondoljuk, hogy a nagy, hosszú kas és a széles kas, valamint a nagy és kis gyékénykasok ezeknek a méreteknél felelhetnek meg. Hajdú Mihály adatközlője szerint Orosháza környékén a századfordulót (1900) követően megjelent gyékénykasok 60–65 cm magasságúak és 45–50 cm szélességűek voltak. A vesszőkasokat ennél karcsúbbra, magasabbra építették. Hosszúságuk 75–80 cm, alsó peremükénél az átmérőjük 40–50 cm széles volt.³¹ A hasonlóság egyértelmű. Az alacsony kasok, amennyiben Andó visszaemlékezése pontos, arra hívták fel a figyelmet, hogy a kas alakja hasonló a Dunántúlon általánosan elterjedt³² (például a Somogy megyei Lislőn gyűjtött) kas-típushoz. Sajátos Békés megyei formára semmiképpen sem tudunk következtetni. Hasonló a helyzet a hosszú kassal is. Az orosházi párhuzam (kúpos végű kas) talán erősíti, Andó Mihály visszaemlékezése viszont kizárja, hogy abban az Ambrózy által emlegetett és dicsért dél-magyarországi kúpos kas meglétére következtessünk. Az Andó-féle kas a Bihar megyei kas-típushoz hasonlítható. Ha arra gondolunk, hogy a gyékénykasok az Erdőháton csak az 1900-as évek elején terjedtek el, s erre az időre emlékeztek Orosházán is, egyértelmű használatát az 1850-es évek elején Wilim békéscsabai méhészetében fontos adatnak kell tekinteni.

Nem tudjuk, hogy a kasokba a csabai néptanító tett-e szulánkot, azaz sejtartó lécet, vagy sem. Valószínűbb, hogy nem használt ilyesmit. 1852. június 4-én az egyik kasból „a nagy melegség és nehéz lépsejtjei miatt kiesett egy nagy darab lépje, mely tele volt hereféle gu-bókkal”.³³ Több ilyen esete nem volt. A méheket a méhesházban tartotta, azokat a tűző nap közvetlenül nem érthette. A tapasztás, amelyet többnyire mésszel festhettek fehérre – véleményünk szerint – jól ellenállt a nap melegének. Ha szulánkot használt, talán meg sem történt volna a dolog. A feltételezés feltételezés marad, a vélemény nem bizonyíték. A meleg ellen egyébként úgy védekezett, hogy a kas alá ujjnyi vastag deszkát tett a kijáró felőli oldalon, s a résen keresztül a levegőcsere szépen megoldódott.

Meglepő és nagyon fontos esemény, hogy a méhészetben megjelent a méh lakások másik típusa, az ún. „Dzierzon-kaptár”. Elnevezésük szerint megkülönböztetett Dzierzon-kast, szimpla, illetve dupla Dzierzon-kaptárokat. 1864. június 2-án bukkant fel először a méhésznaplóban.³⁴ Brózik Károly csabai méhész egyik előadásából tudjuk, hogy „mozdítható sejtekkel ellátott méh lakot” először 1863-ban, Mokry Sámuelnél látott Békéscsabán.³⁵ Wilim naplójában már nemcsak mozgatható lépsejtekkel ellátott lakásról (ami akkor is lépekre osztott fészket jelentett) írt, hanem nevesítette a Dzierzonról elnevezett méh lakást. A méhésznapló erősíti, egyben pontosítja a más forrásból ismert, 1863-as kijelentés tartalmának igazát. Fontos információ ez, mert azt mutatja, hogy ez a kaptártípus akkor már megjelent a megyében, s elindult elterjedése a kasos méhészet rovására.

Meglepő és hézagpótló információk ezek. Meglepő, mert az általános feltételezések szerint csak lassan és később terjedt el az országban. Ez persze lehet igaz, de az biztos, hogy

30 Lásd még HAJDÚ 1963. 178.; BENCsik János – NAGY László – NAGY MOLNÁR Miklós: Gyűjtögetés – zsákmányolás – teherhordás. In *Békéscsaba néprajza*. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174.

31 HAJDÚ 1963. 177.

32 AMBRÓZY 1992. 200.; *Néprajzi Lexikon*. Dél-Dunántúl, Lislő (20. l. ábra)

33 WILIM *l. m.* 1852. június 4.

34 WILIM *l. m.* 1864. június 2.

35 *A Békés Megyei Okszerű Méhészegyesület Évkönyve 1874/75*. Gyula 1875. 30.

hamarabb, mint azt eddig gondoltuk. Meglepő és fontos más szempontból is. Vegyük észre, hogy Mokry Sámuel honorácior, néptanító volt, s ugyanezt tudjuk Wilim Jánosról is, de még Brózik Károlyról is, aki a méhésznapló írójának, ahogy írja, „kollégája” volt. Ők nem a paraszti világ képviselői. A néprajztudomány szerint a „néprajzi leírások egyértelműen arra utalnak, hogy az okszerű (lépekre osztott fészke, Dzierzon-rendszerű) kaptárt használó méhészek a paraszti közösségek új értékek irányában nyitott, vállalkozó szellemű tagjaiból kerültek ki. Miután a hagyományosan méhészkedők összetétele más értékek mentén szerveződött, nem tekinthető véletlennek, hogy az okszerű méhészek nagyobb hányada nem körükből került ki, hanem az újabb generációk eltérő szemléletű tagjai gyarapították soraikat. Ennél a generációnál már a paraszti szocializáció során belenevelődéssel elsajátított tradicionális tudás rovására fokozatosan előtérbe kerültek az egyre tudatosabb tanulással elsajátított szakismeretek.”³⁶ Az általános megfogalmazást legalábbis árnyalni, pontosítani tudjuk. Békés megyében, ahol már az 1870–1880-as években két méhészegyesület is működött, a fejlődés és az ismeretek terjesztésében a néptanítók és az alsópapság méhészkedő képviselői jártak az élen. Az új „generációt”, az újabb szemléletű réteget errefelé nem a parasztság soraiban, hanem azon kívül kell keresnünk. Ez bizonyára nemcsak Békés megyében lehetett így. Erre utal az is, hogy az országban a Dzierzon típusú kaptárt leghamarabb Paulik Gábor tótmegyeri (Palárikovo, Szlovákia) római katolikus plébános használta. Ezt erősíti a Délmagyarországi Méhészegyesület két meghatározó személyiségének foglalkozása, hiszen Grand Miklós néptanító, Ságér Ádám pap volt.³⁷

A Dzierzon-kaptárak többféle elnevezése látszólagos zűrzavart mutat, de jelzi, hogy a gyakorlati méhészkedésben akkoriban jelenhetett meg, s elterjedése a kezdeteknél tartott. Erre utal, hogy nincs kialakult, egységes elnevezése sem. A Dzierzon-kas és -kaptár elnevezés megtévesztő is lehet, mert nem feltétlenül az eredeti típus használatát jelenti, hanem csak arra utal, hogy a nagy méhész szétszedhető kaptárjának és mozgatható lépes rendszerének elvei alapján készült méhlikást használták.³⁸ A „kas” elnevezés sem feltétlenül kasra utal, hanem akkor is használták, amikor a kamrákat egymás fölé helyezték (a gyűrűskas, rakkaptár).³⁹ A „dupla Dzierzon-kaptár” elnevezést is párhuzamba lehet állítani a lowkovitzi mester találmányával, a híres ikerkaptárral. Az ugyanis oldalánál fogva egymással összefüggő két kaptárból állt, melyben a méztér és a fészkek különvált egymástól. A „szimpla” pedig arra utal, hogy egy elemből áll a méhlikás, a második kamra nincs megnyitva. A naplóban említett kaptár azonban biztosan nem azonos a Dzierzon szerkesztette változattal. Wilim ugyanis nem léceket, hanem kereteket használt kaptárában. Mindenképpen bizonyíték erre az az 1864. augusztus havi bejegyzése, amelyben leírja, hogy a lépsejteket a „Dzierzon ráájába” helyezték.⁴⁰ Ez esetben tehát annak talán Berlepsz vagy még inkább Dathe által továbbfejlesztett változatára gondolhatunk.⁴¹ A Dzierzon-féle méhlik magyarországi elterjedése a már említett Paulik Gábor 1852-ben, Dzierzonnál tett látogatása után vette kezdetét. Lényegében tíz év múlva már ezen ez elven működő, modern kaptárrendszert kezdtek használni az országnak nemcsak az északi, de középső és délkeleti részén is. Ennek használatára kezdett áttérni az akkor már 64 éves békéscsabai néptanító is.

36 SZABADFALVI József: Méhészet. In *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Méhészet*. Szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/02/42.html> (Az oldal meglátogatása: 2010. november 30.)

37 Lásd erre vonatkozóan: KERESKÉNYI Miklós: Göndöcs Benedek útja az Országos Méhészeti Egyesület elnökségéig. *Agrártörténeti Szemle* 2010. 1–4. 167–180.

38 AMBRÓZY 1992. például 776.

39 Zih Károly értekezése. In *A Békés Megyei Okszerű Méhészegyesület Évkönyve 1874/75*. Gyula 1875. 35–37.

40 WILIM i. m. 1864. augusztus.

41 AMBRÓZY 1992. 165–170.; ÖRÖSI Pál: *Méhek között*. Budapest 1957. 100–101.

MÉHÉSZETI TECHNIKA

A teletetés

A kasos méhészetben, így Wilim méhészetében, a novemberi hónap fő teendője a teletetés. A napló szerint különösebb teletelési előkészületet nem igényelt a feladat. Nem találtunk adatokat a nyár végi, őszi etetésre sem. A késői virágok nektárjából s az addig gyűjtött mézből kellett a méhcsaládoknak megoldaniuk az élelemkészlet elraktározását.

A teletelő családok kijelölése már korábban, de legkésőbb október hónapban, a méz és viasz elvételekor, a családok kiveretésekor megtörtént. A következő évre erős, fiatal, lehetőleg első rajt hagyott meg.⁴² Amennyiben ennek bő és elvehető élelemkészlete volt, akkor azt kényszerbe le, ha a másodraj is fejlett, erős volt.⁴³ Kényszerből fordulhatott elő az, hogy nem új rajból fejlődött családokkal teletelt be. A kivétel tehát erősítette a szabályt. Az 1860-as évtized többnyire katasztrofális időjárásairól az egyik bejegyzése így tanúskodik: „a nagy szárazság miatt rendkívül rossz időjárás volt szegény méhecskékre. A meg nem rajzott[at], csak azt lehetett magnak hagyni (kettő rajzatlan és egy kirajzottat hagytam meg).”⁴⁴

A novemberi munkák során a méhész a teletlőnek szánt kasokat felfordította, s szemrevételezte a családot. A lépfütkök hosszából, a léputcák teltségéből következtetett a család erejére. A kasokat Wilim is osztályozta, erős, közepes és gyenge csoportra osztva az állományt. Az élelemkészletet inkább súly alapján becsülhette meg a méhész. Wilim mindig tudta, hogy mely családjainak kevés az élelme. A teletelő méheket számba vevő méhész a következő feljegyzést készítette 1852-ben: „1. kas [...] Erasmust (aki az 1852. évben nem rajzott) igen jó – a telet minden etetés nélkül kiállja; [...] 4. kas [...] Udalikot, Kolibrinek II-dik raját – ezt etetni kell (ez mézzel jelentősen el van látva); 5. kas [...] Paulinát, Kolibrinek I-ső igen gyenge raját, ezt minden héten etetni kell; 6. kas [...] Rajnert, Emilnek II-ik raját gyakran etetni kell; 8. kast Marcellint, Miksának III-ik raját szinte etetni kell.”⁴⁵

A gyengébb családokat etette. Volt olyan időszak, amikor ez rendszeresen történt. Például a fentebb felsorolt négy gyenge családot 1852. december 23-án, 1853. január 25–26-án, február 14-én, február 24-én. Az etetést más években is rendszeresen elvégezte, ha ennek szükségét látta. Az 1852. év végén a feljegyzésekbe utólag beszúrta (nota bene): „Későbbben tudomásomba esett, hogy decembertől egészen Pál napjáig nem tanácsos a méheket, akár milyen gyengék, bajgatni (tudomásul vétetik).” A tanácsot nem tartotta be. 1853-ban, a január 26-i etetés után megjegyezte „Hovent Emilnek III-ik raja az elkészt etetés miatt kivészett.”⁴⁶ A gyenge családokat aztán, amikor már a tisztuló kirepülés megtörténhetett, rendszeresen is etethette: „Februártól fogva a két gyengébb kast minden héten etettem.”⁴⁷

42 Meglepő, hiszen az első raj a régi anyával repül ki. Más, pl. a debreceni gyakorlat a második rajt tartotta megtartásra érdemesnek. Lásd: SZABÓ Károly: Méhészkedés ősi módon Debrecenben. *Agrártörténeti Szemle* 1977. 1–2. 172. Ugyanakkor az első raj a legerősebb, mert ez a legnépesebb. Ez mellette szól.

43 Ez a megoldás kedvezőbbnek tűnik, mert az első rajjal a régi anya szokott kiszállni. A második raj esetében pedig biztosított volt az új, életképebb anya megléte is.

44 WILIM *i. m.* 1862. november 12.

45 WILIM *i. m.* 1852. november 11. Néhány évig a kasoknak nevet adott. Nem általános, de jellemző, hogy sokszor a megrajzás napjára eső keresztnévről nevezte el azokat.

46 WILIM *i. m.* 1853. január 26.

47 WILIM *i. m.* 1851. február 9. Mennyivel más ez a módszer ahhoz képest, amikor a méhészek „emberi ételeket” tettek a kasba, például sült tyúk darabot stb. HAJDÚ 1963. 183.

November hónapban, az átvizsgálás után „felvitette” a kasokat a padlásra. Minden évben a zárt helyű telettetést választotta. A betelelés idejét az időjárás hidegre fordulása jelezhetette.

1. TÁBLÁZAT

A méhek felvitele a padlásra, zárt telettetés kezdete az 1860-as évtizedben

1861. XI. 11.	1862. nincs adat	1863. november	1864. XII. 6.	1865. X. 30.
1867. XI. 17.	1867. nincs adat	1868. nincs adat	1869. X. 12.	1870. X. 18.

Ez azt jelentette, hogy kivitette a kasokat a tanyájára, s azokat feltették a padlásra. A táblázat adataiból is kiderül, hogy arra rendszerint november hónapban került sor, de ettől jelentős eltérések is előfordulhattak.⁴⁸ Olykor december elején történt meg. Ambrózy munkájában hasonlóképpen fogalmaz: novemberben „szokták némely méhészek a szabadban álló kasokat és kaptárakat télire zárt helyre – padlásra, kamrába, pincébe, verembe stb. – vinni”.⁴⁹ A napló bejegyzései szerint a Dzierzon-rendszerű kaptárait is felvitette a tanyai épület padlására.

Nagy kérdés, hogy mivel etetett. Ez akkoriban nem lehetett más, csak méz. Ezt egyszer le is írta: a kasok „felvitele alkalmával a gyékényes kas jó porció mézet kapott [...] [és februárban is] ugyan élelmet kapott”.⁵⁰

A gyenge családok olykor megréfták a gazdájukat, s a keserű tapasztalat hasznos, nem mindig betartott tanulság levonására készítette. 1853. február 21-én „etetni akarván a gyengébb kasokat, a három kidögölve találtatott – ez ismét tudomásul szolgáljon, hogy a gyengét sohasem kell teletelésre hagyni, mert csak a sok vesződés van vele. A gyékényes kas meg is maradt, épségben minden etetés mellett.”⁵¹

Kezdetben csak a padozatra helyezhette ki őket, de 1853-ban jó tanácsot kapott Sztraka Károlytól (korának közismert és neves méhész, békéscsabai néptanító): „telelésre szánandó méheket a padláson kötélre alkalmazott széles deszkára kell lefüggyve, csendes helyen kitenni”.⁵² Valóban jó ötlet, hiszen a (szabad) kémény melege könnyíthetett a méhek sorsán. Kevesebbet fogyasztottak, szervezetük kevésbé gyengült le.

A méhészeti szezon tavaszi teendői

A padláson telet méhek márciusban kerültek ki a napvilágra. Ennek időpontja a „kedvező napon” történt. Az 1860-as évtizedben ez a következőképpen alakult:

2. TÁBLÁZAT

A méhek „kitételének” tavaszi időpontjai az 1860-as évtizedben

1861. II. 25.	1862. III. 13.	1863. nincs adat	1864. III. 12.	1865. III. 12.
1866. III. 2.	1867. III. 4	1868. nincs adat	1869. III. 25.	1870. III. 18.

48 Az 1860-as évek első harmadában, derekán az egész Alföldön rendkívül szeszélyes, tragikusan rossz terméssű évek voltak. Ezt mutatja a nagy ingadozás.

49 AMBRÓZY 1992. 580.

50 WILIM *i. m.* 1861. november 11., 1862. február 28.

51 Uo. 1853. február 21.

52 Uo. 1853. széljegyzet.

A méhek azonnal a méhesházba kerültek. Az 1850-es évtized átlagát vizsgálva a méhek 83 százaléka megérte a tavaszt (4. táblázat). A nagyobb baj ekkor történhetett, mert a kitett családokból csak a betelelt állomány közel 55 százaléka kezdte el a sikeres rajzást. Nagy volt a pusztulás! Meglehetősen rossz arány, talán még saját korában sem lehetett általános!?

A kitételt követő hetekben a méhek általában nem igényeltek semmiféle beavatkozást, de olykor, egy-egy évben etetnie kellett tavasszal is. A gazda, az idény fő eseményére, a rajzásra várt. Olykor-olykor megvizsgálta a méheket, ami ekkor is a kas oldalra vagy felfordításából állott: „[május 2.] megsemléltem mind két kast, s észrevettem mind kettőben nagyjába készült méhházakat [anyabölcsőket]”.⁵³ A kíváncsiskodás mellett akkor nézett bele a kasokba, ha problémát látott: 1850. május 23-án halott anyát látott a kasok előtt, s nem értette a dolgot. A herék nagy mozgásából már korábban arra gyanakodott, hogy a család megrajzott. Az sem nyugtatta meg teljesen, hogy „...megtekintvén a bent lévő anyaházakat, nem vettem észre, hogy csak egy is be lett volna csinálva; s tudj Isten! Hátha ott belől kikelt az anya, s úgy elbúcsúzott hírem s tudtom nélkül az első rajom! Máskor jobb ügyesebb szemmel s figyelemmel kell lenni az iránt”.⁵⁴ Az első (következő?) raj hat nap múlva hagyta el a kaptárt.

A forrásból kiderül az a nyilvánvaló nehézség, hogy a kasos méhészkedés nem teljesen engedett bepillantást a család belső életébe, arra nyújtott csak lehetőséget, hogy a méhészgazda a széleken „húzott” rajbölcsőt észrevegye. Megtehetette azt is, hogy a lépeket végeiknél széthúzta egy kicsit, s így valamennyire közéjük tudott látni. Ez azonban nem tette lehetővé a család állapotának tényleges felmérését. Lényegében a szerencsén s a jó méhésztudás rutinján múlt az eredmény.

„Az első raj kijövetelének jele az is, hogyha az anyaméhházak észrevehetők, hogyha az anyaméh gubójába tejforma fénylik, vagy kis pondró-forma felfelé fordítva tapasztalható.” A raj észlelése az eredményes befogást, az pedig a méhészeti év sikerét, hasznát jelentette. Ezért fontosnak tartotta a jelenlétet ilyenkor: „el ne hanyagold, hogyha magad mellette nem lehetsz, strázsát mellé állítani, mégpedig ideje korán”.⁵⁵ Érdekes, hogy nem tesz említést arról az anya által kifejtett kommunikációról, hangokról, amellyel a kirepülni készülő királynő népet toborozza. Amennyiben mellette volt, azokat a hangokat bizonyosan hallotta.

3. TÁBLÁZAT

Az első raj kieresztése 1850–1861 között

1850	1851	1852	1853	1854	1855
1. kas: V. 29.	1. kas: V. 20. 2. kas: V. 26.	1. kas: VI. 7. 2. kas: VI. 8. 3. kas: VI. 20.	1. kas: VI. 6. (rossz év)	1. kas: VI. 13. 2. kas: VII. 6. 3. kas: VII. 19.	1. kas: VII. 9. 2. kas: VII. 14. 3. kas: VII. 19
1856	1857	1958	1859	1860	1861
1. kas: V. 30. 2. kas: VII. 17. 3. kas: VII. 20. 4. kas: VII. 20.	1. kas: VII. 1. 2. kas: VII. 6.	1. kas: VI. 15.	1. kas: VI. 12. 2. kas: VI. 28. 3. kas: VII. 3.	1. kas: VI. 3. 2. kas: VI. 16.	1. kas: VII. 5. 2. kas: VII. 6. (akácfigyás)

⁵³ Uo. 1851. május 2.

⁵⁴ Uo. 1850. V. 23. Az anyabölcsőt 9-10 napos korukban zárják le a méhek. A kikelés hat nap múlva történik. Ilyenkor a régi anyával kimegy az első raj. Valószínű, hogy valóban nem volt rajzás.

⁵⁵ WILIM *i. m.* Méhészeti észrevételek. 9. pont.

A rajzás

Amennyiben erős volt a család, s az idő kedvezett, a rajzás május végén megkezdődött, emlékeztek a múltra az orosházi méhészek. Ambrózy is a májust tartotta a rajzás idejének, megemlítve azt, hogy a gyengébb családoknál ez áttevődik június első felére.⁵⁶ Az első raj májusi kirepülésére Wilim méhészetében is találunk példát. A rajzás fő ideje valójában júniusra esett, s nem a májusi rajzás volt a tipikus, az mindössze 15 százaléka az összesnek. Annál kétségteljesen lehetett a méhész számára a júliusra eső, kései szaporulatok nagy száma. Bizony ez is többször előfordult. A legkésőbbi rajzási idő az 1856-os évben volt, ekkor három kas is július második felében eresztette ki első (és egyetlen) raját. Legkésőbb július 20-án repültek ki a családok.⁵⁷ Nem tudni, hogy azokat megtartotta-e. Az első raj éppen azért volt fontos, mert az volt a legerősebb, s ha korán megtörtént a rajzás, az anyacsaládnak kellő ideje volt a második-, harmad-, esetleg több raj „kieresztésére”. Különösen fontos volt az utolsó raj kirepülésének ideje is. Ha későn történt, nem tudott jól felkészülni a télre az új család. Ezek – többnyire – gyengébbek maradtak, s a kor méhészkedési technikája mellett kicsi volt az esély a sikeres betelelésre.

4. TÁBLÁZAT

*A betelelt, a kitelelt, a rajzást megért anyacsaládok száma és aránya
1850–1860 között*

Év	Családszám		Szaporodás	
	Betelt	Tavaszi indulás	Anyacsalád	Szaporulat
1850	?	2	1	4
1851	2	2	2	9
1852	5	5	2	9
1853	8	4	1	1
1854	3	3	2	6
1855	3	2	1	3
1856	4	4	4	6
1857	3	2	2	2
1858	1	1	1	5
1859	3	3	3	8
1860	5	5	2	7
	37	31	20	56
Százalék	100	83,8	54,1	280,0

Csak a tavaszi induló családok vizsgálata alapján

A termelés fő célja a szaporítás, a rajoztatás. A második „eresztés” az első rajt követő hét–tíz nap után következett be, tartották a régiek. Ezt Wilim is így tudta: „a II. raj szokott kijönni 7–8–9–10. sőt 11. napra is – ez leginkább az időjárás függvénye”.⁵⁸ Ez lényegében így is történt. A harmadik raj már hamarabb, két-három nap múlva szakadt el az anyacsaládtól. Tíz év átlagában, miként a táblázat mutatja, 21 tenyészcsaládból 60 család képezte a szaporulatot. Ez közel háromszoros növekedést, statisztikailag családonként három raj kirepülését jelentette. Az is kiderül a táblázatból, hogy ennek valamivel több mint feléből alakította ki a betelelő állományt. A szaporulat másik része vagy egyesült magától, vagy lefűstölték, ritkábban el-

⁵⁶ HAJDÚ 1963. 184.; AMBRÓZY 1992. 572., 573.

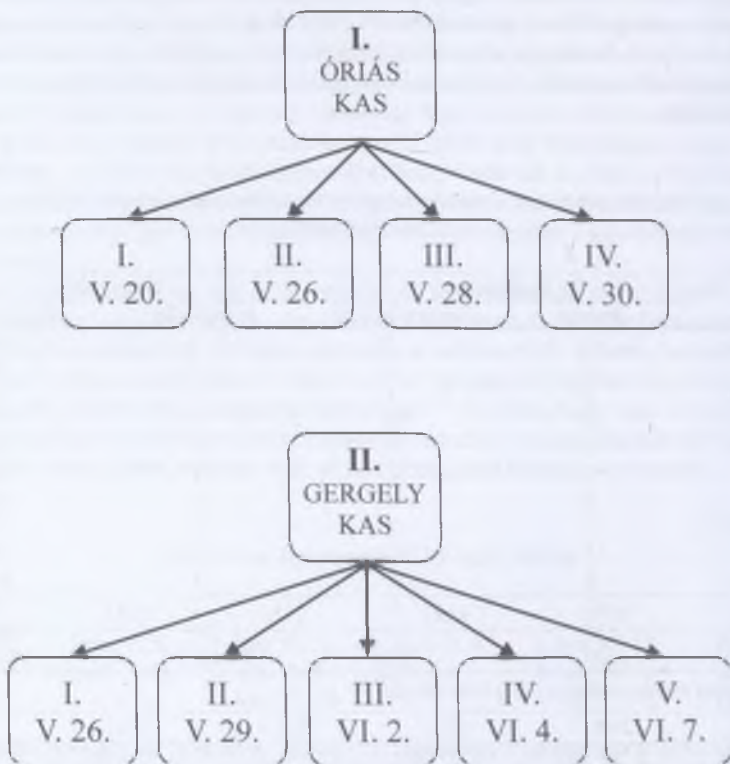
⁵⁷ WILIM *i. m.* 1856. július 20.

⁵⁸ WILIM *i. m.* Méhészeti észrevételek 9. pont.

pusztult. Volt arra is példa, hogy egy kas harmadik raja „egy régi kas méhével nagy bajjal összeverbuválódott”.⁵⁹ A második vagy harmadik rajjal „mindég több anya szokott kijönni, s úgy legjobb őket abban hagyni, majd választják ök magoknak a legfürgébb anyát”.⁶⁰ Nyilván ez történt 1851-ben is, amikor az egyik kas első raja, a másik kas második rajával „összeverődén, hosszabb repkedés után együvé szállt a rajfüvel kidörgöltetett méhkasba”.⁶¹ Előfordult az is, hogy a kirepült család – ez esetben másfél óra „bolyongás után” – visszatért a kap-tárba, de ez nem jelentette, hogy a rajzásról is lemondott volna. Másnap kirepült.⁶²

5. TÁBLÁZAT

*Két család rajzásának története 1851-ből
(fent az anyacsalád neve, alatta a rajok a rajzás időpontjával)*

A szaporítás technikái közül tudott arról, hogy az anyabölcsőket át lehet helyezni, de alkalmazását nem mindig látta jónak. Így elmélkedett erről: „Próbálni ugyan lehet több anyaházakat egy hosszú gombostűvel, vagy hegyes fával a lépsejtjére oda illeszteni, de ha ezzel is el-

59 WILIM *i. m.* 1864. június 11.

60 Uo. 1850. június 7.

61 Uo. 1851. május 26.

62 Uo. 1850. június 8.

késtél, mesterséged igen ritkán sikerül, hogy az anyát, ha szinte ki is kél, azt a méhcsalád elfogadná”.⁶³ A forrás szerint nem volt ellene, de vigyázni kellett, hogy ez még a hordás idején történjen meg, mert ellenkező esetben a bölcst, az új anyát a család elpusztította.

Az nyilvánvaló, hogy a raj kirepülésének nemcsak a napját, de az óráját is pontosan feljegyezte. Amikor délelőtt történt a rajzás, semmi esetre sem lehetett a méhek közelében, tehát kiépítette a megfigyelő szolgálatot. A lakás, a munkahely és a méhesház egy helyszínen történő elhelyezkedése megkönnyítette azt a munkát csakúgy, mint a raj befogását.

Feljegyzései szerint a méhcsaládok a közeli szomszédoknál messzebb nem nagyon repültek. Ha igen, akkor a hollétükről értesítést hozó személyt munkájáért megjutalmazta. Így egy Dubcsák Mara nevű segítőnek 8 krajcárt adott.⁶⁴ Ez többször nem fordult elő, a raj pontos helyét mindig ismerték.

Az, hogy a raj nem repült messze, feltűnő, de még inkább annak számít, hogy az esetek 55–60 százalékában (1850–1855 között vizsgáltuk) mindig beleszállt a kasba is. Az ilyen kasokat a saját vagy a szomszédjai kertjének különböző helyeire, felfordítva rakta, vagy inkább rakatta. Mi volt a titka? A méhészeti zsargonban „rajfűnek” nevezett növény. Ez valószínű, hogy esetünkben (is) citromfűvet (*Melissa officinalis*) jelenthetett. A méhészek számára javasolta is, hogy a „kertedben, vagy ahol a méheket tartod, növeszteni kell”. A kasokat „a pókhálótól, más tisztatlanságtól” előbb ki kell „perzselni” szalmalánggal, „majd a rajfűvel azt jól bedörzsölni” és száraz ruhával kitisztítani.⁶⁵ A bedörzsölés után a rajfűvet messzire el kellett tenni, hogy a „méh raj [tovább] ne bolyongjék”.⁶⁶ Arra is figyelmeztetett, hogy az előkészített kast a rajzó család házától távolabb kell letenni, „hogy a régi kasba ne bolyongjanak vissza a méhek”.⁶⁷

Ismert még egy módszert, de azt soha nem használta. „Lehet a méhház eleibe zöld meggyfa leveles gallyból másfél ölnyi, vékonyabb rudakon csóvát csinálni, arra is szeret rá szállni” a méhcsalád.⁶⁸ Valami igazság lehet a megfigyelésben, mert olykor előfordult, hogy a meggyfa ágaira szálltak rajok.

A lépek metszése és metélése (herézés) a termelési időszakban

A szezon kezdetén, többnyire április elején, a kasos méhészetben visszametszették a lépeket. Ezt a munkát Orosháza környékén herélésnek nevezték, mert a disznók ivartalanításának idejével esett egybe. Naptári ideje a húsvét előtti Nagyhétre esett.⁶⁹ Wilim munkanaplójában keveset ír méhészeti technikájáról. Valószínű, hogy igyekezett minél kevesebbet bántani a „bogarakat”: „...mentől egyszerűbben, de tisztán gondját viseljük a méheknek, annál jobb sikert várhatunk. Mesterkélők és nagy bűvárok sokkal kisebb haszonba részesülnek.”⁷⁰ Igaza van.

63 Uo. 1851. május 26.

64 Uo. 1867. július 16.

65 WILIM *i. m.* Méhészeti észrevételek. 11. pont.

66 WILIM *i. m.* 1854. június 13.

67 Uo. 1860. június. 16.

68 Uo. 1850. május 29.

69 HAJDÚ 1963. 182. Mi ezt a fogalmat nem használjuk erre a műveletre, mert zavaró, félreérthető.

Herézésen a rajzás utáni heregyérítést értjük. Ekkor a lépek alján, szegélyén lévő heresejteket nyesték le. Így értelmezték ezt Debrecenben is a 18. század végén. Lásd SZABÓ 1977. 165–166. Így értelmezte ezt Wilim is. Ő a metszés (tavasszal) és a metélés (rajzás után) kifejezéseket használta. Az orosházi forrása adata több évtizeddel későbbi időszakra vonatkozik, s talán egy korábbi gyakorlat átértelmeződése történt.

70 WILIM *i. m.* Méhészeti észrevételek. 1. pont.

Ennek ellenére a naplóban leírtakhoz képest a gyakorlatban több munkát kellett végeznie a gondozás során. Ezeket a rutinelemeket – úgy gondoljuk – többnyire nem tartotta fontosnak megemlíteni. A teelő lépeket azonban ő is visszametszette. 1860-ban március 19-én rakta ki a méheket. Kettő család erős volt, s három gyengébb. Az április 12-i bejegyzés szerint „megmetsztem a kitett öt kast”.⁷¹ Tekintettel arra, hogy mindentől függetlenül a teljes állományában visszavágta a teelés után a viaszlépek üresen maradt végeit, arra gondolunk, hogy ezt a munkát máskor is elvégezte. Ez a hagyományos méhészetben már a korábbi évszázadban is gyakorlat volt. Elsődleges célja a viasznyerés, bevételnövelés volt, de egészségügyi megfontolások is indokolhatták.

Méhészeti észrevételeiben felhívta a figyelmet arra, hogy „az első raj után, mindjárt a heréknek [heresejtek] kiálló gubóit vagdald le jó éles késsel lépsejtjeiről”.⁷² A munkafolyamatról nem írt, de valószínű, hogy rendszeresen végzett heregyérítést. Ezt bizonyítja bejegyzése, ami két anyacsaládjának három-négy rajzás utáni állapotáról szól: rengeteg herét látott a kasból kitódulni, kirepülni, aminek „egyedül az az oka, hogy mindjárt az első raj kijövedele után a heréknek gubói meg nem metéltettek”. A sok herét ő is károsnak tartotta, mert „a sok ingyen élő herék az egész méhkast tönkreteszik”.⁷³ A heresejtek kivágását – szerinte – azonnal, az első raj kirepülésének napján, estefelé el kell végezni. Ez természetesen csak elvárás lehetett magától is, mert amikor várható volt, hogy egymást követően több raj is kirepülhet, káros munkafolyamat lett volna, s ellenkezett a minél kevesebb beavatkozás elvével. Erre inkább a rajzás végén kerített sort, az általunk talált adatok szerint június vége és július 20. között, közvetlenül a rajzás utáni napon.⁷⁴

Éves szinten – többnyire – háromszor nyert viaszt (sonkolyt): a tavaszi kitétel utáni napokban, a rajzás utáni időszakban, legtöbbször augusztusban, valamint októberben a betelelést megelőzően kiselejtezett családok viaszéptményeiből. Emellett előfordult, hogy a főhordási-rajzási időszakban többször is metszette a lépeket. Mindezekre a sonkoly eladásának időpontjaiból és néhány, a metszésre utaló bejegyzésből következtethetünk.

A kidobolás

A kidoboláson a méhcsaládok megmentésének az a módja értendő, amikor egy üres kasba áttelepíti, pontosabban átvonultatja a méhészt a teelésre szánt családot, tehát nem pusztítja el. Elterjedése a 19. század második felére, a 20. század elejére tehető. Érdekes és újszerű adat, s teljesen érthető, természetes cselekedet, hogy azt a termelési idény közben is elvégezték. Erre akkor vállalkozott Wilim János, ha anyacsaládjá erős maradt, s a rajzás hamar véget ért. Ekkor több legyet ütött egy csapásra. Megszerezte magának az erős család bőséges méz- és lépészétletét, az előbbi fogyasztás, utóbbit eladás céljából. Emellett életben tartotta termelő családját is. A kidobolást, figyelmeztetve önmagát is, csak akkor szabad megtenni „...ha még reménységed van, hogy maga szükségére elegendő eledelt magának hordhat, vagy jó idők járnak. Különböznél végre kivész”.⁷⁵ Valóban, a már háromszor megrajzott, a rajzás után már megmetszett családot július elsején átdobolta. Erre pirkadat táján vagy közvetlen utána kerített sort. A család szépen betelelt, s a következő évben négy rajt eresztett.

71 WILIM *i. m.* 1860. április 12.

72 WILIM *i. m.* Méhészeti észrevételek. 9. pont.

73 WILIM *i. m.* 1851. június 4.

74 WILIM *i. m.* 1850. július 1.; 1851. június 9., 1854. június 26., 1855. június 20.

75 Uo. 1850. július 1. Csáti Szabó György leírása szerint Debrecenben kanizásnak nevezték a hasonló eljárást. Ott már a 18. században ismerték és használták ezt a technikát! SZABÓ 1977. 166.

Érdekes, s a szükszavúság miatt talányos átdobolási esettel találkozunk akkor, amikor a jól termelő, sokmézű kasból, a közben családpusztulás miatt üresen maradt két Dzierzon-féle kap-tárba dobolta át rajait. Az egyértelmű, hogy méznyerésről volt szó, ezt a széljegyzet számadási bejegyzése bizonyítja is. Ugyanakkor a család megérte a következő tavaszt, tehát szerencsésen áttelelt. Mindez augusztus 17-én és 18-án történt.⁷⁶ Feltételezésünk szerint vagy családegyesítés-ről, vagy inkább lépátszabásos megoldásról lehetett szó. Mindenesetre nagyon kellett etetnie.

A kidobolás módszerét szépen leírta, de az szinte mindenben megegyezik a néprajzi iro-dalomban ismert módszerrel.

A kifüstölés, kiveretés

A méhészkedés kegyetlen műveletét a termelő családok elpusztítása jelentette. A vadászat ősrégi ősztönének történő engedelmeskedés a hagyományos méhészet kikerülhetetlen, természetesnek tekintett velejárója volt. A méz és viasz könnyű megszerzéséhez szükségesnek látták a család el-pusztítását. Annak ellenére, hogy az átdobolás technikáját a méhész ismerte, az évadot a telelésre alkalmatlan vagy mézben gazdag és feleslegesnek ítélt család elpusztításával fejezte be.

Kényszerből is így tett akkor, ha anyátlanná vált a család, ha gyenge maradt stb., ritkán vállalta az egyesítést. A méhészet gyakorlatában ezek az időpontok többnyire a méhészeti év második felére, de nem feltétlenül a végére estek. Az anyátlanság oka nem az előregedés volt, mert a telelő családok kialakításakor a fiatal, erős és új rajokat hagyta meg. Ritkán fordult elő, hogy egy anya két telet ért volna meg! A füstöléssel a támadó molyok hada miatt sietni kellett. A kevés, pontos időpontot megadó bejegyzés augusztus 6-i és szeptember 16-i füstölésről tudósít. Ez a hordástalan, nektárszegény időszak a családok életére, hangulatára mindig nagyon kedvezőtlenül hat.⁷⁷ Ilyenkor általában kevés volt az elvett méz mennyisége is. Mikor az Emilnek keresztelt kas méheit megölte, nem járt jól, mert „egy csepp mézet sem kaptunk belőle [...] megöletett Erasmus [is], egy iccényi méz lett belőle”.⁷⁸

A kiveretés fő időszaka általában az október hónap volt.⁷⁹ Ilyenkor azokat a családokat pusztította el, amelyeket gyengébbeknek, azaz telelésre alkalmatlannak ítélt, vagy jelentős mézkészletet gyűjtöttek maguknak. Máskor mindkét szempont teljesülhetett egy-egy család elpusztításakor.

A kiveretés szabatos leírását megtaláljuk az 1851. év méhészeti bejegyzései között. Sok újat nem tartalmaz, de látszik, hogy személyes élménye volt a munkálatról. Akkoriban még nem használtak kénlapot sem. A leírás más, apróbb részleteiben eltér az általánosan ismert gyakorlattól. Íme! „A kiveretéshez megkívántatik elegendő bűdöskő; ha ez meg van véve, ás-sál annyi gödröt, ahány kast akar[sz] kifüstölni, s akkor másfél arasznyi, nyers fácskának egyik végét egy kevésse meghasítod, s tedd belé a jó nagyocska bűdöskövet, s hamarjába dugd a kiásott gödröcskébe, ott gyűjtsd meg. Kasnak a röplyukacskája be lévén dugva, tedd a meggyült gödör felé a kifüstölendő kast, földdel körülkapargasd és hagyd úgy vagy egy órá-ig, s kívül jól veregesd tenyereiddel, hogy hulljon le a méh; s kapard el a földet a méhkas mellől, hogyha a méhecskék már többé nem zúgnak, vagy nem mozognak. Üsd az egész kast

⁷⁶ WILIM *i. m.* 1865. augusztus 18.

⁷⁷ Uo. 1852. augusztus 6., szeptember 16.

⁷⁸ Uo. 1854. szeptember 21.

⁷⁹ A rendelkezésre álló kevés adat tanúsága szerint Wilim is ekkor végezte ezt a munkát. WILIM *i. m.* 1851. október. 7.

amint bírod lapjával egy felől, más felől is, hogy a méhsejtjeik elválhassanak, s úgy szede-
gesd ki a méhecskéknak egész nyáron át [megtermelt] munkájok gyümölcsét.”⁸⁰

A leírásban nem szerepel a lépívágó kés, ami nem igazán hihető. Wilim a heregyerítéskor
éles késsel dolgozott, ezért is kizárható, hogy azzal vagy más eszközzel ne tisztította volna
meg a kasok belsejét. Maga az elnevezés, miszerint metszésnek (s nem vágásnak) nevezte a
műveletet, ezt a feltételezést erősíti. Arra nézve, hogy erre a célra ferde pengéjű metszőkést
használt volna, semmiféle adatot nem találtunk.

A mézelvétel

A kiveretés kapcsán a mézelvétel módját is leírta. Nyilván nem használt semmiféle pergető
eszközt, de a legpraktikusabb módon, minden költség nélkül nyerte ki a mézet: „A lépsejtjei-
ket törd össze, rakd vagy rostára, vagy szitára. Ezen edények alá pedig jó nagy tálakat, hogy
abba a méz, ki meleg kemence mellett folyhassék, s úgy a tiszta fazékba vagy szilkébe szűrő-
gesd. Az így tisztán lecsepegtetett méz eltart tíz-húsz esztendeig.”⁸¹

A MÉHÉSZETI TERMELÉS NAGYSÁGA ÉS BEVÉTELEI

Általánosan ismert, s a napló bejegyzései csak megerősítik, hogy a termelés a méhcsaládokra,
a mézre és a sonkolyra (viaszra) terjed ki.

Mindenekelőtt tisztázni kell, milyen súlymértéket használt Wilim János. A súlymértéket
rövidítve, jelzésszerűen írta fel, s valószínűsíteni lehetett, hogy fontot használt. Szerencsére
más természetű gazdasági írásai erre bizonyítékot is kínálnak. 1848. áprilisi bejegyzése sze-
rint, amikor dohányt adott el, figyelt arra, hogy a „a mázsákat fordítsd fontokra”, azaz erre a
mértékre váltsa át.⁸² Az 1723. 63. tc. elfogadása óta a bécsi fontot terjesztették el hivatalosan
használt mértékegységként az országban. Ennek nagysága 561 grammnak felelt meg. Ez a
mérték 1874-ig volt érvényben.

*A méhkasok, azaz élő rajok eladása*⁸³

Az erről szóló adatok nagyon hiányosak, s nem alkalmasak az elemzésre. Azt sem lehet megállá-
pítani, hogy mennyire gyakran került erre sor. Az bizonyos, hogy a méhcsaládok árucseré tárgyat
képezték, s erre többször történik utalás. 1860-ban, a kiveretés idején adhatta el negyven font sú-
lyú, kasos méhcsaládját hét forintért. Ez akkor 17,5 font (9,8 kilogramm) viasz árának felelt meg
(ez egy kivételes évnek számít, mert a vizsgált két évtized alatt ekkor volt a legalacsonyabb a vi-
asz ára).⁸⁴ Ne feledjük, ez a korszak nagyon nagyra becsülte a gyertya alapanyagát.

80 WILIM *l. m.* 1851. október 7.

81 Uo. A bűdöskövet Smrdáki szlovák faluról nevezték el a szlovákok. Kénkövet értettek rajta.

82 BMKT, RK 20. 1847-es évhez kapcsolva erről átszámítási táblázatot is készített.

83 A napló forintban és krajcárban adja meg az értékeket. Az adott időszakra esik az 1857-es valutare-
form, amelyet 1858. november 1-én vezettek be. Addig az ún. váltóforintot használja a szerző. Erről
az osztrák forintra tértek át, amely 5,28 százalékkal ért kevesebbet. A krajcár–forint átszámításban is
változás történt, a tízes számrendszerben számolt osztrák forint 100 krajcárt, a váltóforint 60 krajcárt
ért. Pengőforintra és pengőkrajcárról (pxr) csak egy szer tesz említést.

84 A mai arányok szerint egy kilogramm viasz felvásárlási ára középértékben számolva körülbelül ezer forint,
egy font 550 forint. Egy méhcsalád – hozzávetőlegesen – harminc kilogramm viasz árának felelne meg.

A sonkoly nagysága és értékviszonyai

Wilim 1851 októberében, amikor kifüstölte kétkasnyi családját, kimetszette a lépeket. Ekkor összesen hétfontnyi sonkolyt nyert. Ez magas, talán nagyon magas értéknek számított gazdaságában, mert akkor nagy mennyiségű mézterméshez is jutott; a családok fejlett lépállomány-nyal rendelkeztek. 1853. május 3-án, amikor szállította méhkasát, a kas leesett és összetört. Legjobb méhcsaládja volt, amelynek java így odaveszett. A sonkoly ez esetben is 3,5 fontot nyomott. Az erős családok elvehető lépkészletének súlyát ennyire becsülhetjük. A visszamet-
széskor, heregyéritéskor nyert viaszalap mennyisége ennek a töredékét adhatta.

Az éves sonkoly mennyisége a méhcsaládok számának függvényében változott. A részle-
tes adatokat mutató 1856-os évben a következő értékeket találtuk:

6. TÁBLÁZAT

A sonkoly súly- és árviszonyai, valamint az eladások időpontjai 1854-ben

Hónap	IV. 11.	VI. 18	VIII. 7.	IX. 30.	X. 12.	Összesen
Súly (font)	1,25	0,33	1,5	0,5	5,25	8,83
Ár (Ft)	1,25	0,83	1,25	0,5	4,36	8,19

Az értékeléskor figyelembe kell vennünk, hogy ez egy kifejezetten jó év volt. A mennyiségek a lehetséges maximum közeli értéket jelentik. 1856-ban három anyacsaládtól hat raja szapo-
rodott, tehát ez évben tíz családos állománya volt.

Az 1850-es évtizedben némiképp csökkent a sonkoly ára, ennek ellenére az árviszonyok kiegyenlítettek voltak. Az évtized első felében stabilak voltak az árak, egy font sonkolyért 1 forintot adtak a kereskedők. A század második felében ingadozott az árszínvonal, 0,9 és 1,3 forint között változott. Ebben az évtizedben egy font sonkolyért 1 forintot fizettek a felvásár-
lók. Az 1860-as évtizedben sokkal hektikusabban mozgó árviszonyokat és szélsőségesen ingadozó termelési eredményeket tapasztaltunk.

A méztermelés nagysága

Az egy családra jutó átlagos mézhozam nagyságát nem ismerjük. Erre vonatkozóan a szak-
irodalomban sem találtunk adatokat. 1858-ban, a számvetés készítésekor, Wilim a követke-
zőképpen értékelte a méhészeti évet: ezen „...év igen jó volt a méhekre. Egy első rajomból és
egy anyaméhkasból lett körülbelül harminc icce méz.”⁸⁵ A 15 iccés (körülbelül 16,5 kilo-
gramm) termés családonként jó évnek számított. Ezt a nagyságot az erős családoktól, kedve-
ző időjárás mellett, a nyerhető mézmenyiség jellemző értékének tekinthetjük. 1851-ben két
anyaméhkasból és két jó, első rajkasból mindössze 15 icce mézet szüretelt. Nem fűzött hozzá
megjegyzést. Csak becsülni tudjuk a családonkénti átlagos mézhozamot, amelynek nagysága
nyolc-tíz iccenyi lehetett. Jellemző ugyanakkor, hogy a lefűstölt méhcsaládoktól gyakran
semmi, vagy egy-egy iccenyi méznél nem többet tudott elvenni.

Az 1850-es évek méhészete azt mutatja, hogy a méznyerés másodlagos szerepet játszott a
termelésben. Elsődleges célja nem ez volt. A tíz évből csak négy év termelési adatait jegyezte
fel. Azt jelentheti ez, hogy egyáltalán nem jutott mézhez, de azt is, hogy nem mindig írta fel
őket. Lehetséges, hogy éppen azért, mert fogyasztásra szánta, nem mindig tartotta fontosnak

⁸⁵ WILIM *i. m.* 1858. Év végi megjegyzés.

lejegyzését. Erre részben bizonyíték lehet egy 1860-ból származó bejegyzés: „Kifüstöltetett hat kas. Kettő gyengébb, négy pedig jó mézes”.⁸⁶

A méhészet éves munkaerő-szükséglete

A mézeltetés nem kívánt nagy mennyiségű munkát, de ez a technika is megkövetelte az éberséget, a méhészet állandó szemmel tartását. Erre könnyen nyílt lehetőség, mert a telep Wilim lakó- és munkahelyén, a kertben volt. Ezért a méhek viselkedését megnézhetette minden nap, még a tanítás időszakában, a szünetekben is. Rajzás idején azonban ez kevés volt. Feljegyzéseiből kiderül, hogy pontosan tudta az eresztés idejét. Az gyakran délelőttre esett, amikor ő tanítói munkáját végezte. Ekkor biztosan figyelőt állított a méhek vonulásának szemmel tartására. Arról nem szól a napló, hogy ezért fizetett volna – a számadást nagy gondossággal tartotta nyilván –, tehát az nem került pénzébe. A tanév a júniusi vizsgával ért véget. 1859-ben „éppen nyári vizsgám alkalmával” rajzott meg az egyik család. Ez június 16-án, fél kettőkor történt. Egy „almafáról rázatott le”.⁸⁷

A fentihez hasonló megfogalmazásaiból sokszor kiderül, hogy valószínűleg nem ő maga végezte a nehezebb munkát, bár bizonyosan jelen volt mint a folyamat irányítója. Máskor néven nevezte a segítőköt: 1852-ben Povázssai Ádám és Botta (keresztnév hiányzik) segítségével fogta be a kerítésére szállt rajt. Máskor a szomszédok valamelyike volt a segítségére: Lukácsik János (1852-ben), máskor Lukácsik György (1860-ban), vagy Kojnok György (1860-ban). Ők a raj befogásánál, vagy veszély esetén (árvíz, rablásveszély) a méhkasok tanyára telepítésében is segítettek a néptanítót. Többször fia, ifj. Wilim János végezte a raj befogását. Lényegében ezek jelentették a nehezebb méhészeti munkafolyamatokat.

7. TÁBLÁZAT

Egy átlagos év becsült munkaidő-szükséglete Wilim János méhészetében

Munkafolyamat (5 családós átlaggal számolva)	Idő (óra)
Attelepítés (tanyáról a kerti méhesházba)	4
Szemrevétel, vizsgálat (heti 1 óra, áprilistól októberig)	30
Rajbefogás (átlag: 5 raj/év): figyelés, befogás, betétel a méhesházba	20
Lépmetszés (2×/év)	3
Lefojtás (5 család/2 óra)	10
Kivágás	5
Mézelvétel	6
Sonkoly kezelése	?
Kifüstölés, átdobolás	3
Betelelés (etetés télen is, egyszer egy hónapban)	5
Áttelepítés (a kertből a tanyára)	4
Összesen:	90

A kimutatott munkaidő-szükséglet értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a közel kilencven óra a tényleges munkaidőt jelöli. A munkafolyamat előkészítése azt tovább emeli. Ennek időtartamát nem merjük becsülni. Amennyiben a sonkolyt valamennyire összeolvasztotta, az jelenthetett öt-hat óra többletet. A méz kicsurgatása két-háromszori elvétel esetén ennyiszor

⁸⁶ WILIM *l. m.* 1860. október 18.

⁸⁷ Uo. 1859. június 16.

két, azaz hat órát. A méhek szállítása egy-egy nap, tehát körülbelül 16 óra. A méhész számára a méhtartás a 100–120 óránál sokkal nagyobb lekötöttséget jelentett, mert tavasztól őszig figyelemmel kellett kísérni a méhek fejlődét.

Wilim János sikeres munkáját a legkiválóbb méhészek segítették. Ez a többlet a néptanító méhészetének biztonságát, egyben a forrás jelentőségét is növeli. Sztraka Károly (1803–1866) Wilim tanítótársa volt Békéscsabán. Mezőberényben a középiskolát, majd Pozsonyban az egyetemet végezte el. Wilimmal egy időben, 1842-ben nevezték ki a felsőtabáni iskola tanárának. Kortársai híres pomológusként is számon tartották. Tudva, hogy Wilim is korának közismert gyümölcsnemesítője volt, sok szál kötötte össze a két néptanítót.

Brózik Károlynak már édesapja is méhész lehetett. „...kis koromtól fogva méhek mellett nevelkedtem” – vallotta magáról 1874-ben.⁸⁸ Az általa szerkesztett „fölül kezelhető”, egyes álló kaptáráért a megyei méhészegylet által 1874-ben szervezett kiállításon Grand Miklóssal együtt tüntették ki, dicsérő oklevelet kapott.⁸⁹ Szaktudását megyeszerte tisztelhatték, mert 1875-ben egyhangúan választották meg a Békésmegyei Okszerű Méhészegylet titkárnak. Békéscsabán mint néptanító működött. Biztosak lehetünk abban, hogy döntő szerepe volt abban, hogy a Dzierzon-féle kaptár megjelent Wilim János méhészetében. Tudjuk, hogy már 1864-ben használta ezt a kaptártípust.

A lopás nem csak a ma problémája

1852. február 3-án Wilim tanyásai öt embert tetten értek dohánylopáson. A tolvajok húszt forint kártérítést fizettek.⁹⁰ A béreseknél ugyancsak kártérítést adtak, nyolc forintot. 1855. december 3-án egy nőt értek tetten a „fináncok”. Két csomó dohányt vitt el. A tolvaj a felfogadott tanyásnak a nővére volt (aki, mint kiderült, a férjével együtt követte el tettét). 18 pengőforint és harminc krajcár büntetést fizettek.

1857. május 9-én, szombat éjszaka, két méhkasát (a háromból) ellopták. Azokat bravúrosan hamar, május 15-én, a kigyósi tanyákon megtalálták egy Poldi nevű gyulai ember tanyáján, annak tanyásánál. Érdekes, hogy mennyire messzire nyúltak akkoriban is a szalak: a lopást két csabai férfi, egy testvérpár követte el. Hamar orgazdára találtak nevezett Poldi tanyájában, aki viszonylag messze, Bucsán lakott.

1860 márciusában, a tavaszi ültetés idején, a faiskolájából loptak el 25–30 darab oltványt. Bizonyára nem véletlenül, főleg körtefacsemetéket. Nem tudjuk, hogy meglettek-e a tettesek.

A MÉHÉSZET HELYE WILIM GAZDASÁGÁBAN

Wilim János gazdaságába nyolc hold (kis magyar hold, vagy csak 1100 négyszögöles hold) szántó tartozott. Ezen túlmenően négy hold rét és négy hold a közös legelőből. A forrásból kiderült, hogy tanyája is volt, az 1857-es birtokkönyv szerint 4/8 tanyahely.⁹¹ A szántó és feltehetően a „major” a Felső-gyep nevű határreszen feküdt. Ezeken kívül Gerendáson is műveltetett nyolc holdat. Többnyire felesben, amelyről részletes – szlovák és magyar nyelvű – szerződések maradtak fenn.

88 Brózik Károly értekezése. In A Békésmegyei Okszerű Méhészegylet Évkönyve, 1874/75. B-Gyula, 1875. 30.

89 Uo. 43.

90 BMKT, RK. 20. 1852. február. 3. A tetteseket elfogó „tanyásai” külön nyolc forintot kaptak.

91 BéML V. 302. f. 65. k. Birtokkönyv, I. tized. 1857.

A szántókon búzát, „téli repcét”, de a két birtokon két-két hold dohányt is termesztetett. Kaszáltatott lóherét is. Istállójában lovat, teheneket és kocát is tartott.

Gazdaságának pontos bevételét nem ismerjük, de jövedelmeiről képet kapunk az 1854. év termelési és árviszonyai alapján. Az árak nem az átlagos árszínvonalat mutatták, akkor éppen magasra emelkedtek.

8. TÁBLÁZAT

Szántóföldi növények termelési és árviszonyai, 1854

Termények	Ár (Ft)	Termés/köböl	Bevétel (Ft)
Tiszta búza	30	110	3300
Árpa	7,5	26	195
Zab	7	20	140

Ehhez az összeghez hozzá kell tenni a dohánykertészetből származó jövedelmeket is. 1848-ban 876 forint, 1849-ben 371 forint volt a kikövetkeztethető árbevétel. A nagyjából 4000 forintos évi árbevételnek valamivel kevesebb mint fele maradhatott meg neki, mert a gazdaságot feles bérlőknek adta ki.⁹²

Az értékek önmagukban megbízhatók, de sajnos nem azonos időmetszetben mutatják a valós viszonyokat, nehezen hasonlíthatók össze. Tisztázatlan az is, hogy 1849-ben a bevételt váltóforintban vagy Kossuth-bankóban számolta-e (valószínűsíthető, hogy abban). Önmagában bizonytalanná teszi az összehasonlítást az is, hogy a dohány és a mezőgazdasági termények ára nem azonos évek árviszonyait tükrözik. Nagyságrendileg mégis igaznak tartjuk, hogy a gazdaságából származó jövedelme 2000 forint éves bevétel körül ingadozott. Ehhez még hozzájárult a tanítói salláriumból származó esetleges készpénz mennyisége is. Az bizonyos, hogy a méhészet fenntartása a néptanítói életvitel gyakorlatában általánosan elterjedt foglalatosság volt, de Wilim esetében nem a család szűken vett megélhetésének céljait szolgálta. A méhészetből származó jövedelme elenyésző volt, de gazdaságának részét képezte, eredményeit számon tartotta.

Wilim János elismert gyümölcsnemesítő volt és több pomológiai szakkönyvet írt.⁹³ Nemesítéséért a Békésmegyei Gazdasági Egyesület többször kitüntette. Az 1862. október 12–13-án Szarvason tartott kiállításán az első díjat érdemelte ki.⁹⁴ A faoltványok fentebb említett lopásáról szóló bejegyzés is mutatja, hogy a faiskola egy része a ház körüli kertben volt. A méhek beporzó munkája nagy segítségére lehetett sikeres nemesítő munkájában. A méhészeti tevékenység nagyon hasznosan illeszkedett az általa fenntartott termelési rendszerbe.

92 BMKT, Békéscsaba. RK. 23.

93 *Kratická historie pŕirozeni* (A természet rövid története). Mezőberény 1829. 225.; Owocinarstwo, alebo stromowé Zahradnictwo. B-Csaba. 1869. 12.; Jegyzék az 1867. évben id. Wilim Jánosnál kapható különféle oltványokról. Békéscsaba 1978. Békés Megyei Könyvtár (ma BMKT), 6 fol.

94 „Az első jutalommal párhuzamos gyümölcs csoportozatnak szánt 15 forintnyi pénzjutalmat Vilim János úr 7-ik sz. alatti alma és körte csoportja nyéré el B-csabáról.” In *Békésmegyei Gazdasági Egyesület Értesítőj. 1862–1864. évről*. Gyula 1865.

Wilim János néptanító naplója

A forrás közlésekor az alábbi eljárást követtük:

1. a rövidítések feloldását szögletes zárójelben kiegészítve közöltük;
2. a központozást az érvényben lévő helyesírási szabályok szerint alkalmaztuk;
3. mivel a kaptárok számozása nem volt következetes az arab és római számok használatát illetően, a kasokat és kaptárokat következetesen római számokkal, a rajokat pedig arab számokkal jelöltük;
4. a pénznemek rövidítéseit feloldottuk;
5. a dátumokat, ahol ez indokolt volt, gördülékényebben kapcsoltuk a szöveghez;
6. ahol elengedhetetlenül szükséges volt, a mai helyesírás szabályait követtük.

MÉH KÖRÜLI ÉSZREVÉTELEK

1. Mentől egyszerűbben, de tisztán gondját viseljük a méheknek, annál jobb sikert várhatunk. Mesterkélők és nagy búvárok sokkal kisebb haszonban részesülnek.
2. Mentől nagyobb a legelő, annál jobb az olyan hely méhekre nézve is. Az ő számukra pedig nem csak a jó legelő rétek stb., hanem gyümölcsfák is, de kivált [a] hársfa [jó]. (Lipa)
3. A méh fél mértföldnél tovább nem repül házatól, annál fogva legalább oly távolságra legyen elegendő legelője.
4. Közel a méhházakhoz ne szenvedjünk magas fákat.
5. Legjobb hely a méh számára [a] csendes, s amelyhez a Nap sugárai verődhetnek, kivált reggeltől fogva délutáni öt óráig.
6. Legjobb lakhelyük szalmakosarak, ezekben leghamarább rajzanak és alátétethetnek ahhoz alkalmazható pótlékok, vaskapsokkal (iszkábakkal) összekötve. Ezek legtartósabbak, mert negyven évig is használhatók, s n[em] is sokba kerülnek. [Széljegyzet]⁹⁵ Cím: „A kasok sarazása. Végy tehéntrágyát, azt keverd meg hamuval vagy száraz lócitrommal és ezzel tapasz; így lesz nagyon tartós és jól védett a molyok ellen. Úgy is nyúlhatsz a dologhoz, hogyha nincs alja, szórd meg hamuval. Moly ellen jó a kasokat kívülről spiritusszal vagy erős pálinkával benedvesíteni.”⁹⁶
7. A békák és egerek nagyon rontják a méheket, melynél fogva a deszka, amelyeken a kasok állnak, egy kissé a földtől felemelve legyen (½ suknyi).
8. Mentől jókoribb a raj, annál jobb, kivált az első; más kettőt össze lehet barátkoztatni. Ez pedig legcélszerűbben úgy történik meg, hogyha az utóbbi raj mindjárt első este a föld gödrébe leráztatik, s éjtszakán át úgy hagyatik, de földdel jól körülkaparva; reggel már összebarátkozva a kast a maga helyére teheted.
9. Rajzanak a méhek többnyire a reggeli kilenc órától fogva délutáni három óráig. Jele a közelgető rajzásnak az, midőn mindjárt reggel a herék a kasból kifele repdesnek és játszanak. A kijövetel előtt visszatarakodnak a kasba a herék is, és egy kevéssé csendesednek.
- A/ Az 1. raj kijövetelének a jele az is, hogyha az anyaméhházak észrevehetők; hogyha az anyaméh gubójába tejforma fénylik; vagy [a] kis pondró forma felfelé fordítva tapasztalható. Különös figyelmet fordíts arra, hogy az első raj-el ne szökjék, mert az első raj legjobb és legtöbbre becsülendő.

⁹⁵ Szlovák nyelvű széljegyzet fordítása.

⁹⁶ A fordítást Janecskó János készítette. A nyugalmozott gimnáziumi igazgatónak ezúton is köszönöm szíves segítségét.

El ne hanyagold, hogyha magad mellette nem lehetsz, strázsát mellé állítani, mégpedig jó ideje korán.

El ne bízd, vagy kecsesgesd magad azzal, hogy még elég időd van arra, mert az I. rajhoz készültek rejtkehelyeken is anyaházat építtethetett.

B/ A 2. raj szokott kijönni 7., 8., 9., 10., sőt 11. napra is; ez leginkább az időjárástól függ, mert hideg vagy eső miatt későbben is kijöhet, s így hát minden nap jó gondod fordítsd rá.

C/ A 3. raj 2., de 3. napon bizonyosan kijön, ha arra alkalmas idő szolgál.

Víz freckendezéssel meggátolható a méh, hogyha rossz helyre szállni, vagy szökni akar, de nem csengetéssel, mint némelyek szokták. Füstölés mellette nem szükséges, de seprükórával, mégpedig zölddel (palina nevű fűvel) helyről-helyre lehet őket eltávolítani, melynél fogva, hogyha kasba lerázattak, tedd azon fűvet arra a helyre, ahol ültek. Legnagyobb gondot fordíts arra, hogy az anyát a kasba megkaphasd, sokszor az első rajzásnál, mindjárt a méh[es] ház előtt, a gyengesége miatt lerogyik, melynél fogva nézd meg gondosan, vagy keresd fel őt, s a méh[es] ház előtt mindég elsepelve, s tisztán tarts[d] a helyet, legalább egy ölnyre.

Pókhálót a méhházról gyakran seperd le tollseprűvel.

Az I. raj után mindjárt a heréknek kiálló gubó végeit [heresejt] vagdald le jó éles késsel a lép sejtjeiről.

A 3. raj után dél és délutáni két-három óra tájban temérdek sok here szokott kifelé repkedni a kirajzott kasból, azokat öldösní segíts a méhnek, vagy legalább tizedét, vagy huszadát öld meg, a többivel majd ők rendelkeznek.

10. Hogyha két raj összevergődött, sohasem kell azon aggódni, csak együvé hadd őket, annál jobb s erősebb lesz a kas.

11. Télire sohasem kell a méheket helyről-helyre bolygatni, csak azon esetre, hogyha rossz emberektől vagy állatoktól kell féltened őket; s nem is kell őket takargatni, csak röplyukat egy-két méhecskére nagyságút hagyni.

- * A méhek a legkeményebb tében is élve maradnak, s frissek és erősek lesznek, csak szabad levegőn legyenek; de legyen ám elegendő élelmük, mert ha az nincs, akkor a kemence zugába is kivesznek. Ez okból gyengéket, tudniillik méz nélkülieket, sohasem kell télire eltenni, mert azokkal a sok etetés miatt, nem csak a sok baj, de a költés is összekötve van, s mégis ritkán hasznat vagy áldott sikert hajtanak számodra.
- * A méhkasokat rajzás előtt szalmaláng felett a pókhálótól s más tisztátalanságtól jól perzseld ki, és tiszta ronggyal törölgesd ki.
- * Miután már a raj kijött, rögtön az elkészült tiszta kast dörgölgesd meg rajfűvel, melyet okvetlen kertedben, vagy ahol a méheket tartod, növesztened kell.
- * A kidörgölt kast oda állítsd egy jó erős dorongon, ahol a méh legjobban összesereglik; ennek az a haszna, hogy sokszor maga száll bele a kasba.
- * A méh már a kasba lévén, a kast ugyanazon a helyen úgy irányozd lassan a földre tenni, hogy röplyukkal dél vagy nyugod [nyugat] felé fordítva legyen.
- * A kasra felől, nyers fűvet tedd, mert az enyhíti a Nap által szerzett melegséget a kasba.
- ** A méh leghasznosabb s legművészetibb bogár a Földön. Tisztaságot felette szereti. Tart vagy szenved egyedül csak egy anyát. Ez színére nézve sötétsárga-vereses, s hosszabb állatocská a többinél, s kormányozza az egész méhsereget.
- ** Az ő legnevezetesebb munkája az, hogy kormányozzék és tojjék, mert egy év alatt negyvenezer tojást tojik ki; a herék pedig rajtok ülnek, s hogyha pedig ezen átestek, a herék kiüldöztetnek.
- ** A méhek közül némelyek élelmet hordanak, némelyek strázsát állnak, némelyek ott-hon a kasban munkálkodnak.

- ** Azoknak, melyek hordanak, két gyomruk vagyon, az egyik viaszra. a másik pedig mézre alkalmazható.
- ** Akik dolgoznak húszezret számíttatnak, a többit tizenhatezernek lehet számítani.

A MÉHEK KIDOBOLÁSA

Ássál a napfelkölte előtt egy kis gödröt, melybe a méhkas felfelé fordítva jól megálljon, s te-ritsd azon helyre, ahol a méhkas állott, egy gyékényt vagy lepedőt. Ez meglévén, egy tiszta, üres kast a rajfüvel belül jól dörgölgesd meg; miután azt megtetted, vedd elő csendesen a kidobolandó kast, és helyeztesd felfelé a kiásott gödörbe, s hamar az üres kast lefelé fordítva illesztesd rá, s a lepedővel, vagy hamvassal⁹⁷ tekergesd jól körül, és erősen kötöddgesd meg, hogy a két kas közt rések ne maradjanak. Ez meglévén, a mézzel lévő alsó kast mindenfelől veregessd meg jól két darabocská fával, ezt hamarjába mind addig folytasd, míg észre nem veszed, hogy a méhek már felfelé az üres kasba takarodnak. Ha ez megtörtént, oldozgasd meg a kast, és az alsónak mind a két oldalát úgy intézd a földhöz vágni, hogy a lépsejtjei a kastól elválhassanak, s úgy vigyázva szedegessd ki tálakba, vagy más tiszta edényekbe a mézet, méheket pedig, amelyek itt-ott megmaradtak, tollseprővel a kiterített gyékényre vagy lepedőre a rőplyuka közelébe sepregeds le, s lassan-lassan mind betakarodnak az üres méhkasba.

Az anyára különös gondot, figyelmet fordítsd, hogy felmenjen az üres kasba, mert ha ez elvész, akkor az egész munka siker nélkül maradt.

Az 1850. évben méhek körül való észrevételek

Március 25-én kitettem Óriás (jó erős) és Polikarpus nevű (igen gyenge) méhkasokat a méhházba.

Május 20-án az Óriás kasba anyagázak észrevehetők valának.

Május 23-án, azaz csütörtökön [a] délutáni órákban a kasok előtt megtaláltam megölvé [a] méhanyát, ami engem nagy zavarba hozott. Ugyan május 23-án észrevehetők valának a köpük előtt heréknek való repülése, s dongása. Mit jelent ez? ti., hogy nemsokára az első raj kijön, hacsak már ki nem jött, mert a méhkasoknak belsejét megtekintvén, úgy látszott, hogy a bő méhcsaládból sok hibázik és zavarban csak az nyugtatott meg, hogy megtekintvén a bent lévő anyagázakat, nem vettem észre, hogy csak egy is be lett volna köpve, vagy csinálva, s tudja a jó Isten, hátha ott belől kikelt anya, s úgy elbúcsúzott hírem s tudtom nélkül az első rajom! Máskor jobb s ügyesebb szemmel s figyelemmel kell lenni az eránt. Úgy majd téged semmi nyugtalanság nem bánt.

Május 29-én, Miksa napján mégis kijött szép első rajom, és ugyan reggeli 9 óra tájban. A kasba maga beleszállt. Mielőtt az megtörtént, az üres kast rajfüvel jól megdörgöltem belől, de azt csak akkor megtenni szükséges, mielőtt szalmalángon a kasnak belsejét ki-vált pókhálókat vagy más gáz kipusztítottad. A kas rajfüvel hamar megdörgölése után, a kast ahhoz alkalmas rúdra, felfelé fordítva odatenni irányozd, ahol a méh leginkább zúg vagy sereglik, s úgy többnyire maga száll bele.

* Lehet a méhház eleibe zöld meggyfaleveles gallyakból másfél ölnyi vékonyabb rudakon csóvákat csinálni, arra is szeret rászállni.

97 Hamvas: vászonból készült, szögletes, nagyméretű szövet, amellyel például a szénát kaszálás után stb. vállon szállították az állatok etetéséhez. Univerzális hordóeszköz volt.

Június 7-én, Róbert napján, pénteken 9 óra tájban kijött Óriás nevű kasból 2. raj – kilenc napra – vagy ha azon napot is számított[ad], amelyen az 1. raj kijött, úgy 10 napra jött ki. Szállott két helyen, fele része a méhház előtt a kasba, fele része pedig Mézes Pál kertjébe sövény közé, s lerázott együvé.

N[ota] B[ene; továbbiakban NB] . Ez igen kétséges raj volt, mert az anya vagy elveszett, vagy megöletett; az anyát akárhányat látsz a méhkasok közt repdesni, sohasem öld, egyet sem, mert a 2. vagy a 3. rajjal mindig több anya szokott kijönni, s úgy legjobb őket abba hagyni, majd választják ők magoknak a legfürgébb vagy alkalmas anyát.

* Próbálni ugyan lehet több anyaházakat egy hosszú gombostűvel vagy hegyes fával a lépsejtbe oda illeszteni, de ezzel is elkéstél, mesterséged igen ritkán sikerül, hogy az anyát, ha szinte ki is kél, azt a méhcsalád elfogadna.

** Anya nélkül való rajt úgy lehet észrevenni, hogyha anyaházakat kezd építeni, s a családjá napról-napra kevesbedik, vagy belől a kasba a méhek széjjel vannak szórva.

Június 8-án, 9 óra körül kijött volt az Óriás kasból a 3. raj, vagy fél óráig a Lukácsik, Mitykó, és Mézes kertjükbe rendetlenül repdesvén, visszatért a nagy Óriás kasba.

Június 9-én, ugyanaz kijött 9 óra tájban, Primus napján Mézes sövényébe szállt, s Jani fiam azt lerázván, s szépen működik.

Július 3-án, Kornél napján, éppen öt hétre, délutáni 1 óra tájban az első rajom, Miksa rajzott, s szállt Mitykó sövényébe, éppen akkor, midőn szeretett nagylaki vendégeim (ú. m. Máli lányunk, Haán Lajos vöm, és Linka unokánk) itt nálunk ebédelték.

* 1850. július 1-én, hajnal hasadtán, miután Óriás nevű méhkasom kirajzott, s vagy egy hét előtt megmetéltetett, az (nehéz méhes kas lévén) átdoboltatott.

Ezt csak akkor tedd meg, ha még reménység van, hogy maga szükségére elegendő eledelet magának hordhat, vagy jó idők járnak, különben végképpen rövid idő alatt kivész. (A kidoboltatásának módját – lásd leírását az előbbi 3. lapján [„Méh körüli észrevételek” című fejezet vége].)

Az 1851. évben méh körül való észrevételek

Március 11-én kivettem Óriás és Gergely nevű jó méhkasokat, éppen Gergely nap előtt való napon (jó erős méhek).

Március 13-án már szépen hordott a méhecske.

Május 2-án megsejleltem mind a két kast, s észrevettem mind a kettőbe [a] nagyba készült méhházakat, reményelhető, hogy egynéhány nap múlva kijöhet a reményteljes raj.

Május 6-án, dél tájban észrevehető vala a herék[ne]k való repdesése, s összehasonlítván a tavalyi ti. 1850. évi ily forma esett raj 3–4–5 vagy 6-od napra kijön, csak ettől az órától igen ügyesen kell vigyázni reá, hogy el ne szökjék, s más ne gyönyörködje benne.

* Az 1851. évben temérdek cserebogár forma (de sokkal kisebb) bogarak megjelentek, mely a gyümölcsfákat, kivált a meggy- és cseresznyefát, amidőn legjobban virágzott, tönkretette, s leette, ezt semmivé tévén, nekiesett az őszi repcének, melynek szintén a virágját, s belől a szívét kirágván, semmivé tette.

NB. Ez esetben amennyire lehet legjobb megoltalmazni ekképp: este és reggel a fák alá lepedőket vagy ponyvát kiteríteni, s a fát jól megrázogatni, nagyobb részt mind lepottyán, s úgy meg kell öldönni. Azon mód is jó, hogy a fa alatt valami dudvából füstölvén, szinte megtévelyodván lehull.

A repce körül, ahonnan a szél fú, ottan több helyeken kell ilyen füstöt csinálni, s nagyobb részt mind tovább eltakarodnak.

Május 20-án, Anastasius napján, 9 óra tájban, mégis valahára kijött több napok óta óhajtvá várt I. rajom; hogy így későn kijött, leginkább a szeles, esős és kedvetlen időjárásnak tulajdonítható (hogyha ti. előszökött).

* Ezen raj több anyával jött ki, s kezdett szállni a Krisztoff felől való fűzfakerítésbe, de azután a rajfüves megdörgölt kasba rohant.

Május 26-án, Béda⁹⁸ napján 10 óra tájban kijött Óriás kasból 2. raj – tehát 7. napra (mert az esőzések miatt az elsőnél is volt mulasztva) –, de ugyanazon pillanatban Gergely nevű más kasból is kirohant az első raj, mely összeverődén, hosszabb repkedés után együvé szállt a rajfüvel kidörgölgetett méhkasba (ez ugyan erős lehetett! – mindenesetre télire hagyandó).

NB. A második raj csak 8–9–10 vagy 11 napra várandó lett volna, de elmulasztása miatt, íme, 7. napra jött ki.

NB. Mindenkor jó vigyázni, mint első, mint pedig második rajzásra, mert íme [a] példa mutatja, hogy az elkészt raj reménység felett kijöhetett.

* Ebből tanúságot kell venni, hogy az összeverődött méhek felé sem kell aggódni, hogy két kasból egyszerre kijött, s összeverődött, annál erősebb lesz télire.

Május 28-án, Emil napján, 9 óra tájban – és így 3. napra – kijött Óriás nevű méhkasból 3. raj s a rajfüvel kidörgöltetett méhkasba lerázott Lukácsik kert[jé]be, almafáról.

Május 29-én, Áldozócsüörtökön, Miksa napján, 9 óra tájban Gergely nevű második anyaméhkasból kijött a II. raj, s szállt Mitykó János szomszédom sövényébe.

* Ennek, mint II. rajnak nem harmadnapra, hanem csak valamikor 7., 8. vagy 9. napra kellett volna kijönnie, de az esőzések miatt az első rajzást elmulasztván, a második rajjal sietnie kellett.

Május 31-én, Petronella napján 10 óra tájban Óriás nevű méhkasból kijött a 4. raj, s szállt a Lukácsik kertjébe, almafájára, s ugyanott lerázott a rajfüvel kidörgöltetett méhkasba.

Június 2-án, Erasmus napján, 10 óra tájban Gergely nevű méhkasból kijött a 3. raj, s szállt a kis szilvafa mellett a gyékényes nagy méhkasba, a mi kertünkbe.

Június 4-én, Korpác napján délután 2 óra tájban Gergely nevű méhkasból kijött a 4. raj, s szállt a mi kertünkben a kis szilvafa mellett a méhkasba.

NB. Tömérdék here délutáni órákban mind a két kasból repdesett. Ennek egyedül az az oka, hogy mindjárt az első raj kijövetele után a heréknek gubói meg nem metéltettek. Erre különös gondot kell fordítani, s mindjárt azon napon estefelé, amidőn az első raj kijött, megmetéltetni semmi esetre nem kell elmulasztani, különben a sok ingyen élő herék az egész méhkast tönkreteszik.

Június 7-én, Róbert napján, éppen 12 órakor, Gergely nevű méhkasból kijött az 5. raj, s szállt a kis szilvafa mellett a méhkasnak külső részére, melyet nagy nehezen tudtam bekergetni holmi füves gallyakkal és vízzel való freckscendezéssel.

Június 9-én, az Óriás és Gergely nevű régi kasok megmetéltettek, miután az Óriás 4. és Gergely kas 5 rajt kibocsájtott.

Jegyzés: Hogyha karácsony szerda napján esik, a méhek közt tömérdék here tenyésztetik.

Ha pedig szombat napján esik, akkor többnyire jó esztendő szolgál a méhekre.

Október 7-én kiveszett a két anya[kas] és két első raj kas, s lett 15 icce méz, sonkolyért [kapott] 7 váltó forintot.

A kiveretéshez megkívántatik elegendő bűdöskő, ha ez meg van véve, ással annyi gödröt, ahány kast akarsz kifüstölni, s akkor a másfél arasznyi nyers fácskának egyik végén egy kevésbé hasítsd, s tedd belé a jó nagyocska darab bűdöskövet, s hamarjába dugd a kiásott

⁹⁸ Beda Venerabilis angol szerzetes.

gödröcskébe, ott gyűjtsd meg, kasnak a röplyukacsájába be lévő dugva, tedd a meggyúlt gödör felett a kifüstölendő kast, földdel körül kapargasd, és hagyd úgy vagy 1 óráig, s kívül jól veregesd tenyereiddel, hogy hulljon le a méh, s kapard el a földet a méhkas mellől, hogyha méhecskék már többé nem zúgnak vagy nem mozognak, üsd az egész kast, amint bírod, lapjával egyfelől is, másfelől is, hogy a lépsejtjeik elválhassanak, s úgy szedegesd ki a méhecské[ne]k egész nyáron át munkájoknak gyümölcsét. A lépsejtjeiket törd össze, rakd vagy rostára vagy szitára, ezen edények alá pedig jó nagy tálakat, hogy abba a méz, meleg kemence mellett kifolyhassék, s így a tiszta fazékba vagy szilkébe szűrögesd. Az így tisztán lecsepegtetett méz eltart tíz-húsz esztendeig is.

November 5-én felvittem a padlásra anyaméheknek valókat, következőket:

- I. Óriás nevű anyakasból Emil nevűt, 3. jó raját, május 28-án kijöttetett;
- II. Gergely nevű anyaméhkából Miksa nevűt, 2. jó raját, május 29-én kijöttetett.
- III. Óriás nevű anyakasból Petronilla 4. jó raját, május 31-én kijöttetett; (Kolibri)
- IV. Gergely nevű anyaméhkából Erasmus nevűt, 3. közepszerű raját, Gyékényes kasút (ezt etetni kell);
- (V. Gergely nevű anyaméhk[asból] Korpác [nevűt], Botyánsz. 1 akó borért.)⁹⁹
- V. Gergely nevű anyaméhkából Róbert nevűt, 5. közepszerű raját (ennek ma-hónap méz kell)

November 19-én etettem mind az öt anyaméhkasokat. Csodálkozásra méltó volt, amidőn az első három méhkas megsejleltem, mert mindegyik alatt rémitő sok döglött méhet találtam. Gyengébb két méhkas alatt mégis igen kevés döglött látható volt.

December 20-án etettem a két gyengébb méhkas.

1852. január 22-én etettem ugyan a két gyengébb méhet.

Február 9-én mindnyája jócskán kapott.

Február 9-től fogva a két gyengébb kast minden héten etettem.

Az 1852. [évi] méhészet

Ez évben a zordon hideg miatt csak április 14-én kithettem a méhet, mert április 15-én a víz egy ujjnyira megfagyott. Április 16–17–18-án folyvást a nagy hideg tartott.

Az 1852. évben kitétetek anyaméhek: I. Emil (1851. május 28-i 3. raj); II. Miksa, május 29-i 3. raj; III. Petronilla (Kolibri), május 31-i 4. raj; V. Róbert,¹⁰⁰ június 7-i 5. raj. A IV. és V. étetődött soká.

Június 1-én észrevehető volt a heréknek való repkedése Emil kasból.

Június 2-án ugyan észrevehető volt Miksa nevű méhkából is a sok heréknek való repkedése déltájban, s délután is.

Június 3-án, ugyan Kolibriből is.

* A két gyengébb kas is nagyon javulni kezdett.

** Június 4. Miksa nevű kasból a nagy melegség és nehéz lépsejtjei miatt kiesett egy nagy darab lépje, mely teli volt here-féle gubókkal. Ily meleg napokban felette szükséges egy ujjnyi vastagságú deszkát a méhkas alá tenni elejére, hogy azon résen a szükséges levegő szabadba folyhasson, s forróság enyhüljön.

I. Emil, II. Miksa, III. Kolibri méhkasoknak a rajzása.

99 Korpác a méhcsalád (kas)neve, Botyánsz. (rövidítés) pedig személynév, valószínű: Botyánszki.

100 Valójában Gergely nevű törzscsalád (anyacsalád) Róbert nevű 5. raja

Június 7-én, Lukrécia napján (Medárd előtt való napján) délután 1½ óra tájban váratlanul kijött II. Miksa nevű kasból az első szép rajom, s szállt rövid repkedése után kertünkbe, oltványok között a méhkasba.

* Az tehát nem áll, hogy az első raj csak délelőtt szokott kijönni, mert ez több idő óta szemmel tartott, s csak délután jött ki váratlanul.

Június 8-án, Medárd napján, délután 3 óra tájban váratlanul kijött I. Emil kasból az első szép rajom, s szállt rövid repkedése után árpaérő körténél a méhkasba.

Június 17-én, Rainer napján délelőtti 9 óra tájban több anyaméhekkel kijött II. Miksa nevű kasból a 2. raj – fele része cseresznyefa mellett a kasba szállt, fele része pedig a régi anyaméhkas előtt bonyolódott, a kast odatevén, belement a kasba. [...] nézni az anya nem vészett-e [el]?; a jövőndő majd megmutatja dolgozik-e, v[agy] sem?

Június 17-én, 12 óra tájban I. Emil kas rendesen rajzott, s szálla a szilvafa között a kasba [a] második raj, Rainer napján.

Június 18-án, 10 óra tájban, Marcellin napján II. Miksa nevű kasból a 3. raj, s szállt a méhház előtt, s mindjárt helyre is tétetett.

Június 20-án, 12 óra tájban, vasárnap, Florent napján II. Miksa eresztett 4. rajt, s szállt a méhkasba méhház előtt, s mindjárt helyre is tétetett.

[Széjgyezet] Kérdéses raj, nem Kolibriből való-e?

Június 20-án, 3 óra tájban, szinte vasárnap, Florent napján I. Emil eresztett 3. rajt, s szállt gunyhó mellett a deszkakerítésre. Povázsai Ádám és Botta segítségével lerázott, s elcsendesedvén, helyretétetődött.

[Széjgyezet] Kérdéses, nem Kolibriből való-e?

Június 22-én, 12 óra után, Paulina napján, Kolibri eresztett I. raját, s szállt szinte a méhház előtt a méhkasba, minden bajlódás nélkül.

[Széjgyezet] A méhkasból elszökött midőn június 23–24. napjaiban M[ező]B[erény]-ben voltam, éspedig gyűlésen.

Július 4-én, Udalrik napján, tehát 12 napra az első rajzás után, 11½ órakor Kolibri eresztett 2. szép raját, s szállt a méhház előtt méhkasokba, minden bajlódás nélkül helyretétetődött.

[Széjgyezet] Körülmételt sonkoly 5 forint 45 krajcár.

Augusztus 6-án II. Miksa nevű anyaméhkas anya nélkül maradt, s kifüstöltetett, lett egy iccenyi méze. 1 ½ [bizonyára font] sonkolyért 1 váltóforint 30 krajcár.

Szeptember 16-án, I. Emil nevű anyaméhkas is anya nélkül maradván kifüstöltetett, s lett egy iccenyi méz. 1 ½ [font] sonkolyért 1 váltó forint 30 krajcár.

Október 4-én sonkolyeladás, 7 forint 30 krajcár.

1852. november 12-én felvittem a padlásra anyaméh[ne]k valókat, következőket:

1. kas I. Erasmust (aki az 1852. évben nem rajzott) igen jó, a telet minden etetés nélkül kiállja;
2. kas II. Emilnek 1. raját, Medárdot, (a telet szinte minden etetés nélkül kiállja);
3. kas Lukrecziát, Miksának 1. raját (ez is a telet minden etetés nélkül kiállja);
4. kas Udalikot, Kolibrinak 2. raját, ezt etetni kell (Ez mézzel [me]glehetősen el van látva.);
5. kas V. Paulinát, Kolibrinak 1. igen gyenge raját, ezt minden héten etetni kell;
6. kas VI. Rajnert, Emilnek 2. raját, gyakran etetni kell;
7. kas Florentet, Emilnek 3. raját, szinte gyakran etetni kell;
8. kas VIII. Marcellint, Miksának 3. raját, szinte etetni kell.

Méhek etetése

1852. november 11. A helyretevés alkalmával az I–II–III-on kívül 5-öt etettem.

December 23. A négy gyengébb kas kapott.

NB. Későbbben tudomásomba esett, hogy dec[emberben], s egész Pál napjáig nem tanácsos a méheket, akármilyen gyengék, bajgatni. (Tudomásul vétetik.)

1853. január 25-én ismét a négy gyengébb kapott.

NB. Florent, Emilnek a 3. raja az elkésett etetés miatt kiveszett.

Február 4-én újra etettem [a] négy kast.

Február 14-én ismét kapott a négy gyengébb kas.

Február 21-én etetni akarván a négy gyengébb kast, a hárma kidögölve találtatott.

NB. Ez ismét tudomásul szolgáljon, hogy a gyengét sosem kell telelésre hagyni, mert csak a sok vesződés van vele.

* A gyékényes kas mégis megmaradt, épség[ben] m[inde]n etetés mellett.

Az 1853. [évi] méhészet

Március 10-én, a négy gyengébb kas kipusztulván, csak az erősebb négyet kithettem a szabadra.

[Széjegyzet] * Telelésre szánadó méheket a padláson kötélre alkalmazott széles deszkára kell lefüggetve, csendes helyen kitenni. Sztraka Károly javaslata szerint.¹⁰¹

Március 11-én nagyon játszott a méh.

Március 30-án kiveszett az egyik 1. raj anyakas.

Április 24-től fogva igen jól hordott a két erősebb kas; gyengét még most is kellett etetni.

Május 3-án, a nagy vízáradás miatt, ki kellett tanyára ifj. Lukácsik János által küldeni, holott itthon már anyaházakhoz készült; mely alkalommal az úton összetörvén, a legjobb kasból nehéz lépsejtjei kiestek, s ezáltal igen nagy kár esett, mert az első rajnak a java odalett.

[Széjegyzet] Május 3. 3 ½ [font] sonkolyért, [fontja] 1 forint, jött 3 forint 30 krajcár.

Május 13. 2 [font] 2 forint. Június 15. Jött 40 krajcár.

Május 30-án kiküldtem 3 üres kast rajok[na]k.

Június 13-án ismét kivitt 5 kast rajoknak.

1. Erasmus, II., III. Kolibri. [?]

Június 6-án, a tanyán Benignus napján, délelőtt bocsátott első rajat Erasmus.

NB. Karácsony óta két icce mézet a három méhkassal elfogyasztottam. (Egy kas semmit sem kapott.)

Az 1854. évben [a] méhészet

Március 28-án kitettem a négy méhkast, hárma igen gyenge; az egyik gyékényes kis kas minden etetés nélkül megmaradt.

Március 31-én körülmételtetett a 4. kas.

Április 5. Sonkolyért 2 váltó forint.

Április 28. Hazahoztam [a] tanyáról öt üres kast. 3 Lotltól követelendő. (Egy haza került, kettő még szálla.)

Június 2. Észrevehető vala Kolibriből herék[ne]k való repkedése.

Június 13. Kolibri eresztett 1. szép rajat, Szállt a Gyékényes nagy kasba, Tóbiás napján, dél után ½ órakor (a mi kertünkben).

NB. Rajfüvet a kasnak kidörgölgetése után jól félre vesd, hogy a méh rajta ne bolyogjék.

Június 20. Kolibri eresztett 2. rajat; szállt Lukácsik kertjükbe a kasba, Florent napján, délelőtti 9 ½ óra közt. (N[agy]lacról Lajosék itt voltak éppen e napon.)

¹⁰¹ Sztraka Károly korának neves méhésze, az 1873-ban alakult Békésmegyei Méhészegylet meghatározó személye volt.

Június 22. Kolibri eresztett 3. rajt; szállt Lukácsik kertjükbe, almafára. Ákos napján, délelőtt 11 óra tájb[a]n. (Vigyázatlansága miatt Lukácsikné által tudtuk meg.)

Június 26. Kolibri eresztett 4. rajt; szállt gunyhó mellett a kasba, János Pál napján, délelőtt 10 óra után.

[Szélgjegyzet] Július 15. Kolibri megmetszettetett, sonkolyért kaptam 50 krajcárt.

Emil rajzott a következő módon:

Július 6-án Emil eresztett 1. szép rajt; szállt Lukácsik kertjükbe, a két almafa közt a kasom-ba Esaiás napján, délben, 12 óra tájban.

Július 18. Emil eresztett 2. szép rajt, 13 nap lefolyása után; szállt a mi kertünkbe almafára, Rosina napján, délután 2½ óra tájban.

Erasmus így rajzott:

Július 19-én Erasmus eresztett meglehetősen 1. rajt; szállt Lukácsik kertjükbe, almafára, Makrina napján, délután 1 óra tájban.

[Szélgjegyzet] Augusztus 17. Sonkolyért 1 váltó forint.

Szeptember 21. Megöletett Emil nevű kas, de egy csepp mézt sem kaptunk belőle.

Dettó [szeptember 21], megöletett Erasmus, 1 iccényi méz lett belőle.

November 2. Feltétetődött anyamagnak való méh; három etetés nélkül el nem él, kettőnek nem szükséges adni csak valamikor Gregor vagy József napján, az 1855-ös esztendőben.

[Szélgjegyzet] December 1. Sonkolyért 3 ½ fontért 3 váltó forint 30 krajcár.

December 21-től etetődött a három méhkas folyvást márciusig, s mégis kiveszett; csak a ketteje maradt meg. Ez is a tanyán majd kiveszett volna kertészek¹⁰² gondatlansága miatt, 1855. évben méhészet [beszúrva a mondatok közé]

[folytatás] de április vége felé azt hazahozatván felépült mind a kettő.

Június 25. Észrevehető vala a nagyobb kasból való heréknek repkedése.

Július 1. Az anyaházak kezdődtek becsinálva lenni (heréknek repkedése nagyobb mértékben észrevehető vala, kivált dél tájban).

Július 9-én kijött a nagy Gyékényes kasból [1.] raj 11½ óra tájban, Lujza napján, s szállt Lukácsikék kertjükben, almafára.

Július 14. Kijött a gyékényes nagy kasból szép 2. raj, s szállt 2 óra tájban, ebéd után a kasomba, Karolina napján.

Július 19. Kijött a 3. raj 10 óra tájban, Lukácsikék kertjükbe, Makrina napján.

Július 20. Megmetszettem a nagy gyékényes kast, a 3. raj kieresztése után.

December 1. Telelésre magnak hagytam négy kas friss méhet, áldás reája!

1856 [Az 1856. évi méhészet]

Január 25-én, Pál napkor megnéztem a négy méhkast, mely is a legnagyobb állapotba találta-tott.

[Szélgjegyzet] Április 11. 1 ½ [font] sonkolyért 1 váltó forint 15 krajcár.

Május 30. Kijött 9 óra tájban az első raj a nagy D. kasból; Calvill almafára szállt. (Theodósius napján.)

Június 10. Kijött 12 óra után a 2. raj a nagy kasból, s szállt a neki rendelt kasba kert gunyhó mellett, Margit napján.

Június 13. Kijött 1 óra tájban a 3. raj a nagy kasból, szállt kétfelé ti. Rózsás kunyhóra és Lukácsik almafára, Tóbiás napján.

102 Dohánykertészek.

Július 17. Kijött 10 óra tájban Emil nevű kasból 1. raj, szállt kétfelé gunyhó vadrózsa közt kis része a kasba, nagyobb része p[edi]g Lukácsik kertjébe, almafára. (Kas mellett lerázása után egy időtlen méhanyára akadunk.) (Elek napján.)

[Széjlegyzet] Június 18. 1/3 [font] sonkolyért 50 krajcár.

Július 20. Gyulai vásárkor, délben 1 óra körül kijött a nagy Gyékényes kasból az 1. raj, s szállt a Rózsás alsó kerti gunyhóra, Illés próféta napján.

Július 20. Ugyanakkor kijött délben hosszú kasból 1. raj, s szállt a Körös-parti fűzfára, Illés próféta napján.

[Széjlegyzet] Augusztus 7. 1 ½ font sonkolyért 1 forint 15 krajcár.

Szeptember 20. Sonkolyért ½ [font] 30 krajcár. Öreg sonkolyért 5 ¼ [font] 4 váltó forint 22 krajcár.

December 27. Etettem három gyengébb kast.

Az 1857. évi méhészet

Januárban és februárban a két gyenge kast etettük.

Március 19-én, éppen József napkor a két gyengébb kast megetetvén, kitettem a három anyaméh kast. (Az egyik kipusztult.)

Május 9-én, azaz szombat éjszakán ellopták a jó két méhkasomat a kert kerítésén.

Május 15. Megtaláltatott a két méhkasom Kígyósi tanyákon, név szerint Poldi nevű gyulai tanyán, de az nagyobb kasnak a középső három nagy [darab] lépsejtjei kihullott, ami nagy káromra volt.

Tolvajok: Zsilák Ján[os] és Mihály. Orgazda p[edi]g Bucsán, Poldi tanyása.

Június 16. A legcsúnyább időben, éjszaka hazakerült.

Július 1. Kaptam 1. rajt, s szállt a kasba Rózsás kunyhónál, 11 óra tájt.

[Széjlegyzet] Theobald napján

Július 6-án ugyanabból a kasból kijött a 2. raj, s szállt ugyan Rózsás kunyhónál 9–10 óra tájban a kasba 6. napra, Izaiás [Ézsaiás] napján.

Az 1858. [évi] méhészet

Március 19. Kitettem az erős méhkast, ami a tolvajoktól ti. Zsilák Ján[ostól] és Mihálytól megkerült.

Június 15. 10 óra tájban kijött az 1. szép nagy raj, s szállt a kasba (Vid. [és] Cresc.¹⁰³ napján).

Június 24. 10 óra tájban Ker[esztelő] Sz[ent] János napján kijött a 2. raj; Lukácsik fájára szállt, 10. napra az első rajzás után.

Június 26. Délután 3 óra tájban kijött 3. raj, s szállt fele része a kasba, fele része pedig Calvill almafára, János és Pál napján.

Június 28. 10 óra tájban, Arslány napján ugyanabból a kasból kijött a 4. raj.

Július 1. Délután 3 óra tájban kijött az V. raj ugyanabból a kasból, Tibold napján.

[Széjlegyzet] Október 13. Sonkoly 4 [font]ért n[umer]o 50 krajcár – 3 forint 20 krajcár.¹⁰⁴

NB. Ezen 1858. év igen jó volt a méhekre egy első rajomból és egy anyaméh-kasból lett körülbelül 30 icce méz.

103 Vid: Szent Vid, Szent Vitus; Cresc.: Szent Crescius.

104 Értelmezésünk szerint egy font viszt 50 krajcárért vásároltak fel, ezért 3 forint 20 krajcárt kapott.

Az 1859. évi méhészet

Március 16-án kivettem a magnak hagyott három kast (egy erőset, két gyengébbet).

Május 26-án észrevehető vala a heréknek repkedése, s több anyaházból reményelhető az erősebb méhkasból első rajnak nyérése.

A [betű alatt]

Június 7-én 4 órakor délután a nagy kasból 1. raj, s szállt a neki rendelt kasba (Lukrétia napján). [utólag lehúzva]

NB. Ezen raj még azon a napon visszaszökött.

Június 8-án újra kijött, de kisebb mértékben, rendetlenül, s újra visszatért.

Június 12-én, éppen 12 óra tájban, Pünkösöd első napján nagyszerűen kijött, s szállt a kasba Izenbart körte ágai közt az 1. raj.

[Széljegyzet] Június 14. 2. raj kijött 1½ óra tájban, Vazul napján Lukácsik kertjébe, almafáról rázatott le.

Június 16-án, éppen nyári vizsgám alkalmával, Justina napján 1½ óra tájban kijött a 3. raj.

Június 22-én, Akos napján, délután 1½ óra tájban kijött a nagy kasból 4. raj, s rázatott le a Lukácsik almafájáról.

[Széljegyzet] Július 6. Eltűnt a 2. raj.

B [jelzés alatt]

Június 28-án, 11 óra tájban, Arslány napján kijött B kasból 1. szép raj, s szállt Gold R[ózsaj]¹⁰⁵ [alma]fára.

Július 1. Tibold napján 12 óra tájban kijött a széles kasból (B) II. raj, s szállt a kasba.

(NB. Bizonyosan nem tudatik melyik eresztett, hátha a B alatt lévő 2. raj volt? Jelen volt a kijövetelénél kisfiú Kuri)

NB. Bebizonyosodott, hogy a július 1-i raj, B alatt levő 2. raj volt.

C [jelzés alatt]

Július 3. A C alattiból kijött vasárnap, de. 9–10 óra között a széles kasból 1. szép raj.

Július 5. A B kasból 3. raj [...], Sarolta napján 2 óra tájban szállt gunyhó melletti Gold R[ózsaj] almafára.

[Széljegyzet] Július 5. 1 [?] 2/4 font sonkolyért 28 ppx [pengőkrajcár]

Október 6-án A.B.C. – B kasból 1. raj és B kasból 3. raj kifüstöltetett, s így magnak maradt A kasból 1. raj.

[Széljegyzet] Október 13. 7 font sonkoly, n[umer]o 20 pengőkrajcár, 2 pengőforint, 20 krajcár.¹⁰⁶

Az 1860. évre összesen, telelésre öt kas hagyatott.

November 10-én három gyengébb, s két erősebb a padlásra fel is tétetett.

Az 1860. [évi] méhészet

Március 19-én, éppen József napján kivettem öt kas méhet, két erősebbet, három gyengét.

NB. Március 20-án elloptak Iskola kertemből kiásott 25–30 db oltványt, nagyobb részt körtét.

105 R: jelentheti a Rosales (rózsavirágúak) vagy Rosaceae (rózsafélék) rendszertani elnevezést.

106 1858-ban új forintra tértek át. 1 forint = 100 krajcár; eddig kétféle pénz volt forgalomban: a váltó forint (papírpénz) és a pengőforint (ezüstpénz). 1 pengőforint 3 ezüst (pengőnek nevezte) krajcárt ért. Ezért kapott 2 forint 20 krajcárt

Április 12. Megmetszettem a kitett öt kast Lóczi Kliment szücs által

[Széjegyzet] 1 forint 10 krajcár b. e. sonk[olyért].

Június 3. Szentháromság vasárnapján 10½ óra tájban kijött az 1. raj, s szállt kertembe, almafára. Povázsai által lerázattott.

[Széjegyzet] 1. számú, 1. raj.

Június 13. Pádulai Szent Antal napján 11 óra tájban kijött a 2. raj ugyanaz előbbeni kasból, s szállt a kasba [a] téli Jafat almafán, s mindjárt helyre tétetett.

[Széjegyzet] 11 napra 1. számú, 2. raj.

Június 16. Jusztna napján, du. 1½ óra tájban eresztett a II. sz. széles kas [az] 1859. év A alatti 3. raj – 1. rajt, s szállt közelibe a kasba méhes mellett Muskát körtefánál.

[Széjegyzet] II. sz. A alatti 1. raj

NB. Más alkalommal távolabb állítsd a rajfüvel kidörgölt kast, hogy a régi kasba bolyogjanak vissza a méhek.

Június 17-én, Adolf napján eresztett I. számú kas 3. rajt, szállt Lipt. Lukácsik kertbe a kasba. 11½ óra tájban.

[Széjegyzet] I. számú 3. raj, negyed napra.

Június 23. Zoltán napján 1½ óra tájban du. eresztett a II. számú kas 2. rajt, 8 napra, s szállt a nagy gyékényes kasba. (Mollyal kipusztult a nagy gyékényes kas.)

Június 24. Ker[esztelő] Sz[ent] János napján ráakadtam az almafán szép rajra, s leráztattam kis gyékényes kasba Lukácsik György segítségével. Nem tudatik, melyik kasból jött ki; alighanem a II. számú széles kasból, mert az I. számú kas az előtte való napon már megmetszetetett.

[Széjegyzet] Nem tudatik melyik kasból jött ki 3. raj.

Június 27-én, László napján 1½ óra tájban du. eresztett II. számú kas 4. rajt harmad napra.

Október 18. Kifüstöltetett hat kas, kettő gyengébb, négy pedig jó mézes.

[Széjegyzet] 2 ½ font sonkolyért 1 forint o.é., [?]. 40 fontos nehézségű méhkast eladtam 7 forinton. o.é.

Az 1861. [évi] méhészet

Február 25-én igen kedvező napon kitettem jó erős négy kast, s ezen kívül egy gyengébbet, összesen öt kast.

Ezen 1861. évben a szép márciusi és áprilisi napok után a május hó oly hideggel beköszönt, hogy pünkösd körül a fáknak nagyobb része mind elfagyott, az ákácfa nem is virágoztak, s így a sok méh mindamellet, hogy azokat etettük, mégis kipusztult. (A gyengébb három kast kétszer ettem.)

NB. Rajzása a méheknek a májusi hideg miatt csak később történt.

Július 5-én, Vilma napján kijött az 1. raj 1½ óra tájban, szállt a kasba.

Július 6-án, vasárnap, Vilibald napján kijött a gyékényes kis kasból 1. raj, 10 óra tájban fogta Ferenc a kasba.

Július 13. Kijött a 2. raj Ödön napján az I. számú kasból, du. 1 óra tájban, kilencedik napra.

[Széjegyzet] Augusztus 1 ¼ [font] sonkolyért 54 krajcár.

Október 12. Kifüstöltetett öt kas, mely egy kason kívül igen kevés mézet kaptunk.

NB. A kis gyékényes kast etetni kell.

NB. A nagy szárazság miatt rendkívül rossz időjárása volt szegény méhecskékre. Amely nem rajzott, csak azt lehetett magnak hagyni (két rajzatlant, s egy kirajzottat hagytam meg magnak).

[Szélgjegyzet] Október 14. 2 ¼ [font] sonkolyért 1 forint 12 krajcár.

November 11. Felvittem a padlásra három kas méhet telelésre, egy kis gyékényest (amely rajzott) és két nagyobb kast, amely nem rajzott. (A két utóbbit nem kell etetni, de a gyékényest igenis.)

NB. A felvitele alkalmával a gyékényes kas jó porció mézet kapott.

1862. február 28-án ugyan élelmet kapott.

Az 1862. [évi] méhészete

Március 13. Gergely nap után való napon kitettem a három méhkast. Gyékényes kas etetős, a ketteje erős, s maga erejéből kitelelt.

Március 28. A két erősebből kipusztult végképpen az egyik.

Április 8. Megmetszette a két kas.

[Szélgjegyzet] Sonkolyért 80 új krajcár. Április 8. Két kasnak metszésekor sonkolyért kaptam 60 krajcárt.

Az 1863. [évi] méhészet

A nagy remény ez évben is végképp [meg]hiúsult, mert bekövetkezvén előbb a nagy fagy, s utána rendkívüli forró napok, a méh sem n[em] rajozhatott, sőt a maga élelmét is alig-alig kaphatta, egy kason kívül végképp kipusztult. Novemberben feltételezt a padlásra oly reménnyel, hogy a maga erejéből kitelel.

Az 1864. évi méhészet

1. Gergely nap táján kitettem egy gyenge kast, melyhez megmetéltetése után moly miatt reményem sem volt, hogy megmaradt, mert semmibe sem mehetett munkájával.

2. Jani kapott Mátyástól két erős kast, mely szinte József nap táján kitétetett.

Június 2-án, 10 óra tájban, Erasmus napján kijött az erősebb kasból I. jó erős raj, mely Lukácsik kertjében rajfűvel kidörgöltetett font kasba szállván, 11 óra tájban, mi kertünkbe behozván Dzierzon oldalvást tevén, s hamvasba a font kasból előtte kirázatván, pár óra alatt a vöröse Dzierzonba mind betakarodott, s estével a méhházba helyretételezt.

[Szélgjegyzet] Június 7–8–9–10 és 11-én a 2. raj várható, kivált, ha kedvező napok következnek. Veres színű I. Dzierzon – sötétveres. [Átkeresztelte.]

Június 7. 11 óra tájban[?] Róbert napján kijött II. kasból az I. raj, ugyan Lukácsik kertjébe szállt a font kasba, s délután 4 óra tájban átkvartélyoztatott a zöld Dzierzonba a Brózik Károly kollégám segítségével.

[Szélgjegyzet] Zöld színű II. Dzierzon.

Június 8. 10 óra tájban, Medárd napján kijött az I. kasból a 2. raj (Jancsik kertjébe).

Június 11. 10½ óra tájban, Barabás napján kijött az I. kasból a 3. raj, mely du., egy régi kas méhével, nagy bajjal összebarátkozott.

Június 13. 10 óra tájban kijött a II. kasból 2. raj, Pádúai Antal napján, a mi kertünkben. Knyihár János kovács által a kasba szállt, s d[él]után a III. hamuszínű Dzierzonba áthajtattatott.

[Szélgjegyzet] Hamu színű III. Dzierzon.

Június 16. 9½ óra tájban Ferenc R. napján kijött a II. kasból 3. raj, s szállt a gunyhó melletti rózsafánál a font kasba.

Június 28. Alámetszetett a két öreg kas. Egy régi kasból sonkolyért 50 krajcár, két öreg nagy kasból sonkolyért 74 krajcár, 1 forint 24 krajcár.

[Széljegyzet] sonkoly 1 forint 24 krajcár.

Augusztus havában Brózik Károly iskola pályatársam remekművet tett Mátyástól kapott két font méhkassal. A két font kast kettémetszette, s a két oldalát kifeszítvén (mint midőn megperzselt hízonak a szalonnáját hátgerincénél kettévágják), s lépsejtjeit egyenként kiszedegetve, öreg Dzierzon ráájába három vagy négy darabban odaillesztvén, helyretétetett.

Aszerént tett a másik kassal is. Abból is az új Dzierzonba négy darabot illesztvén, s csendesen ugyanazon helyretetettek, ahol a font kasok állottak; harmadnapra a Dzierzonjaikba annak rendje szerént repdestek, s mézet hoztak.

November 6-án feltétetett telelésre két font erős kas és egy gyengébb, melyet etetni kell, ugyanakkor öt Dzierzon is feltétetett három erős, s kettő pedig, amely ti. áthajtatott gyenge, e kettőt etetni kell.

Isten áldása szálljon a méhészetre.

Az 1865. évi méhészet

Gergely nap táján kitetett:

1. Két erős font kas a méházba – egy gyenge font kas, s élelme nem lévén, a moly belekapott, s vörös Dzierzonba anyaméh hiányozván, a font kasból átköltöztettük azt
2. a Dzierzonba összepárosodván, a vörös Dzierzon helyre jött.
3. Fehér Dzierzon, mint erős, az elrendeltetés helyére kikerült.
4. Vörös Dzierzont etetni kellett. Zöld és vörös gondatlanság s elbizottság miatt már tavasz kezdetén, még a padláson elpusztult.

NB. Ezen két Dzierzon augusztus havában, az 1864. évben áttétetődött font kasból Dzierzonba. Ha csak vagy 2–3 héttel vizsgálat alá vettük s megetettük volna, úgy bizonyosan megmaradtak volna.

Július 7. Délelőtt 10 óra tájban, vasárnap az összepárosodott vörös Dzierzonból kijött az 1. raj; lerázott Povázsai Kovács [által?] szomszédunk, Lukácsik kertjébe a font széles kasba.

Augusztus 17. A font nagy kasból kidoboltatott mézzel gazdag méh a vörös Dzierzonba.

Augusztus 18. A másik kasból szinte gazdag mézzel kidoboltatott a zöld Dzierzonba.

[Széljegyzet] Szent István hetébe két kas 3 ½ font. Augusztus 22. sonkolyért 1 forint 40 krajcár.

Október 30. Felvitetődött telelésre öt darab Dzierzon, s egy font kas.

NB. Október 18. Kifüstölték kertünk végében jó erős font kast.

Az 1866. évi méhészet

Március 2. Igen kellemes napon lehoztuk az I–II–III–IV–V. Dzierzont és egy font kast épségben, összesen hat anyaméhet.

Május 31. Úrnapján, 10 óra tájban kijött a II. sz. vörös dupla Dzierzonból szép 1. rajom (s a font kasba szállván a cseresznyefa alá estig letétetett).

Június 1. Nikodém napán, 11 óra tájban kijött ugyan II. sz. vörös dupla Dzierzonból II. raj, a mi kertünkbe, cseresznyefa mellett a kasba szállván este a méhházba tétetett.

Június 1. Ugyan Nikodém napján délután 3 óra tájban III. sz. szimpla vörös Dzierzonból szép első rajt kaptam Lukácsik kertjükbe.

Június 4-én, Quirin¹⁰⁷ napján, du. 1 óra tájban kijött ismét a II. számú dupla vörös Dzierzonból 3. raj. Megfotuk Mézes kertjében sok bolygás után a méhkasba.

[Szélgjegyzet] NB. Rendesen kezdett rajzani a méh.

Június 5-én, Cirill napján de. 8–9 óra közt kijött a IV. számú fehér Dzierzonból I. raj, s a font kasba szállván, a Tirol Rozm[aring]. anyafa [alá] letétetett.

Június 6. Norbert napján, délután 2 óra tájban kijött ugyan a dupla Vörös II. sz. Dzierzonból a 4. raj, a Tirol Rosm[aring] almafáról a font kasba szállt.

[Szélgjegyzet] Július 4. I [font] sonkoly 40 krajcár.

NB. A rendkívül forró napok miatt a méh rajzani megszűnt, s ennek következtében még a rajokat rendesen, minden harmadnapon etetni kellett, s ez tartott június 8-tól fogva egészen július végéig.

Július 15. Vörös dupla Dzierzon: kipusztult 2. raj.

Július 18. Vörös dupla Dzierzon: szinte kipusztult 3. raj.

Július 21. Vörös dupla Dzierzon: 4. rajt rabló méh miatt majorba kivitem, s ott etettem. Meglátjuk mi lesz ő belőle, mert nagyon elgyengült.

Ez évben a nagy szárazság miatt az egész Alföldön nagyrészt a méh kipusztult.

Rajzott tűrhetően, de nem volt köszönet benne, mert a rajok az éhség miatt (etetés dacára) mind kipusztultak.

November 17. Felvittem a padlásra öt Dzierzont, s egy jó erős kast. (Etetni [való]), egy gyenge első rajt. Összesen hét darabot.

Az 1867. évi méhészet

Március 4. Kitétetett öt Dzierzon és egy erős font kas, összesen hat darab, egy kipusztult.

Július 13. Ödön napján 10 óra tájban kijött szimpla zöld Dzierzonból I. szép raj, s szállt a kasba gunyhó feletti vadrózsa közt. Ez aligha kétfelé oszlott, mert ugyanezen a napon kijött egy raj (nem tudni melyik kasból, s szállt Lukácsikék kertjükbe almafára, s lerázattott 2 óra tájban, délután.

Július 15. Apost[olok] oszl[ása] napján 9 óra tájban kijött ismét szimpla Dzierzonból 3. raj, s szállt Weindling fára.

Július 16. Faust napján, délután 2 óra tájban kijött vörös dupla Dzierzonból I. raj, s szállt Jancsik kertjébe egy körtefára. Lerázattott Jani fiam segítségével egy nagy font kasba, s elhelyeztetett zöld szimpla Dzierzon mellé. (Dubcsák Mara nagyszerű híradásért 5 krajcár.)

Július 17. Elek napján, a kis zöld szimpla Dzierzonból du. 2 óra tájban kijött 4. raj, s szállt Lukácsik kertjükbe almafára, s lerázattott a font kasba.

Július 21. Paulin napján, vasárnap du. 2 óra tájban kijött a zöld szimpla Dzierzonból egy gyenge 5. raj, s szállt a mi kertünkbe kajszifára, s lecsendesedvén az elrendeltetés helyre eltettem.

[Szélgjegyzet] Augusztus 17. Sonkolyért 70, szeptember 11. sonkolyért 60, október 2. sonkolyért 1 [forint] 50 [krajcár], összesen 2 forint 80 krajcár.

NB. Szeptember 12. napjáig a rajok rendkívüli szárazság következtében mind elpusztultak.

107 Szent Quirinus.

Szeptember 24. Zöld Dzierzon az öt rajjal annyira kipusztult, s moly erőt vett rajta, hogy a méh maradványát vörös Dzierzonnal mint anyátlant kellett egyesíteni. Ugyanaz történt a vörös dupla Dzierzonnal is, pedig csak egy rajt bocsátott.

1868. [évi] méhészet

Ezen év méhészetre nézve a nagy szárazság miatt ismét mostohául mutatkozik.

Július 2. Kojnok Györgynek becseréltem két Dzierzont két font kasba lévő 1. és 2. rajért, melyet magnak hagytam egy Dzierzonnal.

1869. [évi] méhészet

Március 25-én (Dzierzon kipusztulván) kitettem a két font kasban lévő méhrajomat.

Az erősebbik kas anyátlan maradván, mással összepárosítandó.

Október 12. Felvittem padlásra egy erős font kast anyaméhnek.

Az 1870. [évi] méhészet

Március 18. Az erős font kast kitettem a méhesbe anyaméhnek.

Május 27. Észrevehető vala a heréknek repkedése, jele, hogy nemsokára rajt bocsát.

Június 9. Medárd után való napján (Felicián) 12 óra tájban kijött a régen várt 1. szép raj.

Június 14. Vazul napján 12 órakor a 2. raj jött ki.

Július 14. Lerázatot Kojnok Györgytől ajándékba kapott vörös Dzierzonba egy meglehetősen raj.

NB. Ugyan Kojnok György szomszédomtól egy rossz ezüstóráért kaptam egy erős rajt, amely a zöld Dzierzonba lerázatot, s erősen folytatja munkáját.

Az 1871. [évi] méhészet

1870. október 18-án, padlásra felvitt három font kas és zöld Dzierzon, mint anyaméhnek valókat.

* Az erős zöld Dzierzon végképp kipusztult, holott elég méze volt.

** Az egyik font kasból is a méhecske végképp kipusztult, alighanem az éhség miatt.

Március 1. A két font kast kitettem, az egyik igen erős, a másodikat etetni kellett, de most jól dolgozik mind a kettő.

MIKLÓS KERESKÉNYI

**THE BEEKEEPING DIARY OF JÁNOS WILLIM,
RURAL SCHOOLMASTER, FOR THE YEARS 1850–1871**

The identification of the author of the source enhances the importance of the beekeeping diary, which is unique in itself. The schoolmaster, despite his Slovak ancestry, was a supporter of the 1848 revolution, and a greatly respected member of his community; his life again underlines the often described but factually rarely supported thesis that apart from parsons it was the class of rural schoolteachers who participated in great numbers in the additional activity of beekeeping. He can also be used as an example to show to what extent this sociologically well-described group initiated the introduction and spread of new beekeeping methods and technologies.

The diary also poses new questions for research. It would be interesting to examine the possible relationship between pomology and beekeeping, which might have been more than a superficial connection. While the relation horticulturist – plant breeder – beekeeper was hardly general, but in practice the connection could have been quite characteristic.

The importance of the diary lies in its uniqueness. The two-decades long journal gives an overview of the timetable, work schedule, methods and other particulars of beekeeping with skeps. It also gives a sense of the annual workload of an average beekeeper. Apart from technology and organization we also get a picture of the volume of output, which so far has not been analyzed in literature. We also get a glimpse of a less well-known profession, beeswax production, and the itinerant lifestyle of its salesmen. The author of the diary also offers insights into the market prices of beekeeping products in the 1850s and 60s.

Another important facet of the diary is the presentation of the first steps of the change from skeps to frame hives both in terms of timeline and technology. It offers new evidence to show that in Békés County and the wider region these steps had already been taken in the first half of the 1860s.

MUSKOVICS ANDREA ANNA

A SZAMÓCATERMESZTÉS¹ TÖRTÉNETE ÉS JELENTŐSÉGE PÓCSMEGYER GAZDÁLKODÁSÁBAN

Pócsmegyer a Szentendrei-sziget négy településének egyike. Elhelyezkedése, a Szentendrei-sziget földrajzi adottságai döntően befolyásolták a lakosság életének alakulását, meghatározták az itt lakók életmódját, gazdasági lehetőségeit. A települést két oldalról a Duna határolja, ebből adódóan állandó volt az árvízveszély, a folyók közé ékelődés pedig csak szűk határokat engedélyezett. Emiatt a pócsmegyeriek – Kisoroszi és az egykori Tótfalu lakosaihoz hasonlóan – arra kényszerültek, hogy a Duna túlsó partján is területeket birtokoljanak. A településnek ez a sajátos elhelyezkedése és birtokrendszere rendkívüli mértékben meghatározta kultúráját, gazdálkodását. Ahogy Szacs vay Éva írta: „Pócsmegyer a Szentendrei-szigeten két víz határán és földjeinek a folyó által történő megosztásával már önmaga is példája a »kulturális áthatolásnak« a nagy vízen. [...] Pócsmegyer földjeinek a Duna másik oldalán való művelésével [...] hordozhatja a leggazdagabb, legsokrétűbb kulturális arculatot.”³ A folyó emellett bizonyos fokú elszigeteltséget is eredményezett, de ugyanez segítette az itt lakókat ahhoz, hogy széles körű kereskedelmet folytassanak a környező városokkal. A 19. század második felétől gyors iparosodásnak induló főváros megfelelő piacot biztosított, a természeti környezet pedig lehetővé tette a hagyományos gazdálkodás majd minden ágának művelését. A szántóföldi művelés és az állattartás évszázadokon át a paraszti gazdaságok meghatározó tevékenysége volt. Természetesen a felesleget értékesítették a közeli városok piacain, de elsősorban önellátásra termeltek. Ezek mellett azonban mindig voltak olyan tevékenységi formák, amelyek kiegészítő keresetként szolgáltak, s ezek kialakulásában a szigeti viszonyoknak, a földrajzi és természeti adottságoknak nagy szerepük volt.⁴

- 1 Pócsmegyeren a szamóca és a földieper elnevezést nem használják, minden esetben eperről beszélnek. Ezen okból tanulmányunkban mi is ezt a nevet fogjuk használni.
- 2 A folyók elválasztó és a révek összekötő szerepével, ezeknek az ott élő emberek gazdálkodására, kapcsolataira gyakorolt hatásával foglalkozott Bencsik János a Tisza Tokaj és Tiszafüred közötti szakaszára vonatkozóan. Megállapítja, hogy a révek fontos szerepet tölthettek be egy-egy partszakasz életében. A révek és révészek segítségével a Tisza nem jelentett leküzdhetetlen akadályt a két part társadalmi életében, gazdasági tevékenységében, sőt ugyanolyan szoros rokonsági kapcsolatok alakultak ki a szemközti települések között, mintha a Tisza közöttük sem lett volna. BENCSIK János: A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. In *Árucseré és migráció*. Szerk. SZABADFALVI József – VIGA Gyula. Miskolc 1986. 143–153. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai).
- 3 SZACSVAY Éva: Vizek fogságában. In *Pócsmegyer táj- és néptörténete*. Szerk. TÓTH András. Pócsmegyer 2010. 95–96.
- 4 A hagyományos földművelés és állattartás melletti egyéb pénzszerzési lehetőségek fontosságát mutatta ki Takács Péter és Udvari István Gömör megye területén. Lakói ugyan betagozódtak a rendiség kereteibe, de a többnyire alföldi mintákon bemutatott jobbágy-zsellér életmód és foglalkozás itt sokat

A földművelésen és állattartáson kívül az elsődleges plusz jövedelemforrást a Duna, ezáltal pedig a hajózás biztosította. A korábbi századokban, egészen a gőzhajózás megindulásáig, a sziget férőkapacitása jelentős részének biztosított munkát a hajóvontatás. Vályi András a 18. század végén azt írja Pócsmegyerről, hogy „lakosai hajósok többnyire, és hajók vontatásával keresik élelmeket”.⁵ A gőzhajózás általánossá válásával ettől a munkalehetőségtől elesetek a sziget lakói, a rendszeres, gyors közlekedés azonban új lehetőségeket teremtett. A főváros közelségét kihasználva élénk piacozásra nyílt lehetőség. Ez egészen a 20. század végéig megőrizte jelentőségét, igaz, mértéke az 1980-as évektől fokozatosan csökkent.

A szántóföld művelésével a pócsmegyeri gazdák kezdetek óta foglalkoztak. A búza, a rozs és a kukorica mellett az állatok ellátásához szükséges takarmányt is maguk termelték meg. Szántóföldeknek elsősorban a Nagy-Duna melletti dűlőket használták. Szűk és a szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas határuk, valamint az állandó árvízveszély miatt elsősorban önelátásra termeltek. Vályi András már 1799-ben arról számol be, hogy „határa három nyomásbéli, terem középszerűen búzát, és zabot, tsekély határja sok silány homokból áll, a' Duna áradásaitól is gyakran károsítatik”.⁶ Ez alól a búza jelentett kivételt, de ezt sem gabona formájában értékesítették. A 20. század közepéig a család számára szükséges kenyeret az asszonyok maguk állították elő. Az 1800-as évek második felétől gyors iparosodásnak indult Pesten sora létesültek a gyárak, ahol nagy számban dolgoztak vidéki munkások. Az Újpesten dolgozókat a pócsmegyeri gazdák látták el friss kenyérral, amelyet ladikkal szállítottak a városba.⁷ Az 1900-as évek elejéig a kenyérsütés jelentett kiegészítő kereseti lehetőséget.

A szűk határ következtében szükséges volt a Duna túlspartján lévő földek (Leányfalu pusztá) megművelése is, melyek megfelelő termőhelyet biztosítottak a szőlőnek.⁸ Az ebből készített bor szintén fontos jövedelemforrása volt a falu lakóinak, de az 1880-as, 1890-es években pusztító filoxéra véget vetett a virágzó szőlőkultúrának.

A 20. század elejére a korábban fontos jövedelemszerzési lehetőségek keretei megszűntek, ugyanakkor ezek a gazdasági és társadalmi változások voltak azok, amelyek megteremtették az epertermesztés lehetőségét.

csorbult. A lakosság tevékenységét, életmódját, kereseti foglalkozását, jövedelmét dominánsan meghatározták a természeti viszonyok, ami rákényszerítette az úrbéreseket, hogy a jobbágyállapothoz kötődő szántó-vető és állattartó foglalkozásuk mellett megélhetésüket pénzért végzett munkával, háziipari tevékenységgel, fuvarozással, kupeckedéssel, sószállítással, egyéb kézi- vagy szekeres munkával teremtsék elő. TAKÁCS Péter – UDVARI István: Adalékok a Gömör megyei úrbéri lakosság 18. század végi pénzszerzési lehetőségeihez. In *Kultúra és tradíció II.* Szerk. VIGA Gyula. Miskolc 1992. 857–869.

5 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása II.* Buda 1799. 593.

6 VÁLYI 1799. 593.

7 Fényes Elek már 1851-es munkájában említi, hogy a pócsmegyeriek sok kenyeret szállítanak Pestre hajóval. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pest 1851. (III.) 76.

8 Vályi Andrásnál olvashatjuk, hogy Leányfalu pusztán a budai borokkal vetekedő fehér és vörös borok teremtek, Fényes Elek szerint pedig „az itt termett bor a' legjobbak közé tartozik a' megyében”. VÁLYI 1799. 593.; FÉNYES Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben II.* Pest 1837. 413.

A GYÜMÖLCSTERMESZTÉS JELENTŐSÉGE

A gyümölcsstermesztés korai történetével kapcsolatban nem sok adat áll rendelkezésünkre, ugyanis a 20. századot megelőzően – annak ellenére, hogy már a 19. században megkezdődött a termelőtípus kialakulása – statisztikai összeírások nem készültek e gazdasági ággal kapcsolatban. A bogyós gyümölcsök kutatása terén még nehezebb a dolgunk, ugyanis az 1895-ös mezőgazdasági statisztika, mely először adott részletesebb adatokat a gyümölcsfaállományról, a bogyósokkal nem foglalkozott. Ezek mennyiségéről az első részletes adatsorokkal csak 1959-ből rendelkezünk. A korábbi századok gyümölcsstermesztésére vonatkozóan az országleírásokból tájékozódhatunk, de részletes leírást ezek sem adnak. A források hiányából adódóan településünk 20. századot megelőző gyümölcsstermesztéséről csak vázlatos képet adhatunk.⁹

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye már a török pusztítása előtt a nemes gyümölcsöt termesztő vidékek közé tartozott, de a török uralom alatt pusztulásnak indult. A háborús időszak elmúltja után a hatóság elrendelte, hogy aki valamely földet művelés alá fogja, bizonyos számú gyümölcsfát is tartozik ültetni. Bár az első rendelkezések már a 18. század első felében megtörténtek, a gyümölcsstermesztés újbóli fellendülése hosszú időt igényelt.¹⁰ A nagymértékű pusztulást jól tükrözi, hogy 1842-es munkájában Fényes Elek nem említi a gyümölcsstermesztő területek közt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyik vidékét sem.¹¹ Öt évvel később ugyan már temérdek gyümölcsfáról számol be, megjegyzi, hogy ezek nagy része közönséges fajta. Nevezetes gyümölcsstermesztést csak Pócsmegyer, Tótfalu és Bogdány esetében említ.¹² A lassú fejlődést mutatja, hogy 1855-ben Galgóczy Károly a vidékre vonatkozóan csak annyit ír, hogy „Tótfalu a szent-endrei szigetben oltogatásra nagy gondot fordít”.¹³ Két évtizeddel később megjelent munkájában a vármegye gyümölcsészetét fejlettnak mondja, de még nincs annyira kifejlődve, mint ahogy azt a helyi körülmények lehetővé tennék. Sok gyümölcsös van, de ezek mennyiségükben és minőségükben elmaradnak a korábbi századokétól. Ennek okát a megváltozott éghajlati viszonyokban, valamint az erdők csökkenésében látja. A vármegye vidékei közül vizsgált településünket és környékét emeli ki, megállapítása szerint a tótfalui, pócsmegyeri, monostori, szentendrei és bogdányi gyümölcsös hajók a gyümölcsidényen át tömeges vendégei a pesti Duna-partnak, ugyanakkor a csökkenés itt is szembetűnő a

9 A források hiányáról számol be Elek László (ELEK László: A gyümölcsstermelés alakulása Magyarországon 1895–1959. *Agrártörténeti Szemle* 1966. VIII/3. 272.) és Laczkó István is. Utóbbi Borsod-Abaúj-Zemplén megye gyümölcsstermesztésének történetével foglalkozott, melynek során megállapította, hogy „a megye gyümölcsstermesztésének múltját rögzítő adatok és forrásmunkák sajnos nagyon korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésünkre. Az országos jellegű munkák is csak elvétve utalnak Borsod megye gyümölcsstermesztésére, pedig a kevés adatból és a hiányos forrásmunkákból is kétséget kizáróan megállapítható, hogy a megye gyümölcsstermesztése több évszázados múltra tekint vissza.” LACZKÓ István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye gyümölcsstermesztésének múltja. *Borsodi Szemle* 1964. VIII/4. 9.

10 SERFŐZŐ Géza: Mezőgazdaság és állattenyésztés. In *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I.* Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest 1910. 55. (Magyarország városai és vármegyéi).

11 FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája I.* Pest 1842. 132–135.

12 „Gyümölcs dolgában épen nincs bősége ezen megyének. Van ugyan a kecskeméti, nagykőrösi, czegeledi szőlőskertekben, a szadai, csömöri, váczy, visegrádi szőlőhegyekben, valamint másutt is temérdek gyümölcsfa: de ezek mind nagyon közönséges fajtából valók; a pócsmegyeriek, tótfalusiak, bogdányiak stb. szinte nevezetes gyümölcskereskedést űznek Pestre: azonban mégis Ausztria tartja gyümölcsével Budapestet, s kivált a nemesebb fajt csaknem kirekesztőleg ettől kell megszerezni.” FÉNYES Elek: *Magyarország leírása II.* Pest 1847. 208.

13 GALGÓCZY Károly: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája.* Pest 1855. 281.

régihez képest.¹⁴ A vármegye legjelesebb gyümölcscsészeteinek egyikeként Málnay Ignác tótfa-lui gyümölcscsészétét és faiskoláját említi, ahol nemes csemete eladásával is foglalkoztak.¹⁵ Jelentős fejlődés a század utolsó harmadában következett be, amiben nagy szerepe volt a filoxérának, melynek következtében felértékelődött az egyéb gyümölcsök szerepe. A 19–20. század fordulóján Serfőző Géza a Borovszky-féle vármegye-monográfiában már arról számol be, hogy a gyümölcstermesztő vármegyék között tekintélyes helyet foglal el Pest-Pilis-Solt-Kiskun. A Tisza menti és a középrészen elterülő szikes vidékeket kivéve mindenütt elterjedtnek tartja ezt a művelési ágat, bár az előbb említett területekkel kapcsolatban is megjegyzi, hogy a homokszigetekben találni viruló gyümölcsösöket. Mindezek ellenére a „vármegye gyümölcstermesztésének zömét azonban a hegyvidék, a dunamenti lankás, de különösen a homok-vidék adja”.¹⁶

A korábbi századok vármegyeleírásai jól mutatják, hogy az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun életében fontos szerepet töltött be a gyümölcstermesztés, és egyes vidékek, települések különösen nagy jelentőségre tettek szert. Ezek közé tartozott vizsgált településünk, Pócsmegyer is. Bél Mátyás 1737-ben, nem sokkal a pusztító háborúk után arról számol be, hogy a vármegye hajdan igen gyümölcsös volt, kiváltképp Visegrád környéke és a dunai szigetek.¹⁷ Településeket nem említ, de a század végén Vályi András Pócsmegyerrel kapcsolatban már azt írja, hogy nagy mennyiségben szállítanak gyümölcsöt piacra.¹⁸ Fél évszázaddal később Fényes Eleknél olvashatjuk, hogy „a szigetben lévő róna határa homokos; lakosai Pestre sok gyümölcsöt, kenyeret hordanak hajókon”.¹⁹ Arra vonatkozó adataink Pócsmegyerrel kapcsolatban ekkor még nincsenek, hogy ezek konkrétan milyen gyümölcsök voltak, de a korábbi századok vármegye-monográfiái alapján elmondható, hogy a sziget más falvaiban, valamint a Duna túlsópartján lévő településeken is nagy szerepe volt ennek a művelési ágának. Ferenczy József Bogdány cseresznyetermelését emeli ki,²⁰ Fényes Elek korai munkájában pedig Tótfaluval kapcsolatban említi, hogy Pestre sok gyümölcsöt hordanak.²¹ Szűk másfél évtizeddel később külön kiemeli a cseresznye jelentőségét.²² A Pócsmegyeren termelt gyümölcsökről 1866-ból vannak részletesebb adataink. Vámosy Mihály a *Falusi Gazda* 1866. március 21-i számában jelenti, hogy „hegyeinket a cseresznyefáknak egész özöne borítja el, kevés körte és alma s még kevesebb barack”.²³

A 18–19. századi leírásokat összevetve megállapítható, hogy a Szentendrei-sziget, valamint a Dunakanyar települései közül is Pócsmegyer volt az egyik legjelentősebb gyümölcstermesztő falu. Azt nem tudni, hogy ezek pontosan milyen fajták voltak, de mivel a források-

14 GALGÓCZY Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Második rész.* Budapest 1876. 149.

15 „Nem akarom mondani, hogy hátrább vagyunk ma a gyümölcscsészét dolgában, mint voltunk Bél Mátyás idejében 140 évvel ez előtt, vagy akár a török idő előtt. Minden esetre előhaladtunk. Az akkori és a mai kor közt nagy a különbség. De az határozottan állítható, hogy a világ mai állásához és igényeihez képest, a gyümölcscsészét nincs még úgy kifejlődve a megyében, mint a mikép a helyi körülmények engednék és különösen a főváros közelsége igényelné.” GALGÓCZY 1876. 149.

16 SERFŐZŐ 1910. 55.

17 GALGÓCZY 1876. 148.

18 VÁLYI 1799. 593.

19 FÉNYES 1851. (III.) 76.

20 „A’ Bogdányiak elein erő cseresznyét termesztenek, ’s leg korábban kapnak töllök a’ Pestiek, még másutt híre sincs.” FERENCZY József: *Tekintetes nemes Pest Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyében...* Buda 1844. 83.

21 FÉNYES 1837. 416.

22 „Lakosai Pestre hajókon sok cseresznyét s gyümölcsöt és kenyeret hordanak.” FÉNYES 1851. (IV.) 214.

23 *Falusi Gazda*. Hatodik évfolyam, 12. sz., 95. (1866. március 21.)

ban a szőlőt külön is említik, egyéb gyümölcsöket kell rajta értenünk. Abból viszont, hogy konkrét megnevezéssel szinte egyáltalán nem találkozunk, arra következtethetünk, hogy nem specializálódtak egy fajtára, szakszerűen nem foglalkoztak gyümölcsstermesztéssel, csak a főlétsleget szállították piacra. A gyümölcs ekkor még olyan termék volt, amely jelentősebb munkabefektetés nélkül jelentett kiegészítő jövedelmet. Ebben a kereskedelemben nagy szereppel bírt a főváros közelsége, amely megfelelő felvásárló körzetet biztosított. A gyümölcsstermesztésen belüli bizonyos fokú specializáció az eperstermesztéssel köszöntött be.

AZ EPER HELYE PÓCSMEGYER GAZDÁLKODÁSI RENDSZERÉBEN

A 18–19. századi összefoglalásokban Pócsmegyer, de a szomszédos települések gyümölcsstermesztésével kapcsolatban sem említik konkrétan az epret. Ekkor magas szinten, piacra termeléssel még biztosan nem foglalkoztak, sőt valószínűsíthető, hogy egyáltalán nem termesztették a szigeten. Több történetet hallani arról, hogy mikor és melyik család volt az, amelyik az első palántát a faluba hozta, s ezáltal elterjesztette, meghonosította e gyümölcsstermesztését. A visszaemlékezések a két világháború közé teszik szélesebb körű meghonosodását, de termesztése valószínűleg már a századfordulón megkezdődött. Adatközlőink arról számolnak be, hogy gyermekkorukban, tehát az 1930-as években már termeltek epret, de ekkor még nem akkora mennyiségben hordták piacra, mint majd az 1950-es, 1960-as évektől. A palánták valószínűleg Tahitótfaluból kerültek Pócsmegyerre, majd terjedtek tovább a sziget másik két falujába, ahol viszont közel sem vált olyan fontossá a későbbi évtizedekben. A terjedés irányára kapott gyűjtési adatainkat támasztják alá Szoboszlai Istvánné Raffay Anna és Boross Marietta gyűjtései. Szoboszlainak 1950-ben tahitótfalui adatközlői számoltak be arról, hogy itt kezdték az eprezést, az első palántákat Málnay földbirtokos hozatta külföldről, az egyik adatközlő szerint 1900-ban. Galgóczy 1876-os munkájában Málnay Ignác gyümölcsészetét a legjelesebbek közt említi,²⁴ igaz, konkrét gyümölcsöt nem említi. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy az első palántákat, ha nem is pontosan 1900-ban, de valamikor a 19. század végén szerezte be. Ő ezek művelésére napszámosokat fogadott fel, így megvolt annak lehetősége, hogy a palánták szélesebb körben is elterjedjenek.²⁵ Több adatközlőnk is úgy emlékszik, hogy innen került át Pócsmegyerre, illetve a hozzátartozó Leányfalura. Boross Marietta 1960-ban végzett gyűjtése során pedig arra a megállapításra jut, hogy innen Szigetmonostorra a református lelkész vitte az eperpalántát. Termesztésével először a szegények, jobbára a katolikusok kezdtek foglalkozni, a siker láttán a módosabbak pedig felesben kezdték termelni. Ilyenkor a földmunkát és a palántát a gazda adta, a szegények saját részre palántát általában a gazdától kaptak, leginkább munka ellenében.²⁶

Pócsmegyeren az első eperpalánták valószínűleg a 20. század első éveiben jelentek meg, szélesebb körű termesztése viszont csak a két világháború között indult meg, de még ekkor sem olyan szinten, hogy a település majd minden családjának jelentős jövedelme származott volna belőle. Ezt több adat is bizonyítja. Pócsmegyer eperstermesztéséről az eddig ismert legkorábbi leírás Angyal Dezsőtől származik. Ez 1925-ben jelent meg, amikor Mahács Mátyás összeválogatta az írásait, tehát ő ezt valamikor korábban írta. Arról számol be, hogy Leányfalu lakossága kiterjedt mérvű eperstermesztést űz, de „amilyen öröndetes és dícséretes ennek a

24 GALGÓCZY 1876. 144.

25 SZOBOSZLAI Istvánné: *Vegyes néprajzi gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 2238. 1950. 20–22.

26 BOROSS Marietta: *Földművelés: egres és eperstermesztés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 6644. 1960. 2.

kis község lakosságának ez irányú tevékenysége, éppen olyan sajnálatos, hogy a termesztés még nagyon is magán viseli a kezdetlegesség nyomait és az okszerű szamóca-termesztéstől még messze esik”.²⁷ Ez a leírás jól mutatja, hogy bár az epret már piacon is értékesítették, még korántsem törekedtek arra, hogy ebből egy jelentős plusz jövedelem származzon; a gondos művelésre még nem fektettek nagy hangsúlyt. Adatközlőink is arról számolnak be, hogy bár már az 1920-as, 1930-as években is termesztettek epret, amit piacra is vittek, de jelentősége messze nem volt akkora, mint a második világháborút követően.²⁸ Ez talán azzal magyarázható, hogy akkor, amikor vizsgált településünkön igazán megkezdtek volna termesztését, nem voltak megfelelőek a körülmények. Az 1930-as években ugyanis a „szőrös bogár”²⁹ támadta meg az epret, ennek következtében Tahitótfaluban is jelentősen visszaesett a termesztése, és a paradicsomra tértek át. Pócsmegyeri gyűjtéseink során ezt konkrétan adatközlőink nem említették, de Szoboszlai Istvánné és Gráfik Imre is utalt rá.³⁰ Ezt támaszthatja alá, hogy Dankó Imre 1951-es gyűjtései során így számolt be a sziget gyümölcsstermesztésének helyzetéről: „Gyümölcs kultúra alig van. Ami van az is csak az udvarok pár fájára szorítkozik. Újabban gyümölcsöst is igyekeznek teremteni.”³¹ Az epertermesztést egyáltalán nem említi a szigetről szóló összefoglalásában. Levéltári kutatásaink is azt támasztják alá, hogy az igazi fellendülés csak az 1950-es, 60-as években következett be. A testületi jegyzőkönyvekben ekkortól olvashatunk nagyobb számban a gyümölcsstermesztés, azon belül is az epertermesztés jelentőségével kapcsolatos bejegyzéseket.

Hazánk epertermesztésével eddig nem foglalkoztak, elterjedéséről Kósa László írt röviden a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban.³² Mind az eperrel, mind pedig a pöszmétevel kapcsolatban az olvasható, hogy kisüzemi piacra termelésük a filoxéra pusztítása következtében paragon maradt szőlőterületeken indult meg a Dunakanyarban és környékén. A filoxérát követően országszerte megfigyelhető volt a gyümölcsstermesztés fellendülése, a gazdák a korábban a

27 ANGYAL Dezső: A kerti szamóca termesztéséről. In *Angyal Dezső kertészeti munkái II. kötet: Gyümölcsstermesztés*. Összevál. MAHÁCS Mátyás. Budapest 1925. 204–205. (A továbbiakban: ANGYAL 1925a.)

28 A gyümölcsstermesztés 1930-as évek második felében megkezdődő fellendülését mutatja, hogy a testületi jegyzőkönyvekben ekkortól több esetben is hangsúlyozzák a művelési ág jelentőségét, több intézkedés is születik megyei, járási és községi szinten fellendítése érdekében. 1934-ben a képviselő-testület utasította a községi előljárásságot, hogy az 1935. évi költségvetésben 100 pengőt gyümölcsvédelmi célokra szavazzanak meg. 1938-ban a Gyümölcsstermelők Országos Egyesülete gyakorlati tanárt küldött ki, 1940-ben pedig a járás gyümölcsstermelésének fokozása és szakszerű irányítása érdekében két gyümölcsészeti intézői állás szervezéséről döntöttek. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: PML) V. 1102c-a 3. kötet, 1934. augusztus 9.; 4. kötet, 1938. április 28., 1940. augusztus 21.

29 Hivatalos nevén szamócaeszelény, szamócaormányos. 0,5 centiméter hosszú, sötétkék ormányos bogár. Az egyik legveszélyesebb kártevő, a bimbókat és ezáltal a termés nagy részét elpusztítja. MOHÁCSY Mátyás – PORPÁČZY Aladár – KOLLÁNYI László – SZILÁGYI Kálmán: *Szamóca, málna, szeder*. Budapest 1965. 172.

30 SZOBOSZLAI 1950. 21–22.; GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Néprajzi Közlemények XV/1–4.).

31 DANKÓ Imre: *Adalékok a Szentendrei sziget néprajzához*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 2383. 1951. 3.

32 KÓSA László: Pöszméte. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest 1981. 269. (a továbbiakban: KÓSA 1981a); KÓSA László: Szamóca. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest 1981. 549. (a továbbiakban: KÓSA 1981b).

szőlő biztosította bevételt egyéb gyümölcsökkel próbálták fedezni.³³ A legtöbb helyen a szőlők helyére gyümölcsfákat ültettek, azokon a területeken pedig, ahol a földrajzi és éghajlati viszonyok megfelelőek voltak, egy intenzívebb, egy gyümölcsre épülő kereskedelmet alakítottak ki. Ilyen volt a ménfőcsanakai vagy Börzsöny-vidéki málnatermesztő, valamint a Bács-Kiskun és Csongrád megyei epertermesztő körzet. Az intenzívebb bogyósgyümölcs-termesztő vidékek egyik legjelentősebbikévé pedig a Szentendrei-sziget és környéke vált (1–2. táblázat). Nagymaroson és környékén a málna, Szentendrén a szeder, a sziget két településén, Pócsmegyeren és Tahitótfaluban az eper termesztésére álltak rá. Ugyanakkor míg Szentendrén és a vele szomszédos Izbégen az 1890-es években, közvetlenül a filoxéra pusztítása után megindult a pöszméte termesztése a kipusztult szőlők helyén, ahova gyümölcsfák közé ültették, s Szentendrén már 1900-ban nagyban termesztették,³⁴ addig vizsgált településünkön, amelynek a Duna túlsópartján voltak a szőlőterületei, nem telepítették újra a filoxéra után. Az itteni földek művelésével fokozatosan felhagytak, nyaralóknak adták el. Az eper termesztése kezdetektől a szigeten, a falu közelében fekvő földeken történt, s csak a századforduló körül ismerkedtek meg művelésével tahitótfalui közvetítéssel.

1. TÁBLÁZAT

*Az ország legnagyobb területen epret termelő települései
1959-ben³⁵*

Település	Megye	Eper (terület, m ²)
Szeged	Csongrád	630 815
Tahitótfalu	Pest	539 169
Jakabszállás	Bács-Kiskun	530 096
Ballószög	Bács-Kiskun	436 027
Lajosmizse	Bács-Kiskun	405 156
Táborfalva	Pest	340 745
Helvécia	Bács-Kiskun	322 138
Ipolyvece	Nógrád	311 050
Hont	Nógrád	270 891
Pócsmegyer	Pest	259 686
Zsombó	Csongrád	231 046
Szatymaz	Csongrád	22 596

33 Angyal Dezső *Gyümölcstermesztés a kipusztult szőlők helyén* című munkájában foglalkozott a kérdéssel. (ANGYAL Dezső: *Gyümölcstermesztés a kipusztult szőlők helyén*. In *Angyal Dezső kertészeti munkái II. kötet: Gyümölcstermesztés*. Összeváll. MAHÁCS Mátyás. Budapest 1925. 48–53. A továbbiakban: ANGYAL 1925c.) A kipusztult szőlőterületek szántás-vetésre többnyire nem voltak alkalmasak, a tulajdonos pedig nem volt képes a szőlővel való újratelepítésre az anyagi vagy szellemi tőke hiányában. Angyal Dezső megállapítása szerint azonban nincs olyan szőlőföld, melyen a szőlőn kívül más gyümölcsnem sikerrel ne volna művelhető. „És ezt annál is inkább jó lesz megszívlelni, mivel számolnunk kell most már azzal a körülménnyel is, hogyha homokpusztáink be leendenek egykor szőlővel ültetve és rendes terméseket fognak adni, azok ára fogja a hegyi szőlők borát is szabályozni, pedig itt az újratelepítés és a fenntartás költsége jóval nagyobb fog lenni, mint a homokban.” ANGYAL 1925c. 52–53.

34 BOROSS 1960. 1.

35 *Az 1959. évi gyümölcsfaösszeírás közszégi adatai*. Budapest 1961. 531–562.

2. TÁBLÁZAT

*A Szentendrei járás településeinek eperterülete 1959-ben*³⁶

Település	Eper (terület, m ²)
Tahitótfalu	539 169
Pócsmegyer	259 686
Pomáz	150 021
Dunabogdány	120 359
Kisoroszi	90 462
Szigetmonostor	82 585
Budakalász	54 341
Leányfalu	34 727
Pilisszentlászló	26 872
Pilisszentkereszt	5 489
Visegrád	1 386
Csobánka	1 380
Pilisszántó	648

Mint ahogy már említettük, az eper nagyobb mennyiségű piacra termelése a második világháborút követően indult meg. A megfelelő piaci lehetőségek, a főváros közelsége, a kedvező közlekedés a biztos felvásárlás lehetőségét adták. Szintén elősegítette ennek az ágazatnak a fellendülését, hogy a szigeten szakszövetkezet is létrejött,³⁷ ami szabadabb gazdálkodást engedélyezett, mint a termelőszövetkezeti rendszer.³⁸ E kedvező lehetőségeknek köszönhetően egyre több család kezdett el konyhakertészettel és eperrel foglalkozni a településekhez közel eső földjein. Az 1960-as évek elejétől a gazdaságok már csak a legszükségesebb mennyiségben termelték a gabonanövényeket és a takarmányt; az eper, valamint a zöldségek intenzívebb művelésére rendezkedtek be.³⁹ Az eper mellett elsősorban paradicsomot, borsót, uborkát és zöldbabot vittek piacra.⁴⁰

36 Uo. 553.

37 Az Aranykalász tszcs 1961. szeptember 21-én alakult át szakszövetkezetté. A járási tanács vb határozata korábban a termelőszövetkezetté alakítást mondta ki, de az anyagi feltételek ehhez nem voltak adottak. Ezért úgy döntöttek, hogy szakszövetkezetet hoznak létre olyan feltételekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy hat–nyolc év után megtörténhessen a termelőszövetkezetté alakulás. Erre végül nem került sor, a településen működő Május 1. tsz-t 1966-ban felszámolták. PML XXIII. 812a. 12–19. kötet.

38 Mind a tanácsülési és vb-jegyzőkönyvek, mind a termelőszövetkezettel kapcsolatos iratanyag azt mutatja, hogy gyenge szövetkezetről volt szó. Állandó problémát jelentett a kis terület, a tagok alacsony száma és idős kora. PML XXIII. 812a–b; XXX. 312b.

39 A bogvós gyümölcsök termesztésében az ország más vidékein is az 1950-es évek végétől volt megfigyelhető a virágkor, amely bő egy évtizedig tartott. Ménfőcsanakon ebben nagy szerepük volt az 1953-ban létesült hűtőházaknak, illetve ekkor volt a legnagyobb a területi kiterjedtség, és a kereskedelmi értékesítés is összhangban volt a megtermett málna mennyiségével. GÉBER József: Boldogasszony csipkéje, avagy a ménfőcsanaki málnatermesztés százhusz éve II. rész. *Arrabona* 2005. 43/1. 95–96.

40 Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum – Fényképtár F. 103864 (a továbbiakban csak a fényképszám közlése). Egy 1957-es tanácsülési jegyzőkönyv már arról ad hírt, hogy az öntözéses zöldségtermesztésben a gazdák évről évre fejlődnek, s országos viszonylatban is figyelemre méltó eredményeket érnek el. Három évvel később pedig az egyéni termelők egyik fő jövedelemforrásként említik az eperet. PML XXIII. 812a. 8. kötet, 1957. július 25.; 11. kötet, 1960. június 16.

Az eper termesztésében rejlő lehetőségeket az 1952-ben megalakult Állami Gazdaság is felismerte, a volt tanító földeken epertermesztéssel foglalkoztak. A gazdaságban 32 fajtaival kísérleteztek. Két holdon palántanevelés zajlott, emellett pedig négy–hat hold termő volt. A termést a Mezőkertnek adták el exportra. A gazdaságban napszámosokkal dolgoztattak.⁴¹ Az 1950-es években ez körülbelül tíz éven keresztül működött. Az itt dolgozók feladata volt az indák levágása, a dugványozás, a nevelés, majd a palánták csomagolása, amelyeket elszállítottak eladásra.

Az epertermelésében nem okozott visszaesést a szövetkezeti rendszer. A rendkívül kézi-munka-igényes, gépesítésre nem alkalmas terményekkel a szakszövetkezet nem foglalkozott, hanem a földeket visszaadta saját használatra. A gabonaneműek kivételével – mivel azok teljesen gépesíthetők – minden más növényféle családi művelésben maradt, minden család a saját maga területének megfelelő földet volt köteles megművelni. Mivel a munkák többsége egyéni volt, így a termelt javak is az egyén tulajdonát képezték, nagy részét szabadon értékesíthették. Mindezek lehetővé tették az igen jövedelmező eper termesztését is. Ezt eredetileg mindenki a saját földjén végezte, majd később a szakszövetkezet jelölt ki erre egy összefüggő, nagyobb területet.⁴² Előzőleg be kellett mondania a gazdáknak, hogy ki mennyit akar művelni, egyes vélemények szerint a bevitt föld arányában lehetett földet igényelni.⁴³ A szövetkezet ezt követően tervet készített, s kijelölte egy tömbben az epertermesztésre szánt területet.⁴⁴ Az egyes parcellákat ábécérendben osztották ki, az első nevet mindig kihúzták. Erre azért volt szükség, mert a szélső földek kevésbé voltak jó minőségűek, öntözéskor ezeket például nem annyira érte a víz. Az ültetés vetésforgóban történt, mindig máshol szakították ki a földet. A termelést önállóan végezték, bizonyos munkákat azonban (öntözés, permetezés, palánták megvétele, szántás, gyomirtózás) a szövetkezet végeztet el, melyért fizetni kellett. A viszonylag szabad termelés,⁴⁵ illetve az, hogy a szövetkezet biztos felvásárlója volt a gyümölcsnek, az epertermesztés gyors fellendüléséhez vezetett. A korábbi években, évtizedekben is megvolt a jelentősége, sok család számára jelentett plusz jövedelmet, de az 1960-as évektől szinte minden pócsmegyeri család termesztett epret kisebb-nagyobb területen. Adatközlőink a szakszövetkezet e gazdasági ágazatra való pozitív hatását a mai napig elismerik. Sokan ennek a rendszernek tulajdonítják az epertermesztés sikerét, s ebből adódóan a szakszövetkezet felbomlását tartják a hanyatlás egyik okának.

Miután megtörtént a szövetkezet által az eperföldek egy táblában történő kihasítása, a háztáji földeken általában felhagytak az epertermesztéssel, konyhakerti művelésre tértek át.

41 F. 103861, F. 103862.

42 A termelőszövetkezet a málnatermesztés fellendítésére Ménfőcsanakon a feldolgozótól nem messze fekvő saját, öt kataszteri holdas területén a tagok és a termelőszövetkezetben dolgozók részére 400 négyszögletes területeket sorsolt ki málnatelepítés céljából. GÉBER 2005. 117–118.

43 A termelőszövetkezetekhez hasonlóan a szakszövetkezetek is terv szerint dolgoztak, de ez utóbbi elkészítéséhez az alapot a tagok által, a saját földjükre elkészített termelési tervek adták, vagyis a családi tervek összessége adta a szakszövetkezet éves tervét. PML XXIII. 812a. 12. kötet, 1961. augusztus 24.

44 A földek ily módon történő kijelölése 1962-től ismeretes. A tanácsülési jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy szemben az előző évvel, most a gazdák már nem saját földjükön telepítenek az egész határban, hanem a szövetkezet a legalkalmasabb táblákban, az Alsó és Felső Dunára való dűlőben összevontan, öntözésre alkalmas részen jelöli ki az eper számára a területet. PML XXIII. 812a. 13. kötet, 1962. november 15.

45 Bizonyos mennyiségre kötelező volt szerződni, de az ezen felüli termést piacra lehetett vinni. („...egyes terményfélések bizonyos %-át szerződéssel az állam felé le kell szerződni, a többit szabadon értékesítheti, tehát a jövedelem is egyéni.” PML XXIII. 812a. 12. kötet, 1961. augusztus 24.)

A szakszövetkezeti rendszer alatti jelentős epertermesztésre utal egy 1963-as tanácsülési irat is. Ebben Jahner Vilmos vb-elnök arról számol be, hogy a nyár során nehézségekbe ütköztek a tanácstagi beszámolóok megtartásában, többet még egyszer össze kellett hívni, azokon pedig, amelyeket megtartottak, igen kevesen jelentek meg. Ennek az volt az oka, hogy a beszámolóok megtartásának idejére esett az eperszedés, így mindenki a földeken volt, az ülésen nem tudtak megjelenni.⁴⁶ Ez az adat azért is érdekes, mivel 1960-as – elsősorban tahitófalu – gyűjtésében Boross Marietta arról számol be, hogy az eper termelése két-három éve erősen csökkent a rossz értékesítési lehetőségek miatt, így felhagytak a termelésével.⁴⁷ Ennek ellentmondanak az általunk gyűjtött adatok, valamint az, hogy az 1959-es országos gyümölcsfa-összeírás szerint a Szentendrei-sziget falvai, különösen Pócsmegyer és Tahitófalu, rendkívül előkelő helyen álltak az epertermesztésben (1. táblázat).

Az epertermesztés az elmúlt évtizedben esett vissza jelentősen, ma már csak néhány család van, akik piacra is viszik az árut. Ennek okai közül már említettük a szakszövetkezeti rendszer felbomlását, amellyel együtt járt a biztos piac megszűnése. Emellett már a korábbi években problémát jelentett a rendszeres hajójárat megszűnése. Önmagukban ezek a nehézségek még legyőzhetők lettek volna, ehhez viszont további gazdasági és társadalmi változások csatlakoztak, amelyek nem kedveztek az eper termelésének, s amelyek napjainkra szinte teljesen felszámolták a gyümölcs intenzívebb művelését. A piacokon megjelentek az import gyümölcsök, emellett az ország egyre több területén foglalkoztak az eper termelésével, egyre nagyobb lett a konkurencia. További problémát okozott, hogy a piacképes gyümölcshöz általában szükséges volt a palánták vásárlására, ez pedig jelentős összeget jelentett, amit állami támogatás nélkül sokan nem tudtak megfinanszírozni.⁴⁸ Ezekhez a gazdasági változásokhoz csatlakoztak az emberek értékrendjében bekövetkező változások. A fiatalok már nem a mezőgazdaságban látták jövőjüket, megélhetésükben nem tulajdonítottak ennek szerepet, ezáltal a földek egyre nagyobb része vált műveletlenné. Az epertermesztés fennmaradásának nem kedvezett az sem, hogy gépesítésére sosem volt lehetőség, illetve a palánták rendkívüli mértékben ki voltak téve az éghajlati viszonyoknak.⁴⁹ Mindezek a változások ahhoz vezettek, hogy egy-két családot leszámítva felhagytak az epertermesztéssel. Ahogy egyik adatközlőnk fogalmazott: „...úgyhogy meghal az eper Pócsmegyeren.”

Az epertermesztés intenzívebb jellegű kialakulásához több tényező együttes hatása kellett. Adottak voltak a földrajzi és éghajlati viszonyok, de szükség volt a megfelelő gazdálkodási rendszerre, birtokviszonyokra, kereskedelmi lehetőségekre. A szigeten fekvő Pócsmegyerhez kis határ tartozott, ami egyrészt ahhoz vezetett, hogy a lakosság jelentős része kisbirtokkal rendelkezett, másrészt a Duna túlpartján lévő Leányfalu pusztát is művelés alá kellett venniük. Az itt termelt szőlőből készített bor jelentős plusz jövedelmet jelentett a családok számára. Ezek kipusztulása után szükségessé vált a kiesett bevétel pótlása. A dombvidéki terület nem volt alkalmas a szántóföldi művelésre, az újraterelítés nem történt meg, így egyéb lehetőség után kellett nézni. A főváros közelségét, a friss gyümölcs iránti megnövekedett

46 „A tanácsülés ideje alatt a tanácsstagok többsége sorba állt az eperfelvásárló előtt, hogy a saját eperjét át tudja adni. Ezek az átadások sok esetben éjjél utánig tartottak.” PML XXIII. 812a. 14. kötet, 1963. július 17.

47 BOROSS 1960. 2.

48 Ma egy hét-nyolc milliméter átmérőjű palánta ára legjobb esetben is 50–70 forint. Ahhoz, hogy egy 7×70 méteres földet beültessünk, körülbelül 6000 palántára van szükség. Ha azt vesszük, hogy egy tő 15–20 dekagramm gyümölcsöt hoz, s ezt beszorozzuk 6000-rel, valamint egy kilogramm eper árával, akkor kijön, hogy az első évben ráfizetéses a termelés. Ebből az következik, hogy csak megfelelő tőke birtokában kezdhet bele az ember az eprezésbe.

49 „...meguntuk, a fagyos napok vagy az árvíz gyakran elvette.” (Saját gyűjtés.)

igényt kihasználva tértek át a gyümölcs-, azon belül is az epertermesztésre. A kereskedelmi és szállítási feltételek különösen is fontosak voltak, ugyanis hiába lettek volna adottak a természeti adottságok, ha nem tudják a közelben értékesíteni az árut. Ez az epernél azért is rendkívül fontos, mert a szállítást kevésbé bíró gyümölcsök közé tartozik.⁵⁰ Az ebben rejlő lehetőségek felismerése viszont egy hosszabb folyamat volt. A rendkívül munkaigényes növény- és zöldségfajták a paraszti gazdálkodás rendszerébe nem illettek bele, így ezekkel az elszegényedett, földdel nem bíró családok kezdtek el foglalkozni. A szigetre jellemző birtokviszonyok – a családoknak csak néhány holdjuk volt – lehetővé tették, hogy ez a munkaigényes gyümölcs beilleszkedjen a gazdálkodás rendszerébe.

Bali János a hagyomány és modernizáció fogalmait használva szükségesnek tartja elkülöníteni a kertészeti jellegű kisüzemi specializációk több, de legalább két nagyobb, egymástól elkülönülő hagyományát.⁵¹ Ezek egyik típusa a piac által integrált, ipar- vagy vállalkozásszerű kertészeti, specializált, árutermelő kisüzem, a másik pedig a piac által csak részben integrált, nem specializált paraszti, kiegészítő kertészeti piacra termelést folytató kisüzem. Ez utóbbiba tartoznak a nógrádi málnatermesztők és a pócsmegyeri epertermesztők is. Bár az eper jelentős jövedelmet jelentett, szakszerűen foglalkoztak vele, mégsem vált kizárólagossá a gazdálkodásban. Az eper csak kiegészítő, plusz jövedelem volt, mellette más terményeket is termesztettek, vagy a család elsősorban férfi tagjainak megvolt az állandó munkahelye. Az eperből befolyó jövedelem tette lehetővé, hogy az 1940-es években általánossá váljanak a selyemruháknak, majd az 1960-as évektől a bútorokba és a házépítésbe fektették a plusz jövedelmet.⁵² A kisüzemi árutermelő jelleg azokra az üzemekre volt jellemző, amelyek nem rendelkeztek egyéb földterülettel. Azokat a gyümölcsösöket, amelyeknek tulajdonosai egyéb földdel is rendelkeztek, inkább az jellemezte, hogy egy-egy mezőgazdasági üzem mellékesen kezelt gyümölcsai voltak.⁵³ Ebből adódóan intenzívebb gondozást kívánó fajták kisebb mértékben terjedtek el. Mivel Pócsmegyeren az önellátást biztosító földművelést és állattartást sosem hagyták el, így kisüzemi árutermelő gazdaságok nem jöttek létre.

50 A gyümölcskereskedelem egyik legfontosabb kérdése aállítás módja volt, a gyümölcsfajok jelentős része ugyanis rosszul tűri a mozgatást. Emiatt az egyes gyümölcsfajok szállíthatósága nagyban meghatározta a kereskedés kiterjedését is. VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

51 BALI János: Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Szerk. SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós. Budapest 2205. 331. (Rendszerváltás Magyarországon Műhelytanulmányok) (A továbbiakban: BALI 2005b.)

52 Ménfőcsanakon régen egy jó szezon alatt összejött egy Trabant ára, sok ház épült a málnából, a téglára való összejött egy szezonban. (GÉBER 2005. 119.) Nógrádon a bevétel az önellátás és a presztizsfogyasztások fedezésére szolgált, a gazdaságba csak a legszükségesebb szinten ruháztak be. (BALI 2005b. 338.) Kővecses-Varga Etelka az Esztergom környéki falvakkal kapcsolatban számolt be arról, hogy a gyümölcsből befolyó pénz nem egy esetben az egész évi adót fedezte, olykor még ruházkodásra is jutott. (KŐVECSES-VARGA Etelka: *Piacozás gyümölccsel Budára és Pestre Komárom-Esztergom megyei községekből*. [Néphagyomány-Népismeret I.] é. n. 64. Medgyesegyházán a rendszerváltás után lemérhető volt a dinnyetermesztés haszna, növekedett a fogyasztási cikkek száma. (EROSTYÁK Zoltán András: A rendszerváltás hatása a medgyesegyházi dinnyetermesztésre. In *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Szerk. SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós. Budapest 2005. 391. [Rendszerváltás Magyarországon Műhelytanulmányok].)

53 GUNST Péter: A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (Az 1920–30-as években). In *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest 1976. 347. (Agrártörténeti Tanulmányok).

Az eper intenzívebb jellegű termesztését több tényező együttes hatása tette lehetővé. Egyrészt alkalmazkodás volt a természeti adottságokhoz, másrészt a kereskedelmi lehetőségek felismerése révén megfelelő reakciót jelentett a filoxérát követő változásokra. Bár jelentős jövedelem származott belőle, teljesen intenzívvé sosem vált a termelése. A kisparaszti gazdálkodások szerves egységét alkotta, de sosem jelentette a kizárólagos megélhetést. Jelentős kiegészítője volt ugyanakkor a gazdasági tevékenységből származó jövedelemnek.

MUNKAFOLYAMATOK ÉS ESZKÖZKÉSZLET

Az eper termesztéséhez a leginkább megfelelő földek a Szentendrei-Duna melletiek voltak, azon belül is elsősorban a belső határhoz tartozók, azaz a településhez közel esők (Alsó Dunára való, Középdülő, Vízelő, Felső Dunára való). Ennek az volt az oka, hogy az eper rendkívül munkaigényes gyümölcs,⁵⁴ folyamatos munkát kíván, hogy megfelelően jövedelmező legyen, így célszerű volt a település közelébe telepíteni.⁵⁵ Ezáltal rövidebb időt igényelt a földre történő mindennapi kijutás, emellett az öntözéshez nélkülözhetetlen kutak is általában csak a falu közelében fekvő földeken voltak. A leginkább megfelelő földnek a könnyebb, agyagos, fekete, kicsit homokos talajt tartották. A kedvező talaj és a földek elhelyezkedése (elegendő vízmennyiség, kellő napfény) nagyban befolyásolta a termesztés jövedelmezőségét.⁵⁶

A termesztés megkezdése előtt a gazdának el kellett döntenie, hogy tulajdonképpen mit is szeretne, milyen célból van szüksége a gyümölcsre, mekkora területet képes megművelni, milyen piaci feltételek állnak rendelkezésére. Abban az esetben ugyanis, ha a megélhetését akarta biztosítani az eperből, akkor nagy területtel kellett számolnia, ehhez viszont biztosítania kellett elegendő munkaerőt.⁵⁷ A pócsmegyeri családok többsége piacra termelte az epret, de nem ez volt a kizárólagos megélhetési forrásuk. Ebből adódóan néhány száz négyszögöles földek voltak, szemben Tahitótfaluval, ahol régen öt-hat család is volt, akik néhány hektárig is elmentek.

A palántázásra általában márciusban került sor. Jól megmunkált, trágyázott földbe kellett a palántákat ültetni. A leginkább megfelelő föld az volt, amelyik előtte három-hat évet pihent.

54 Ez a munkaigényesség jellemezte a többi bogyós gyümölcs termesztését is. Bali János táblázatban közli egy nógrádi család munkálatait a termő málnásban 1994-ből. Ebből kiderül, hogy a november-től februárig tartó szakasz tűnik csak munkától mentesnek, „ám ekkor kerül sor a szerszámok javítására, a kiadások és bevételek tervezésére, melyek legalább annyira szerves részét képezik a málnatermelés éves ciklusának, mint a közvetlen munkálatok”. BALI János: *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza*. Budapest 2005. 162–163. (Néprajzi Tanulmányok) (A továbbiakban: BALI 2005a.)

55 „Az eperföldek közel a faluhoz a kertek aljában vannak, az a legjobb, ha közel van, mert mindig van a földjén babrálni való.” BOROSS 1960. 2. A nagy mennyiségű kézimunkaerőt jól tükrözi, hogy volt, aki egyszerűen rabszolgamunkának nevezte az eperrel kapcsolatos munkavégzést.

56 A termesztés jövedelmezőségét befolyásoló tényezők: megfelelő terület kiválasztása, a telepített fajta, a terület előkészítése, a telepítés ideje, tenyészterület, talaj- és növényápolás, trágyázás, öntözés, szüret, manipuláció, gépesítés, üzemszervezés. MOHÁCSY–PORPÁČY–KOLLÁNYI–SZILÁGYI 1965. 99.

57 A szakírók is felhívták már arra a figyelmet, hogy az üzemi termesztés során meg kellett vizsgálni, hogy az adott termény miként illeszthető be az illető gazdaság üzemtervébe. Termesztése a legmagasabb szintű gépesítés mellett is sok kézi munkaerőt igényelt, ezért üzemi termesztésével akkor foglalkozhattak, ha megvoltak a szükséges feltételek, elsősorban a kézi munkaerő. MOHÁCSY–PORPÁČY–KOLLÁNYI–SZILÁGYI 1965. 98.

Célszerű volt olyan területet választani, ahol előző évben burgonya vagy cukorrépa termett, mivel ezek jól trágyázott földek voltak. Néhányan augusztusban, szeptemberben palántáztak, de vizsgált településünkön nem ez volt az általános.⁵⁸ Ennek oka, hogy ebben az esetben már nem hoz annyi indát az eper, tehát a nyár végén, ősz elején palántázók elsősorban csak az adott töben gondolkodhattak. Emellett úgy tartották, hogy a tavasszal palántázott eper jobban megerősödik, így több termést lehet róla leszedni. Az 1950-es éveket megelőzően általában saját palántákat használtak. Házon belül azonban csak két-három szaporítás lehetséges, ezt követően illik új anyatelepet létrehozni. Régen a táblás művelésnél a tavaszi ritkítás jelentette a palántázást. A 20. század második felétől az intenzívebb termelés következtében, valamint a különböző fertőzéseknek köszönhetően már a palánták máshonnan történő beszerzésére törekedtek. Az 1950-es években az Állami Gazdaság biztosította ezeket, de megszűnte után a sziget már nem tudta a gazdákat vírusmentes palántákkal ellátni, így a szakszövetkezeti rendszer első éveiben gyakran Dánszentmiklósról szereztek be ezeket. Később megalakult Tahitót-faluban a törzstelep, s ettől kezdve innen vették a pócsmegyeriek a palántákat. Spórolás céljából előfordult, hogy egyesek még ekkor is saját palántát használtak, ez azonban több esetben végzetes hibának bizonyult a fertőzések miatt. A vásárolt palántáknak a piacra történő termeléskor volt nagy szerepe, a ma elsősorban már önellátásra termelők ismét saját palántát használnak. Az elmúlt néhány évben kivételt ez alól főleg azok jelentenek, akik még nagyobb területen foglalkoznak eperrel, s azt sorosan művelik. Egyes vélemények szerint a soros műveléssel terjedt el a vett palánta, de még ennél a művelési módnál is megfigyelhető a saját maguk által történő szaporítás.

A palántázás régen sorhúzó gereblye segítségével, táblásan történt. Ez a sorolónak is nevezett, régen fából, később fémből készült eszköz 1,5–2 méter széles volt, fogai 70–80 centiméter távolságban voltak egymástól. A sortávolság tehát 70–80, a tótávolság 30–40 centiméter volt, fajtától függően. Az erőteljes növekedésüknél valamivel nagyobb távolságra volt szükség. A sor- és tótávolságnak rendkívül nagy szerepe volt, a túl sűrű ültetés ugyanis eredménytelenséghez vezetett. A növények ebben az esetben felnyúltak, elcsenevésztek, a területet ostorindákkal benőtték, így hamar kiélték a talajt.⁵⁹ Az ültetést általában dugatőfával végezték, de voltak, akik kapát használtak. Az eper nem igényelt önálló, speciális eszközkészletet, a többi növénykultúrához használt kézi szerszámok szinte az összes munkálat elvégzésére megfelelőek voltak.⁶⁰ Azon ritka esetekben pedig, ha valamilyen speciális eszköz kellett, például a sorhúzó, akkor ezeket mindenki otthon elkészítette magának.

Palántázásra a nyolc-tíz centiméter hosszú, sárga színű gyökerek voltak alkalmasak. Ügyelni kellett arra, hogy a gyökér ne hogy visszagömbölyjön, mert akkor az elszáradt. Táblás művelésnél a földet öt-hat méter széles kis táblákra osztották, amelyeket barázdákkal válasz-

58 A palántázás ideje az, amiben jelentős eltérés mutatkozik a 19. század második, 20. század első felének kertészeti szakirodalmához képest. Az eddig talált legkorábbi leírás (1861) is már az augusztusi palántaültetést javasolja. A cikk írója az augusztus közepétől kezdődő ültetést azért ajánlja, mert ebben az esetben még ősszel meggyökeresedik a palánta és jövő nyáron már teremni fog. Ezt az időt javasolják a későbbi leírások is. Mahács Mátyás 1929-es összefoglaló munkájában szintén az augusztus közepe–szeptember közepe közötti egy hónapot tartja az ültetésre legalkalmasabb időnek, csak a hűvösebb, hidegebb vidéken, ahol a tél hamarabb beáll, javasolja e munkafolyamat tavasszal történő elvégzését. *Falusi Gazda* 20. sz., 158. (1861. május 16.); MAHÁCS Mátyás: *Gyümölcsstermesztés és értékesítés*. Budapest 1929. 271.

59 MAHÁCS Mátyás: *Bogyógyümölcsűek termesztése*. Budapest 1928. 105.

60 Ugyanez jellemezte a ménfőcsanakai málnatermesztést. (GÉBER 2005. 110.) Nem alakult ki speciális eszközzanyag a nógrádi málnatermesztőknél sem. Elsősorban a szőlőtermesztés során korábban alkalmazott eszközök és agrotechnikai eljárások kerültek át. (BALI 2005b 334.)

tottak el egymástól. A vizsgált településen évtizedeken át ilyen módon történt a termesztés, ahogy a helyiek mondják, *szőnyegre*. Ennek előnye volt, hogy saját palántát tudtak előállítani, de ennél a művelésnél sáros lett a gyümölcs, így az könnyebben kezdett rohadni. A szakszövetkezet működése előtt gyakori volt, hogy a táblás művelésnél köztes növényként hagymát ültettek, ez ugyanis kikerült addigra a földből, mire az indáztatásra sor került. A köztes növények ültetését a vegyszeres gyomirtózás miatt 1977-ben Zsigmond Miklósné, a szakszövetkezet agrármérnöke tiltotta be. Emiatt kezdetben nagy felháborodás volt.

Az elmúlt bő egy évtizedben terjedt csak el az úgynevezett soros művelési mód (*soros eper*). Ennek egyik formája volt, hogy majd minden sor között utat hagytak, amelyet leszalmáztak. Előnye, hogy nem lett sáros az eper, illetve könnyebb is volt szedni a termést. Ennél a művelési módnál az indákat leszedték, nem terítették el. A palántákat sűrűbben ültették, de így sem tudtak akkora mennyiséget leszedni, mint a táblás művelésnél.

A soros művelés másik módja az összedobott soros művelés. Ezt a fajta művelést ma egy család csinálja, ők az elmúlt nyolc–tíz évben tértek rá erre a művelési módra. Ennek lényege, hogy mindig két sor közé fektetik az indákat, méghozzá úgy, hogy egy sorba mindkét oldalról vezetik őket. Mivel mindig két-két sort fektetnek, így minden második helyen út marad.

A szőnyeges és a soros művelés mellett a harmadik módszer a főlías. Ennek két módja ismert. A bakhátas főlíatakarásos művelést egy Tahitótfaluban lakó család hozta be, akiknek Pócsmegyeren is voltak földjeik. Ennek a módszernek a lényege, hogy a bakhátat géppel megcsinálják, és két sort palántáznak bele. Az egész bakhátat főlíával borítják le, a szélére pedig földet tesznek. A bakhátak közötti részt vagy kapálják, vagy szalmát tesznek, esetleg főlíát, de ez jóval drágább.

A főlías művelés másik módja az agroszövetes rendszer. Pócsmegyeren nyolc éve kezdte el ezt egy család, majd négy évvel később egy másik is. Azóta is ez a két család műveli ily módon az epret. Az agroszövet körülbelül hat évet bír ki. Egy ilyen szöveten négy sor van, négy-négy sor közé pedig sima főlíát tesznek vagy szalmát. Az utakat üresen is lehet hagyni, ebben az esetben viszont rendszeresen kapálni kell. Az agroszövetes művelési módhoz egy sajátos öntözési forma is tartozik. Kétsoronként egy csepegtető szalagot helyeznek el. Ezeket háromévente kell cserélni. A szalagon a csepegtető lyukak 20 vagy 30 centiméter távolságra vannak egymástól. Óránként két liter víz csöpög ki egy lyukon, így egy héten, ha két órát locsolnak, az elég a földnek. Ennek az öntözési módnak az előnye, hogy közvetlenül a tövet locsolják, így napközben is lehet locsolni, illetve bizonyos részeket le lehet zárni, ezáltal gazdaságosabb a locsolás. Az agroszövetes rendszer jobb a bakhátas főlíatakarásos módszerénél, mert gazdaságosabb, jobb a területkihasználás, és adott területen dupla mennyiség terem. A főlíának köszönhetően jelentősen csökkent a gyomlálásra fordított idő. Ez a termelési mód ugyanakkor rendkívül nagy beruházást tesz szükségessé – elsősorban az öntözési rendszer kiépítésének köszönhetően –, így nem vált általánossá.

A művelési módok kialakulásánál a palántázáshoz hasonlóan szintén nagy szerepe volt a helyi hagyománynak, gyakorlatnak. A kertészeti irodalom a táblás művelésnél is ajánlja, hogy a virágzás időszakában a gyümölcs alatt a földet takarják be a gazdák, így érve el azt, hogy a gyümölcs tiszta maradjon.⁶¹ A pócsmegyeriek ezt ennél a művelési módnál nem tartották

61 A föld takarására javasolt anyagok: durva fagyapot, fűrészpör, lekaszált rövid pázsit, moha, káka. ANGYAL Dezső: A szamóca kerti termesztése. In *Angyal Dezső kertészeti munkái II. kötet: Gyümölcsstermesztés*. Összevált. MAHÁCS Mátyás. Budapest 1925. 212. (a továbbiakban: ANGYAL 1925b); ENTZ Ferencz: A szamóczáról. In ENTZ Ferencz: *Kertészeti Füzetek II.* Pest 1856. 68–89.; MAHÁCS 1928. 112–113.; *Falusi Gazda* 20. sz., 158. (1861. május 16.); Hatodik évfolyam 4. sz., 30. (1866. július 25.).

szükségesnek, ugyanis ebben az esetben az ültetvény annyira sűrű volt, hogy a levelek takarták a földet. Vizsgált településünkön ez az eljárás csak a soros műveléssel terjedt el. A kertészeti leírások bizonyos esetekben egyéb művelési módokat is javasolnak (bokorban való ültetés, váltó soros művelés), de ezek Pócsmegyeren nem voltak ismertek.⁶² Szoboszlai Istvánné Raffay Anna tahitótfalui gyűjtései során két művelési módot írt le: a táblásat és a bokrosat. Az általános a szálanként történő palántázás volt, de voltak, akik bokrokban ültettek, négy-öt szálát tettek egy bokorba.⁶³ Ez a példa jól mutatja, hogy még a két szomszédos település között is eltérés mutatkozott a művelési módban, tehát a helyi hagyományok nemcsak egy-egy epertermelő vidékre voltak jellemzőek, hanem az egyes települések szintjén is megmutatkozhattak.

A palántákra nagy veszélyt jelentett a fagy.⁶⁴ Fagyosszentekkor és április végén, május elején ezért szalmával takarták be ezeket, ritkábban füstöltek. Ez utóbbi nem volt jó módszer, mivel a szél gyakran elfújta a füstöt. Előfordult a locsolással való védekezés is, de széles körben ez sem terjedt el. Ezt inkább a soros művelésnél alkalmazták, ahol a kiépített csöpögtető öntözőrendszer már lehetőséget adott az éjszakai locsolásra. Ez egyben már egy hatékonyabb öntözési mód is volt, ugyanis közvetlenül a növény tövéhez tudták vezetni a vizet. Fagyos éjszeleken ez a víz párában tartotta az egész ültetvényt. A fagy elleni védekezés különösen a *dinnyeepernél*⁶⁵ volt fontos, az újabb fajtáknál már nem annyira számított, kevésbé voltak érzékenyek. Újabb mód a fagy elleni védekezéshez a mikroszóróval történő permetezés. Ezt hatméterenként teszik, működésbe lépve védőréteget képez a növényen.

A fagy mellett egyéb időjárási szélsőségek is befolyással voltak a termésre. Ezek ellen rég nemigen tudtak védekezni. Ma a nagyobb ültetvényeken raselhálót használnak, amely a jég ellen véd, másrészt az érést lehet hátráltatni vele, mivel 10–15%-ot árnyékolat.

A márciusban palántázott tövek júliusra, augusztusra indákat hoztak, így ekkor következett az indázás. Ennek során az eper indáit oldalra helyezték, majd kapával földet tettek rá úgy, hogy az egész területet befedje. Ezáltal két palántázott sor között újabb sor eper nőtt. A fektetett indákból lett tövek ősszel már indákat hoztak. Abban az esetben, ha hiányosak voltak a sorok, még ezek indáiból is fektettek. Túlzott indásodás esetén levágták a felesleges indákat, hogy ne legyen túl sűrű a terület, mert akkor ez már a minőség rovására ment, mert ugyan sok, de nagyon kicsi gyümölcs termett. Az indázást az epertermesztés egyik legnehezebb munkájának tartották.

Az eper márciustól folyamatos kapálást és locsolást igényelt. Gépesíteni sosem lehetett. A sorok között még az 1960-as években is lóval ekéztek. Ezt később felváltották a kis robbanómotoros kerti gépek, de ezeket csak addig lehetett használni, amíg nem került sor az indák elfektetésére. Ezután már nemcsak a sorokon belül, hanem a sorok között is kapával történt a talaj lazítása. Évente legalább tízszer kapáltak.

Szintén egész éves munkát jelentett a különböző betegségek elleni védekezés.⁶⁶ Augusztus elején történt az atka elleni permetezés. Az atka jelentette a legnagyobb veszélyt, maradandó, visszafordíthatatlan károsodást tudott okozni. Szeptemberben a hűvösebb, csapadékosabb idő beköszöntével következett a gomba elleni védekezés, amit egy réztartalmú szerrel

62 MAHÁCS 1928. 109.; MOHÁCSY–PORPÁCSY–KOLLÁNYI–SZILÁGYI 1965. 120.

63 SZOBOSZLAI Istvánné: *Vegyes néprajzi gyűjtés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 2393. 1951. 9.

64 1960-ban például 45–50%-os fagykár érte az epret. PML XXIII. 812a. 11. kötet, 1960. június 16.

65 Hivatalos nevén Madame Moutot. Bő termő, nagy gyümölcssei vannak, ezért hazánkban nagyon elterjedt. Szállításnál a legkisebb nyomódásra is érzékeny, ipari feldolgozásra nem alkalmas. MOHÁCSY–PORPÁCSY–KOLLÁNYI–SZILÁGYI 1965. 84.

66 A betegségekről, kártevőkről részletesebben lásd: MOHÁCSY Máttyás – PORPÁCSY Aladár: *A szamóca, a málna és a szeder termesztése*. Budapest 1957. 126.

történő zárópermetezés követett, amely segített abban, hogy a tövek átteleljenek. Aki tehette, az télen még a tövekre istállótrágyát is szórt. Ha jól meg volt trágyázva, jó istállótrágyát kapott a föld, akkor biztosra lehetett venni, hogy tavasszal szépen beindul az eper.⁶⁷

A kapálás és a növényvédelem mellett a harmadik, az év nagy részében folyamatosan elvégzendő munka a locsolás volt. Régen ezt árasztással oldották meg. A kutakat úgy ásták, hogy onnan lefelé tudjon folyni a víz. A vizet bakháttakkal vezették, voltak, akik ebből lapáttal szórták a növényre a vizet. Ezt az árasztásos öntözést váltotta fel később a csövekkel, szórófejekkel történő locsolás, amely lehetővé tette, hogy közvetlenül a tö kapja a vizet. Így napközben el lehetett végezni a munkát.

Márciusban gereblye segítségével az epret megszabadították az elszáradt indáktól és levelektől. Úgy mondták, hogy *lehúzzák az epret*. Régen száraz időben *lóval megfogasolták* a területet, *könnyű fogással*⁶⁸ letörték a száraz leveleket. Ezután következett egy újabb atka elleni permetezés. Ezt a különböző gombabetegségek elleni védekezés követte, majd virágzáskor a szürkerothadás elleni permetezés.

Abban az esetben, ha saját palántát használtak, ezek szedése is március elején történt. Sosem az anyagyökérből vették a palántát, hanem az indából meggyökeresedett friss tövekből szedték ki. Megtisztították a leszáradt indáktól, illetve a tönél lévő levelektől. Ezt követően gyakran még a palánták fertőtlenítésére is sor került. Egy ládába gombaölő szert tettek, majd ebbe áztatták be a gyökereket. A palántának valót egyenletesen szedték ki a táblákból, ami egyben az esetleg túl sűrű részek ritkítását is jelentette. A kertészeti irodalom a szaporítás öt módjáról beszél: szaporítás dugványcserepekben, magról való szaporítás, szaporítás ostorindáról, szaporítás ostorindáról tűzdeléssel, tőosztás útján.⁶⁹ Ezek közül a leggyakoribbnak és legcélszerűbbnek az ostorindáról való szaporítást tartják, ami Pócs megyeren is a legelterjedtebb gyakorlat volt. Mahács Mátyás ezzel a módszerrel kapcsolatban röviden összefoglalva azt írja, hogy gyümölcséréskor meg kellett jelölni azokat a töveket, amelyek a legbővebben, a legszebb gyümölcsöt hozva teremtek. Ezeknek az ostorindáit a lazított talajba elültették, majd augusztusban, amikor az inda már meggyökeresedett, levágva az anyanövényről, kis földlabdával kiszedve új helyére ültették.⁷⁰ Pócs megyeren ezzel szemben a palánták kiválasztása márciusban történt. Az előző év augusztusában elfektetett és tavaszra meggyökeresedett tövekből nyerték ritkítás útján a palántákat. Vizsgált településünkön kizárólag ez a szaporítási mód volt ismert, a dugványcserepek használatával az Állami Gazdaság és a szövetkezet kísérletezett, de a paraszti gazdaságokban sosem alkalmazták.

A tavasszal palántázott eper következő év májusában, júniusában termett először. A szedés volt a legidőigényesebb munka, így erre az időszakra napszámosokat fogadtak fel. Általában Nógrád megyéből érkeztek az asszonyok és lányok, az 1990-es évektől pedig már főleg Erdélyből jöttek. A napszámosok a pénzbeli fizetség mellett teljes ellátást kaptak. Egyik adatközlőnk szerint az órabér 350–450 forint között volt, s 1–1,5 mázsát kellett egy embernek naponta leszednie. A napszámosok általában egy hónapra érkeztek, így a gazdák igyekeztek elnyújtani a szedési időt. Ezt úgy tudták elérni, hogy különböző időben érő fajtákat palántáztak. A korai fajták két héttel korábban értek. Ezek nem hoztak akkora termést, viszont magasabb áron lehetett értékesíteni. Bár általában napszámosok voltak a szedők, arra is volt példa, hogy visszasegítés fejében falusiak szedték le a gyümölcsöt. A lófogattal rendelkezők besegí-

67 Ezt az eljárást a kertészeti irodalom is javasolja: *Falusi Gazda* 20. sz., 158. (1861. május 16.)

68 Pócs megyeren a fából készült eszközt hívták *boronának*, a vasból készültek neve *fogas* volt. Ez utóbbiaknak két fajtáját (nehéz és könnyű) ismerték. A könnyűt, a *magtakarót* használták az eperhez is.

69 Részletesebben lásd: MAHÁCS 1928. 100–103.; 1929. 270–271.

70 MAHÁCS 1929. 270.

tettek a fogattal nem rendelkezőknek a szántásba, akik cserébe az éresi időben szedni mentek. Tahitótfaluban szokás volt az is, hogy a férjhez menni készülő lányok az új háztartásukba szükséges palánták beszerzése miatt mentek napszámba.⁷¹

Az évtizedek során változtak az eperfajták. Egyrészt folyamatosan kellett igazodni a piaci viszonyokhoz, a vevők változó igényeihez, ízléséhez, másrészt előfordult, hogy valamelyik fajtát vírus támadta meg, így kényszerűségből, de váltani kellett. A régebbi fajták közül legkedveltebb a nagy gerezdű úgynevezett *dinnyeper* volt, ami viszont nehezen viselte a szállítást. Ezt a rival váltotta, ami tíz-tizenöt évig volt az uralkodó fajta. Nagyon kedvelték, mivel ősszel másodtermést hozott. Ízre kiváló volt, de később már egy sor vírust hordozott magában, így lecserélték a gorellára, pokahontaszra. Ezek azok a régebbi fajták, amelyekre a legtöbb adatközlőnk emlékezett. Emellett egy-két esetben még említésre kerültek a következő fajták: rózsa, honey, koka, elszánt, marmalad, majoran, szenga.⁷² Az újabb fajtáknál sokan már pontos neveket sem tudtak mondani, akkora a kínálat. Az epret Pócsmegyeren kötött kis vesszőkosarakba szedték (*epres kas*), melyekbe két-három kilogrammnyi gyümölcs fért. Túl sokat nem lehetett bele szedni, mert összenyomódott. Ezeket később a négy-öt literes műanyag vödörök váltották fel. Ez az eszközváltás akkor kezdődött, amikor már nem voltak kosárfonók, akik a tönkrement, elhasználódott kosarakat pótolni tudták. A vödör nem volt olyan jó, mert szemben a természetes fával, a műanyag nem tudott szellőzni, lélegezni. A nyári nagy melegben ez problémát jelentett, mivel a vödör aljában lévő gyümölcs hamar bepállott. Egyes vélemények szerint viszont ebben nem tört annyira az eper.

A szedés időszakában permetezni nem volt szabad. Előfordulhatott, hogy Medárd-időszakban két hétig esett az eső, aminek következtében beindulhatott a gombásodás. Ezért a szedést követően lekaszálták az elsőéves epret. A leveleket fagereblyével legereblyézték, majd a beteg leveleket elégették, az egészségeseket pedig egrieknek adták el tealevélnak. A lekaszált táblákat trágyával megszórták, majd meglocsolták.

A legbővebb termést az elsőéves eper adta, tehát az előző év márciusában palántáztak. A következő évben, ha jól gondját viselték, még gazdaságos volt, piacra alkalmas árut adott, tehát másodévesnek még meghagyták. Ezt követően viszont célszerű volt kiszántani, amire Péter-Pálkor került sor. Csak abban az esetben hagyták meg még további évekre, ha nem piacképes áru termelése volt a cél.⁷³ Három-hat, de az is előfordult, hogy akár tíz évig is pihentették a földet. A szántás után a többszöri trágyázás miatt a tápanyagban gazdag földbe másodvetés került (bab, uborka), amelyet műtrágyával megszórtak, majd ősszel beszántották

71 SZOBOSZLAI 1951. 9.

72 Az 1860-as években a *Falusi Gazda* több számában is ajánlják a különböző fajtákat eladásra. Termesztési szempontból négy csoportba oszthatók: erdei, hónapos (egész nyáron terem), többszörtermő és egyszerűtermő fajták. E legutóbbiakat ananászepernek is nevezik. Egy nyáron egy termést hoz, nagybani termesztésre való. A többszörtermő fajtáknak nagy és zamatos gyümölcsek van, amelyek nyár elején és ősszel is adnak termést. (Részletesebben lásd: ANGYAL 1925d.) Pócsmegyeren az egyszerűtermő fajtákat kedvelték. Hónapos eperrel egyáltalán nem foglalkoztak, a többszörtermők közül pedig csak a rivaldot kedvelték.

73 Boross Marietta 1960-ban végzett gyűjtései során arról számol be, hogy „a harmadik évben már csak egyszer kapálják és többször a füvet kigyomlálják közülük, ha jól kezelik, még nyolc évig is terem és jól megvan”. (BOROSS 1960. 2.) A gyűjtés Szigetmonostoron zajlott, ahol az epertermesztés jelentősége jóval kisebb volt, mint vizsgált településünkön vagy Tahitótfaluban. A piacra termelésnek nem volt akkora szerepe, az elsősorban önellátást biztosító gazdaságokban a minőségre kevesebbet adtak. A kertészeti leírások is minden esetben hangsúlyozzák, hogy három-öt évente új helyre kell telepíteni, a földet pedig pihentetni kell. (ENTZ 1856. 76.; MAHÁCS 1928. 109.; 1929. 273.; *Falusi Gazda* 20. sz., 158. [1861. május 16.]

a területet, a következő évtől kezdve pedig más növények termesztésére használták. A másodvetés addig volt jellemző, amíg rendszeresen piacra jártak, újabban általában már pihen a föld tavaszig.

A fentiekben bemutatott munkafolyamatok egyrészt jól mutatják, hogy az eper szinte egész évben gondozást igényelt, másrészt pedig azt, hogy bár folyamatosan igyekeztek intenzívvé tenni a művelést, ezt teljes mértékben sosem sikerült megvalósítani. Ennek elsődleges oka az volt, hogy az eper alkalmatlan a gépesítésre. Emellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Pócsmegyeren sosem vált annyira jelentőssé és kizárólagossá, hogy egyes családoknak ez jelentse a megélhetést. Az intenzívebb termelésre törekvés a második világháborút követően indult meg, s nagy lendületet a szakszövetkezeti rendszer alatt vett, amikor biztosítva volt a felvásárlás. Az intenzívebbé tétel első lépése volt, hogy az epert nem hagyták előregedni, két év után kiszántották, és a frissen palántázott ültetvény mellett mindig rendelkeztek első- és másodéves eperrel is. Ezt követte a palántázás intenzívebbé tétele, ami azt jelentette, hogy nem saját palántát használtak, hanem gondosan nevelt, vírusoktól menteseket szereztek be. Ez lehetővé tette az állomány folyamatos újítását, a piaci igényeknek megfelelő fajták termesztését. Bár kísérletek történtek rá, a talajművelés teljes körű gépesítése nem volt megoldható. A legidőigényesebb munkafolyamat, a szedés, szintén nem volt gépesíthető, a nap-számokkal történő munkavégzés azonban az intenzívebb művelés jele volt.⁷⁴ Szintén csak félintenzív fokot ért el az értékesítés. Az epert közvetlenül szedés után értékesítették nyers állapotában, ami akadályozta a termelők még nagyobb profit szerzésére irányuló törekvéseit.⁷⁵

A többi bogyóshoz hasonlóan az eper fajtajellege, művelési módja nem tette lehetővé a termelés minden téren intenzívvé válását. A termelők az 1960-as évekre eljutottak arra a szintre, ami után már nem volt lehetőség az intenzitás fokozására. Mindezek a változások viszont a gazdaság szerkezetében nem okoztak volna jelentős változásokat. Bali János megállapította, hogy a hagyományos agrotechnika, munkakultúra megváltozása, a termelési gyakorlat modernizáció hatására történő átalakulása még nem jelenti automatikusan a gazdaságtípus-szerkezet, azon belül is a gazdaságsszemlélet megváltozását.⁷⁶ A gazdálkodás szerkezetében végbemenő változásokat nem e gazdasági ág művelésének intenzívebbé tétele váltotta ki, hanem az 1950-es, de még inkább az 1960-as években lezajló folyamatok, melyeknek következtében megszűnt a hagyományos szántóföldi művelés. Ezáltal az eper és a zöldség az egyes családok életében a gazdálkodás szinte kizárólagos ágazatává vált. Mindezen változások mellett azonban lehetővé az epertermesztés intenzitásának fokozását. A szövetkezet jelentette biztos piac, valamint a nagyobb munkák szövetkezet által történő elvégzése több olyan családot is az eper termesztésére ösztönzött, akik korábban, az 1940-es, 1950-es évek első felében nem foglalkoztak vele.

74 Bali János a piacorientált termelési rendszer és a munkakultúra sarkalatos pontjának tartja a szedést, hiszen koncentrált munkaerő-ráfordítást és jelentős szakértelmet igényelt. Ezt a munkafolyamatot tekintve Nógrádon azonban csak félintenzitás volt megfigyelhető, ugyanis a szedés családi munka volt, mely középutként értelmezhető az extenzív, azaz kizárólag női munka, valamint az intenzív, napszámokkal, bémunkásokkal történő szedés között. BALI 2005b 334.

75 Ha a termelő maga is részt vesz vagy érdekelt a nyersanyag feldolgozásában, akkor szükségszerűen bekeveredik a feldolgozás technológiájának modernizációja, illetve az értékesített áru jóval nagyobb haszonnal jár. (BALI 2005b 334.)

76 BALI 2005b 331.

ÉRTÉKESÍTÉS ÉS FELHASZNÁLÁS

Az epret vagy piacra vitték a gazdák, vagy a faluba kijáró kereskedőknek adták el. Úgy tartják, nem lehetett biztosan tudni, hogy melyik értékesítési lehetőség a kedvezőbb, ugyanis a piacon magasabb áron lehetett eladni, de egy eső elronthatta az egészet. A kereskedők évről évre visszajártak, minden évben ugyanazokhoz a családokhoz mentek felvásárolni a gyümölcsöt. „Megvolt, hogy a kereskedők kitől veszik az epret, az egész falu szét volt osztva.”⁷⁷ Többször már a tavasz folyamán eljöttek és felmérték, hogy milyen mennyiségű és minőségű termés lesz. Mindig a már ládába szedett árut vették meg, és helyette csereládát hagytak a gazdáknál.⁷⁸ Általában a nagy mennyiségű áruval rendelkezők adták el a kereskedőknek a gyümölcsöt, a kisebb területen termesztők gyakrabban vitték be saját maguk a piacra. Sokan úgy tartják, hogy a kereskedőknek elsősorban azért érte meg eladni, mert a hajókkal már éjjel el kellett indulni a piacra, ami jelentős idő- és munkaerőkiesést jelentett a szedési időszakban. Kereskedők már a második világháború előtt is jártak ki Pócsmegyerre felvásárolni az epret, az 1940-es évekig rendszeresen megjelenő zsidó kereskedőknek a neveit még többen megemlégették (Adler, Datz, Horner, Weingarten Dávid).⁷⁹

A piacra szállítás a 19. században kofahajókon történt, az utolsó a pócsmegyeri Daru Jánosé volt.⁸⁰ Elsősorban Szentendrére és a fővárosba vitték eladni az epret. A kofahajókat a gőzhajók váltották fel. A gyümölcsöt a hajóba rakodás napján szedték le.⁸¹ A földeken pakolókosarakba, *krancliba* tették az epret, ponyvával, rossz köténnyel vagy zsákdarabbal varrták le, takarták be a kosarakat, majd kocsira tették és a hajóállomásra hajtottak. A szállítás ezekben a pakolókosarakban történt. A fűzfavesszőből készült ovális alakú kosarakban három-négy szinten volt gyümölcs. Falécekből készült rácsokat helyeztek a kosárba, melyeken öt-hat kis vesszőkosár volt. Ezekbe 1,5 kilogrammnyi áru fért.⁸² Ezt később a szabvány faládák

77 Saját gyűjtés.

78 Ellentétes folyamatról számol be Andrásfalvy Bertalan, Duna-menti kutatásai alapján. A kereskedők gyakran a helyszínen vették meg a gyümölcsöt, ilyenkor az ő feladatuk volt leszedni. ANDRÁSFALVY Bertalan: *Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez.* 1964. 303. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 53.)

79 A kereskedők által történő felvásárlást támasztja alá Pánczél József hegyközségi bíró december 2-án elhangzott javaslata: „Gyümölcs értékesítés szempontjából igen fontos lenne nálunk egy gyümölcs-csomagoló helyiség létesítése mert községünket már eperéréskor kereskedők látogatják és vásárolják fel a szedett termést, panaszkodnak azonban, hogy a gyümölcs nincs elég kellően osztályozva, egy edényben van tojás nagyságú gyümölcs a borsószem nagyságúval, ezért nagyon fontos lenne egy ilyen helyiség felállítása.” Ennek megépülésére végül 1943-ban került sor. Részletesebben lásd: PML IX. 303. 24. doboz.

80 DANKÓ 1951. 3.

81 2010–2012-ben végzett gyűjtéseink mellett a bepakolásról és szállításról Szoboszlai Istvánné Raffay Anna 1951–1952-es pócsmegyeri és tahitótfalui kutatásai alapján számolhatunk be, amely adatok a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumának Fotótárában található kartonokon olvashatók. (F. 100722, F. 100723, F. 100726, F. 100728, F. 103861, F. 103862, F. 103863, F. 103864, F. 103865, F. 103866, F. 103870.)

82 A dömösiek szintén speciális fűzfakosarakban szállították az epret piacra. A kisebb kosarak két kilogrammot fogadtak be, a nagyobb kosarakba ezekből három egymás feletti sort raktak, minden sorba négy-négy kiskosarat. (KÖVECSES-VARGA é. n. 65.) A pakolókosarakhoz hasonló módon, de fából készült a nagymarosiak málnaszállító eszköze, a *bund*. Ez egy léckeretű vázban lévő tíz darab kis oldalperemű fatálca volt, melyekbe 1–1,5 kilogramm málna fért. (MÁNDLI Gyula: Nagymaros gyümölcs és szőlőtermesztésének, valamint -kereskedelmének története. In *Börzsönyvidék 2.* Szerk. HÁLA József – MÁNDLI Gyula. 1994. 187.)

váltották fel, s ekkor ezeket a kis vesszőkosarakat, *epres kasokat* már a földeken használták, ebbe szedték a gyümölcsöt.⁸³ Az 1950-es évek elején a kevésbé módosak még pakolókosarakat használtak, a jobb módú gazdák viszont már egyforma gyümölcsösládákba rakodtak. Az eszközváltás az 1960-as évekre fejeződött be. Kezdetben tíz centiméteres ládákat használtak, de ezeket rövidesen felváltotta az öt centiméteres, amelybe körülbelül hét kilogramm eper fért. Ebben nem tört annyira a gyümölcs, mint a magas ládákban. Műanyagban nem lehetett szállítani, mivel abban „*megizzad az eper*”. A kosarakat rossz köténnyel vagy zsákdarabbal kötötték le és cédulával látták el. Szoboszlai Istvánné Raffay Anna 1951-ben így számol be a bepakolásról: „»Kofa« hajón szállítják ma is a földiepret, gyümölcsöt, zöldséget. A »stég«-nél gyülekeznek a kocsik. A nap sokszor már lemegy, mire a hajó a sziget négy községénél megrakodik. Régen 1–2 km hosszúságban álltak a kocsik a stég előtt a falu hosszában.”⁸⁴ Az elkészített kosarakat, zsákokat, ládákat lemászálták, az 1900-as évek elején azonban még csak zsákra vagy puttony után fizettek, a rendszeres hajóforgalommal vezették be a mázsalást. A hajóról az árut hordárok vitték a piacra. Minden piacra utazónak volt a köténye alatt kofazseb, amelyet madzaggal erősítettek a derekukra. A hajóval történő szállítást az 1960-as, 1970-es évektől váltották fel a teher- és személygépkocsik. Tehergépkocsiból este ment kettő; az áru mennyiségének megfelelően kellett fizetni. A gazdák az első hévvel mentek a piacra. Az epertermelés jelentőségét mutatja, hogy az 1950-es, 1960-as években külföldre is vitték a pócsmegyeri epret. Ilyenkor zöld véggel, félétetten kellett leszedni, hogy bírja a szállítást. Minden esetben sablonnal kellett a méretet ellenőrizni. A piacra mindig gyümölcs formájában került, de saját szükségletre lekvárt, dzsemet, szörpöt is készítettek belőle. A pálinkafőzés csak az utóbbi egy-két évtizedben terjedt el.

Az értékesítés kapcsán meg kell említenünk a községben található zöldség-gyümölcs felvásárlótelepet is. A korábbiakban már említettük, hogy a szakszövetkezet működése alatt a gazdáknak egy bizonyos részt a szövetkezetnek kellett leadni, de a többit más úton is értékesíthették. A helyi felvásárlótelep viszont kedvező körülményeket biztosított, így sokan itt értékesítették termésüket. 1960-ban egy telep működött Pócsmegyeren. Egy második felvásárló gondolata 1966-ban merült fel. A május 12-i tanácsülésen több javaslat is született erre vonatkozóan, a későbbi iratokban viszont nem kerül elő a kérdés, így ez valószínűleg nem épült meg.⁸⁵

Az értékesítés legújabb, elmúlt években megfigyelhető formája az eper utak mellett történő árusítása. Ez elsősorban Tahitótfalun jellemző, de 2010-ben egyik adatközlőnkkel még úgy sikerült beszélni, hogy a temető közelében az út mellett árult. Elmondása szerint viszont már egyre nehezebb az értékesítés. Az árusítás reggeltől tart addig, amíg nem sikerül mindent eladni. A gyümölcsöt vagy hajnalban leszedik, vagy napközben szedik és folyamatosan viszik ki.

Az a pár család, akik még ma is értékesítik az epret, elsősorban a szentendrei piacra járnak. Emellett a Surányban nyaralóknak adják el, az egyik legnagyobb termelőhöz pedig még mindig kereskedő jár ki.

83 F. 103862, F. 10726.

84 F. 100722.

85 PML XXIII. 812a. 17. kötet, 1966. május 12.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk elsődleges célja az volt, hogy bemutassuk, milyen szerepet játszott a gyümölcsstermesztés Pócsmegyer gazdálkodásban, emellett pedig a termés felhasználásával, értékesítésével foglalkoztunk.

A történeti adatok jól mutatják, hogy a Szentendrei-sziget Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyik legjelentősebb gyümölcsstermesztő központja volt. A korábbi századokban készült vármegyeleírások csak ritkán neveznek meg konkrét gyümölcsöt. Valószínűsíthető, hogy ekkor a gyümölcs kizárólag az önellátást szolgálta, és csak a felesleget vitték piacra.

A gyümölcsstermesztés virágkora a 20. század második felében köszöntött be, ekkor viszont már egy konkrét gyümölcsre specializálódtak, mégpedig az eperre. Az 1959-es statisztikai felmérés szerint, az eperföldek területét figyelembe véve, Pócsmegyer a tizedik helyet foglalta el országos viszonylatban. Tanulmányunk második felében ennek a gyümölcsnek a jelentőségével, termesztésének történetével, gazdálkodásban betöltött szerepével, a főbb munkafolyamatokkal, valamint az ennek során használt eszközökkel foglalkoztunk.

A 19. század végére bekövetkező változások (a hajóvontatás megszűnése, a szőlők kipusztulása stb.) törést és jövedelemkiesést jelentettek a pócsmegyeriek számára, de mindezek következtében kezdődött meg az eper termesztése, amely néhány évtized alatt már szinte minden család számára jelentős plusz bevételt jelentett. Az 1920-as, 1930-as évektől már piacra hordták, de az igazi fellendülés az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején köszöntött be, ami elsősorban a szakszövetkezeti rendszernek volt köszönhető. Ez biztosította a piacot, illetve azáltal, hogy a nagyobb munkákat elvégezte, olyanok számára is lehetővé vált a művelés, akik különben nem tudták volna megoldani a szántást és az öntözést. A múlt század második felétől megfigyelhető volt ennek a művelési ágak az intenzívebbé válása. Bizonyos akadályok miatt azonban (például a gépesítés lehetőségének hiánya) teljesen intenzívvé nem tudott válni az epertermesztés, így még az 1950-es, 1960-as években sem vált egyetlen család kizárólagos megélhetési forrásává az eper. Ugyanakkor jelentős többletjövedelmet jelentett, amely megmutatkozott a viselet korai átalakulásában, valamint a lakáskultúrában is.

A pócsmegyeri epertermesztéssel eddig sem néprajzi, sem gazdaságtörténeti szempontból nem foglalkoztak, az emlékezet alapján azonban még lehetőségünk volt arra, hogy a fontosabb munkafolyamatokat leírjuk. A gyűjtések és a levéltári adatok alapján megvizsgálhattuk, milyen jelentősége volt e gyümölcs termesztésének a vizsgált település gazdálkodásában. A kertészeti szakirodalommal történt összevetés pedig megmutatta, hogy a helyi tapasztalatnak, hagyománynak is szerepe volt a művelésben.

ANDREA ANNA MUSKOVICS

THE HISTORY AND IMPORTANCE OF STRAWBERRY FARMING IN PÓCSMEGYER

Pócsmegyer is one of the four settlements on Szentendre Island. Its location and the geographic conditions of the island had defined the way of life and economic possibilities of its inhabitants. Due to the constrained limits of the settlement locals had tried to complement their income with additional enterprises. Among these vine-growing was the most important for centuries, but the flourishing local viticulture was destroyed by the phylloxera epidemic in the 1880s–90s. By that time the other main source of income, boat-towing, had also been discontinued. These events caused substantial losses for the inhabitants, but at the same time it resulted in the launching of strawberry production, which in a few decades' time brought additional income for almost all local families.

The main object of this study is the present the role of strawberry farming in the economy of Pócsmegyer. Production history will be examined from the early 20th century, with great stress laid on major turning points. There is insufficient data concerning the early history of local production, but by the 1920s and 30s strawberries were already produced for the market. The real upturn came in the late 1950s and early 1960s, mainly due to the cooperative system, which guaranteed demand, and by undertaking large-scale tasks it made farming possible for those who could not organize ploughing and watering.

Following the outline of strawberry farming and its role in the economy of the village, the second part of the paper presents the actual methods of farming and the work stages of production. These are mostly given as ethnographical descriptions, most of which had been gathered during field work. At the same time attention is given to contemporary expert literature, with attempts to compare the two, which gives an opportunity to show to what extent local farmers followed the instruction of experts or in which work process they adhered mostly to tradition. By explaining work processes the question of how intensive strawberry farming could become in the second half of the 20th century will also be examined.

The strawberry farming of Pócsmegyer had so far not been discussed either from the viewpoint of ethnography or economic history, but on the basis of field studies and archival research there was still an opportunity to produce a summary of its nearly hundred-year history.

A KÖZÉPKORI MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET KIEMELKEDŐ ÉS MÉGIS MELLŐZÖTT KUTATÓJA

Emlékezés Belényesy Márta munkásságára

Életének, munkásságának fontosabb állomásait felidézve szeretnék emléket állítani a magyar történetírás és történeti néprajztudomány egyik kiemelkedő alakjának. A fiatalabb kollégák közül kevesen ismerhették őt személyesen is. Lezáratlan, mégis nemzetközi jelentőségű munkásságának eredményei, meglátásai azonban máig alapját jelentik a középkori magyar anyagkultúra-kutatásoknak, gazdaságtörténeti munkáknak. Életútja a 20. századi, független értelmiségi lét nehézségeit példázta, mely a történeti, politikai események által formálódott visszafordíthatatlanul. Életéről, munkáiról meglehetősen kevés adatot publikáltak úgy a tudománytörténeti áttekintések, mind az életrajzi lexikonok.

Belényesy Márta 1921. március 8-án született Debrecenben, nemesi származású családban. Édesapja dr. Belényesy Károly ügyvéd, földbirtokos. Gyermekkorát Barabás községben (Bereg megye) töltötte, elemi iskoláit magántanulóként végezte. A nyíregyházi Evangélikus Gimnáziumban érettségizett 1939-ben. Már ekkoriban megmutatkozott a középkori anyagi kultúra iránti érdeklődése: lakhelyéhez közel egyházi műemlékeket fényképezett, az egyház tulajdonában lévő textíliákat, edényeket rajzolta az Iparművészeti Múzeum külső munkatársaként. Ezt a dokumentációt ma a Magyar Mezőgazdasági Múzeum őrzi.

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett néprajz és régész szakon diplomát *summa cum laude* minősítéssel, 1946-ban. Kézírtas önéletrajzában kedves tanáráként említi az egyetemről Tompa Ferencet, akinél ősrégészetet tanult, valamint Viski Károly etnográfust. Az egyetemi leckeönyvből tudhatóan tanárai voltak még többek között Zichy István, Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Hajnal István, Mendöl Tibor. Egyetemi diákként bekapcsolódott a falukutató mozgalomba, a Táj- és Népkutató Központ terepmunkáiba. 1944-től az édesapja Budapesten bujkált, édesanyja Beregszászon maradt, de a szovjet katonaság kitelepítette otthonából. 1945-ben a családja elvesztette minden vagyonát, és Belényesy Márta csak úgy tudta befejezni egyetemi tanulmányait, hogy az utolsó szemeszter tandíját Viski Károly fizette ki. 1946-ban állást kapott a Kelet-Európai Tudományos Intézet (volt Teleki Pál Intézet) Néptudományi Intézetében. 1947-ben szerezte meg bölcsészdoktorátusi címét a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Doktori értekezését a Néptudományi Intézet kiadta 1948-ban *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A telek és a magyar tanya középkori gyökerei* címmel.¹

1948-ban kötött házasságot Maksay Ferenc történész-levéltári kutatóval, akivel rövid ideig az Intézetben is együtt dolgozott. 1949-ben megszületett fia, Gábor. Munkahelye azonban 1949-ben jogutód nélkül megszűnt, Belényesy Márta nehéz anyagi helyzetbe került, hiszen időközben Magyarországra települt édesanyjáról is gondoskodnia kellett: átmenetileg mozipénztárosi állást vállalt.

1 Szerk. GYÖRFFY György. Budapest 1948 (A magyar táj- és népismeret könyvtára 10.) (78 oldal).

1950-ben az Iparművészeti Múzeum restaurátor műhelyében alkalmazták, innen került a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumába középkoros régész-történész muzeológusként. 1951-ben a Néprajzi Múzeumba hívták, ahol az akkor alakult „Anyagi kultúránk a XV. században” munkaközösség vezetésével bízták meg. A döntően levéltárosokból álló munkacsoport a középkori magyarországi latin iratanyag feltárására és feldolgozására szerveződött. Ez a forráscsoport jelentette az alapját későbbi munkásságának is. 1958-ban jelent meg a *Kultúra és tánc a bukovinai székyeknél* című műve a Magyar Néprajzi Társaság gondozásában.² Módszerei, szemléletmódja miatt ez a könyv ma is meghatározó a kutatás e területein.

Ebben az időszakban tudományszervező tevékenysége is – a kor lehetőségei mellett – jelentős volt: az *Agrártörténeti Szemle* egyik alapítója, a szerkesztőbizottság tagja; 1959–1967 között az *Ethnographia* szerkesztésében is részt vett; az MTA Agrártörténeti Bizottság alapító tagja, titkára; az International Society For Ethnology and Folklore társaságnak bizottsági társelnöke volt. 1956-ban a történeti néprajz terén végzett kiváló munkájáért a népművészeti miniszter dicséretben részesíti, 1960. április 4-én pedig megkapta „A szocialista kultúráért” állami kitüntetést.

1960-ban ismerkedett meg Lengyel József íróval, akihez haláláig, 1975-ig szoros barátság fűzte. Belényesy Márta dolgozta föl Lengyel József 1955–1969 között írt naplófeljegyzéseit, segítette a kéziratok gondozásában, és a hagyatékot gondozó kuratóriumnak is tagja volt.

1963-ban akadémiai kutatói státuszt kapott tudományos munkatársként az MTA Történettudományi Intézetében, Molnár Erik meghívására. Belényesy Márta középkor-kutatásainak eredményességéhez és időtállóságához kellett az ő néprajzos végzettsége, kitűnő latintudása, széles látóköre, valamint hogy képi gondolkodása révén közvetett források nyomán is látta maga előtt a kor mindennapjainak, paraszti gazdálkodásának apró részleteit.

Kézírtas önéletírásában visszatekintve az 1976-ban, számára váratlanul, gyorsan bekövetkezett nyugdíjazásával kapcsolatban Belényesy Márta politikai okokat sejtett a háttérben, ami akkor a tudományos pályáról való teljes félreállítását vonta maga után. Ekkor az általa feltárt és összegyűjtött középkori okleveles anyagokat, az „Anyagi kultúránk a XV. században” címen összegyűjtött jegyzeteit zárolta, és csupán 2009–2010 folyamán adta át a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára számára, ahol ma is megtalálhatók.

Családja ellátásához a nyugdíja kevés volt, a kutatói helyek azonban zárva maradtak előtte, publikálási lehetőséget sem kapott, ezért a Skála Áruházban tudott csak képzítés nélküli eladóként elhelyezkedni. Szakmai előrelépésre itt sem számíthatott: 1977–1987 között órabéres takarítónőként kellett dolgoznia. A tudományos élettől teljesen visszavonult, önéletírásában utal arra, hogy egy idő után a megélt kudarcok miatt tudatosan is erre törekedett. A rendszerváltás adhatott némi reményt neki, ekkor készítette életútjának említett összegzését is. 1992-ben Göncz Árpád köztársasági elnökhöz fordult segítségért: levele nyomán nyugdíját méltányossági alapon rendezték.

2008-ban az ELTE Doktori Tanácsától gyémánt diplomát kapott doktorálása 60. évfordulóján. Nagy örömet és meglepetést szerzett a kollégáknak 2009 májusában azzal, hogy elfogadta a Magyar Néprajzi Társaság meghívását. A közgyűlésen átvehette az 55 éves társasági tagságát elismerő emléklapot.

2012. április 21-én, 91 éves korában hunyt el Belényesy Márta néprajzkutató, történész. Utolsó útjára csak a szűk családi kör kísérte el.

Belényesy Mártának kutatásai összegzésére, átfogó művek megírására, tudományos fokozatokban való előrelépésére kutatói pályájának kurtá-furcsa befejezése miatt nem volt módja. Ennek a hatalmas feladatnak egy részét vállalta át Paládi-Kovács Attila akadémikus, akivel

2 Budapest 1958.

kölcsönösen ismerték és elismerték egymás tudományos munkásságát. Belényesy Márta mintegy félszáz külföldön és hazánkban megjelent tanulmányai közül Paládi-Kovács Attila jó néhányak a különlenyomatait és kéziratait összegyűjtötte. 90. születésnapja alkalmából köszöntötte Belényesy Mártát az MTA Néprajzi Kutatóintézet és a L'Harmattan Kiadó közös gondozásában megjelent válogatott tanulmánykötete: *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből I.*³ A könyv négy tanulmánya az állattartás, pásztorkodás és haszonállattartás középkori történetét mutatja be. Ezek a cikkek is jól példázzák a szerző tematikus felkészültségét, és azt a képszerű látásmódot, amely összefügg Belényesy Márta rajz tehetségével is. A várva várt kötet átadása alkalmából találkozhattam Belényesy Mártával személyesen is. Emlékezetemben őrzöm törékeny termetét és azt a kutatói elhivatottságot, amely még ekkor is élt benne munkáira emlékezve. Sajnos már nem élhette meg a következő kötet megjelenését, melyben a földművelés 14–15. századi, területi sokszínűségét bemutató nyolc tanulmányát közöljük újra.

Báti Anikó

3 Szerk. BÁTI Anikó. Budapest 2011 (Documentatio Ethnographica 26.) (201 oldal, illusztrált).

BARÁTKÉNT EMLÉKEZVE SZAKÁCS SÁNDORRA

Közelebből sem gyermekkorát, sem felnőtté válását, sem az ELTE bölcsészkarán volt „Kolhoz-kör”-ös múltját, sem közgázos oktatói és tudományos tevékenységét nem ismerhettem, mielőtt két évtizeden át tartó barátságával ajándékozott meg 1989 első hónapjaitól. Széles levéltári forrásbázison alapultak megalapozott tételeket sorjázó kutatásainak eredményei. Elismerték és érdemben nem kérdőjelezték, kérdőjelezhatték meg kritikus hangvételű szakmai elhívatottságát. Mindenki, még a vele különböző okokból hadilábon álló kritikusai is elismerték, hogy a keze alól kikerült, különböző terjedelmű tudományos feldolgozások a magyar gazdaság-, benne főképp az agrártörténeti kutatások meghatározó eredményei. Hasonlóképp volt ez előadásaival is. Az olvasmányos, szép stílusban író elismert szakember felkészültségét, kutatásainak gazdag tárházát a debreceni egyetemista éveim alatt volt egyetemi kollégája, Ránki György professzor is népszerűsítette: kötelező olvasmány volt az 1945 utáni agrárfejlődésről írott könyve magyar történelemből a negyedik év végén esedékes szigorlatnál. Számomra a vele való ismerkedés ekkor, a hetvenes évtized legelején kezdődött.

Közel húsz esztendővel később a rendszerváltás politikai színpadán tőlünk függetlenül létrejött, ránk rótt szakmai feladat hozott minket személyesen össze. Az ismerkedésből előbb politikai egymást méricskélés, majd együttes gondolkodás, cselekvés, ezt követően szerzőtársi viszony következett. Az pedig mindennél többet jelent számomra, hogy az első perctől kezdve szakmai felkészültségének, utolérhetetlen forráselemző képességének tárházát a maga teljességében kitárta előttem, ha úgy tetszik vezette biztos kézzel tollam. Nem szégyeltem leírni, mert büszke vagyok rá, hogy a debreceni egyetemi alma materben történiát oktatók mellett, után őt is tanítómesteremként tisztelhetem. Mondhatni, egy olyan stúdium részese, kvázi hallgatója lehettem, aminek címe – az ő kedvenc kifejezésével élve – ekképp hangozhatott volna az egyetemi katedráról: bevezetés a szocialista kori források „hablaty” nyelvezetébe.

Szakmai – és akkor még nem tudtam, hogy baráti – összeboronálásunk néhai Balogh Sándor történészprofesszornak volt köszönhető: ő tett javaslatot az igazságügyi tárca akkori első emberével, dr. Kulcsár Kálmánnal együtt arra Németh Miklós kormányfőnek 1989 elején, hogy a vélhetően törvénysértő elemeket tartalmazó büntetőperekelt feltáró bizottság történész albizottságába Sándort tagként kinevezze. Majd az engem mint e grémium elnökét ért támadások után az értékelő-elemző bizottságba is beválasztották. Nem volt könnyű a főként mások sugalmazta szakmai és politikai bizalmatlanságát eloszlatni. Hosszú-hosszú, nyolc-tíz órás napi kutatómunka után ültünk le a V. kerületi Balaton (akkor még Pálffy György) és Szemere utca sarkán lévő picinyke becsületsüllyesztőben, az Alibi névre hallgató kiskocsmában megbeszélni a pártlevéltárban olvasott, addig kutatók elől elzárt, legtitkosabban kezelt iratok tartalmát és az azokból leszűrhető rémségeket. Majd jött a séta a belvárosi utcákon, a Szabadság hídon keresztül a Móricz Zsigmond körtéren át a Villányi úti buszvégállomásig, ahol útjaink elváltak, aztán másnap hasonlóképp folytattuk. Ezek alatt az órák alatt sok min-

denről elméltünk. Arról, hogy mit vetünk majd papírra azért, hogy hozzájárulhassunk az egykor, 1945–1963 között ártatlanul meghurcoltak: internáltak, kitelepítettek, kitiltottak, bíróságok által elmarasztaltak politikai, erkölcsi, jogi rehabilitálásához. Arról, hogy milyen, mennyire eltérő mikrovilágban, társadalmi közegben cseperedtünk, nőttünk fel, milyen útra valót adott a szülői ház, majd miként lehettünk egyetemisták, miért és miként teltek és tértek el, kinek-kinek más okból felejthetetlen diákéveink. Kik voltak azok – immár tanár- vagy pályatársak – akik utóbb könnyűnek találtattak, és azok, akik ki nem törölhető emlékeket hagytak bennünk maguk után. S aztán az egyetemi padosorok utáni életutunk különbözőségei: mindkettőnk különböző munkahelyei s az ott dolgozó magas kvalitású elmék, mindmegannyi kacsaringós, buktatókkal teli életúttal, ismert és kevésbé ismert részletekkel. Egy szó, mint száz: múltunk – benne családjainkkal – nyitott könyvvé vált egymás előtt. Ezek alatt az órák alatt nyílt meg előttem az ember, fogadott barátjává a sokak számára kiismerhetetlen Szakács Sándor, nekem mindörökké Sanyika.

Tudományos pályáját annak legszélesebben értelmezhető tárgya, a rög határozta meg. Ám az akképp is beleszólt életébe, hogy nem kevesen – már akkor is, amikor diákjai által szeregett, kollégái által elismert szaktekintély volt – tudományos tevékenységét rögzössé tették mindazok az akarnokok, akik – és most ne firtassuk a hozzá hasonlóképp közülünk távoztakat motiváló okokat, cselekedeteik mozgatórugóit – gyakorta nehezítették útját, ahol az elébe gördített újabb és újabb rögökön át esetenként bukácsolni kényszerült.

A kormánybizottság jelentése dolgozósobában úgy készült, hogy diktáltam az összefoglalót a gépírónek, Sanyika pedig azt követően javította, lektorálta a kész szöveget. Mindmáig emlékszem a tárgyalóasztal végéről hozzám intézett szavaira, miközben tühegyes ceruzáját magasra tartotta: „Tiborka! Ezért minket leültetnek!” Mindez arra sarkallt, hogy a javítandó részt még keményebben fogalmaztam át. Így született meg röpké másfél hónap alatt az utóbb, *Törvénytelen szocializmus* néven előbb sajtóban (1991. május 30.–június 21. között), majd könyv formátumban hasonló néven publikált kézirat. Számunkra azonban nem ez, hanem az erre az írásra is alapozott 1990. évi XXVI., az 1945–1963 közötti elítélések semmissé nyilvánításáról alkotott törvény volt a fontos.

Szakács Sándorral barátságunk egyre szorosabbá vált, megjelent újabb közös írásunk: *Összeesküvés és „polgárháború” a magyar demokrácia ellen 1945–1948 között az Ügyészségi Értesítő* 1992. évi 2–3. számában. Majd dr. Solt Pálnak, a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága akkori elnökének felkérésére szakmai lektora volt az 1992–1996 között megjelent ötkötetes, több száz íves kiadványsorozatnak, amely az (1919) 1945–1989 közötti igazságszolgáltatással összefüggő anomáliákat tette közzé *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* címmel. És ezt követte az újabb, a korábbi tanulmányunkat monográfiává fejlesztett közös írásunk 1997 májusában, *A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948* címmel. Ebben egy közel évtizedes együttes gondolkodás termékét adtuk közre.

Kettőnk töretlen személyes jellegű és kötődő szakmai barátsága, negyedévenkénti kötelező jellegű összefüggésünk időközben háromszemélyesre bővült Izsák Lajossal, aki az annak idején, 1989-ben testvére betegsége, majd elhunytja miatt abbahagyni kényszerült tényfeltáró tevékenységét. Nem váltottuk meg a világot, de volt miről beszélgetnünk, sajátos munkahelyi optikáinkon át. Be kell vallanom, hogy tartalmukat, az érintett témákat illetően nem voltak ezek örömteli találkozások, mert az újonnan születő demokrácia anomáliának garmadáját hoztuk fel, közel sem a remélt, ábrándokkal teli szép új világról cseréltünk keserű tapasztalatokat, elég, ha Szakács Sándor kérésézetű múzeumigazgatói tevékenységére utalok vissza. A rögök ugyanis megmaradtak, fel-felbukkantak a rendszerváltoztatás utáni életében is. Persze itt legfőképp az érhető tetten, hogy mélyen megvetette a mindenkori hatalomgyakorlók önké-

nyeskedését, és kivált akkor, ha a tudományos élettel összefüggő átalakításoknál a vélelmezett haszonnal szemben előre látható, tudni való volt a bekövetkező kár nagysága. Mégis, egy pozitív emlék azért maradt bennem erről az időszakról: meghívtuk hozzá vendégségbe, nagyméretű dolgozószobájába Fock Jenőt, az egykori kormányfőt. Azon túl, hogy a kecskeméti barackpálinka kiváló fogyasztóját ismerhettük meg benne, a vele töltött négy óra, valamint a Városligetből a Nyugati pályaudvarig történt másfél órás séta alatt képet kaptunk a Kádár-korszak rejtett világáról, Brezsnyev vele szembeni viselkedéséről, a Krimben töltött pihenésének árnyoldalairól és így tovább. Tény, hogy amit ekkor hallhattunk, jóval több volt, mint ha olvastuk volna: a szovjet világbirodalom végvidékén volt magas beosztású magyar politikus szájából a maga pöröségében érzékelhettük a testvéri szovjet–magyar kapcsolatok mélységeit.

Nem voltam kollégája, csupán fiatalabb pályatársa Szakács Sándornak. Nem kenyerem a magyar agrártörténet sem távolabbi, sem közelebbi mozzanatainak feltárása, kutatása, noha e szakterület számos kiváló szakemberével tartom a kapcsolatot. Ezért is megtisztelő számomra, hogy nem Szakács Sándorról, a jeles agrártörténeti kutatótól, hanem a baráttól, szerzőtársamtól búcsúzhattam e jeles szaktudományos folyóirat hasábjain. Megadatott nekem az is, hogy egy szerzőtársakból álló tudományos grémium vezetőjeként, a magyar jogásztársadalmat 1918–1962 között ért különböző atrocitásokat feldolgozó publikáció, a *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962* című kötet könyvbemutatójában, 2005-ben a Magyar Tudományos Akadémián összegyűlt meghívottak előtt nyilvánosan is köszönetet mondhattam mindazért, amit tudományos kutatásaim során neki köszönhettem. Hallhatta minden jelenvolt, hogy ki ő valójában, akit épp az idő tájt nem tartottak érdemesnek arra, hogy a legmagasabban jegyzett tudóstársaságnak tagjai közé kerüljön. Lelkük rajta.

Aztán, mint lenni szokott, minden a maga egyhangúságában folytatódott, és Sándor egyre kevésbé volt elérhető. Egyszer-kétszer még találkoztunk – néha az Eötvös utcai kutatóhelyen is, az egykori állambiztonság minket érdeklő iratait kutatva –, majd mindennek vége lett. Élete párjától, kedves Katicájától tudtam meg telefonon azt, hogy Sanyika nincs többé, hogy nincs több közös poharazgatás, hogy a triásznak vége, Lajossal ketten maradtunk. Nem csupán nekünk, hanem másoknak is kötelességük, hogy emlékét örökké megőrizzük.

Zinner Tibor

GÖDÖLLŐ REKTORA VOLT...

Emlékezés Cselőtei Lászlóra

„Nagy magyar tanítás: amit a délibábos vér elpusztít, megépíti a bölcs számítás. Mert kicsi népben nem az a nagy, aki vihart támaszt, hanem aki népe előtt a nagy vihart el tudja fogni.”¹

Cselőtei László (1989)

Cselőtei László professzor nemegyszer idézte a mottóként szereplő gondolatot. Így történt, hogy egykori iskolájában, az Evangélikus („Fasori”) Gimnáziumban is segítségül hívta a forrást, Németh Lászlót, aki viszont Bethlen Gáborra utalva fogalmazott az előzőek szerint.

Egyetemi tanárként, rektorként, vagy az Országgyűlés Mezőgazdasági Bizottsága elnökeként is beemelte egy-egy alkalommal, indokolt esetben, a jellemző gondolatot. Talán vállalt és bejárt életútjáról is így emlékezhetett. Miként az utolsónak tekinthető könyvében – *A mezőgazdaság vonzásában* című szemelvényválogatásban tette. Kérésére – Molnár József professzorral, egyik rektor-utódjával, előszót írtunk a 2004-ben megjelent könyvhöz. Könyvsorozat nyitókötetének hittük...² Tanulságok, tapasztalatok megírásának, a Kéve-könyvek elsőjének. Hogy a „kalászkok” – legalább – megőrizhetők maradjanak. Cselőtei vállalta a vallomásos írásokat.

Felelősséggel, őszintén, felkészülten.

Ez év tavaszán az akadémikus – elköszönt, véglegesen.

Következzék néhány mozaik egy 20. századi életútról.

„A magyar agrártörténet egészének épületét valamennyi érdekelt tudományág együttes munkájával lehet csak felépítenünk.”

Kosáry Domokos (1957)³

EGYETEM SZÜLETIK

Nem nehéz jelképesnek, egyben ígéretesnek tekinteni, hogy 1945-ben, egy romokat, lerombolt hidakat számláló, hadifogságból hazatérő fiait reménykedve váró országban új, addig nem volt egyetemet alapítanak. Még rendezetlen az államforma, a földreform következményeit még alig „telekkönyvezik”, de a több tudás igénye is, szüksége is napirendre kerül.

Nagy Imre agrárminiszter előterjesztése alapján 1945 őszén több régi tanintézet összevonásával létrejön a Magyar Agrártudományi Egyetem. Volt katonai épületekben, más ideigle-

1 *A rendszerváltás előzményei.* In CSELŐTEI László: *A mezőgazdaság vonzásában.* Budapest 2004. 274.

2 Dr. MOLNÁR József – Dr. ROMÁNY Pál: *Előszó.* In CSELŐTEI 2004. 10–11.

3 Lásd: *Agrártörténeti Szemle* 1957. 1–2. 7.

nes megoldásokban, integrálva több régi, különböző elnevezésű/rangú intézményt az ország fél tucat városából, illetve intézményéből – egyetem születik.

Csődben volt az ország, jegyre, csereforgalomban „feketén” vagy sehogyan lehetett élelemhez jutni. A termőföld nem termett, a raktárak régen kiürültek. A jószágkormányzók, gazdatisztek „állást változtattak”. (Volt, hogy lakóhelyet, sőt hazát is.) A vezető „iparág” régóta az őstermelés. A politika előterében a kenyérhez, ami mindig kellett, akkor a jóvátétel társult. Megszületik majd a jelszó is: „termelj többet – jobban élsz!” És: „egy mázsa búza – egy pár csizma!” a termőföldet „lőszermesztik”, a teheneket igázzák...

Az agráregyetemnek új, megfelelő bázis kellett. Sőt: tangazdaság is. A Gellért-hegy lejtője a kertészeté maradt, Soroksár, Martonvásár felértékelődött. (Az elszórt hadianyagoktól, fegyverektől megtisztítva.) Még inkább az egykori koronauradalom (Gödöllőn), pusztáival, erdeivel, valamint az – időlegesen hadifogolytáborként is használt – premontrei rendház és gimnázium, továbbá a máriabesnyői volt kolostor. A közlekedés ígéretes, „hárompályás” (MÁV, HÉV, autóbusz). És még minden fejleszthető is.

A földművelésügyi miniszter 1949. júliustól Erdei Ferenc, a Szegeden jogot végzett író-szociológus, a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója. A budai Szent Imre herceg úton, ideiglenes helyen lévő agráregyetem rektora: dr. Máthé Imre botanikus professzor (1954-től az MTA levelező tagja). Együtt nyitják meg az első 1950/1951-es agráregyetemi tanévet Gödöllőn.

Az egyetemi hallgatók könnyen ingázhattak Budapestről, lakhattak helyben, diákszállókban, voltak építkezési felvonulási épületben is, vagy – az egykori királyi kastély alkalmazottainak tágasabb házaiban – albérletben is. Az egykor Budán, Keszthelyen, Óvárott stb. kezdett végzősök okleveleiket az új központban vehették át. Az új – első – gödöllői rektor Keszthelyről érkezett talajtanos: Péter Károly. Az egyetem utcája is őrzi a nevét.

Az „egyetemi falu” 1966-tól feliratkozhatott a régi egyetemi városok listájára – Cambridge és Bologna, a holland Wageningen, a finn Tapiola és más városok mellé. A várossá avatás ünnepi beszédét Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes tartotta, 1966. január 3-án. Az egyetemről nem szólt, annál többet az agrárhelyzetről. A GATE – ahogyan akkor mondták – sokat jelentett már az akkori agrárvilágban.

Losonczi Pál miniszter már elhelyezte a bővítést szolgáló épületek, kollégiumok alapkövét. A rektor dr. Kiss Albert – később a KSH elnökhelyettese –, a Mezőgazdaság-tudományi Kar dékánja pedig már Cselőtei László. (Talán a legfiatalabb dékán a GATE történetében.)

„...meggyőződése, hogy a jövőben a termelés gazdaságossága érdekében a mainál lényegesen többet kellene öntözni... a csapadék ingadozása miatt, különösen egyes növényeknél nő a jövedelem kockázata.”

Cselőtei László (1987)⁴

Néhánynál több év kellett akkor, hogy Gödöllőn meggyökeresedjék az Egyetem. A nagybetűs. Az ilyesmi soktényezős téma. Van, akinek hoz jövedelmet, kapcsolatot, örömet. Van, akitől visz. A régi – még Darányi Ignác idejében épült – kísérleti terek, képzőművészeti alkotóműhelyek is rangosodtak, esetenként beolvadtak.

4 CSELŐTEI László: ...a vízgazdálkodásról. In *Első kézből*. Szerk. GALLYAS Csaba. Budapest 1987. 94.

Gödöllő a Magyarországra látogató jeles külföldiek programjában is helyet kapott. Nem mindenki fogadta el itthon, hogy nem „Gödöllő”, nem a „történelmi kastély”, hanem az „egyetemi város”, kollégiumai és kísérleti tere a program – Earl Butz professzor és agrárminiszter – Moszkvából jövet – már 1975-ben „útba ejtette”. És még hány miniszter, tudós, kutató kérte (!) a gödöllői programot. Az egyetem – s így a város! – rákerült a külföldi (agrár)térképre. (Legutóbb, 2011-ben – szükségből? – az EU-s protokoll térképre is.)

Természetesen ez eredményeinek, professzorainak a „rákerülését” jelentette elsősorban. Természetesen olyan különleges értékes alkotások megtekintése is beilleszthető az egyetemi vizitbe, mint Amerigo Tot megdöbbentő hatású alkotásának megismerése az új aulában: *A Mag apoteózisa* előtti tisztelgés. Igen, tisztelgés, hiszen a művész munkájának egy változata a Szent Péter-bazilikában, Rómában látható. VI. Pál pápa volt a mecénása. S akkori nagykövetünk, Palotás Rezső.

Gödöllőre Ortutay Gyula kalauzolásával jutott el Tóth Imre, azaz Amerigo Tot. Fehérvár-csurgótól hosszú volt az útja. A fő Mű az egyetem auláját, valójában – a mai nevén: a Szent István Egyetemet, „lakóit”, látogatóit, fenntartóit köszönti. És biztatja. A hallgatók ezt a képet viszik magukkal egyetemi éveikről. Az alkotás avatásán még jelen volt a Mester. Mindenki ünnepelte a hazakészülő, hazatelepülő Vándort, ám leginkább a három közreműködő, egymást követő rektor: dr. Pethő György, dr. Cselőtei László és dr. Bíró Ferenc örülhetett. Sikerült, egyedi, s művészi.⁵

Lenyűgöző alkotás. Ebben a méretben, ezen a helyen megdöbbentő. És igaz... Utánnohatalatlan. (Az agrárminisztérium árkádjai alatt egy kisebb változat látható, de ott az egyszerűen más műfaj.)

Nem mondható el persze egyetlen nagy intézményről sem, hogy lezárt, befejezett. Igaz, a GATE, új nevén és szervezetében: a SZIE, beilleszkedett az országrészbe, a tájba. Intézmények, feladatok leváltak róla, újakat magára vállalt. A nemzetközi kapcsolatait, a szomszéd országokkal, valamint a FAO-val kiépített együttműködése számottevő, sokat ígérő. Jelenlegi vezetői, élükön dr. Solti László akadémikussal, aki második rektori ciklusát kezdte meg, ezzel számolnak. Tudják, hogy az egyetem – más néven – építkezés. Nemzedékek sora, felkészültsége – majd nemzedek sora, élete fordul meg rajta.

Cselőtei is így látta.

„Fél évszázados kiemelkedő szakmai és pedagógusi pályája egybeesett a magyar mezőgazdaság fejlődésével – emlékezett a professzorra a Magyar Tudományos Akadémia.”

Sajtójelentés, 2012. március⁶

A fejlődés elősegítésében Cselőtei folyamatosan részt vállalt. Minden poszton. Katedrán, konferencián, kutatóként – mindenhol. Nyugdíjasként is munkaszobája volt Gödöllőn, az egyetemen, s résztvevője volt a szakmai konferenciáknak kedvenc megyeszékhelyén, Kecskeméten, de a fővárosban, s máshol is, ha módja s mondanivalója volt. Rá is mondhatta volna egykori küzdőtársa, Borbándi Gyula, amit Erdei Ferencről írt az emigrációjában: „...sok jeltől ítélve az feltételezhető, hogy minden más politikai út lehetetlenségében a felismerése, és az a meggyőződés vezethette, hogy szerepvállalásával az elkerülhetetlen enyhítheti. Személyes

5 ROMÁNY Pál: *A Mag apoteózisa* Gödöllőn. *Szent István Egyetem* 2009. 6. (július) 13.

6 Lásd *Népszava* 2012. március 2. 4.

magatartása és viselkedése is mintha ezt igazolta volna”,⁷ s kapcsolatai, vállalásai sorra ezt mutatták. A Fásor-béli régi diáktársai, a szintén akadémikussá lett Tomcsányi Pál, de mi, fiatalabb kollégái Gödöllőn és más egyetemeken, szintén ezt igazolhatjuk, tanúsíthatjuk.

Természetesnek tekinthető, hogy környezete, munkatársai számoltak érdeklődésével, különösen azzal, hogy számíthattak rá. A Szakmát, a nagybetűset, számon tartotta, s mindig figyelt a gondjaira, eredményeire. Országgyűlési képviselőként, a gyakorlatot jól ismerő tanárként, kutatóként. Ott volt konferenciáinkon, de vállalta rektorként, az évente – akkor – Gödöllőn tartott Országos Agrártanácskozás üdvözlését, ellátását is. Tisztelt, jó házigazdának bizonyult mindenkor. Így nyugtázta az Egyetem figyelmességét minden esetben az agrárminiszter, s minden résztvevő az országból vagy külföldről.⁸

Külön történet volt a királyi kastély sorsa. Háborús károk, váltakozó hadseregek követték egymást, majd szociális otthon, magánlakás is volt időlegesen. Az egyetemnek dédelgetett terve volt a kastéllyal és parkjával. Nem sikerült. Kár érte...

Cselőtei László vállalta a vitákat. Volt benne része, hiszen a nagy agrárátalakulások évtizedeiben élt. Változtak a tulajdonviszonyok, a termelési feltételek, radikálisan más lett az agrártermelés környezete, feltételrendszere. Eligazodott benne. Értette, ha minden pontján nem helyeselte is. Elérte a tudományos pálya csúcsát, de nem felejtette az alapokat sem. S tudta, hogy a palántát nem szavakkal, hanem szakszerű gondoskodással lehet – kell! – nevelni. Ahogy lehet...

Utolsó kitüntetése, elismerése a XXI. Század Társaságtól – a „Hazám Díj” volt. Nagyra értékelte. Azok is Őt, a Rektort, akik megszavazták, átadták, s emlékezetükben tartják.

Romány Pál

7 BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York 1983. 536.

8 *Országos Agrártanácskozás...* Szerk. dr. FEHÉR Károly. Budapest.

A NÖVÉNYTÁPLÁLÁSSAL KAPCSOLATOS SZEMLÉLETEK FEJLŐDÉSÉRŐL

A gondolkodó emberi elmét minden korban foglalkoztatta a növényi fejlődés misztériuma. Mitől nő a termés, mik a növekedés tényezői? Gazdag mezőgazdasági irodalom létezett már az ókori Rómában, mely az egzakt tudományok kialakulásáig, az 1700-as évek végéig hatott. A római szakirodalmat egy kötetbe gyűjtve és sűrítve Bologna város szenátora, Petrus Crescentius jelentette meg 1240 körül. Ez a munka „Ruralium commodorum libri duodecim” címmel vált ismertté, és számos kiadást ért meg az évszázadok alatt. Az ismeretek forrását a megfigyelés és a tapasztalat képezte, melyeket az ókor gondolkodói rendszereztek. A kísérletezés módszeréről azonban alig volt elképzelésük. A haladás ezért lassú volt, tévelygéseken és zsákutcákon keresztül valósulhatott csak meg.

Gyakran hivatkozunk az olasz Palissy 1563-ban megfogalmazott és ma is korszerűnek tekinthető állítására, mely szerint trágyázással a növények által a talajból felvett sókat adjuk vissza. Ha a növényeket elégetjük, sós hamut kapunk. Minden növény valamiféle sót tartalmaz, mely leszántva a talajt javítja. A fenti állítás igaz. Tudományos igazsággá azonban csak akkor vált, amikor mennyiségi méréseket végeztek és ezt kísérletesen is igazolták. A sokféle uralkodó nézettel együtt ekkor még csak spekulációnak minősülhetett és el is felejtődött.

Glauber (1656) az istállók faláról salétromot (KNO_3) nyert. Helyesen feltételezte, hogy mivel az állatok növényevők, növények lehetnek a salétrom elsődleges forrásai. Kimutatta, hogy ez az anyag ugrásszerűen növeli a termést, ezért következtetései szerint a talaj termékenységét és a trágyaszerek értékét a salétromkészlet határozhatja meg. Salétrom tehát a „vegetáció princípiuma”, a növényi növekedés okozója, motorja, alapja. Hibásan feltételezve, hogy ez az egyedüli növényi tápanyag. Mayow (1674) később kísérletesen is megerősítette Glauber állításait, talajban vizsgálva a nitrátot. Azt találta, hogy az nagyobb mennyiségben a vegetáció kezdetén tavasszal fordul elő, nem mutatható ki azonban az erőteljes növényi növekedés idején. A növény „kiszívja” a salétromot a talajból.

Az elhalt növényi és állati maradványok talajba keverése, a trágyázás növeli a termést, amire utal az az ókori mondás, hogy „a bomlás a vegetáció anyja”. A növényi növekedés alapelveit tisztázni kívánó első kísérletes próbálkozások során ezt az ősi bölcsességet az újkori kutatók gyakran szem elől tévesztették. Van Helmont (1652) Brüsszelben 90 kilogramm talajban fűzfát nevelt esővízzel öntözve. Öt év után megállapította, hogy a körülbelül 23 kilogramm fanövedék a vízből származott. A talaj tömege ugyanis gyakorlatilag nem változott, 60 grammal csökkent. Utóbbi mérési hiba is lehetne. A víz tehát a növekedés princípiuma, a növények egyetlen tápláléka. A kísérlet egyszerű és meggyőző, a levont következtetés azonban helytelen. Két tényező elkerülte Helmont figyelmét, a levegő és a hiányzó 60 gramm talajalkotó szerepe. Boyle (1661) megismételte Helmont kísérletét egy másik növényvel, egy indiai tökfélével, és hasonló következtetésre jutott. A növényt analizálva (desztillálva) azt találta, hogy az „sót, alkoholt, földet és olajat tartalmaz, melyeket a vízből készített”. A levegő

és a hiányzó talaj jelentőségét ő sem ismerte fel. Megemlítjük, hogy a mai növénykísérletezők leggyakoribb, mondhatnánk klasszikus hibája szintén a talaj és az éghajlat nem kellő figyelembevétele.

Woodward (1699) Angliában ellenőrizte az elméletet. Mentát nevelt 77 napon át különböző eredetű, szennyezettsgű vízben. A növény tömege a földes szennyezéssel nőtt. Szerinte a növényben felfelé áramló víz nagy része az atmoszférába távozik a pórusokon keresztül, míg a benne oldott földes anyagok visszamaradnak. Ezen anyagok vízbeni mennyiségétől függ a termés. A növényi és állati hulladékok azért jó trágyák, mert a földes anyagból a legtöbbet tartalmazzák. „Az az anyag, amiből a növények képződnek, a föld, nem pedig a víz” – vonja le végső következtetését.

A Helmont (1652) és Boyle (1661) kísérleteire támaszkodó hibás elmélet szerint tehát a víz az egyetlen növényi tápanyag, és a növény elégetése után visszamaradó hamuanyagokat a növény „készíti”. A tudomány haladásának lassúságát mutatja, hogy ez a teória csaknem kétszáz éven át fennmaradhatott. A berlini Tudományos Akadémia 1800-ban pályázatot írt ki: „Milyen vegyületekből áll a növényi hamu, és e vegyületeket maga állítja elő vagy környezetéből veszi fel?” Schrader jutalmazott munkája szerint „a hamuanyagokat és az abban előforduló vegyületeket a növény maga készíti”. Schrader a magvakat nem tiszta közegbe vetette, így a csírázott növények több hamut tartalmaztak, mint a vetett mag. Ma is gyakori, hogy a szigorú kísérleti körülményeket, tiszta edényeket és vegyszereket nem tudjuk biztosítani, és hamis következtetésekre jutunk.

Történeti érdekesség megemlíteni Tull (1731) Londonban megjelent munkáját, mely „A lókapás gazdálkodás” (*Horse hoeing husbandry*) címet viselte. A szerző szerint a növekvő gyökerek egyszerűen elnyelik a talajrézecskeket. A művelés, kapálás növeli a talaj felületét, apró morzsás szerkezetét, így a növény táplálkozását. A talajrézecskek jobban „leleghetők” a gyökerek által, vízben jobban feloldódnak. A különböző növényeknek nincs szükségük különböző táplálékra, mint az állatvilágban a lovaknak és a kutyáknak. Tull a művelés és a talajállapot fontosságára hívta fel tulajdonképpen a figyelmet.

Az Edinburgh Society 1757-ben felkéri Francis Home ismert vegyészt, hogy derítse ki, mire képes a kémia a földművelés alapelveinek tisztázásában. Ebben a korban általánossá válik a tudományos érdeklődés a mezőgazdaság iránt. Home tenyészedény-kísérleteket végez, és felismeri, hogy a növények táplálása több tényezőtől függhet, többféle tápláléka van a növénynek: víz, föld, különböző sók, levegő, olaj. Végül arra a megállapításra jut (mint később Liebig és Timirjazev is), hogy „A földművelés egész művészete egyetlen dologra összpontosul, a növények táplálására”. A tűz (tarlóégetés) is szerepelt Home listáján, „szilárd formában” is.

Az állati légzés, valamint az égetés és a rothadás, bomlás termékei a levegőt elrontják. Priestley (1775) bemutatta, hogy a növények az ilyen levegőt megtisztítják. Amikor az üvegharang alá egy cserép növényt tett, az egér életben maradt. Később felfedezte és meghatározta az oxigént is. A fény szerepét azonban nem ismerte fel. Ingen-Housz (1779) igazolta, hogy a folyamat csak fény jelenlétében megy végbe. Fény hiányában a növények is elrontják a levegőt. Senebier (1782) a gázok, illetve a levegő hatását vizsgálva a növényre arra a következtetésre jutott, hogy Helmont (1652) brüsszeli fűzfájának súlygyarapodása valójában a „megtöltött levegő” rovására ment végbe. A szén-dioxid (CO₂) még nem jelenik meg ekkor önálló fogalomként.

A további áttöréshez új módszertan vált szükségessé, hogy Senebier szemlélete tovább fejlődhesen. A genfi híres tudós fia, Théodore de Saussure 1804-ben bevezette a mennyiségi kísérletes módszertant, amely megalapozta a modern élettani, agrokémiai, majd az agronómiai tudományokat. Erre épített azután Boussingault Franciaországban, Liebig Németország-

ban, Lawes és Gilbert Angliában, Timirjazev Oroszországban stb. E módszer mind a mai napig kutatásaink alapjául szolgál.

Saussure ismerte Senebier munkáit, és nyomdokain haladva két fő problémát vizsgált. A levegő hatását a növényre, valamint a növényi hamu, illetve a növény sóinak az eredetét. Növényeket nevelt levegő, illetve levegő és szén-dioxid (CO_2) keverékén. A gázcserét eudiométeres (gázmérőcső, gázelegy-égetésre és térfogatcsökkenés-mérésre alkalmas osztályozott üvegcső) módszerrel, a növény ún. karbonizációval (O_2 abszorpció és CO_2 fejlődés) kísérte figyelemmel, bemutatva a CO_2 asszimilációját és az O_2 termelését fényben. A CO_2 kis mennyiségben szükséges volt a növény fejlődéséhez. Hiányában a növény elpusztult, mert ez a gáz biztosította nemcsak a szén (C), de az oxigén (O_2) egy részét is.

Saussure igazolta, hogy a víz is elbomlik, átalakul a növényben. A vízben oldott sók a növény testének elenyésző részét képezik, de elengedhetetlenek. Ide tartozik a nitrogén (N) is, melyet a növények nem képesek közvetlenül a levegőből felvenni, valamint a hamuanyagok. A gyökér pedig nem egyszerű szűrő, mely bármely folyadékot átenged. Aktív szerve a növénynek, szelektíve veszi fel a különböző sókat. A növényi hamu nem állandó, változik a talaj természete és a növény faja, kora szerint. Főként azonban alkáliák és foszfátok alkotják. A hamu összetevői a humuszban is megtalálhatók. Ha magot vízben csíráztatunk, a csíranövény hamujának tömege egyezik a magéval, és csak a kis mennyiségű ráhullott porral gyarapodhat. A növény nem képes hamuelemeket előállítani.

A korábbi kutatók, írók nehézkes, nem szabatos nyelvezete után Saussure logikusan érvel, sokoldalúan és világosan bizonyít. Tanait ennek ellenére sokáig nem fogadták el, módszerét nem követték. Thaer (1809) Németországban közölte „Az ésszerű mezőgazdaság alapjai” című nagy hatású könyvét, mely a korábban uralkodó szemléletet erősítette: növények a szén és a többi tápelemet a humuszból nyerik. „A talaj termékenysége teljesen a humusztól függ. A vizet kivéve ez az egyetlen, mely a növényt táplálja. Ezért a humusz az élet terméke és egyben feltétele. Nélküle az individuális élet sem képzelhető el.”

Davy (1813) megjelentette Londonban „Az agrokémia elemei” című munkáját. A könyv a régebbi szemléleteket tükröző utolsó nagy mű és azok összefoglalása. Szintén a gyökéren történő szénfelvételt hirdette nagy tekintéllyel. Az olajat például fontos trágyaszernek minősíti, mert sok szén és hidrogént tartalmaz. Nem hallgatható el, hogy Liebig előtt a kémia pápájának tartott svéd Berzelius szintén a humuszelmélet hívének vallotta magát az 1838-ban megjelent „A kémia alapjai” című művében. Liebig (1840) szintetizálta korának tudományos eredményeit (kémia, élettan), felhasználva Saussure, Boussingault és mások eredményeit, és így nevéhez kötődik az agrokémiai tudomány létrejötte. Hatásos könyvével elsöpörte a régi szemléleteket.

Az 1800-as évek elejével új korszak kezdődött. A tudomány lépett a porondra, hatása érintette az egész társadalmat, beleértve a mezőgazdaságot is. Nőtt az igény az élelmiszerek hatékonyabb termelésére, hiszen a munkaerő egy része a terjeszkedő iparba vándorolt. A római kortól az 1800-as évek elejéig a gabonatermések nem változtak Európában, 0,5–0,8 tonna/hektár között ingadoztak átlagosan. Az 1900-as évek elejére az átlagtermés megháromszorozódott, azóta a növekedés szinte exponenciális. A mezőgazdaságban alkalmazott módszerek sem változtak sokat az 1800-as évek elejéig. Döntően az ókori tradicionális ismeretekre épültek. A vetésforgót, ugarolást, meszeztést, szerves, illetve zöldtrágyázást, a pillangósok vetését a talajtermékenység megőrzése céljából már a római időkben bevezették. E módszerek tudományos alapjairól persze nem sokat tudtak a középkorban sem.

Valójában az ókori görög bölcselek gondolatai követhetők nyomon. Thalész i. e. 600 körül azt vallotta, hogy a növények vízből táplálkoznak. Empedoklész (i. e. 495–435) hangsúlyozta, hogy a négy őselem, a víz és a föld, a tűz és a levegő egymásba átalakulhat. Arisztotele-

lész (i. e. 384–322) foglalta össze a legátfogóbban az ókor filozófiáját, hatása meghatározó volt az évszázadok folyamán. Arisztotelész alapvetően a talajt, annak humusztartalmát tekintette növényi tápláléknak, és azt hirdette: „A növény gyökerei hasonlóak az állatok szájához, mindkettő a táplálékfelvételt szolgálja. A növények azért nem termelnek ürüléket, mert a föld és annak tüze szolgál gyomor helyett.”

Amikor van Helmont belga orvos 1652-ben ellenőrizte Arisztotelész tételét, cáfolta azt brüsszeli fűzfa-kísérletével. De nem volt ellentétben annak alapkoncepciójával, hiszen a talaj helyett a négy alapelemből pusztán egy másikat, a vizet jelölte meg. Helmont úgy képzelte, hogy amikor a szerves anyagok elbomlanak, anyagaikat a víznek adják le az égés során. Logikus volt számára tehát, hogy a víz hozza létre a növényi anyagot az égéssel ellentétes folyamatban. Woodward szintén az arisztotelészi koncepció keretében maradt, hozzá hasonlóan a földet tekintette a növekedés princípiumának. Tull még közelebb került e téren Arisztotelészhez. Home pedig mind a négy öselemet említi, némi módosítással (kiegészítve az olajjal).

Csodálkozhatunk Helmont naivitásán, de korába visszahelyezve meg kell állapítani, hogy következtetései helyénvalók voltak. Minden bizonnyal hasonló vagy egyenértékű hibákat követünk el napjainkban, a ma uralkodó dogmáknak megfelelően. Kísérleti eredményeink értelmezését erőteljesen befolyásolják korunk szemléletei. A matematikai modellek leírhatnak egy jelenséget, de más modellek is létezhetnek. A megfigyelés és a hipotézis közötti egyezés nem mindig jelent okozati összefüggést. Ahogy nő az adatok száma, változhat a kép. Az élő rendszerek rendkívül összetettek, a megfigyelések tévútra vezethetnek. Ezért is részesítjük előnyben a hosszú távú, tartamhatású vizsgálatokat.

Csak egyetlen tudomány van, a történelem. Az élettan vagy a növénytáplálás tudománya valójában nem más, mint az élettannak vagy a növénytáplálásnak a története. A megismeréshez vezető legjobb út áttekinteni elődeink tapasztalatait. A tudomány története egyben a tévelygések és zsákutcák története is. Aki nem ismeri a múltat, nem kerülheti el a megismétlést. A jelenségek, szemléletek történelmi gyökereit vizsgálva kialakul kritikai és ítéletalkotó készségünk, és elkerülhetjük azokat a zsákutcákat, melyekkel napjaink gyorsan változó világában találkozunk. Emellett a nagy gondolkodók műveinek olvasása mindig nagy élményt nyújt.

Két évszázados mulasztást pótolva az érdeklődő olvasók, a jövő felnövekvő generációi számára elérhetővé válnak olyan meghatározó tudománytörténeti munkák, melyek a fejlődés láncszemeit képezik. Korábban megjelentek és már az MTA TAKI honlapjáról (www.mta-taki.hu Kádár Imre) is letölthetők:

1. DITZ, Heinrich (1867): *A magyar mezőgazdaság*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 1993 (247 oldal).
2. LIEBIG, Justus von (1876): *Kémia alkalmazása a mezőgazdaságban és a növényélettanban*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 1996 (342 oldal).
3. THAER, Albrecht (1809): *Az ésszerű mezőgazdaság alapjai. A trágyázástan*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 1996 (99 oldal).
4. LIEBIG, Justus (1842): *A szerveskémia alkalmazása az élettanban és a kőrtanban*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 2007 (133 oldal).
5. WOLFF, Emil (1872): *Gyakorlati trágyázástan*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 2007 (128 oldal).
6. KÖRTE, Wilhelm (1839): *Albrecht Thaer élete és munkássága orvosként és mezőgazdaként*. Szerk. KÁDÁR Imre. Budapest 2007 (185 oldal).

KÖVÉR GYÖRGY: A TISZAESZLÁRI DRÁMA Társadalomtörténeti látószögek

Osiris, Budapest 2011 (749 oldal)

Solymosi Eszter, a tiszaezlári cseléd lány eltűnésének története a 19. század nyolcvanas éveiben nemcsak a dualizmuskori Magyarországon, de az egész akkori Európában igen széles visszhangot keltett, és egészen a Dreyfus-ügyig az antiszemitizmus egyik legfontosabb példaként szerepelt. Solymosi Eszter ügyében, mint ismeretes, a zsidókat vádolták azzal, hogy a 14 éves lányt rituális célből gyilkolták meg. A vád azonban nem igazolódott, a nyíregyházi bíróság 1883. augusztus 23-án a vádlottakat felmentette.

Az esetről nemcsak a kortársak írtak töménytelen cikket, de a védelem vezéralakja, Eötvös Károly sokkötetes könyvben foglalta össze emlékeit (Eötvös Károly: *A nagy per, amely ezer éve folyik s még nincs vége*). A vizsgálóbíró, Bary József emlékiratai is megjelentek nyomtatásban (*A tiszaezlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai*). A holtában hősnővé vált tiszaezlári parasztlányról folytatásos regényt írt Krúdy Gyula (*A tiszaezlári Solymosi Eszter*) és riportesszét Sándor Iván (*A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaezlári per körülményeiről*). A dualizmus történetében átlagosan tájékozott olvasó joggal gondolhatta, hogy a vádperről már aligha lehet az ismerteknél többet és újabbat mondani.

Szerencsére Kövér György nem így gondolta. Saját vallomása szerint 2003-ban a Hajnal István Körnek egy nyíregyházi vándorgyűlésén (a régi megyeházának abban a termében, ahol 1883-ban a per is lezajlott) döbrent rá, hogy a hatalmas, feldolgozatlan iratanyag milyen kutatási lehetőségeket kínál. Ezt kihasználva nyolc év feltáró munkájának eredménye a csaknem 50 ív terjedelmű kötet, amelynek csak a második fele foglalkozik az „inkriminált” esettel, a perrel és az ítélettel, valamint a hazai és nemzetközi visszhanggal, az első rész mikrotörténeti elemzés a településről, lakóiról és az ügy szűkebb és tágabb értelemben vett szereplőiről. A kötetnek ez a része tartalmazza mindazt, ami nélkül nem lehet megérteni a faluban történeteket, s ami Kövér György írását az agártörténet és faluszociológia szempontjából is nélkülözhetetlenné teszi. Meggyőződésünk szerint Magyarországon eddig nem született olyan mélyenszántó társadalomtörténeti elemzés egy faluról, de általában a dualizmuskori magyar faluról sem, mint a bemutatandó kötetben. Ennek részben a feltárt forrásanyag, részben Kövér György történetírói tehetsége az oka. Ez utóbbit a megoldandó kérdések világos felismerése és a megoldásban a társadalomtörténet itthon és külföldön ismert minden eszközének magas szintű alkalmazása jellemzi. „Egy cseléd lány eltűnési ügyénél keresve sem találhatnánk jobb alkalmat arra, hogy a 19. század végi magyar társadalmat elemi működése közben megmutassuk. Lenn és fenn. Lokálisan és országosan” – olvashatjuk a kötetben. Azt hiszem, csak a Kövér Györgyhöz hasonló felkészültségű történész alkalmas arra, hogy a mikro- és makrotársadalmat is magas színvonalon legyen képes ábrázolni.

Ha a következőkben mégis elsősorban a kötetnek a tiszaezlári mikrovilágot bemutató fejezeteivel kívánunk foglalkozni, az részben az ismertetés írójának érdeklődési körével, részben e folyóirat profiljával magyarázható.

A mikrotörténelem, egyik művelője szerint, olyan „sűrű társadalomtörténetnek” tekinthető, amelynek eredményeként az olvasó közvetlen kapcsolatba kerül a múltban élt emberekkel, nemcsak megismerheti, de átélheti mindazt, ami az adott közösségben történt. Kövér Györgynek sikerült úgy bemutatni Tiszaeszlár közösségét, hogy az olvasó valóban átélheti az ott történeteket, úgy érzi, személyes ismerőseivé váltak mindazok, akik az események részesei voltak.

Azt, hogy a szerző éveken keresztül készült e monográfia elkészítésére, azok az előtanulmányok mutatták, amelyekben nyugat-európai és amerikai minták alapján nemcsak a feldolgozás módszerét kísérletezte ki, de a megírandó részelemeket is a tiszzaeszlári zsidó társadalomtól az Ónody fivéreknek át Scharf Móric önéletírásáig, vagy az eszlári taksás nemesekig. A csaknem két tucat tanulmányból már sejteni lehetett, hogy a tiszzaeszlári dráma olyan feldolgozásának lehetünk majd tanúi, amely a hazai társadalomtörténet megújításának legfontosabb művévé válik.

A „lent és fent”, lokálisan és országosan folytatott társadalmi vizsgálatokban azért juthatott minden eddigénél mélyebbre Kövér György monográfiája, mert számos eddig ismeretlen vagy alig elemzett forrásanyagot is bevont vizsgálódásai körébe. Ide tartoznak azok a kataszteri térképek és iratok, amelyek révén a szerző az 1855. évi nagy árvíz után az Ófalu és Tótfalu mellé települt Újfalu minden belső telkén azonosítani tudta a „drámában” szereplők lakását, a birtokrendezési iratok, terményösszeírás, tűzkárbiztosítás, kataszteri birtokrészteli jegyzőkönyvek, anyakönyvek, az 1864. évi adójegyzék, az egyházi adót fizetni nem tudók listája alapján pedig vagyoni helyzetét is. Az objektív körülmények mellett módja nyílt a szerzőnek a helyi konfliktusok elemzésére is, amelyek mögött rejtve mindig ott állt az árvíz, amely 1830 és 1855 után is többször fenyegette a falut, így 1857-ben, 1866-ban és 1873-ban, majd a per után 1888-ban is. A konfliktusok feltárhatatlanok lettek volna, ha a szerző a megyei levéltár bírósági fondjaiban és az egyházi levéltárak adataiban nem találja meg azokat a forrásokat, amelyek alapján megállapíthatta, hogy már a vérvádper előtt „fortyogó láphoz” hasonlított a község, amely bármikor lángra lobbanhatott.

A társadalom családi szintű elemzéséhez is talált eddig ismeretlen, vagy kellően ki nem aknázott forrásokat, a fentiek mellett a választójogi kimutatásokat, nemesi összeírásokat, katolikus és református egyházi anyakönyveket és jegyzőkönyveket stb. A hagyományos társadalomtörténeti elemzések 1848 előtt többnyire a nagy országos összeírásokra támaszkodnak: a Mária Terézia-féle úrbérrendezés irataira (ez Tiszaeszláron 1772-ben zajlott le), az 1828. évi országos adóösszeírás rovatadataira, 1848 után pedig a felszabadult jobbágyság és zselérek és földesuraik úrbéres birtokrendezésének kimutatásaira.

Köver György természetesen használja Tiszaeszlárnak az országos adatbázisokban található iratait, igazi családrekonstrukciót azonban csak a fentebb említett egyedi adatok alapján tud megvalósítani. Ezzel viszont megteremti a mikrotörténelem valódi bázisát, amelyre ráépülhetnek a családnál magasabb szintű vagyoni, társadalmi, vallási közösségek elemzései. Mindezen lehetőségeket a szerző maximálisan kihasználja, s ezért tud mindenki másnál fontosabb és pontosabb eredményeket elérni a falusi társadalom elemzésében.

Nincs terünk rá, hogy ennek az elemzésnek minden részletére kitérjünk. Arra azonban feltétlenül utalnunk kell, hogy Kövér György nagyon pontosan tudja ábrázolni, hogyan alakult át a rendi keretek között élő falusi társadalom a polgári struktúrában való elhelyezkedés során az 1848. évi jobbágyszabadulás után.

Ez az átalakulás nemcsak a felszabadult jobbágyságra, az emancipálódott zsidóságra, de a földbirtokos nemességre és az ún. paraszt nemesekre, a jobbágyszabadon élő és földesúri járadékot fizető taksás nemesekre is vonatkozott.

Tiszaeszlár a feudális viszonyok között négy földbirtokos család: a református Bánffyak, a katolikus Kállayak, a Wesselényiek és az Ónodyak birtokában volt. Már az is kirívó egyen-

lőtlenségre utal, hogy a 10 166 holdas településhatárból 8985 hold (88,3%) a nemesi földbirtokosok tulajdonában volt és maradt s az egykori jobbágyok és taksás nemesek a terület nem egészen 12%-ára szorultak. A birtokosok közül egyedül az antiszemita pártban hírhedtté vált Ónody Géza gazdálkodott önállóan mintegy 840 holdas birtokán, a többiek gazdaságai zsidó és keresztény bérlők használatában voltak. Ónody Géza is sajátos módját választotta a gazdálkodásnak, mert birtokát eladta Pöhm Simon mecenzéfi vasgyárosnak és azonnal vissza is bérelte. A többi tulajdonos birtokát Szilvássy János Geiger Emánuel és Lichtmann Mór bérelte. Kövér György módját ejti, hogy a tiszaezlári bérlők ürügyén szót ejtsen a „zsidóbérlet” kérdéséről, amely a 19. század végén csaknem szitokszónak és a gazdálkodás tönkretételének szinonimájaként szerepelt. A perben is kihallgatott Lichtmann Mór és fiai megszerezték a Geiger bérletet is, és jelentős szerepet játszottak a település életében. Az a különbség azonban, amit már a kortársak is emlegettek a „zsidó bérlő” és a szakértelemmel is rendelkező „magyar bérlő osztály” között, Tiszaezláron egyáltalán nem volt tapasztalható. A Kállayak sem – akiknek keresztény bérlőjük volt – vallási vagy etnikai alapon válogattak, hanem mert racionálisan, azaz „angol rendszerű bérletben” kívánták hasznosítani gazdaságukat.

Mindaz, amit a földbirtokosok és nagybérlők életútján kívül a falu társadalmáról megtudunk, valójában az „eszlári szegény emberek” története, amelyben a szerző kifejezése szerint az egykori taksás nemesek, valamint a felszabadult jobbágyok és zsellérek életútjában a „szegénység százféle arca” mutatkozik meg. Előttünk áll az a falusi társadalom, amelyben a jogi kategóriák szerint 1773-ban 21 egész telken még 42 féltelkes jobbágy élt, 1855-ben azonban 240 családfő közül 198 (82,5%) birtoka nem haladta meg az egykori úrbéres zsellérek szintjét. Az eszlári szegények külön csoportját képviselik az 1848 előtt jobbágy- vagy zsellértelken élő nemesek, a már említett taxások (taksások), akiket a volt úrbéres jobbágyok és zsellérek közül csak a történelmi alapon élvezett választójog különböztetett meg. Kövér György bizonyítja, hogy az országos helyzettől eltérően a tiszaezlári taksás nemesek még 1872 után is élhettek választójogukkal, ami bizonyos lehetőséget teremtett arra, hogy elkülönüljenek a paraszttársadalom egészétől. Az eszlári szegények világát a szerző, a legmodernebb vizsgálati módszerekkel (faktor- és klaszteranalízissel) mint „választójogi”, „birtokos” és „adó” osztályokat mutatja be, s végső megállapítása szerint a falu képe egy szélsőségesen tagolt társadalmat tükröz, amelyben azonban a családi szintű vizsgálatok finomabb rétegződést is mutatnak.

A volt jobbágyokhoz és taksás nemesekhez hasonlóan elemzés olvasható a falu zsidó társadalmáról is, akik központi szerepet játszottak a vérvádperben. Nemcsak a Lichtmann-féle nagybérlőkről, hanem a szegény ortodox zsidókról is, akik mindennapi életükkel alkotó részei voltak az eszlári falusi szegénységnek. Fontos felfedezése a szerzőnek e vidéki zsidóság „cirkulációs migrációjának” megléte és bemutatása. Az eszlári zsidók jelentős hányada nem a faluban, hanem a szűkebb vagy tágabb környéken született, s jelentős hányaduk nem is Budapestre vagy a nagyobb városokba, hanem a szomszédos településekre vándorolt. Ugyanakkor a létszámában is megnövekedett zsidóság társadalmilag betagozódott a faluba, házaik a keresztény lakosok házai között voltak, egy részük birtokossá vált stb.

A társadalmi helyzet bemutatásakor nem maradhatott ki a vallási állapotok rajza sem. A református és római katolikus meghatározó jellegű egyházak belső életét távolról sem a békeség jellemezte. A szolgálóját teherbe ejtő református tiszteletes a felháborodás miatt kénytelen volt állásáról lemondani. A részeges, botrányokat okozó katolikus plébánost hívei panaszolták be az egri érseknél, s nem álltak ki mellette a testvéregyházhoz tartozó görög katolikusok sem. Az érsek nem adott igazat a lelkésznek, így annak „felbujtóival együtt” kellett bűnbánatot tartania. Kár, hogy a botrányok mellett a hitélet hétköznapijairól, a népi vallásosság formáiról nem tájékoztat bennünket a kötet szerzője. Ezt nem helyettesíti az, hogy a két református és egy katolikus iskola helyzetéről alapos tájékoztatást kapunk, különösen arról a

konfliktusforrásról, ami a református iskolába járó zsidó gyerekek kapcsán alakult ki a zsidó és református közösség között.

Ezeknek a társadalmi körülményeknek újszerű és alapos bemutatása tette lehetővé, hogy a szerző a kötet V. fejezetében a főszereplők családtörténetét is megírhatta, nemcsak a nagybirtokosok és nagybérlőkét, de a paraszti és zsidó résztvevőket is, s csak ezek után tért rá igazában az események elemzésére. Mi az újdonság ezekben a családtörténetekben? Elsősorban az, hogy paraszti genealógiák is születtek, szemben a hagyományos nemesi családtörténetekkel. Ezek közé tartozott a „Farkas klán” évszázados múltja. A Farkas család tagjai taksás nemesek voltak, és őseik 1793-ban még „fekvő jószágot” nem bírtak. A 19. században azonban nagy vagyonszerzővé váltak, 1883-ban Farkas Gábor viselte a faluban a bírói tisztséget. Eötvös Károly szerint ő volt a vérvád kitalálója, de 1884-ben az uralkodótól azért kapott ezüst érdemkeresztet, mert a per befejezése után visszaállította a falu békéjét. A református Farkas Gábor mellett Papp József törvénybíró a görög katolikus felekezetet képviselte, s állítólag arra kérte a per tanút, hogy ne pártoljanak el a kereszténységtől. Ősei a 19. század elején még zsellérek voltak, a 19. század végére azonban sikerült mintegy 60 hold földet „családilag” összegyűjteni.

Míg Farkas Gábor és Papp József a helyi viszonyok között nagy vagyongyűjtőknek számítottak, Solymosi Eszter családja a társadalmi süllyedést példázta a szabolcsi nagyközség életében. Nagyapja, az 1857-ben elhunyt Solymosi János, a jobbágyszabadítás idejére zsellérből féltelkes jobbágygá avanzsált ugyan, de fia az ugyancsak Solymosi János családja az apa korai halála miatt (1873) nem járhatta a társadalmi, vagyoni emelkedés útját. Eszter anyja, Jakab Mária napszámos családból származott, de a per időszakában nem volt olyan szegény napszámos asszony, mint a kortársak vélték, és nem volt vagyontalan, miként a bíróság előtt vallotta, mert özvegyként haszonélvezeti joggal rendelkezett elhunyt férje mintegy nyolcholdas birtokával. Kétségtelen azonban, hogy a család a férj korai halála miatt a „tisztes szegénység” keretei között élt. Erre utal, hogy a legfiatalabb gyermek: Eszter már 1880-ban, alig 13 évesen „mindenes szolgáló” volt Papp Albertnél, majd Olajos Bálintnál, és eltűnése időpontjában a rokon Huri Andrásnál.

A vád szempontjából koronatanúnak számító Scharf Móric családja a legszegényebb zsidók közé tartozott Tiszaeszláron. A zsidó templomszolga Scharf József és felesége nem eszlári születésűek voltak. Első felesége halála után a férfi hamar újránősült, s fiának, Mórícnak összetűzései voltak mostohaanyjával, ami a perbeli vallomásából is kiderült. A család a per után nem költözött vissza Tiszaeszlárra.

E sorok írója nem érzi illetékesnek magát, hogy a kötet következő három fejezetéről („Az »inkriminált ügy«”, „A reakció rádiuszai”, „Epilógus”) érdemi bírálatot mondjon. De érdeklődő olvasóként nem teheti meg, hogy recenzióját befejezze a mikrotörténeti fejezetek bemutatásával, hiszen a tiszaeszlári dráma mégiscsak Solymosi Eszter eltűnésével és a vérvád nyíregyházi tárgyalásával teljesedett ki. Bármennyire igazat adunk is a szerzőnek, hogy az eszlári társadalom leírásából lehet megfejtetni a per országos kisugárzását, s hogy a „tettes” keresése lehetetlen annak elemzése nélkül, hogy milyen volt a falu társadalmi, s milyen elmentétek feszültek e szabolcsi település emberi kapcsolataiban, az eseményeknek a legapróbb részletekig menő feltárása, a per lefolyása, országos és európai szintű visszhangjának elemzése nélkül torzó maradna e kiváló kötet bármilyen elemzése.

Tudomásul kell vennünk a szerző figyelmeztetését, ki kell ábrándulnia annak, „aki azzal a reménnyel veszi kézbe ezt a könyvet, hogy most végre megtudja belőle, mi történt valójában Solymosi Eszterrel”. Ez igaz, de az is igaz, hogy „Az »inkriminált ügy«” című fejezetben foglaltaknál alaposabban és részletesebben, rengeteg új forrás bevonásával senki nem elemezte Solymosi Eszter eltűnésének, a nyomozásnak, a vád megfogalmazásának és a per lefo-

lyásának történetét Kövér Györgynél. Ebben a fejezetben is kiváló portrékat találunk Bary Józsefről, a vizsgálóbíróról, Recsky András csendbíztosról, Schwarz Salamon metszőről, az elsőrendű vádlottról, Kornis Ferenc törvényszéki elnökről, a per országos visszhangját biztosító újságírókról. Nem kerüli el a szerző figyelmét a tiszadadai csonkafüzesben talált holttest, s azok a kísérletek, melyeknek során e hullát Solymosi Eszterrel próbálták azonosítani. Lélektanilag is indokolt választ kapunk a kamasz Scharf Móric drámájára, aki nemcsak a metsző, de apja ellen is vallott a perben, állítván, hogy Solymosi Eszter torkát valóban elvagták az eszlári zsinagógában. A történetek apró mozaikjai Kövér György művében egységes egészzé állnak össze. A múlt felelevenítése csaknem 130 év távlatából is valószerűbbnek tűnik annál, amit a kortársak a tiszaezlári drámáról tudtak.

A szabolcsi faluban történtek már a kortársak számára sem jelentettek lokális problémát. A kötet nem marad adós a „fent” történetekkel sem. Ennek első szintje Szabolcs vármegye, második az ország és ebben a magyar parlament, a harmadik az európai nyilvánosság. Kövér György Tiszaezlár és Solymosi Eszter ügyének minden eddiginél alaposabb feldolgozása révén valójában először tette helyére a dráma szereplőt, feltárva azt a kapcsolatot, ami a helyi szereplők és a nagypolitika között kialakult. A tiszaezlári drámát a történelem nem hagyta befejezni. Az én gyerekkoromban, amely a falu szomszédságában zajlott, az ordas eszmék között ismét felvetődött a vérvád. Napjainkban újra akadnak olyanok, akik nem óhajtják tudomásul venni, hogy Solymosi Eszter eltűnése nem lehet alap a féktelen antiszemitizmus tombolásához. Csak remélni merem, hogy Kövér György könyve legalább azokat meggyőzi, akiknek van szemük a látásra és fülük a hallásra.

Orosz István

DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás
Debrecen 2011 (318 oldal + melléklet)

Debrecen immár több mint hat és fél évszázaddal ezelőtt kapott városi címet, lakosai pedig polgárok lettek. I. (Nagy) Lajos király 1361 tavaszán kiadott oklevelében ismerte el a település 1317-ben, apja I. Károly (Károly Róbert) király oldalán hozott áldozatait. Debrecen a várossá válás 650. évfordulóját – több, más rendezvény mellett – egy 2011. május 26–27-én megtartott tudományos konferenciával és az előadások anyagát tartalmazó tanulmánykötet kiadásával ünnepelte meg. A *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok* címet viselő, 318 írott oldalt és okleveleket, térképeket, családi címereket tartalmazó mellékletet magában foglaló kötet 2011 őszén látott napvilágot debreceni történészek – Bárány Attila, Papp Klára és Szálkai Tamás – szerkesztésében. A könyv megjelentetését többek között Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete vállalta magára, az egyes tanulmányokat pedig országosan ismert és a szakma élvonalába tartozó történészek készítették el. A történelmi munkákat tartalmazó *Speculum Historiae Debreceniense* sorozat 7. elemeként megjelenő reprezentatív kötet kiadását a debreceni nyomdászat 450 éves évfordulóját ugyancsak ekkor ünneplő Alföldi Nyomda végezte. A tizenöt tanulmányt tartalmazó kötet nem a város történetének teljes áttekintésére vállalkozik, hanem annak korai szakaszára koncentrálva a 14. század elejétől – a mezőváros kialakulásától – a 18. század első évtizedéig – a szabad királyi városi cím megszerzéséig – egy-egy fontos esemény és kérdés

kiemelésével, új források bevonásával, vagy már korábban ismert dokumentumok új szempontú megközelítésével, újraértékelésével végzi el a korszak feldolgozását.

A város vezetése mellett, hogy a konferencia helyszínéül szolgáló Kölcsey Ferenc Művelődési Központot a rendezvény rendelkezésére bocsátotta, polgármesteri szinten is képviseltette magát mind a tudományos tanácskozáson, mind pedig a tanulmánykötetben. A kötet alaphangját az előszót író Kósa Lajos polgármester adja meg, aki a város fejlődésének egyediségét hangsúlyozva rávilágít, hogy Debrecen történetét elsősorban nem épületekben és falakban lehet megragadni, mint oly sok más városét, hanem a református szellemiségen alapuló „debreceniségben”, valamint az évszázadok folyamán itt alkotó neves, elismert és névtelen egyszerű emberek, cívis polgárok példás munkájában.

A kötetben megjelenő írások nem kronologikus rendben követik egymást, hanem tematikailag rendezett csoportokat alkotnak és egymásra épülnek. A két első munka a magyarországi városi kiváltságolás korai szakaszát mutatja be, és ebben a kontextusban vonja vizsgálat alá Debrecen helyzetét és sajátosságait. A tanulmányok sorát megnyitó írás szerzője Solymosi László akadémikus – a Debreceni Egyetem professzora –, aki a települést a mezővárosok sorába emelő 1361-es kiváltságot és az évtized folyamán kiadott két újabb oklevelet elemzi és dolgozza fel. Az írás a hagyományos tartalomelemzésen túllépve arra keresi a választ, hogy mi indokolta a I. (Nagy) Lajos király által 1361. április 15-én Váradon kiadott oklevél ugyanazon év június 14-én, majd 1364. június 18-án történő megerősítését. A szerző hangsúlyozza, hogy az eredeti egyszerű pátens oklevél néhány hónappal későbbi pontosítására Jakab fia Istvánnak – a nagy érdemeket szerző Debreceni Dózsa nádor unokájának –, a település egyik földesurának kérésére került sor. Ekkor az uralkodó privilégiumba foglalta, átírta és „örökérvényösítette” a korábbi kiváltságlevelet. Az oklevélben foglaltak újabb megerősítését három évvel később az indokolta, hogy a királyi kancellária 1363 nyara előtt hitelesítésre használt pecsétnyomója a boszniai hadjárat során elveszett, így a korábban keletkezett kiváltságok felülvizsgálata és újrafogalmazása indokoltá vált. Az 1360-as években kiadott három oklevél Debrecen lakosait azzal emelte ki más magánföldesúri tulajdonban lévő települések lakosai közül, hogy teljes körű bíraskodási jogot adományozott számukra, valamint ezek a kiváltságlevelek nevezték először Debrecen városnak (*civitas*), lakóit pedig polgárnak (*civis*). A debreceni tanács természetesen később a 15. században is ragaszkodott a városi rangot adó oklevelek elnevezéséhez, a korszakban akkor már népszerűvé vált, s az uralkodó és a földesurak által a mezővárosokra használt *oppidum* formával szemben.

Szende Katalin – a Közép-európai Egyetem docense – tanulmányában a manapság népszerűbb településfunkciót vizsgáló várostörténeti kutatásokkal szemben a 13. századi városi kiváltságok más társadalmi, etnikai vagy felekezeti csoportok helyzetét meghatározó uralkodói privilégiumokkal történő összevetésére vállalkozik. A városi oklevelek és kiváltságok új kontextusba helyezése tehát a forráskészlet újraértelmezéséből és kiszélesítéséből adódik. II. András király 1222. évi, az egyházi rend kialakulásához vezető privilégiuma és még ebben az évben a nemesség egységesülését elősegítő Aranybullája (majd az 1231-es második Aranybullája), vagy az erdélyi szász hospesek számára rögzített szabadságjogokat tartalmazó 1224. évi Andreanuma, hasonlóan a IV. Béla által 1243-ban kiadott esztergomi örmevényeket előjogokhoz juttató oklevélhez, illetve az 1251-es úgynevezett zsidóprivilégiumhoz, valamint a szepességi szászoknak területi autonómiát biztosító V. István által 1271-ben kiadott kiváltságlevélhez, a városi privilégiumok előfutárának, serkentőjének tekinthetők. Ezek az intézkedések arra törekedtek, hogy mind több és népesebb társadalmi csoportot vonjanak ki a megyéispán, illetve egyes magánföldesurak joghatósága alól, és bizonyos fokú helyi autonómia kiépülésének teret engedve közvetlen vagy közvetett módon kapcsoljanak az uralkodói hatalomhoz. A szerző a kései Árpád-kor kiváltságot településeinek rövid áttekintésével rávilágít arra, hogy a királyok nem-

csak a központi országrészben törekedtek a települések és az ott lakók jogainak megerősítésére, hanem a perifériákon is, s így – eltérő előzmények miatt – kiemelt területnek számított Szlavónia, Erdély és Északkelet-Magyarország. A korszak magyar városfejlődésének viszonylagos önállóságát igazolja az, hogy míg Kelet-Közép-Európa más országaiban elsősorban a magdeburgi jog átvételével történt a városi kiváltságok megfogalmazása, nálunk referenciamintának főleg a fehérvári, a budai, a selmecbányai és a korponai jog számított.

A kötet tanulmányainak második csoportját az az öt írás alkotja, amely Debrecen 14. század elejétől a 17–18. század fordulójáig tartó fejlődését tekinti át. Ezen az egységen belül Zsoldos Attila akadémikus – az MTA Történettudományi Intézetének kutatóprofesszora – a város jelentőségének 14. század elején lezajló látványos emelkedését egyik birtokosának, az országos karriert befutó András fia Dózsának (Debreceni Dózsa) a pályafutásával párhuzamosan szemléli. Dózsát I. Károly (Károly Róbert) uralkodásának elején még a térségben több megyére, köztük Biharra is kiterjedő területiális hatalommal rendelkező Borsák hívei között találjuk, aki azonban a Borsa Kopasz és a király között létrejött szakításkor már nem követte urait, hanem a térségben fokozatosan ő maga lett az uralkodói hatalom legfőbb támasza és megtestesítője. Zsoldos Attila kifejti, hogy Dózsa felemelkedése a Borsák vesztéhez vezető 1317. február 10-én lezajlott debreceni csata következményeként indult el, amelyet követően előbb Szabolcs és Bihar vármegye ispánja lett, majd ezek mellett Szatmár, Közép-Szolnok és Zemplén, illetve nem sokkal később az utóbbi helyett Kraszna vármegyék királybírájának (*iudex et comes*) pozícióját töltötte be. Az előbbi címeikkel párhuzamosan 1318-tól három éven keresztül erdélyi vajda, majd 1321 végétől – valószínűleg – egy éven át az ország nádora volt. A tanulmányból nemcsak a Dózsa által betöltött tisztségek időszakát tudhatjuk meg, hanem a tisztségekkel járó feladatköröket is megismerhetjük. Eközben az is pontosan kirajzolódik, hogy Dózsanak a korábbi Borsa-tartomány megyéiben kialakult hatalma nem volt általános jelenség, de hozzá hasonló volt például az ország északkeleti részében (a korábbi Amádék által uralt térségben) összefüggő terülményt kialakító Druget-tartomány létrejötte, vagy a macsói bánsághoz kapcsolt délvidéki megyék helyzete is. Az így kialakult regionális uralom azonban nemcsak a királyi hatalom helyi érvényesülésével és azt a megtestesítő személy ambíciójával függött össze, hanem a helyi nemesség igényeinek is megfelelt. A szerző által kiemelve, fontos és a további fejlődést megalapozó jelenségeként kell kezelnünk azt is, hogy Dózsa több vármegyre kiterjedő és országos tisztségeinek időszakában tevékenységének fő színhelye és hivatalának központja (s így első számú oklevélkiadó helye) mindvégig Debrecen maradt, s ezzel ő maga is jelentősen hozzájárult Debrecen szerepének növekedéséhez.

A kötet egyik szerkesztőjeként is közreműködő Bárány Attilának – a Debreceni Egyetem docensének – a tanulmánya ugyancsak Debreceni Dózsa tevékenységével foglalkozik, ezen belül pedig a későbbi nádor bihari és erdélyi oligarchákkal szemben vívott küzdelmére fókuszál. Az elsősorban hadtörténeti összefüggéseket tárgyaló írásból megtudhatjuk, hogy a Debreceni család tagjai (köztük Rofojon bán, majd Dózsa) a 13. század utolsó évtizedében valószínűleg főleg saját birtokaik hathatós védelme miatt csatlakoztak a Biharban és a környező vármegyékben „kiskirályi” hatalommal rendelkező Borsákhoz. Ezáltal, bár a források ezt szó szerint nem mondják ki, a családok közötti familiáris viszony alakult ki, amely feltehetően több mint két évtizedig állott fenn. Dózsa eközben a Borsa Kopaszon keresztül I. Károly (Károly Róbert) hívévé vált, és részt vett a Csák Máté elleni 1311-es hadjáratban, majd a Borsa nemzetség ún. első lázadása folyamán (valószínűleg 1314 őszén) az uralkodó első számú támasza maradt a térségben. Ezt követően a Borsák második lázadása alkalmával (1316 nyara és 1317 nyara között) korábbi urát, Borsa Kopaszt legyőzte a debreceni csatában, s elfoglalta az annak végső fészkeének számító Berettyó melletti Adorján várát és a Kraszna vármegyében lévő Sólyomkö várárt. Dózsa azonban 1318-ban – immár erdélyi vaj-

daként – keletre nyomulva újabb tartományúrral, az Ákos nembeli Mojs fia Mojsszal találta magát szemben, akit végül csak 1320 elején tudott legyőzni a bonchidai csatában. Dózsa azonban itt csak részeredményeket ért el, és nem tudta befejezni Erdély pacifikálását. Míg Zsoldos Attila éppen a döntő siker hiányában látja annak okát is, hogy le kellett mondania az erdélyi vajdaságról, Bárány Attila ezt a nádori kinevezés közvetlen következményeként értékeli. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy Dózsa tevékenységét vizsgálva az egyértelműnek látszik, hogy a Borsák és szövetségeseik legyőzésére Debrecen összes hadra fogható férfijának csatarendbe állításával került sor, amely bár közvetlenül bizonyára nagy veszteségekkel járó feladat lehetett a település számára, de egy emberöltővel később a városi rangra emeléssel meghozta gyümölcsét az itt élő lakosoknak.

A kötetben belül a város középi- és kora újkori történetét feldolgozó egység harmadik írásának szerzője Orosz István akadémikus – a Debreceni Egyetem emeritus professzora –, aki a mezővárosi szabadság tartalmi jegyeit tekinti át a korszakban. A szerző Debrecen magyarországi városhálózaton belüli helyzetét szemlélítve arra mutat rá, hogy míg 1526 előtt Pest és Szeged mellett más alföldi települések nem tudtak kiemelkedni az *oppidum*ok sorából, ezzel szemben a mezővárosok láncolata egyenletesen terült el az ország középső területén. Lényegesnek tartja azt is, hogy az általános mezővárosi kiváltságok mellett Debrecen számos olyan joggal rendelkezett, amelyeket általában szabad királyi városok tudhattak magukénak. Itt említhetjük meg a független bíró- és esküdtválasztás jogát, vagy a bírói joghatóság összes város-lakó feletti érvényesítésének lehetőségét. Ugyanakkor Debrecen az 1405-ben megszerzett kiváltságlevéllel módot kapott arra is, hogy a „kulcsos városok” sorába lépjen, azaz falat építhessen a város köré. Ehhez járult, hogy a város a jobbágyság költöztetését tiltó 1608-as törvények ellenére azon kevésszámú mezőváros közé tartozott, amelynek hosszabb távon lehetősége volt az idegen beköltözők fogadására. Debrecen jelentőségét és érdekérvényesítő képességét igazolja az, hogy az ország uralkodói összesen 17 alkalommal erősítették meg a város kiváltságait. Ezzel szemben a tanulmányból megtudhatjuk azt is, hogy a fejlődésnek – különösen az úriszék érvényesítése és éppen az idegenek befogadása terén – bizonyos fokú gátat szabott a város magánföldesúri birtoklása. Ezt annak ellenére is a korlátozó tényezők között kell számon tartanunk, hogy Debrecen földesurai (a 15. században: Lazarevics István, Barankovics György, Hunyadi János, Hunyadi Mátyás, majd pedig Korvin János; a 16. században: Szapolyai János, Török Bálint és leszármazottai) az ország legtekintélyesebb családjaiból kerültek ki. A Török család kihalása után az erdélyi fejedelmek városa lett a település, amely helyzet jelentősen növelte önállóságát és jogait. Debrecen széles körű autonómiája magában foglalta a bor- és húskimérés városi jogát, illetve a heti- és országos vásárok tartásának, valamint a városi polgárok és a helyi vásárokra igyekvők vámmentességének a jogát is. A kiváltságok emellett arra is kitértek, hogy a város egy összegben fizethette meg (a 16. században a földesúrnak járó) adókat, bérleti díjakat és az egyházi tizedet, s lehetett a limitáció jogával, amely szerint maga szabhatta meg bizonyos termékek, szolgáltatások vagy munkabérek árát. A Debrecenre jellemző sajátos jogok között kell megemlíteni azt, hogy bár kezdetben maga a város földesúri tulajdonban volt, nagy mennyiségben bérelt és birtokolt földeket, és ezzel összefüggésben résztvevője volt a Bihar megyei közgyűlésnek és az erdélyi fejedelmek által összehívott országgyűléseknek is.

Weisz Boglárka – az MTA Történettudományi Intézetnek tudományos munkatársa – az általa írott tanulmányban a város kereskedelmének 14–15. századi jogi aspektusaival foglalkozik. Elsőként azt a – valószínűleg – Bunyitay Vincéhez köthető hiedelmet igyekszik eloszlatni, amely szerint 1477-ben Mátyás király Várad árumezállító jogát átengedte Debrecennek. Az írásból megtudhatjuk, hogy már csak azért sem történhetett így, mert Várad az időpont előtt sem rendelkezett ilyen joggal, másrészt szerencsésebb és pontosabb volna „lerakat jog”-

ként neveznünk a szóban forgó városi kiváltságot. A szerző Várad kereskedelmi szerepét és lehetőségeit értékelve kijelenti, hogy a városnak nem is állt érdekében a lerakat jog megszerzése, ugyanis nem rendelkezett olyan kereskedő réteggel, amely érdekelt lett volna a külföldről érkező áruk felvásárlásában. Sőt a jogot kijárni képes püspökség és káptalan érdeke éppen ellentétes volt ezzel, hiszen ők a vámszedés következtében jutottak jelentős jövedelemhez. A debreceni polgárok azonban már 1405-től, illetve 1411-től kezdve rendelkeztek a kereskedelemre kirótt harmincad alóli mentességgel, azaz a vámmentesség jogával, amelyet Mátyás 1477-ben meg is erősített.

Draskóczy István – az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora – tanulmányában a debreceni sókamara 1430-as évekbeli forrásait dolgozza fel. Kiindulópontként megállapítja, hogy Zsigmond király 1397-ben szabályozta az ország sókereskedelmét és sókamarákat hozott létre, amelyek egyike Debrecen lehetett, s az 1430-as években többek között a dési, a széki, a váradi, a szalárdi, a szalacsi és a pesti kamarákkal együtt a székely ispánok vezetése alatt állhatott. Az 1436-ban készült kimutatás, amely a debreceni sókamara tevékenységét örökítette meg, nemcsak a húsárak tartósításhoz elengedhetetlen bányászati termék kereskedelmét vetíti elé, hanem a város és a hozzákapcsolódó piackörzet kapcsolatát is érzékelteti. A jegyzékben szereplő 48 település Debrecen tágabb környezetében a várostól keletre, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna megyékben helyezkedik el, de legtöbbjük a Berettyó vidékén (a Bihari-hegységben) és az Érmelléken lelhető fel. A szerző rávilágít arra is, hogy az erdélyi és kisebb részben a máramarosi só egyik legjelentősebb felvásárlója Debrecen lehetett, de különösen a Dés és Szék felől érkező sónak volt nagy szerepe a régióban, amely a Meszesi kapun keresztül került a városba. Az írásból konkrét adatokat is kaphattunk: az 1436-os évben Debrecenbe körülbelül 200 ezer kocka só érkezett, amelynek súlyát hozzávetőlegesen 800 tonnára becsülhetjük, s nagyobb része helyben került felhasználásra. A különböző kereskedelmi termékek szállítási távolságának meghatározásával kirajzolódhatnak az egy-egy városra érvényes piaci körzetek sugarai. Míg a szűkebb körzet mintegy 10–20 kilométeres távolságot jelent, addig a Debrecen – sókereskedelem segítségével megrajzolható – tágabb piackörzete, vonzáskörzete akár a 350 kilométert is elérhette.

A kötet következő három tanulmánya külön tematikai csoportot alkotva az ország eltérő területein fekvő középkori mezővárosok életébe ad betekintést, és lehetővé teszi ezen települések fejlődésének Debrecennel történő összevetését. A csoport első tanulmányának szerzője Gulyás László Szabolcs, a Nyíregyházi Főiskola oktatója, aki az ország északkeleti régiójában található mezővárosok polgárainak fennmaradt végrendeleteit vizsgálva, azok kegyes adományait és adományozási szokásait tekinti át. A szerző bemutatja, hogy noha ez a forráscsoport tulajdonképpen az adományozók lelkiüdvösségét elősegítő felajánlásokat tartalmazza, nem csupán az adott település vallási életére ad utalásokat, hanem – mivel feltárja a végrendelező vagyoni helyzetét – jelentős társadalomtörténeti és társadalomföldrajzi vetülettel is rendelkezik. Ennek a kérdésnek a tárgyalása azért is indokolt, mert míg a nemesek, a klerikusok és a királyi városok polgárainak testamentumai a szakirodalom által ma már viszonylag ismertek, a középkori magyar társadalom nagy többségét képező jobbágság, ezen belül a mezővárosokban élő jobbágynépesség hagyatékaik csak ritkán kerülnek a kutatások középpontjába. A vizsgálatba 89 oklevelet vont be, amelynek közel fele Újhelyről (a mai Sátoraljaújhelyről), többi része pedig elsősorban Zemplén, Borsod, Heves és Abaúj vármegyék mezővárosaiból származik. A végrendeletek tárgyát illetően a szerző hangsúlyozza, hogy közöttük az ingatlanadományozás a legjellemzőbb típus, ezen belül pedig főleg szőlő (57%), kisebb mértékben szántó (10%), malom vagy ház fordul elő az adatokban. Megfigyelhetjük azt is, hogy a városi polgárok testamentumaihoz képest itt szinte elenyésző mértékben kapunk adatot pénzadományozásról. Az adományok és végrendeletek kedvezményezettjei pedig a leg-

több esetben ispotályok, plébániák és rendházak voltak. Szembetűnő méretet ölt ezek közül a pálos rendházak számára történő hagyatékozás.

A Nyitra vármegyei Galgóc mezővárosi fejlődését vizsgálja a Pécsi Tudományegyetem munkatársának, Fedeles Tamásnak a tanulmánya. A galgócói vár a 14. század közepén került a későbbi Újlaki család alapítójaként számon tartott Kont Miklós nádor birtokába. Bár vannak adatok a vár és a hozzátartozó települések (Galgóc váralja, Ógalgóc) korábbi jelentőségére is, innentől datálható azok számottevő fejlődése és Újgalgóc oppidum kiépülése. Annak ellenére, hogy Galgóc Debrecenhez hasonlóan az Anjou-korban került egy jelentős és országos tisztségekkel rendelkező család birtokába, komoly eltérések is tapasztalhatók a két mezőváros történetének alakulásában. Míg Debrecen a várossá válás időszakában a Dózsa család állandó uralmi székhelye volt, a tágan vett régió és rövid ideig az országos irányítás (részleges) központjává is vált, addig Galgóc szerepében többszöri váltásoknak lehetünk tanúi. Az Újlakiak – egymástól távol lévő országrészekben zajló (nyugat – Felvidék: Galgóc; Szerémség: Újlak, kelet – Szlavónia: Ráholca, Dunántúl: Palota, nyugat – Magyarország: Németújvár) – birtokgyarapodásával és országos tisztségeinek változásaival összefüggésben alkalmanként más központi rezidenciával rendelkeztek. Kezdetben egyértelműen Galgóc fejlesztését preferálták, majd a macsói bánság elnyerésének időszakában Újlak, valamint a dunántúli főkapitányság birtoklásakor Palota került előtérbe, végül a 15. század derekától (szlavón és macsói báni, illetve a bosnyák királyi cím megszerzésének időszakában) ismét Újlak lett a család fő központja. Galgóc a 14. század közepén tapasztalható fejlődésének lendületéből veszítve elsősorban komoly földrajzi adottságai miatt mégsem süllyedt a jelentéktelenség szintjére. Szerepét a Vág folyón lévő rév, majd híd miatt heti- és országos vásártartással rendelkező vámhellyé válva, illetve számottevő kézműiparának segítségével sikerült megőriznie. A birtokosokat a helyi nemesek köréből kikerülő tisztartó képviselte az uradalomban, a város élén pedig bíró állt. Ezek alapján a ferences rendházzal és valószínűleg két plébániatemplommal is rendelkező Galgócot a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok között tarthatjuk számon. A körülbelül 600 lakossal rendelkező mezőváros a 14–15. században etnikailag vegyes képpel rendelkezett, hiszen magyarok mellett németek és szlávok is nagy számban éltek a településen, illetve számottevő volt az ausztriai pogromok elől elmenekült zsidóság aránya is.

A kötetben szereplő mezőváros-fejlődés országos tendenciáit tárgyaló írásokat, az – MTA Történettudományi Intézetében munkatársaként dolgozó – Tringli Istvánnak a régi Sátoralja-újhely térszemléletével és utcafejlődésével kapcsolatos tanulmánya zárja. A Hegyköz „bejáratánál”, a Sátor-hegy és a Ronyva-patak közötti viszonylag szűk területen fekvő mezőváros földrajzi adottságai nagy különbséget mutatnak az Alföldön elterülő Debrecenéhez képest. A szerző a középkori és kora újkori írásos forrásokban megmaradt városrészeket a település 1866-os legkorábbi ránk maradt térképével veti össze. Erre azért adódott jó lehetőség, mert a település kiterjedése – földrajzi okokra visszavezethetően – nem sokat változott az eltelt évszázadok során. Újhely, a főutca mentén egy nagyjából dél–észak irányú tengellyel rendelkezik, ahol a magasságkülönbségektől függetlenül a város déli részét Alvévként (Alszeg), az északi részét pedig Felvévként (Felszeg) nevezték. Valószínűsíthető, hogy a város belterületein fekvő telkek és házak már a 14. században is utcákba rendezve feküdtek, s a közterületek két nagy csoportját az utcák, valamint az utcákat összekötő és telekkapuvál nem rendelkező sikátorok alkották. A szerző bemutatja, hogy a város előbb a Ronyva ártereinek korlátozása után keletre kezdett fejlődni, majd a korábbi Kertalja betelepülésével nyugatra, a Sátor-hegy irányába. A kora újkori városban négy, a település többi részétől nevében, funkciójában és tulajdonjogi szempontból is lehatárolható területet is ismerünk (Barátszer, Hartaiszer, Papszer, Borsiszer), amelyek neveiket birtokosaikról kapták.

A kötet öt utolsó tanulmánya visszatér Debrecen középkori és kora újkori szerepének különböző aspektusú tárgyalásához. Ezek sorát Bessenyei Józsefnek, az Eszterházy Károly Fő-

iskola professzorának az írása nyitja meg, amely a város 16. századi távolsági kereskedelem-ben betöltött szerepének változásait foglalja össze. Az ország egy részének török kézre kerülése és a kettős királyválasztásból adódó polgárháborús viszonyok rövid időn belül átalakították a középkor végére létrejött településhálózatot és kereskedelmi útvonalakat. Abban, hogy az országos mértékű pusztulással ellentétben e korszakban Debrecen további erősödése figyelhető meg, a tanulmány nagy jelentőséget tulajdonít a Habsburg és az erdélyi politikai vezetés irányába egyaránt kiegyenlített politikát folytató Török család tevékenységének. Török Bálint 1536-ban kapta meg a város zálogbirtoki jogát, amelyet halála után 1570-ig fiai (Török János és Ferenc), majd 1618-ig egyik unokája (Török István) örökölt. E bő nyolc évtized alatt Debrecennek nemcsak a fejedelmi és királyi joghatóságokkal és hatalomgyakorlással kellett szembenéznie, hanem főként pénzváltással és ajándékokkal a közeli török hatalmasságokat is távol kellett tartania. A városnak ezekre a kihívásokra kifinomult diplomáciai érzékkel és nem utolsósorban növekvő kereskedelmi szerepével sikerült megfelelő választ adni. Debrecen kereskedelmi szerepének megváltozását az alapozta meg, hogy Szapolyai János 1527-ben a város polgárai számára országos vámentességet adott, a város bevételeinek növelésére pedig 1533-ban harmincadhivatal került felállításra. A város jelentőségének korábbi folyamatos emelkedése tette azt lehetővé, hogy a 16. század közepén Buda (1541), majd Temesvár (1552) török kézre kerülése és Várad bizonytalan helyzete (1551–1557) miatt, sok menekült, köztük jelentős számú távolsági kereskedő települt le Debrecenbe. A szerző szerint a város eddig is számottevő kereskedő réteggel rendelkezett, de társadalmi struktúrájából ez a csoport hiányzott, és betelepülésük tovább segítette Debrecen abban, hogy a kritikus történelmi helyzetben a régió vezető kereskedelmi központjává váljon. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a város 1555-től alkalmanként a törököknek is fizetett adót.

A tematikai egység második tanulmányaként Jaczkó Sándor – görög katolikus parókus – Debrecen középkori vallási életét mutatja be. Az írás hiánypótló, ugyanis a reformációt megelőző időszakból ezen a téren csak nagyon szűkös ismeretekkel rendelkezünk. Megtudhatjuk, hogy a város ekkor a váradi püspökség joghatósága alá tartozott, és számos egyházi intézménnyel rendelkezett. Mivel sajnos a korszak épületei és – a 16. századi reformáció miatt – a források nagy része is elpusztult, a rekonstrukció fő alapját – a később a mohácsi csatatéren életét vesztő – Perényi Ferenc váradi püspök 1524. évi zsinati határozatai képezik. A tanulmány bemutatja a zsinat egyház- és vallástörténeti jelentőségét, de emellett kitér a település középkori helytörténetének egyházi részleteire is. Ismerteti, hogy a 14. században várost alkotó települések mindegyike már az Árpád-korban rendelkezett önálló templommal, de pontosabb képet csak Debrecen egyházáról tudunk alkotni, Szentlászlófalva és Mesterfalva templomai szinte ismeretlenek a számunkra. A 13–14. század fordulóján felszentelt debreceni Szent András-templom körül szerveződött meg a magánföldesúri birtok uradalmi központja és a város későbbi centruma is. A várossá válás időszakában ezt a templomot lényegesen átépítették és ezáltal született meg a méreteiben a váradi székesegyházzal vetekedő, legnagyobb ismert alföldi gótikus egyházi épület. A településen valószínűleg 1322-ben jelentek meg a domonkos szerzetesek, akiket rövid időn belül kitiltottak onnan, s felváltották őket a ferencesek. Debrecenben nagy terjedésnek indult a Mária-kultusz, amit az is bizonyít, hogy a domonkosok egy rövid ideig a Szent András-templom patrónusát Máriára változtatták. Ugyanakkor Várad közelsége miatt nagy hatással volt a térségre a Szent László-kultusz is, amelynek egyik vitathatatlan jele Debrecen egyik korábbi falurészének az elnevezése. A szerző leírja, hogy a ferencesek iskolát tartottak fenn a városban, s 1440 és 1514 között az itteni diákok közül ismereteink szerint 17-en a krakkói egyetemen folytatták tanulmányaikat. A település első temetője valószínűleg a Szent András-templom körül alakult ki, majd egy másik temető jött létre a nem sokkal távolabb lévő ferences kolostor mellett.

A Szegedi Tudományegyetem professzoraként dolgozó Blazovich László a 16. század közepén és második felében Debrecenbe költözők hullámaina tárgyaló tanulmányában tulajdonképpen ott veszi fel a történet elbeszélésének a fonalát, ahol Bessenyei József azt korábbi írásában megszakította. Blazovich munkájából megtudhatjuk, hogy ebben az időszakban összesen három bevándorlási hullám érte el Debrecenre. A szerző a bevándorlók megjelenésével kapcsolatos adatokat elsősorban a város magisztrátusának irataiból, kisebb részben pedig a helyi bűnesetek jegyzőkönyveiből nyerte. A források feldolgozása alapján kimutatja, hogy a város körülbelül 32 kilométeres piaci gyűrűje volt a mindennapos kereskedelmi élet fenntartója, és innen származott a városi népesség gyarapodásának fő utánpótlása is. A következő mintegy 60-70 kilométeres gyűrűbe tartozott Várad és több környező mezőváros is például (Nyír)Bátor, Nagymihály (Érmihályfalva), Margitta, Szalacs, Székelyhid, valamint (Nagy)Kálló. Még ebből a távolságból is jelentős létszámú volt az a lakosság, amely gazdasági és jogi ügyeit Debrecenben intézte. A város széles vonzáskörzete és nagykereskedelmi útvonalak stratégiai pontján történő kedvező elhelyezkedése tette lehetővé azt, hogy a török támadást követő 16. századi migráció során budai, pesti, várad, szegedi és más délföldi polgárok nagy számban itt találjanak menedéket. Az első bevándorlási hullám a 16. század első harmadában zajlott le, amikor a Temesvár alatti területek magyar népessége vonult északabbra, s egy részük Debrecenben telepedett le. A második hullám a 16. század második harmadára tehető, s ekkor Pest és Buda, illetve az ország középső része (1529–1542) és Szeged (1543), majd Temesvár, Lippa és a Maros-völgy (1552) lakosai egy részének migrációja zajlott le. Ezekből a térségekből Bécs, Nagyszombat, Pozsony, Kassa, Várad, Kolozsvár, Gyula és Debrecen váltak a letelepedők célpontjaivá. A menekülők harmadik hulláma pedig Gyula 1566. évi bevételét követően érte a várost. A szerző körülbelül ezer főben határozza meg az alsó határát azoknak, akik távoli vidékekről – olykor több száz kilométeres távolságból – ebben az időszakban költöztek be Debrecenbe. A tanulmány kitér arra is, hogy a betelepüléseknek köszönhetően nemcsak a város népessége nőtt meg, hanem annak szellemi életére is nagy hatást gyakoroltak azok a nagyobb autonómiával rendelkező királyi és tárnoki városokból származó polgárok (például szegedi kálvinisták), akik migránsként megjelentek a városban.

Szálkai Tamás, a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának munkatársa, a debreceni nemesekről és nemesleveleikről készített tanulmányt. A város a kora újkorban az itt lakók és betelepülők számára elsősorban a polgárjog miatt számított biztonságos helynek, ennek ellenére a betelepülők között szép számmal találhatunk nemeseket is, és a civisek közül is többen tettek szert nemeslevelekre. János Zsigmond 1561-es rendelkezése a városba települő nemesek számára is kötelezővé tette az adó megfizetését, 1568-ban pedig ezt azzal egészítette ki, hogy a debreceni bíró hatáskörét kiterjesztette a városban élő nemesekre is. Az 1570-es évek közepétől annak sincs nyoma, hogy a debreceni nemesek saját külön önkormányzattal rendelkeztek volna. A szerző Váraddal hasonlítja össze a Debrecenben tapasztaltakat, ahol jóval nagyobb szabadságot élveztek a városban lakó nemesek. Láthatjuk azonban, hogy Debrecen a közösség és saját polgárai érdekében járt el így a nemességgel szemben, de ezzel összefüggésben alkalmanként következetesen kiállt az ott lakó nemesek érdekeiért is. Így szerzett például mentességet a nemesi felkelésbe való kötelező bevonulás alól Bocskai fejedelemtől (1605), illetve jóval később az osztrák örökösödési háború időszakában (1742), sőt a 17. század közepétől rendszerint ellenálltak a városi nemesek pontos számbavételének is. Az 1797-ben készített – nagyjából már reális adatokat tartalmazó – összeírás 151 nemeset jegyzett fel a városban, a rendi korszak 1844-ben készített utolsó összeírása pedig 741 főt örökített meg. Az írás arra is rávilágít, hogy a folyamat nem csak egyirányú volt. Amellett, hogy növekedett a városba költöző nemesek száma, a debreceni elit (lelkészek, kollégiumi professzorok, a városi magisztrátus tagjai és előkelő kereskedők) maga is törekedett nemes-

levelek szerzésére, amelyek lehetővé tették számukra az érmelléki és a Várad környéki szőlők és termőterületek jelentős részének felvásárlását.

A kötetet Papp Klárának, a Debreceni Egyetem professzorának és egyben a könyv egyik szerkesztőjének, Debrecen szabad királyi városi kiváltságának rendi elismertetését elemző tanulmánya zárja. A szerző megvilágítja, hogy Várad 1660-as török kézre kerülése, majd a többszöri tatár támadás tette egyértelművé az Erdélyhez tartozó Debrecen irányváltásának szükségességét. A város vezetése előtt ismét felmerült a földesúri függésbe kerülés veszélye, s kereskedelmi tevékenységüket is csorbitotta a török alattvaló ún. „görög” kereskedők törekvése, kísérletük a városba költözésre, s ott templomépítés engedélyezése. Előbb 1687-ben Bihar vármegye nemessége kért és kapott főispánt I. Lipót királytól, majd 1689-ben Debrecen majdnem kilenc évtizede megszerzett szabadalmas mezővárosi címét erősítette meg az uralkodó, röviddel ezután pedig 1693-ban a „református Debrecen” elnyerte a szabad királyi városi címet. A tanulmány írója azt hangsúlyozza, hogy a város ezt a berendezkedő Habsburg hatalomnál elért nagy sikerként könyvelhette el, hiszen a legjelentősebb kiváltságok megőrzése mellett és másoknál kedvezőbb áron (20 ezer rajnai forintért) érte el a célját. A megszerzett oklevél országgyűlési jóváhagyása, az alsótábla tagjai közé fogadás azonban több mint két évtizedig váratt magára. A debreceni vezetés készülve új keletű városi címének rendi elfogadtatására, részt vett a királyi városok eperjesi találkozóján, majd 1703-ban Kassa és Nagybánya követivel együtt – mint tárnoki város – a bécsi udvarban folytatott tanácskozáson. A városi magisztrátus ezt követően még el tudta hárítani a katolikus egyház felé történő kötelező nyitás kamarai parancsát. Ezzel ellentétben a következő időszak a város és polgárai számára nagy megpróbáltatásokat hozott. A hamarosan kibontakozó Rákóczi-szabadságharc várossal kapcsolatos egyik első intézkedése az volt, hogy Debrecen visszaszorították az Erélyi Fejedelemség területéhez. Az elkövetkező években a hadi események folyamán a város négy alkalommal került kiűrésre. Debrecen követi részt vettek az 1707-es marosvásárhelyi fejedelemségek országgyűlésén, ahol a szabad királyi városi címet az erdélyi rendek elismerték, illetve 1708-ban megjelentek az I. József által összehívott pozsonyi országgyűlésen is, ahol ugyancsak tárgyalták a város ügyét, de az ottani elfogadás még váratt magára. A szerző megvilágítja, hogy különösen a katolikus elit tagjai léptek fel a református Debrecen címének elfogadásával szemben. Nem történt ez másként négy év múlva sem, pedig a város időközben igencsak közbenjárt a rendek és az udvar 1711-es megegyezésének érdekében. A 1712-es országgyűlés pestisjárvány miatt csak két év múlva folytatódott, ahol a Csáky Imre váradi püspök és a katolikus rendek komoly biztosítékokat kértek Debrecentől a szabad királyi városi cím becikkelyezéséért cserébe. Nem vált a város hasznára az ezzel párhuzamosan lejátszódó és a tanulmányból megismerhető „Császi-ügy” (egy katolikus nemesember elítélése) sem, amelyet a váradi püspök a város lejáratására igyekezett felhasználni. A katolikus rendek ragaszkodtak ahhoz, hogy a városi tanácsban katolikusok is részt vehessenek, könynyítsék meg számukra a telekvásárlást és plébániatemplomot építhessenek, de már lemondtak a Szent András-templom és a református kollégium visszaköveteléséről. Debrecen szabad királyi városi címét a rendek végül az 1715. május 6-ai becikkelyezéssel ismerték el, amely lehetővé tette a korábbi kiváltságok megőrzését és átmentését a történelem egy újabb szakaszára.

A könyvet alkotó tanulmányok áttekintésének befejezésekor kijelenthetjük, hogy a *Debrecen város 650 éves* című kötet magas szinten eleget tett a vállalt feladatoknak. A tudományos elvárásoknak megfelelően dolgozta fel a város közép- és kora újkori történetét, és ezzel párhuzamosan a téma iránt érdeklődő közönség számára is hasznosítható módon járult hozzá az évforduló megünnepléséhez. Ezt mérlegelve a Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Tanácsa a 2012. év Tudományos Publikációja Aranyéremmel ismerte el a kötetet alkotó munkaközösség szakmai tevékenységét.

Szendrei Ákos

SZÜCS SÁNDOR, A MAGYAR AGRÁRMŰLT KUTATÓJA

A puszta utolsó krónikása. A kiadást gondozta és a mellékleteket összeállította
Örsi Julianna, V. Szathmári Ibolya közreműködésével. Szerk. Dankó Imre
2. kiadás. Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve 2012 (Alföldi Könyvtéka 7. kötet)

Szücs Sándor, a karcagi múzeum egykori tudós igazgatója a magyar agrárműlt nagy ismerője volt. Az agráriumra komplexen tekintett. Nemcsak a földművelés, a gabonatermelés, nemcsak a nagyállat-tartás, a legeltetés érdekelt, hanem a földből élő, a földhöz hűséges ember, és az olyan, a 20. század közepére már kisebb jelentőséggel bíró gazdálkodási, megélhetési formák, mint például az ösfoglalkozások témakörébe tartozó vadászat, halászat, a lecsapolt, a pangó vizektől mentes területek egykori mindennapjait jelentő pákászat, az archaikus vízi életmód, amelyet a pusztai emberek fáradságos hétköznapijaiként örökített meg.

A „három föld”, a bihari Sárrét, a Nagyunság és a Hajdúság vízi emberei, a pákász, a halász, a pásztor, a paraszt népének vízi, víz borította magaslatainak lakói voltak a hősei, a főszereplői történeteinek. A vizek és halmok közelében megbúvó kis falvak és városok történetét mutatta be kutatásai során. A nádnak, a mocsári termékeknek, a gyékénynek felhasználását és minden olyan paraszti értéknek, népi tudásnak, megfigyelésnek a fontosságát hirdette, amely az 1950–1960-as években, a szocialista falvakat építő évtizedekben nem lehetett kérdés, nem kerülhetett napirendre. De a természetismeret, a népi gazdálkodás, a természettel együtt élés, a természeti jelenségek ismerete és értő megtapasztalása a sárvízi ember életében meghatározó volt. Különösen nagy érdemei voltak a szocialista évtizedekben szintén a perifériára szorított paraszti, állattartói, egykor vizes táj embere hitvilágának kutatásában, a táltos- és boszorkányhit megrajzolásában. Tudományos munkássága résztanulmányokban vagy adatközlésekben jelent meg, de önálló kötetekbe rendezve is napvilágra került. Különösen Dankó Imre, Balassa Iván, Bellon Tibor, Örsi Julianna tett példásan sokat Szücs Sándor hagyatéka és munkássága megismertetéséért, megértetéséért.

A gazdálkodást nemcsak a gyűjtéseiből, kutatásaiból ismerte, hanem szülőfalujába visszatérve a határban családi gazdaságát vezette, és emellett foglalkozott néprajzi gyűjtéseivel. Ez a vidék adta a magyar néprajznak Balassa Ivánt, Bárándról a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettesét, Pusztai Madar Ilonát, a jeles és szorgalmas terepgyűjtőt, Szücs mellett. A néprajzot mindhárman kerek egésznek vélték, munkásságuk az anyagi kultúra, a szellemi kultúra és a népi társadalom kutatását is érintette, sőt egységbe foglalta. Mindhárman tudtak egymásról, kapcsolatban is voltak, főleg a földművelés és az állattartás területén egészítették ki egymás munkáit. Így a Sárrét és vidéke jeles kutatói lettek, Balassa és Pusztainé Madar Ilonka a Kárpát-medence más vidékein, külföldön és belföldön is gyűjtéseken vett részt és fel is dolgozta ezeket a gyűjtéseket. Talán ezért is értették meg egymást jól, és becsülték Szücs Sándorban, hogy otthon maradva kutatta népe múltját. Mindezt jól jelzi, hogy az 1755-ben épült szülőházában írt és alkotott, itt születtek meg az őt körülvevő táj szépséges leírásai.

De társult hozzájuk Dankó Imre is, aki Szücs Sándor 70. születésnapjára szerkesztette meg a Bajomi Krónikát, amely néprajzi és helytörténeti antológia volt a születésnapra ünnepelt tiszteletére. Annak tiszteletére, akinek még tanára volt Ecsedi István, majd 1936-tól valódi tanítómestere Györffy István, a pesti egyetem néprajzi professzora.

Nem véletlen, hogy szűkebb és tágabb hazája múltjáról oly sokat tudott és adott tovább. Mindentudó polihisztor krónikása volt a pusztai szabadoknak, a ridegeknek, a pásztoroknak, akik szinte az egész évet a szabad ég alatt töltötték állataikkal. Nemcsak őrizték, védték, ha-

nem ha kellett, a születést-ellést is segítették, gyógyították őket, mitikus lényekkel vették magukat körül. Miközben az isteni elrendelésben megnyugodtak, az ősvallás felszínre bukkanó nyomaival éltek együtt. A most második kiadásra került *A puszta utolsó krónikása* című kötet, a Szűcs Sándor-írások, kis remek, -karcolatok, de már a tartalomjegyzék is meggyőz mindenkit, hogy nincs és nem volt a puszta emberének olyan élethelyzete, amelyben – népi tudása segítségével – ne gyürkőzött volna meg sikeresen. Legyőzte a természeti kihívásokat, csapásokat, győzedelmeskedett az élet nehézségei felett. Bármennyire kiszolgáltatott volt is, apja-nagyapja tapasztalatával, saját értelmével, még a felfoghatatlant is megmagyarázta és nyugtázta. Egyféle bölcsesség, önismeret, önnön magába vetett hit és dac, valamint az örök remény és élni akarás vezérelte azokat, akikről írt. Az élet nehézségei, terhei soha nem győzedelmeskedhettek főszereplőin, akik felülkerekedtek ezeken a materiális gondokon. Erkölcsileg megtisztultak és örök dicsőség lengte be őket.

A klasszikus regionális gyűjtő, rendszerező Szűcs Sándort életében számos elismerés érte. Munkássága maradandó, felfedező és hézagpótló! Szűcs Sándor a puszta mikrokozmoszának mély ismerője volt, az élet legmagasztosabb és legparányibb dolgainak ismerője.

Európában ma felértékelődnek a vizes élőhelyek. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy az autópályák mellett a felesleges vizeket összegyűjtik, elcsorgásukat lehetővé teszik. Kis vizes élőhelyeket, ún. biotopokat hoznak létre, menedékkül madaraknak, vízi állatoknak, békának stb. Ma már mesterségesen kell védeni-óvni-menteni ilyen természeti szigetekre a vízi életet, a kiszáradás, a kiszűrés, a víznélküliség ellen. Ahol Nyugat-Európában az autópályák, keresztezik a párzó békák hatalmas vándorseregét természetes vándorútjukon, ott ma már mesterséges árokrendszerrel és emberi erővel védik a békák vizes élőhelyét. Nagyot néznének a régi vízi világ mindent tudó alakjai, lakói, ha ezt megérthették volna... Változik a világ, vele az ember is. Ezért lehetünk hálásak Szűcs Sándornak, hogy összegyűjtötte és szépen megírta, megörökítette a vízi világot, a hajdani vízi emberek életét, küzdelmeit, az életért folytatott harcukat.

A könyv első része a Sárrét meghatározását, földrajzi-gazdaságtörténeti leírását adja. Valamint azokról a foglalkozásokról, foglalkozási csoportokról ír, amelyek a lápon, ebben a térségben ismertek és általánosak voltak. (A pákászatról, a pákász foglalkozás-mesterségről, a gyékényvágásról és a gyékényfeldolgozásról, a gyékényeszközökről, a nádvágásról szól.) Rendkívül aprólékosan írja le ezeket az ősi foglalkozásokat, amelyek nemcsak kenyeret adtak a vidék lakosságának, hanem meleget, fűtőanyagot is biztosítottak. A réti pásztorkodás mellett a nagysárréti juhászattal, a sárréti pásztorszállásokkal, a nagysárréti extenzív disznótartással is megismerkedhet az olvasó. Mindezeknek a fejezeteknek az összegyűjtése ma már lehetetlen lenne. Legfeljebb a szerencsés kutató találkozhatna ilyen témákkal a levéltárak poros polcain a peres iratok között, vagy az egykori életformára utaló tanúkihallgatási jegyzőkönyvek között.

Természetesen az anyagi kultúra, a gazdálkodás-állattartás témakörén kívül a népi társadalom és a Sárrét jellegzetes alakjairól is olvashatunk. A népi társadalom peremén élő javasok, veszettorvosok, táltosok, boszorkányok élete is reflektorfénybe került. Ugyanúgy, mint a nádasok betyárvilága, a sárréti csárdák szerepe. De a gazdálkodás formái között a talajművelés, a pangó vizek világában a kiemelkedő térszíneken egyszerű földművelést folytatók ekéi sem kerültek el az éles szemű kutató figyelmét. Bár a földművelés csak másodfoglalkozásnak számított, mégis rajzokkal ellátott bősz leírást találhatunk erről a fontos talajművelő szerzetről. A helyi elnevezés is jól jelzi: a földműves embert szigetszántónak hívták. Mert a Tisza, a Körösök, a Berettyó vízzel borította a területet, még ha időszakosan is, de csak a száraz magaslatokon tette lehetővé a talajművelés e módját. De a gabonatermelés nagyságát a kereskedelmi utaktól való távolság és a víz uralta területek korlátozták. A szigetszántók ennek ellenére felértékelődtek, és a bibic ekék, illetve a számráthú ekék is használatban voltak, amelyeket hat ökrök húzott. Kétszeri szántással a takarás után ugarnak és ősszel az őszi kétszeres,

a köles-, a kukorica-, az árpa- és a dinnyevetés elé szántottak, majd a tövisboronálás következett. A szemnyerés módja a Délkelet-Európára jellemző állati nyomtatás volt a keményre taposott gabonaszérűn.

Szücs Sándor a levéltári, a térképészeti és történeti forrásokat is használta, amelyekkel jól egészítette ki, és történeti-néprajzi mélységekkel láttatta vidéke gazdálkodását, agrártörténetét, a lakosság megtartó erejét.

Dr. habil. Örsi Julianna gondos szerkesztésében, számos előzménnyel együtt jelent meg második kiadásban a már elfogyott olvasmányos kötet – ezzel is tisztelve Szücs Sándor születésének 110. évi emlékére (aki a karcagi Györffy István Nagykun Múzeum igazgatója volt 1952–1963 között; a Magyar Néprajzi Társaság Györffy István-emlékérmé kitüntetettje 1973-ban). Meg kell jegyezni, hogy a kötet új kiadását a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat támogatása tette lehetővé, az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap társfinanszírozásában, és a Nemzeti Vidékfejlesztési Program Irányító Hatóságának jóváhagyásával valósult meg.

Csoma Zsigmond

FÖLDINDULÁSOK – SORSFORDULÓK. KOLLEKTIVIZÁLÁS, AGRÁRVILÁG ÉS VIDÉKI VÁLTOZÁSOK A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Szerk. Schlett András
Szent István Társulat, Budapest 2012
(Tanulmányok 10.) (272 oldal)

A *Földindulások – sorsfordulók* című tanulmánykötet a kollektivizálás 50. évfordulójára íródott. Már a cím is találó. Kifejezi azok sorsát, életüknek meghatározó fordulópontját, akiket a téjesítés három hulláma érintett. Ugyanis maga a kollektivizálási folyamat rombolóan hatott a magyar parasztságra, hiszen az életüket jelentő földtől fosztották meg őket. Egy teljesen más, számukra új, idegen életformát kényszerített rájuk a hatalom. A tanulmánykötet szerzői részletesen bemutatják, miként élte meg a parasztság földindulásként, sorsfordulóként a téjesítési hullámokat.

A kötet megjelenése előtt több konferencia is tisztelgett az 50. évfordulóra. Ezek egyikének kibővített változata a *Földindulások – sorsfordulók*.

A tanulmánykötet megszületését a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2011. március 31-én elhangzott előadások adják.

A Bevezetőben a szerkesztő vázolja a kötet felépítését, röviden ismertette a három fejezet tartalmát. Felhívja a figyelmet a paraszti életmódnak a hatalom által képviselt változásaira.

A három fejezet tizenkét tanulmányból áll. Az egyes fejezeteknek külön is van címük. Az első fejezet bemutatja a Magyarországon zajló kollektivizálás időszakait. Azt a három szakaszt, amely 1945-től 1961-ig tartott, ahogyan a kommunista hatalom az agráriumra erőltette uralmát, hatalmi céljainak érdekében, a parasztságot megtörve. A második fejezet a jugoszláv, a román és a csehszlovák kollektivizálásra összpontosít. Ez azért kiemelkedő jelentőségű, mert egy kötetben közös tanulmány eddig nem jelent meg a szomszédos szocialista országok és Magyarország kollektivizálásáról. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, szükséges volt a hazai és a külföldi levéltárak kollektivizálásra vonatkozó anyagának hozzáférhetővé tétele, még ha

csak részben is. Ez lehetőséget nyújt összehasonlító kutatások végzésére. A harmadik fejezet a rendszerváltástól napjainkig mutatja be, idézi fel a mezőgazdaság helyzetét és a benne lezajlott folyamatokat. Ezek a vizsgálatok lehetőséget adnak, adnának annak kutatására, hogy napjainkban hol áll a magyar mezőgazdaság.

Ö. Kovács József *A kollektivizálás történelmi értelmezése* című tanulmányában a kollektivizálásról a történettudományban használatos értelmezések közötti különbségeket taglalja. Teljesen új módszert ajánl az eddig meglévők mellé. Számára fontos kérdés, hogy mi igazolható tudományosan a kollektivizálásról, a meglévő vélt vagy valós tudás tükrében. Magyar és külföldi szerzők írásait vizsgálja historiográfiai szempontból. A magyar írók közül különválasztja az 1990 előtti és utáni munkákat. A külföldi és a hazai munkáknál is az erőszak megjelenését figyeli a kollektivizálás során. Szerinte az erőszakra nem helyeznek kellő hangsúlyt a kutatók. Kérdéseket tesz fel, amelyekre részben válaszol, részben keresi és a további kutatásokra bízva a választ. Külön hangsúlyt helyez a paraszt fogalmára. Új nézőpontot javasol: el kell szakadni az eddigi ábrázolásmódtól.

Gulyás László *A kommunista hatalomátvétel első fázisa (1945–1947) Magyarországon, különös tekintettel az agrárgazdaságra* című művében a kommunista hatalomátvétel három fázisa közül az első vizsgálja. A három részre tagolt tanulmány a kommunista hatalomátvételt, a korszak politikai jellemzőit és az agrárgazdaság helyzetét, a benne bekövetkezett változásokat taglalja. Különös tekintettel az 1945-ös földreformra és ennek következményeire, a kommunisták és a mezőgazdaság viszonyával. Táblázatok segítenek a folyamat megértésében. A tanulmány következetesen használja és értelmezi a „Köztes-Európa” fogalmát. Bemutatja a korszak politikai pártjainak helyzetét, a SZEB jogköreivel együtt. Jól tükrözi az egyes pártok koncepcióit az agráriummal kapcsolatban. Más szerzők kutatási eredményeit is felhasználva mutatja be az adott témát.

Cseszka Éva *A kollektivizálás előkészítésének főbb állomásai* című munkájának bevezetőjében leírja, hogy azt a folyamatot kívánja bemutatni, ahogy a kommunista párt előkészítette és végrehajtotta a kollektivizálást az agráriumban. A II. világháború befejezésétől indítja munkáját, kiemelve a kollektivizálás következményeit az agrárszektorra és hazánk nemzetgazdaságára. Megvizsgálja a kommunista pártot befolyásoló, segítő és hátráltató tényezőket. Egészen a kollektivizálás befejezéséig tárgyalja a sztálini modellről a téjeszesítés lezárásáig. A szerző eredeti dokumentumokból is idéz. Az akkori politikai szellemiséget jól mutatja be mind a párton belül, mind a párton kívül. Kiemeli a szovjet ráhatást.

Horváth Attila *Kulákok elleni koncepciók perek* című tanulmányában két részre osztva vizsgálja a kulákok helyzetét, életlehetőségeit. Megmutatja, hogy a Szovjetunióban miként zajlott le a kolhozosítás, és hogy Magyarországra ezt hogyan vetítették rá. A „kulák” szó jelentését végigvezeti. Szemléletesen mutatja be a kulákok elleni konstruált pereket, az igazságtalan bírói ítéleteket. Majd az erőszakos szövetkeztetését, annak minden negatívumával, a magyar paraszti társadalom szétverésével. Bemutatja a korszak hatályos törvényeit, idézetekkel, illetve a korabeli magyar sajtóból vett példákkal is szolgál.

Varga Zsuzsanna *Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában 1959–1961* című írásában a téjeszesítéssel szembeni paraszti ellenállás különböző módjait vezeti végig a mezőgazdaság harmadik kollektivizálási szakaszában.

A három fejezetre tagolt munka szokatlan alcímeit – három idézetet – Kádár Jánostól, az ÁBTL-ban fellelt jelentés részletéből, illetve a KB jegyzőkönyvéből vette. A tanulmány elején előrevetíti a szerző, hogy olyan kérdésről kíván beszélni, amellyel eddig kevésbé foglalkoztak a kutatók, mégpedig arról, hogy az egyénileg gazdálkodó paraszt mennyire ragaszkodott a saját földjéhez, állataihoz, munkaeszközeihez, miként szabotálta a téjeszesítést, és ez a

fennálló hatalomra hogyan hatott vissza. Szemléletesen, példákkal, idézetekkel alátámasztva viszi végig a kutató a parasztság ez időbeni harcát a téjeszesítés ellen. Jól megmutatja a hatalom álláspontját a parasztokkal szemben, illetve hogy a két fél küzdelmei kapcsán milyen magatartásformák változtak. Utal arra is, ami a további kutatások témája lehet.

Kaposi Zoltán *A pécsi mezőgazdaság változásai (1945–1968)* című munkája annyiban tér el az eddigi tanulmányoktól, hogy egy városra és hosszabb időtartamra fókuszál: a II. világháború előtti pécsi mezőgazdaság bemutatásától egészen az 1968-as állapotok bemutatásáig. Az 1945-ös földosztással kapcsolatban elmondja, hogy a városokban is ugyanúgy történt a földosztás, mint a falvakban. A város, a tulajdoni viszonyok változásán át eljutunk a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszervezéséig, amely a falusi tsz-szervezésekhez volt hasonló. Pécs városában állami gazdaságot hoztak létre, megszervezték a nagyüzemi szőlő- és bortermelést, valamint állami kézbe vették az erdőgazdálkodást. A tanulmány táblázatai még szemléletesebbé teszik a mondanivalót.

Kovács Teréz *Az 1945 utáni jugoszláv agrárpolitika hatása a délvidéki magyarokra* című tanulmánya a magyarlakta területeket is érintő mezőgazdasági változásokat vezeti végig. Földrajzi áttekintésen át jut el a Vajdaságban élőkhez, bemutatva, mit jelent nekik itt magyar-ként élni. Visszanyúlik az előzmények bemutatásával 1910-től 1990-ig. A jugoszláv történeszek körében nem volt érdeklődés 1945-öt követően az agrárpolitika iránt. Ez változott meg 1996-ban, illetve 2000-ben. A szerző visszaemlékezésekből dolgozik, így mutatva be azokat a megrázkódtatásokat, amelyek a mezőgazdasággal foglalkozókat érték. Kiemelve a beszolgáltatások 1946–1952 közötti embertelen követelményeit. Az összegzésben kiemeli, hogy a vajdasági magyar gazdákat elkerülte a teljes kollektivizálás, és ez rájuk pozitívan hatott. (146.)

László Márton *A kollektivizálás menetrendje és módszerei a Székelyföldön* című munkája a romániai kollektívek megalakulásához vezető utat szemlélteti. Részletezi a három nagy korszakot, majd a Maros tartományban folyó kollektivizálásra fókuszál, amely 1949-től 1962-ig tartott. Megmutatja a módszereket, amelyeket a hatóságok alkalmaztak a gazdákkal szemben. Példákkal igazolja az emberek elleni erőszakosságot a rendszer részéről (Milicia, Securitate), de a lakosság szembeszegülését is példázza a hatalommal szemben. Az 1953-as Nagy Imre-parlamenten beszédnek a román parasztságra gyakorolt hatását is kiemeli a szerző.

Gaucik István *Az agrárpolitika metamorfózisai* című alkotásában sok kérdésre – melyeket maga tesz fel – keresi a választ a kutató, beleértve a „magyar etnikai területen zajló folyamatokra is” (160.). Végigvezeti a szlovák kommunista párt és demokrata párt koncepcióját. Majd bemutatja, miként zajlott le a kollektivizálás. Mérleget von kérdőjelekkel, s táblázatokkal bizonyítja kutatásait. Kitér a szlovák kulák-kérdésre is. Mindvégig próbálja az itt élő magyarok helyzetét megvilágítani. Zárszavában (181.) kiemeli, hogy „nem hagyományos értelemben vett szövetkezetekről, hanem szovjet típusú mezőgazdasági szervezetekről lehet beszélni”, bár később a funkcióit módosították.

A rendszerváltozás utáni mezőgazdaságról szóló tanulmányok első szerzője, Schlett András *Földkérdés a rendszerváltás tükrében* című művében vizsgálja a földkérdést. Bemutatja a pártok mezőgazdasághoz való viszonyát, végigvezetve a privatizációs, a reprivatizációs terveket, érveket, ellenérveket, kiemelve az MDF és a FKGP között feszülő vitapontokat. Nagy hangsúlyt helyez a tanulmány a kárpótlási törvényre, majd annak megvalósítására. A kárpótlási jegyek felhasználását is részletesen tárgyalja. A tanulmányban többször találkozunk hosszabb idézetekkel a miniszterelnöktől és az FKGP vezetőjétől, nem hallgatva el a köztük lévő feszültségeket. Konklúzióként levonja, hogy a föld birtokba adása mennyire megrendítette a tulajdonosok helyzetét. (201.)

Tanka Endre *A posztoszocialista agrárátalakulás földpolitikája* című munkája az 1989 utáni posztoszocialista agrárviszonyokat és földpolitikát bírálja. Ismertetve a földpolitika – szerinte – elhibázott lépéseit, megindokolva, ez miért volt elfogadhatatlan az emberek számára.

ra. Alapkérdéseket tesz fel a földviszonyok szerkezetmozgásáról. A földprivatizációt a magyar mezőgazdaság szempontjából elhibázottnak tartja, s meg is indokolja, hogy miért. Tanulmányát közgazdasági és jogi alapokra helyezi. Adatokkal bizonyítja kutatásait. Az 1989-től 2010-ig tartó folyamatokban szerepet kap EU-s tagságunk is. A szerző szerint a neoliberális földpolitika – ami folyik – „fennmaradásunkat kizáró gát” (218.). Ellensúlyozásként a „földügy közérdekű nemzetstratégiáját” javasolja (218.).

Kurucz Mihály *Gondolattöredékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről mint az eredeti szocialista tökefelhalmozás sajátos formájáról* című előadásában végigvezeti a szövetkezeti forma szervezeti alternatíváit. Kitér a 19. és a 20. századi Európa szövetkezeti mozgalmára, és a szövetkezetesítés Kelet- és Közép-Európa szocialista országaiban folyó kísérleteire. A magyar termelőszövetkezeti modellt külön górcső alá veszi. Beszél a kollektivizálás hullámainról és kudarcáról. Egészen az 1990-es évek változásaiig viszi a földkérdést. A tanulmány jogi szempontból vizsgálja az eseményeket.

A recenzens számára ez a kötet egy jó színvonalú, szakmailag megalapozott mű. Elérte célját. A szerzők munkájukban méltó emléket állítanak az ötven évvel ezelőtti kollektivizálásnak. Minden tanulmány más megközelítésű, mégis tud újat mondani. A téjeszesítés hazai és külföldi állomásait jól ábrázolják, de a további kutatásokra is lehetőséget kínálnak, irányt mutatnak. A bőséges lábjegyzetek, a szakirodalom megjelölésén túl, a fogalommagyarázattal, a jogi, jogtörténeti, közgazdasági részek, források alkalmazásával még érthetőbbé teszi a mondanót.

Kalász Péter

AZ ÚTKERESÉS KÖNYVE

Gazdaszemmel. A hagyomány és ismeretátadás szerepe a vidéki társadalomban
Szerk. Örsi Julianna. Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve 2013

1951-ben a karcagi Sz. Nagy-család, amely 20 katasztrális holdon gazdálkodott, és állandó jelleggel egy cselédet, sőt nyaranta egy kondásfiút vagy libákát őrző lányt is foglalkoztatott, belépett az Úttörő Termelőszövetkezeti Csoportba. Sőt a kuláklistán lévő nagypa egyik unokája 1957-ben a tsz-elnök támogatásával kertészeti szakközépiskolai tanulmányokat kezdett. A fiatalember később elvégezte a Debreceni Agrártudományi Egyetemet, majd a November 7. Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben elnyerte a pártalapszervezet titkári pozícióját. Ez az életút ellentmond mindannak, amelyet az agrártörténeti szakirodalom a paraszti társadalom 1945 utáni átalakulásáról eddig állított. Olyan események sűrűsödtek itt egyetlen életúton belül, amelyek általában, országos mértékkel mérve elképzelhetetlenek voltak. Ez a történet azonban nem érvényteleníti meglévő ismereteinket, csupán árnyalja őket, ugyanakkor további kutatásokra ösztönöz. Hiszen a történettudomány lényege voltaképpen az állandó revízió, biztosnak és véglegesnek hitt ismereteinek felülvizsgálata, újragondolása.

Az ímént vázolt életutat a *Gazdaszemmel* címet viselő kötet egyik interjújából ismerhetjük meg, amely egy 1939-ben született gazdálkodó napjainkig tartó pályáivét mutatja be. A beszélgetést tartalmazó válogatás Túrkevéen látott napvilágot, s ez a tény önmagában is jól példázza, hogy milyen értékek lapulnak viszonylag kis példányszámban megjelent, a főváros szellemi vérkeringésétől távol eső kiadványokban. Ezért is tartom fontosnak, hogy felhívjam a figyelmet a tanulmánykötet újdonsággal szolgáló írásaira, hiszen a magyar történettudomány egyik hiányossága, hogy szemléletében erősen Budapest-centrikus. Kevés az olyan példának okért Kubinyi András léptékű kutató, aki a legkisebb vidéki múzeum évkönyvében

megjelent tanulmányt képes szintetizálni a nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeivel. Az agrártörténet, a rurális tudományok iránt érdeklődők számára, már csak kutatásaiak tárgya miatt is különösen fontos, hogy számba vegyék a vidéki műhelyek kiadványait.

A *Gazdaszemmel* négy nagyobb tematikus blokkba tömörítve tekintette át, elsősorban a Tiszántúlra összpontosítva a magyar parasztság, a mezőgazdaságból élő népesség történetének utóbbi két évszázadát. A tematikus blokkokat a kötet szerkesztőjének, a Túrkevény élő fáradhatatlan néprajzkutatónak és tudományszervezőnek, Örsi Juliannának két, elsősorban elméleti szempontokat felvillantó tanulmánya vezeti be. A kissé vázlatos írásokban a magyar parasztság történetének sorsfordító eseményeit veszi számba a jobbágyfelszabadítástól az 1989/1990-es rendszerváltásig. Talán a sietség miatt, ezek a közlemények inkább a laikus érdeklődőket segítik az eligazodásban, tájékozódásban. Erényük, hogy felvázolják a hazai agrártörténeti szakirodalom konszenzusos értelmezéseit a földosztásról vagy a kollektivizálásról. Viszont becsúszott néhány kellemetlen hiba is a tanulmányokba, így például a két világháború közötti agrárszocialista mozgalmakról beszél a szerző, holott ezek 1914 előtt lángoltak fel. Az ONCSA betűszó feloldása helyesen Országos Nép- és Családvédelmi Alap, nem pedig Nő- és Családvédelmi Alap, mint ahogy Klebelsberg Kunót sem Klebersbergnek írjuk. A recenziens véleménye szerint ezek a rövid írások ebben a formában nem töltik be a nekik szánt szerepet: vagy hosszabb és alaposabb tanulmány kellett volna, vagy el lehetett volna hagyni őket. Erős a gyanúnk, hogy a szerző nem egy esetben saját élettapasztalatait általánosította és vetítette ki országos érvényűvé, amely eljárás nem minden esetben szerencsés. Így például aligha lehet azt állítani, hogy a „paraszt” szó dehonesztálódása az 1970-es években kezdődött, ez sokkal régebbi és összetettebb folyamat ennél.

A könyv első tematikus blokkja a mezőgazdaságot befolyásoló külső tényezőkkel, így az időjárással, az öntözéssel, árvízszabályozással foglalkozik. A kötet nagyon helyesen megvásárolt és megvalósított szemléletének megfelelően a szerzők között agrármérnök, történész, újságíró, néprajzos és szociológus egyaránt található. Néhány esetben már megjelent tanulmányokat közöltek újra, így például a türkevei helytörténész Györffy Lajosnak az 1863-as nagykovácsi inségről szóló tanulmányát. Az újraközlések, mivel általában igen régen és kis példányszámban publikált, így a szélesebb és újabb olvasóközönség számára többnyire nehezen elérhető szövegről van szó, feltétlenül üdvözlendők. Györffy írásának izes nyelvezete, tárgyilagos szemlélete révén máig használható, tudományos értéket képviselő írást vehetünk a kezünkbe az 1863-as nagy aszályról és annak társadalmi következményeiről.

Nagyon tanulságos Lengyel Lajosnak az öntözés jelentőségéről szóló írása, amely egyelőre még el nem évülő, örökzöld témát taglal. Az árvízvédelem és az öntözés egymással szorosan összefüggő problémakör, amely sajnos csak akkor kerül az országos hírekbe, ha valamilyen extremitással: fenyegető vízhozammal vagy krónikus szárazsággal találkozunk. Holott, ha van jelenség, amelynek kezelése kitartó, szívós és kormányzati ciklusokon átívelő megközelítést igényel, akkor ez bizvást az. Lengyel tanulmányát két egymást követő agrárminisztertől származó idézettel kezdi, érzékeltetve, hogy az egymással szemben álló politikai oldalak képviselői is tudatában vannak a problémakör fontosságának. Reményt keltő a szerző igyekezete, ahogyan a Tisza menti árvíztározók kialakításának folyamatát bemutatja, amely 2005-ben indult és manapság is töretlenül folyik. Ez a tartósság bizonyára nem lenne haszontalan más országos volumenű problémák kezelésével kapcsolatban sem.

A kötetben külön fejezetet kapott a paraszttörténetiség problémája, amely voltaképpen a felfelé irányuló mobilizáció témakörének különböző aspektusait foglalja magában. Két tanulmányban is foglalkoznak a Nagykováshoz és a Sárrethez egyaránt erősen kötődő néprajzkutató, Szűcs Sándor pályafutásával. Így Péter Imre tollából a bihartordai népfőiskola történetét ismerhetjük meg, amelyet 1945 és 1948 között Szűcs igazgatott. Balogh Jánosné Hor-

váth Terézia pedig, sajnos kissé kivonatos, a forrásközlés és tanulmányírás szempontjait keverő cikkében pedig az az ellentmondás rajzolódik ki, amely a szülőföldje hagyományaihoz ragaszkodó, de a paraszti lét mindennapi gyötrelmeitől szabadulni kívánó néprajzosban feszült. Szép portrét rajzolt Szabó Pál *Szülőföldem, Biharország* című kései kötetéről Rideg István, és ugyancsak ő tekintette át a karcagi Körmendi Lajos paraszti témájú írásait.

A mezőgazdasági oktatás kérdéskörét felölelő fontos fejezetben részben intézménytörténeti írások sorakoznak, például a karcagi talajtani kutatóintézetéről, vagy a néhány éve megszűnt mezőtúri agrárfőiskoláról. Ezen írások sorából Barna Gábor *A néprajzi oktatás szerepe a vidékfejlesztésben* című tanulmányát emelném ki, amely leginkább megfelel az egész kötet alcímének. A szerző ugyanis tényleg megpróbálta átgondolni, hogyan segíthetik a néprajzi kutatások a vidék újjászületését, identitásának megtalálását. Írásában kitágítja a néprajz fogalmát, s nem csupán a szűken vett paraszti társadalom történeti vizsgálatát tartja fontosnak, hanem voltaképpen a vidéki népesség átfogó, gazdasági, szociális, művelődési jellemzőinek bemutatását. Elemzésében számos gyakorlati példát nyújt arra vonatkozóan, hogyan tudja segíteni a néprajz a települések megmaradását. Példáit a hungarikumok és a nemzeti kulturális örökség megőrzését szolgáló törekvésekhez kapcsolja, többször hivatkozik a frissen hozott jogszabályokra. Szerinte a néprajzosok nagy segítséget adhatnak alapkutatásaik révén a hagyományos tájházak felállításához, a régi mesterségek felfedezéséhez, a tájjellegű ételek megőrzéséhez. Ezek az ismeretek a turisztika fejlesztésében és a manapság nagy népszerűségnek örvendő fesztiválok szervezésében elengedhetetlenek.

A hagyományok erősítése támogathatja a meglévő kisipart is. Példaként hoz Barna Gábor kunszentmártoni és szentesi hímezőket, akiknek termékeit a mindennapokban is használhatnánk. Lehetőséget lát arra, hogy a régi szokások és hagyományok felelevenítésével erősítsék egy-egy falu vagy kisváros identitását, közösségi erejét. Hiszen nem egy esetben az teszi nagyon nehezzé, már-már reménytelenné a kisközségek sorsát, hogy elveszett a bizalom és a hit abban, hogy ott is lehet értelmesen és boldogan élni. Barna Gábor javaslatot is tesz falu- és vidékfejlesztési központok felállítására, amelyek voltaképpen azt találnák ki, hogyan segíthetné a néprajz egy-egy konkrét településen a megélhetést, az identitás formálását és a tudományos kutatómunkát egyszerre. Nagyon régi hagyományhoz illeszkedik ez a színvonalas írás. A sok-sok példa közül Szabó Dezső jutott e sorok írójának eszébe, aki több pamfletjében is nagyon hasonló problémákat boncolgatott, de hozhatnák a népi szociográfusok munkáit is. Voltaképpen ugyanarra a kérdésre keresték, keressük a választ régóta: hol van a modern ipari társadalomban a falvak és kisvárosok helye? Miért is jó itt élni és hogyan lehet jól élni?

A *Gazdaszemmel* legértékesebb, és a szélesebb tudományos kutatás számára is legtöbb érdekességet, újdonságot hozó része a *Helyzetkép napjaikból* címet viselő fejezet. Itt találunk egy karcagi tanyavilágot bemutató írást, amelynek szerzője Kabai László, Györffy István és Erdei Ferenc nyomdokain haladva két tanyát is részletesen ábrázol. Tanulmányának újdonsága, hogy nem csupán a régi, öreg emberektől lakott, pusztuló tanya jól ismert vízióját adja, hanem bemutat egy 1992-ben épült tanyát is. Igaz, hogy itt is egy idős házaspár él, de ők mégis a rendszerváltás után települtek ki, a mai kor igényeinek megfelelő gazdaságot teremtettek. Vagyis ez az életforma, az elmúlásáról szóló minden jóslat dacára, még mindig létezik. Igaz, nem tudjuk, hogy a megszűnési folyamat hosszabb annál, mint ahogy feltételezték, vagy lehetséges valamilyen újjáéledés, de maga a problémakör még mindig nem tekinthető véglegesen lezártnak.

A kötetet három interjú zárja, amelyeket Elek György újságíró készített karcagi gazdálkodókkal. Közülük az első, a bevezetőben is említett idős férfi, aki mint maga megfogalmazta, látta a régi paraszti világot, az azt felszámoló, annak helyébe lépő termelőszövetkezetet is, majd ennek a rendszernek is megélte a bukását. Így a magyar parasztság törtétiájának három markáns szakaszáról is vannak tapasztalatai. Történetében főként a megújulásra képes, na-

gyon is kapitalista szellemű paraszti mentalitás megléte a figyelemre méltó. A másik két interjúalany szokatlanul fiatal: 1964-ben és 1977-ben születtek. Egyikük ahhoz a generációhoz tartozik, amelynek tagjai még a téesz-világban indultak, és a rendszerváltást követő években munkanélküliség, betegségek, újabb és újabb kísérletezések nyomán voltaképpen kudarcot vallottak. Bár az interjú alanya többek között dohánytermeléssel és tehéntartással is próbálkozott, végül felszámolta gazdaságát. Már jóval ötvenéves kora előtt rokkantnyugdíjas, és Nagyivánból Karcagra költözött családjával. Sorsa majdhogynem megpecsételődött jóval azelőtt, hogy megöregedett volna.

A másik, sokkal szívderítőbb példa egy fiatal, ugyancsak állattartással, jelesül szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkozó gazdáé, aki képes volt alkalmazkodni a rendszerváltás, sőt úgy is mondhatnánk, a globalizáció kínálta lehetőségekhez. Nagyon hamar felismerte az internet fontosságát, a külföldi kapcsolatok építésének jelentőségét, hol lovasoktatóként, hol kamionosként, hol pedig tenyésztőként dolgozott. Valahol jelképes, hogy a kötet az ő történetével zárul, mintha azt példázná, hogy minden keserűség és nehézség ellenére még mindig van a magyar parasztságban vagy mai leszármazottaiban képesség, elszántság és kitartás a sokadkori megújulásra. Már csupán ezért a kedvező végszóért is örömmel javasoljuk a kötetet a vidéki Magyarország jelene, közel- és régmúltja iránt érdeklődőknek.

Papp István

VARGA ZSUZSANNA: AZ AGRÁRLOBBI TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Gondolat Kiadó, Budapest 2013 (296 oldal)

Varga Zsuzsanna arra vállalkozott, hogy megírja a szocialista időszak agrársikereit kovácsoló agrárlobbi történetét. Bátor vállalkozás a könyv, mivel a korszakkal kapcsolatban máig számos sztereotípia és tévhit él. Bár a monográfia alapjául alapos kutatás szolgál, a szerző mégsem folyik szét az aprólékoskodó tudományos részletezésben. Ennek is köszönhető, hogy az anyag rendkívül olvasható, az események bemutatása során a szereplők szinte meglepőnek.

A mű, tartalmát tekintve hat részből áll. A nyitó fejezetben a pártvezetés és Nagy Imre küzdelmét taglalja a szerző. A Nagy Imre csoport (lobbihálózat) kiépülését és izmosodását fékezte, hogy az ideológusok közül sokan túl gyorsnak találták a tempót, illetve föltámadt a régi urbánus–népies ellentét is, és ezen az alapon is támadták Nagy Imrét és embereit. A megszülető új agrárparadigma úgy alakult ki, hogy egyrészt örökös harcban álltak kigondolói és megvalósítói a szovjet kolhozmodellel, másrészt pedig óvatosan, de lépéseket tettek egy jobb és békésebb életet és létbiztonságot ígérő horizont felé. Az államszocialista rendszerben a politikai rendszer túldetermináló szerepe érvényesült a társadalmi alrendszerek viszonyában. Minden társadalmi szféra belső mozgását és alakulását a politikai hatalom határozta meg, megakadályozva azok speciális törvényszerűségeit és belső ésszerűsítési lehetőségeit. A gazdasági folyamatok menetét, egy-egy vezető helyét, az állami kedvezmények odaítélését is legalapvetőbben a hatalmi viszonyok határozták meg. Így az egyes ágazatok sikeressége is jelentős mértékben az állami terepen zajló lobbizástól függött.

A legnagyobb erőpróba a formálódó agrárlobbi számára a forradalom leverése utáni bosszúorszak volt, hiszen őket is, mint paraszt-romantikusokat, a forradalom fő bujtatóinak bélyegezték. De Kádár nem mondott le az Erdei Ferenc – Fehér Lajos körül csoportosuló

lobbistákról, sőt ezen a harctéren alakította egyensúlyozó, sasszéző politikáját. Óriási fegyvertény volt a lobbis számára, hogy Fehér Lajos vezethette a párt Mezőgazdasági Osztályát, megszületett és remekül működött a lobbis tudományos háttere, az Agrárgazdasági Kutatóintézet, melynek igazgatója Erdei Ferenc lett. Az meg csak megkoronázta az új agrárlobbi sikerreit, hogy Kádár – látva az erőszakos kollektivizálás hátulütőit – menesztette a retrográd sztálinizmusba végleg belekövesedett Dögei Imrét, és a barcsi tsz-elnököt, Losonczy Pált nevezte ki földművelésügyi miniszternek.

Ezután, bár kisebb-nagyobb bukkánókkal és hullámvölgyekkel, de hosszabb időre a reformista lobbis kezébe került az irányítás. Ők a Nyugatban nem ellenséget, hanem üzleti partner láttak. A Nagy Imre körül csoportosuló egykori fiatalok: Dimény Imre, Romány Pál, Csizmadia Ernő, Fekete Ferenc stb. kiegészülve az „öregekkel”, Erdeivel, Fehér Lajossal, igazi erőközpont és politikai, gazdasági nyomásgyakorló csoport lettek. Ekkor született a szocialista magyar agrármodell, mely számos sajátossággal bírt. A siker alapjául az eredményes termékszerkezet-váltás szolgált, melynek során létrehozták az első rendszerbe szervezett mezőgazdasági ágazatokat (mint a baromfi- és tojástermelés vagy a kukoricatermesztés), és megteremtették az integrált mezőgazdaságot.

Am a legfelsőbb szintű támogatás sem volt egy állandósult előny, hanem a politikai elit, a külső viszonyok változásával a szektor lehetőségei is jelentős mértékben változtak. Az agrártechnokraták vállalkozásaikkal gyakran az engedélyezés és tiltás határán mozogtak, így nem véletlen, hogy a felső politikai vezetésben történt változások és hangsúlyeltolódások következtében, mindazt, ami nemrég még az „éppen tűrhető” vagy támogatott kategóriába tartozott, később a konzervatív erők megerősödésével mint a kapitalista kezdeményeket állították pellengérré.

A hetvenes évek elején a reformmal szemben megindult a retrográd erők ellentámadása. A visszarendezők támadásainak célkeresztjébe általában a legsikeresebb térszerek kerültek. Számos vizsgálódás folyt körülöttük és perekre is sor került. A feltárt „szabálytalanságokat” (melyek sokszor a siker zálogát jelentették), az ortodox erők mint „a kapitalizmus csíráit” igyekeztek kiirtani.

Kádárnak ugyanakkor létfontosságú volt, hogy a Brezsnjevnél őt állandóan támadó erőkkel (Biszkú Béla, Komócsin Zoltán) szemben gazdasági fejlődést mutasson fel. A támadások szociológiai tartalma abban írható le, hogy a retrográd erők az agrár-technokrácia ellen indított támadásokkal kívánták meggyengíteni az agrárlobbi és a technokrácia szövetségét. Míg a reformerek és a hozzájuk csatlakozó technokrácia a magasabb életszínvonal, a nagyobb hatékonyság ígéretével csikartak ki lépésről lépésre engedményeket a politikai vezetésben.

A reakciósok árulkodása Brezsnjevnél végül nem rendítette meg Kádár hatalmát, de megijedt és behúzza a reformok fékjét, egészen 1982-ig, amikor ez a fizetéseképtelenség rémétől fenyegetve beléptünk az IMF-be és a Valutaalapba. A mezőgazdaság lendülete a nyolcvanas években mégis megtört, amihez az is hozzájárult, hogy túltermelési válság alakult ki az agrártermékek világpiacán.

Varga Zsuzsanna könyvét értékes, új szempontokat érvényesítő elemzésnek tartom, amely hiánypótló, és megkerülhetetlen lesz a korszak agrártörténetét kutatók és az érdeklődők számára egyaránt. A mű legnagyobb érdeme, hogy egyrészt kirajszolja a reformok lehetőségeinek végső korlátait, az elháríthatatlan kockázati tényezőket és azok hatásait. Másrészt az agrárlobbi története mint kitörési kísérlet – részben választ adhat a szocialista gazdasági rendszer működési sajátosságainak mélyebb összefüggéseire. A szerző céljának megfelelően feldolgozza a kapcsolódó levéltári forrásokat, és szintetizálja a témával foglalkozó irodalmat. Egyeséges szemlélettel elemzi végig a területet, amely a történelem összetettségére, kiszámíthatóságára és kiszámíthatatlanságára egyaránt számos példával szolgál.

Schlett András

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA

1. KÉZIRAT

1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.

1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)

1.3. **Mellékletek.** A táblázat(ok) elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegen belül.

1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél-két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).

1.5. Tanulmány/közlemény leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.

1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).

1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.

1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

2.1. Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.

2.2. A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknévét verzálissal (nagy betűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknévvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközzel, a további utalásnál szóközők nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Körös, Czegléd, Dömsöd, Szeged. Halas levéltáraiból I–II*. Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Néprajzi Közlemények XV/1–4.).

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utaltunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövidített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóiratra, hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikes Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékeesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg). A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egységtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állomány-táblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio semnarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- ## 2.2.3. Ha internetes forrásra vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf
(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelősövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: <http://www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf> (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agrarortorteszemle@mmgm.hu

CONTENTS

ARTICLES

Tibor IVÁNYOSI-SZABÓ: The impact of public safety on the economic and social conditions of Homokhátság market towns, 1631–1703	1
László Ferenc NOVÁK: Vine-growing, wine-making and wine trade in Nagykőrös in the 17th–18th centuries	41
István HEGEDŰS: Land ownership of the Monok branch of the Andrassy family	81
Zoltán TAGÁNYI: Chayanov and the agriculture of developing (former third world) countries ..	99
Zsuzsanna VARGA: The first chapter in the history of the agrarian lobby: forming a network and a programme	121

PUBLICATIONS

Márta TÖBER: Land use in the Homokhátság region in the late mediaeval period	147
Tamás Gergely KOVÁCS-VERES: The 16th-century tithe registers of Bolyok and Ózd villages as shown by contemporary sources	163
Zsigmond CSOMA: At the crossroads of cultures – The importance of Kelemen Mikes in economic history	199
Gergely Krisztián HORVÁTH: Agri-cultura. The market-oriented transformation of the Magyaróvár Archducal Estate in the 1810s–20s	211
Miklós KERESKENYI: The beekeeping diary of János Willim, rural schoolmaster, for the years 1850–1871	229
Andrea Anna MUSKOVICS: The history and importance of strawberry farming in Pócsmezgyer ..	269

CHRONICLE	291
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	307
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Hermán Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105

E szám ára 950,- Ft áfával